

6
Г
ДЕ
МОПАСАН

М
Мопассан

*

ТОМ 1

Пампушка. Неділі паризького буржуа. Дім Тельє. Малемуазель Фіфі.

ТОМ 2

Життя Бенасові казки. Місячне сяйво.

ТОМ 3

Міс Гаррієт. Сестри Рондолі. Під сонцем. Івета.

ТОМ 4

Казки для і ночі. Любий друг.

ТОМ 5

Туан. Добродій Паран. Маленька Рок. Горля.

ТОМ 6

Монт-Оріоль. На воді. Обранець пані Гюсон. П'єр і Жан.

ТОМ 7

Сильва як смерть. З лівої руки. Мандрівне життя. Марна краса.

ТОМ 8

Вірші. Наше серце. Мюзьта. Дядько Мілон. Носій. Місті. Вибрані статті.

*

1 крб. 15 коп.

*

Письменник цей був куди вищий за всіх. Мопассан умів краще, ніж інші, бачити і віддавати бачене. Це був обсерватор, яких... більше немає, а форма його вирізнялася чистістю благородного металу.

Трагізм життя Мопассана в тому, що, перебуваючи в найжахливішому за своєю потворністю і неморальністю середовищі, він силою свого таланту, того незвичайного світла, що було в ньому, вибивався зі світогляду свого середовища, був уже близький до виволозіння, дихав уже повітрям волі, але, витративши на цю боротьбу останні сили, не будучи в змоззі зробити останнього зусилля, загинув, не виволозившись...

Л. М. Толстий

Гі де Мопассан мав величезний талант, він зробився світовим письменником.

А. В. Луначарський

*

EDITIONS

DNIPRO

KYIV

1971

ВИДАВНИЦТВО

«ДНІПРО»

КИЇВ

1971

Guy de Maupassant

OEUVRES

EN HUIT VOLUMES

Tome sixième

MONT-ORIOLE

SUR L'EAU

LE ROSIER DE Mme HUSSON

PIERRE ET JEAN

Traduit en ukrainien

Гі де Мопассан

**ТВОРИ
У ВОСЬМИ ТОМАХ**

Том шостий

**МОНТ-ОРІЮЛЬ
НА ВОДІ
ОБРАНЕЦЬ ПАНІ ГЮСОН
П'ЄР І ЖАН**

Перекладено з французької

Редакційна колегія:

*Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ, Микола ЛУКАШ,
Дмитро ПАВЛИЧКО, Борис ТЕН,
Тетяна ЯКИМОВИЧ*

Харківська книжкова ф-ка ім. М. В. Фрунзе

7—3—4

Пр. Інф. лист. 68М

МОНТ-ОРЛОКЪ

РОМАНЪ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Перші вранішні купальники повиходили вже з води й повагом гуляли, парами та поодинці, під великими деревами коло струмка, що біжить з анвальських міжгір'їв.

З села прибували інші й похапцем заходили до лікарні. Була це велика будівля, де перший поверх відведено під теплі купелі, а на другому містилось казино, кафе та більярдна.

Коли доктор Бонфій знайшов у анвальських нетрях велике джерело, джерелом Бонфій за його ім'ям назване, кілька місцевих та околичних землевласників, боязких спекулянтів, таки наважились поставити тут, серед величної овернської долини, дикої і все ж веселої, порослої горами й велетенськими каштанами, просторий будинок на всі потреби, що був zarazом до лікування й до розваги, де продавали внизу мінеральну воду, душі та купелі, а вгорі — пиво, лікер та музику.

Частину балки вздовж струмка загородили, щоб насадити тут парк, для кожного курорту доконечний; назначили три алеї — одну майже пряму, а дві кривулясті; відвели воду від головного джерела, вона заклекотіла край першої алеї в цементованому водозборі під солом'яним дашком та під доглядом дуже флегматичної жінки, яку всі звали запанібрата Марією. Ця тихомирна овернка, в біленькому чепчику та в широкому, незмінно чистенькому фартусі, що геть оповивав її поверх службового строю, поволі підводилася, побачивши на шляху купальника. Розгледівши, хто йде, вона брала його посудину з заскленої шафки-вертілки, тоді обережно наливала її цинковим ополоником, насадженим на палицю.

Сумний купальник посміхався, пив, віддавав шклянку, промовивши: «Дякую, Маріє», тоді повертався і йшов геть. А Марія сідала знову на плетене крісло й чекала наступного пацієнта.

А їх було небагацько. Анвальський курорт тільки шість років як відкрився для хворих і мав клієнтів по шістьох цих роках практики не більше, ніж на початку першого. Їх приїздило сюди душ із п'ятдесятеро, приваблених найбільше красою краю, чарівністю цього сільця, потонулого серед величезних дерев із стовбурами-криваками, завгрубшки з будинок, та славою міжгір'їв, цього приконе́ччя дивної долини, що виходило на велику Вернську рівнину, а уривалось раптом біля стіп високої гори, обтиканої давніми кратерами, уривалось у дикій та величній розколіні, повній обвалених та шпилястих скель, де біжить потік, вируючи між велетенськими брилами й перед кожною розливаючись озерцем.

Цей курорт почався, як і всі вони починаються, — з брошури доктора Бонфія про своє джерело. В ній він урочистим та сентиментальним стилем вихваляв насамперед альпійську красу краю. Уживав тільки вишуканих, пишних прикметників, що вражають, нічого не промовляючи. Всі околиці — мальовничі, багаті на грандіозні краєвиди та затишні й милі пейзажі. Всі найближчі місця для прогулянок визначаються дивною своєрідністю; що доконче захопить митців і туристів. Потім зненацька, без переходів, він перескакував на цілющі прикмети джерела Бонфій — двовуглекислого, содового, складного, кислотного, літійного, залізного тощо та придатного лікувати геть усякі недуги. А втім, він перечислив їх під заголовком: хронічні та гострі захворювання, спеціально ліковані в Анвалі; і довгий був список оцих спеціально лікованих у Анвалі захворювань, довгий, різноманітний, розрадний для всіх категорій недужих. Брошура кінчалась корисними практичними відомостями, цінами помешкань, харчів, готелів. Бо ж три готелі постало в той час, як і казино — медична установа. А саме — *Сплендід*-готель, новенький, збудований на схилі долини над купелями; готель *де Терм*, колишня корчма, наново потинкована, та готель *Відайє*, що для нього просто купили три будинки й попробували в них стіни, щоб зробити один.

Потім, якось уранці, тут, не знати звідки, водночас з'явилися два нові лікарі, бо ж лікарі по курортах мовби з води виходять, як ті газові бульби. Це були доктор Онора, повернець, та доктор Лятон із Парижа. Відразу ж між доктором Лятоном та Бонфієм виникла люта зненависть, а доктор Онора, чистенький і добре голений товстун, подавав

праву свою руку першому, ліву — другому та й жив у добрій злагоді з обома. Але господарем становища був доктор Бонфій, як інспектор вод та лікарні анвальських купель.

Цей титул був його силою, а установа — його витвором. Він збував там цілі дні, а хто казав, що й ночі. Разів із сотню вранці ходив він зі свого дому, що близенько в селі, до приймальні, розміщеної праворуч при вході до коридору. Засівши там, мов павук у павутинні, він чигав на тих, хто входив і виходив, поглядаючи на своїх хворих суворим оком, а на чужих — лихим. Усіх він трактував мало не як капітан у морі й на новаків нагонив жах або ж будив у них усміх.

Коли він того дня простував швидкою ходою, аж широкі поли сурдута розвівались, мов пара крил, його раптом спинив оклик: «Докторє!»

Він обернувся. На його худому обличчі, поритому великими поганими зморшками, що вглибу здавалися чорними, і брудно порослому сірястою, рідко коли стриженою бородою, розлилася силувана усмішка, і він здійняв повкового циліндра — потертого, заплямованого, масного, — яким покривав свою сивувату, перцем та сіллю вже присипану шевелюру (перцем та сміттям, казав доктор Лятон). Потім ступив уперед, уклонився й пробурмотів:

— Добридень, пане маркізе, як ся маєте сьогодні?

Маркіз Равенель, куценький, вельми випещений чоловік, подав руку лікареві й відповів:

— Дуже добре, докторе, дуже добре, принаймні не кепсько. Поперек мене ще мучить, але загалом мені краще, набагато краще, а я ж лише десять купелей ще узяв. Торік мені полегшало тільки на шістнадцятій, пригадуєте?

— Аякже, чудово.

— Та не про це я маю з вами говорити. Сьогодні вранці приїхала моя дочка, і я хочу зразу ж порадитися з вами, бо зять мій, пан Андермат, Вільям Андермат, банкір...

— Так, я знаю, знаю.

— Зять мій має рекомендаційного листа до доктора Лятона. А я вам тільки вірю і прошу вас ласкаво сходити до готелю, перш ніж... ви розумієте... Я мав за краще сказати вам про це одверто... Ви вільні зараз?

Доктор Бонфій, дуже схвильований, дуже стурбований, надів капелюха й відповів:

— Так, зараз я вільний. Може, мені з вами піти?

— А звичайно.

І, повернувши назад від лікарні, вони швидко пішли вгору круглястою алеєю до брами *Сплендід*-готелю, збудованого на схилі гори, щоб подорожні мали добрий краєвид.

На другому поверсі зайшли до зали, суміжної з кімнатами, де оселились родина Равенеля та Андермата, і маркіз покинув лікаря наодинці, а сам пішов по дочку.

Він вернувся з нею майже зразу. Це була молода білява жінка, маленька, бліда, дуже гарна; її риси здавались дитячими, але сині очі дивилися сміливо й пильно, і цей твердий рішучий погляд надавав чарівно-принадної впертості й неабиякого характеру цій милій та витонченій особі. Нічого серйозного в неї не було: якесь нездужання, сум, безпричинні сльози, безпідставне дратування — словом, недокрів'я. Найбільше хотілося їй дитини, якої марно сподівалися два роки, відколи вона замужем.

Доктор Бонфій заявив, що анвальські води будуть тут вельми корисні, й зразу ж надряпав свої приписи.

Вони завжди мали страшний вигляд звинувального акту.

На великому аркуші білого школярського паперу його рецепти лягали численними параграфами, кожен з двох-трьох рядків поквапливого письма, настовбурченого від літер, подібних до гострого паліччя.

І мікстури, таблетки, порожки, які треба було приймати натщесерце вранці, вдень або ввечері, люто шикувались одне по одному.

Там стояло ніби таке: «Зважаючи, що пан Х слабує на хворобу хронічну, невігойну й смертельну, йому приймати:

1. Сірчаноокислий хінін, що до сухоти його допроводить і пам'ять йому відбере;

2. Бромистий калій, що зіпсує йому шлунок, підітне всі здібності, в прищі вжене й дихання засмердить;

3. Крім того, йодистий калій, що, зсушивши всі секретійні залози цього індивіда, не виключаючи й мізкових, невдовзі доведе його до немочі та недоумства;

4. Саліциловий натрій, якого лікувальний вплив ще не доведений, зате він, здається, забезпечить хворим наглу та швидко смерть.

І разом з тим:

Хлоралу, що призводить до божевілля, беладонни, що б'є на очі, всіх рослинних розчинів, усіх мінеральних сполук, що псують кров, нищать органи, точать кістки й убивають своїм діянням тих, кого помилувала хвороба».

Він писав довго, з лица і на звороті, потім підписався, мов суддя під важливим вироком.

Молода жінка сиділа навпроти й дивилася на нього, стримуючи сміх, що ворухив їй кутики уст.

Коли він вийшов, глибоко вклонившись, вона взяла аркуш, густо покроплений чорнилом, скрутила його в кульку, далі кинула в кошинок і сказала, давши, нарешті, волю своєму сміхові:

— Ох, тату, де ти викопав цього мастодонта? Та він же справді тандитником виглядає! О!.. Як це схоже на тебе — викопати лікаря з передреволюційних часів!.. І який же він смішний... і брудний... атож... брудний... справді, здається, й ручку мені забруднив...

Двері розчинилися, почувся голос пана Андермата: «Заходьте, докторе». Увійшов доктор Лятон. Прямий, худий, коректний, без певного віку, вбраний за модою, з шовковим циліндром у руці — відзнакою лікарів на овернських курортах, — цей паризький лікар, безбородий і безвусий, нагадував актора на дачному відпочинку.

Маркіз, зніяковівши, не знав, що казати й робити, а дочка його мовби в хустині кашляла, щоб не засміятися в обличчя новому гостеві. Він невимушено вклонився їй на знак молодій жінки сів. Пан Андермат, що прийшов із ним, легко жонглюючи медичними термінами, якнайдокладніше розповів йому про становище своєї дружини, про її нездужання з усіма симптомами, про думку паризьких лікарів та про свою власну, підкріплену особливими міркуваннями.

Це була ще дуже молода людина, єврей-ділок. Діла він провадив усякі й у всьому виявляв гнучкість розуму, кмітливість та слухність думки, гідні подиву. Низенький, загрубий уже як на свій зріст, одутлий, лисий, мов опецькувате немовля, пухлоруке та куце, він виглядав надто свіжо та нездорово й промовляв запаморочливо легко.

Завдяки спритності, він одружився з дочкою маркіза де Равенеля, щоб поширити свої спекуляції на те коло, де він своїм не був. Правда, маркіз мав щось із тридцять тисяч франків прибутку й тільки двох дітей, але пан Андермат, хоч було йому, коли женився, щонайбільше тридцять років, збив уже п'ять чи шість мільйонів, а посіяв ще стільки, що вродити мусило десять-дванадцять. Пан де Равенель, людина нестійка, нерішуча, хистка та квола на вдачу, спочатку з гнівом відкинув пропозицію, передану

через треті руки, обурюючись на саму думку, щоб дочка його була за іудеєм; потім, швидко опираючись, поступився під тиском купи золота і лише поставив умовою, щоб діти виховувались у католицькій вірі.

Та й тільки що чекали весь час, а жодної дитини ще не було. Ось тоді маркіз, два роки вже зачарований анвальськими водами, пригадав, що брошура доктора Бонфія обіцяла також гоїти і неплідність.

Маркіз виписав дочку, і зять сам привіз її до Анваля, аби влаштувати та звирити, з поради свого паризького лікаря, під догляд доктора Лятон. Отож-бо Андермат як тільки приїхав, розшукав рекомендованого йому лікаря; і тепер не переставав вилічувати симптоми, в його дружини констатовані. Наостанку він сказав, як тяжко йому за свої зражені батьківські надії.

Доктор Лятон дав йому до кінця висловитись, потім звернувся до молодої жінки:

— Чи не маєте чогось додати, пані?

Вона поважно відповіла:

— Ні, пане, нічого.

Він сказав:

— Тоді я проситиму вас скинути ласкаво свою подорожню сукню та корсет і надіти звичайний білий пеньюар, конче білий.

Вона здивувалась, і він цікаво пояснив свою систему:

— Боже мій, пані, це дуже просто. Колись гадали, що всі недуги походять від вади в крові чи від якої органічної вади, а тепер ми просто вважаємо, що в багатьох випадках, і зокрема у вашому, невиразне нездужання, і навіть поважні, дуже поважні, смертельні збурення можуть виникати тільки тому, що якийсь орган, під впливом легко встановлюваних причин, ненормально розвивається на шкоду своїм сусідам, порушує всю гармонію, всю рівновагу людського тіла, змінює або спиняє його функції, плутає діяльність усього організму.

Досить якогось здуття шлунка, щоб припустити недугу серця, бо серце, стиснуте в своїх рухах, починає працювати надмірно, неправильно, часом навіть з перебоями. Розширення печінки або деяких залоз може спричинити пошкодження, що їх не дуже спостережливі лікарі приписують безлічі сторонніх причин.

Тим-то найперше мусимо дізнатися, чи всі органи в хворого мають нормальний обсяг і місце, бо, щоб захитати

людське здоров'я, треба дуже й дуже мало. Тож я хочу, якщо ви, пані, дозволите, якнайпильніше вас оглянути та назначити на вашому пеньюарі межі, розміри і розміщення ваших органів.

Він поклав циліндра на стілець і промовляв запально. Широкий рот його, розтуляючись і стулюючись, клав лікареві на щоки дві глибокі зморшки, що надавали йому також якогось духовенського вигляду.

Андермат захоплено скрикнув:

— Так-так, оце добре сказано, оце дуже дотепно, дуже ново, дуже сучасно.

«Дуже сучасно» в його устах було найбільшою похвалою.

Молода жінка, вельми втішена, підвелася й пішла до себе в кімнату, потім хвилин за кілька вернулася в білому пеньюарі.

Лікар поклав її на канапу, потім, добувши з кишені олівця на три кінці — чорний, червоний та синій, — почав вислухувати та вистукувати свою нову пацієнтку, зазначаючи кожне своє спостереження кольоровими рисками на білому пеньюарі.

За чверть години такої праці вона нагадувала географічну карту, де позначено суходоли, моря, миси, річки, держави та міста й назви всіх земних країн, бо доктор писав над кожною прикордонною лінією два-три латинські слова, лише йому зрозумілі.

А коли вислухав усі внутрішні шуми пані Андермат та вистукав усі глухі й гучні частини її особи, добув з кишені записну книжку в червоній шкіряній оправі з золотими смужками, за абеткою поділену, глянув у табличку, розгорнув її і написав: «Спостереження 6347, пані А., 21 рік».

Потім, знову оглянувши з голови до ніг свої кольорові знаки на пеньюарі і розшифровуючи їх, як той єгиптолог ієрогліфи, переписав їх у книжку.

Скінчивши, заявив:

— Нічого небезпечного, все в нормі, крім невеличкого, дуже невеличкого відхилення, що зникне після тридцяти вуглекислих купелей. Крім того, питимете по півтори шклянки води щоранку перед сніданком. Більше нічого. Днів за п'ять я до вас навідаюсь.

Потім він підвівся, вклонився і вийшов так швидко, що усіх здивував. Це був його звичай, його шик, ознака його оригінальності — оця раптовість відходу. Він уважав, що

поведінка ця дуже доброго тону й справляє на хворих велике враження.

Пані Андермат підбігла до дзеркала й зайшлася гучним сміхом веселої дитини:

— Ох, які ж вони втішні, які смішні! Скажіть, може, тут ще один є, я хочу негайно його бачити! Віль, сходи-но по нього! Мабуть, тут ще й третій є, я хочу його бачити.

Чоловік її здивовано спитав:

— Як третій, що третій?

Маркіз мусив пояснити — перепрошуючи, бо трохи боявся він зятя. Він сказав, що доктор Бонфій прийшов з ним самим побачитись, і він, скориставшись із цього, привів його до Христіяни, бажаючи узнати думку такого досвідченого лікаря, якому він цілком довіряє, до того ж урожденця тутешнього, що й саме джерело відкрив.

Андермат знизав плечима й заявив, що тільки доктор Лятон його дружину лікуватиме; і стурбований маркіз став міркувати, як би його так повестися, щоб справу поладити, не прогнівавши свого дратівливого лікаря.

Христіяна спитала:

— Гонтран тут?

Це був її брат.

Батько відповів:

— Так, уже чотири дні, з одним приятелем своїм, про якого часто нам згадував, — паном Полем Бретіньї. Вони разом подорожують по Оверні. Приїхали вони з Мон-Дора та Бурбуля, а в кінці того тижня вирушать далі в Канталь.

Потім він спитав молоду жінку, чи не хоче вона до сніданку спочити після ночі на залізниці; але вона чудово виспалась у спальному вагоні й зажадала тільки годину на туалет, а після хотіла одвідати село та лікарню.

Батько й чоловік її розійшлися по своїх кімнатах, чекаючи, поки вона збереться.

Незабаром вона покликала їх, і всі троє вийшли з готелю на прогулянку. Пані Андермат захопилася передусім виглядом села, розташованого тут серед лісу в глибокій полонині, що, здавалось, звідусюди була замкнута каштановими деревами заввишки з гору. Всюди видніли вони, розкидані примхою свого чотирьохсотлітнього розвою, — перед ворітьми, на подвір'ях, по вулицях, крім того, всюди били фонтани, щокрок височіло чорне каміння, а звідти, із просвердленого маленького отвору, виривалась цівка ясної води й падала до водозбору дугою. Свіжий дух зела

та стаєнь стояв під цим великим верховіттям, а вулицями поважно ходили овернки або стояли коло хат своїх, прядучи жвавими пальцями кужіль чорної вовни, заткнутий за пояс. З-під коротких їхніх спідниць видно було худі ноги в синіх панчохах, а з-під корсажів, підтримуваних шлейками, стриміли рукава полотняних сорочок, звідки виходили жилаві та сухі, кощаві руки.

Аж ось раптом коло гуляльників розітнулась розхристана й кумедна музика. Сказати б — хрипуца катеринка, катеринка стара, захланна, побита.

Христіяна скрикнула:

— Що це таке?

Батько засміявся.

— Оркестр у казино. Вчотирьох отакий галас чинять. І підвів її до червоної афіші, наліпленої на причілок якоїсь ферми, де стояло чорними літерами:

АНВАЛЬСЬКЕ КАЗИНО

Дирекція пана Петрюса Мартеля з Одеона.

Субота, 6 липня

Великий концерт під орудою маестро Сен-Ляндрі, лауреата консерваторії, нагородженого другою премією. Партию рояля виконує пан Жавель, нагороджений першою премією консерваторії. Флейта: пан Нуаро, лауреат консерваторії. Контрабас: пан Нікорді, лауреат Брюссельської королівської академії.

Після концерту велика вистава:

ЗАБЛУКАЛИ В ЛІСІ

Комедія на одну дію пана Пуантіле.

Дійові особи:

П'єр де Ляпуент — пан Петрюс Мартель, з Одеона.

Оскар Левее — пан Птінівель, з *Водевіля*.

Жак — пан Ляпальм, з Великого театру в Бордо.

Філіпіна — панна Оделен, з Одеона.

Оркестром під час вистави так само керуватиме маестро Сен-Ляндрі.

Христіяна читала вголос, сміялась, дивувалась.

Батько сказав:

— О, вони тебе розважать. Ходім-но подивимось.

Вони звернули праворуч і зайшли в парк. Купальники поважно й поволі гуляли трьома алеями, пили свою шклян-

ку води й відходили. Декотрі сиділи на лавочках та креслили на піску лінії ціпком або парасолем. Вони не розмовляли, здавалось, і не думали, та ледве чи й жили, пригнічені, зачаровані курортною нудьгою. Тільки чудний гамір оркестру розлягався в ніжному й тихому повітрі, не знати звідки й не знати як узявшись, котився під листом, рухав, здавалося, похмурих курортників.

Щось гукнуло: «Христіяно!» Вона обернулася — це був брат. Він підбіг до неї, поцілував її і, потиснувши руку Андерматові, взяв під руку сестру й повів її, лишивши батька з зятем позаду.

Вони розбалакалися. Гонтран, високий, елегантний хлопець, був такий самий смішко, як і вона, жвавий, як маркіз, байдужий до всього на світі, але завжди заклопотаний роздобутком тисячі франків.

— Я думав, ти спиш, — казав він, — а то прийшов би тебе поцілувати. А тут ще Поль повів мене вранці в Турноельський замок.

— Що це за Поль? Ага, приятель твій!

— Поль Бретіньї. Правда, ти ж не знаєш. Зараз він купається.

— Він хворий?

— Ні. А проте одужує. Він закоханий був.

— І бере вуглекислі — так, здається, вони звуться? — купелі, щоб очуняти.

— Атож. Він робить усе, що я скажу. О, він дуже закрутився! Це хлопець шалений, страшний. Трохи не вмер. І її хотів убити. Вона — акторка, відома акторка. Він безтямно її любив. До того ж вона була зрадлива, розуміється. Сталася жахлива драма. Ось я й забрав його сюди. Тепер йому краще, але він ще думає про неї.

Вона весь час посміхалась, а тепер, споважнівши, сказала:

— Цікаво було б побачити його.

А для неї ота «любов» не становила чогось визначного. Іноді вона думала про любов так, як думають у злиднях про перлове намисто, про діамантову діадему і на хвилину загораються бажанням мати ці коштовності, для них такі далекі, але комусь іншому цілком доступні. Уявляла собі її за кількома романами, прочитаними на дозвіллі, не надаючи їй, проте, великої ваги. Вона ніколи багато не мріяла, родившись із щасливою, спокійною та вдоволеною душею; і хоч замужем була вже два з половиною роки, але не

прокинулася ще з того сну, в якому живуть наївні дівчата, з того сну серця, думок і почуттів, що триває в декотрих жінок аж до смерті. Життя видавалось їй простим і гарним, без ускладнень; вона ніколи не дошукувалась у ньому рації чи причини. Жила, спала, одягалася зі смаком, сміялась, була вдоволена! Чого ж могла вона ще більшого жадати?

Коли їй відрекомендували Андермата, як майбутнього нареченого, вона спочатку відмовила, по-дитячому обурившись на пропозицію бути дружиною єврея. Батько та брат, поділяючи її відразу, відповіли так само, як вона, — рішучою відмовою. Андермат зник, мовби згинув, але місяців за три позичив Гонтранові понад двадцять тисяч франків, а маркіз із інших причин починав змінювати свою думку. Передусім він принципово завжди поступався, коли напосідали, з егоїстичної любові до спокою. Дочка казала про нього: «О, в тата всі думки переплутані!» — і тому була правда. Ні поглядів, ні вірувань він не мав — саме тільки захоплення, яке щохвилини мінялося. То він прихилився в минулому й поетичному пориві до давніх традицій свого роду й жадав короля, але короля інтелігентного, ліберального, освіченого, співзвучного з добою; то, прочитавши якусь книжку Мішле * або іншого демократичного мислителя, захоплювався всеюдською рівністю, новочасними ідеями, винагородою бідних, погноблених, страдників. Він вірив у все, як до часу і його давня приятелька, пані Ікардон, що мала зв'язки з багатьма євреями й хотіла одружити Христіану з Андерматом, дуже добре розуміла, з якими саме міркуваннями треба на нього наступати.

Вона запевняла, що для євреїв, пригноблених так само, як був пригноблений французький народ перед Революцією, настав час розплати, і тепер вони гнобитимуть інших силою золота. Маркіз сам релігійний не був і вважав, що ідея бога є тільки законницька ідея, яка дурнів, неуків та боягузів може стримувати краще, ніж проста ідея справедливості, тому до догм ставився з шанобливою байдужістю й однаково та щиро поважав Конфуція, Магомета й Ісуса Христа. Отже, розп'яття останнього він розцінював зовсім не як перворідний гріх, а як грубу політичну помилку. Тим-то досить було кількох тижнів, щоб збудити в ньому захоплення прихованою, невинною роботою євреїв, усюди гнаних і всемогутніх. І, глянувши зненацька іншими очима на їхню буйну перемогу, він її визнав, як справед-

ливу винагороду за їхнє тривале приниження. Він побачив, що вони панують над королями, які в свою чергу панують над народами, що вони підтримують або поважають трони, можуть зруйнувати цілу націю так, як руйнують якогось винаря, і гордо стоять перед пониклими володарями та кидають своє нечисте золото в розкриті калитки найправовірніших католицьких державців, а ті віддячують їм шляхетським званням та залізничними коліями.

І згодився на шлюб Вільяма Андермата з Христіяною де Равенель.

А вона теж, під непомітним тиском пані Ікардон, приятельки її матері й після смерті маркізиної своєї інтимної радниці, під цим тиском, до якого й батько додав, та за підплатеною байдужістю братовою, погодилась віддатись за цього багатющого товстуна, що бридким не був, але й не подобався їй аж ніяк — так як погодилась б перебути літо десь у неприємній стороні.

Тепер вона мала його за гарного хлопця, ласкавого, недурного, милого в коханні, але часто глузувала з нього, базікаючи з Гонтраном, що на вдячність сталий не був.

Він сказав їй:

— Чоловік твій зараз рожевий і лисий, як ніколи. Нагадує хвору квітку або поголене поросся. Звідки в нього такі кольори?

Вона відповіла:

— Повір мені, я тут ні при чому. Інший день мені самій хочеться наліпити його на коробку з цукерками.

Тим часом вони підходили до купальні.

Обіруч дверей на плетених стільцях сиділи, прихилившись до стіни спиною, двоє чоловіків та палили люльки.

Гонтран сказав:

— Ось глянь, пара гарних типів. Подивися на того, що праворуч, на горбаня в грецькій шапці! Це дядько Прентан, колишній ріомський тюремник, а тепер наглядач, мало не директор анвальської установи. Для нього ніщо не змінилось, і хворими він командує, як колись арештантами. Купальники — це не інакше, як в'язні купальні, кімнати-камери, зала для душів — карцер, а те місце, де доктор Бонфій робить промивання шлунка за допомогою Барадюкового * зонда, — таємнича катівня. З чоловіками він не вітається в ім'я того принципу, що засуджені суть істоти згордовані. До жінок він ставиться далеко шанобливіше, трохи з подивом, бо у ріомській в'язниці жінок під

його рукою не було. Той притулок призначено тільки для самців, і він ще й досі не при звичаївся розмовляти з особами прекрасної статі. Другий — касир. Ладен забитися, що він навіть твого прізвища не зможе записати, ось побачиш.

І Гонтран поволі промовив до чоловіка, що сидів ліворуч:

— Пане Семінуа, ось моя сестра, пані Андермат, вона хоче записатися на дванадцять купелей.

Касир, довгий як жердина, худючий і вбраний по-жебракському, підвівся, зайшов до контори, що навпроти кабінету головного лікаря, розгорнув книгу й спитав:

— Як прізвище?

— Андермат.

— Як?

— Андермат.

— А по літерах як?

— А-ен-де-е-ер-ем-а-те.

— Гаразд.

І поволі записав. Коли кінчив, Гонтран попросив:

— А прочитайте, будь ласка, сестрине прізвище.

— Залюбки. Пані Антерпат.

Христіяна, сміючись до сліз, оплатила свою картку, потім спитала:

— А що це за крик нагорі?

Гонтран узяв її під руку:

— Ходімо побачимо?

На сходах лунало два несамовиті голоси. Вони зійшли вгору, розчинили двері й побачили велику кімнату з більярдом посередині.

Пообіч більярда завзято лаялись два чоловіки в жилетках, тримаючи в руках довгі кії.

— Вісімнадцять.

— Сімнадцять.

— Кажу вам, у мене вісімнадцять.

— Неправда ваша, у вас тільки сімнадцять.

Це був директор казино, Петрюс Мартель з Одеона, — він грав свою звичайну партію з коміком своєї трупи, паном Ляпальмом з Великого театру в Бордо.

Петрюс Мартель, величезне, м'яке черевко якого колихалось під сорочкою над штаньми, що не знати на чому трималися, був мандрівним лицедієм по всіх усюдах, а тепер взяв під управу анвальське казино й проводив дні свої,

попиваючи трунки, для купальників призначені. Мав пишні офіцерські вуса і з ранку до ночі мочив їх у пивній піні та липучих сиропах лікерів; саме він і викликав у старого коміка, котрого до себе завербував, непомірну пристрасть до більярда.

Тільки протерши зі сну очі, вони негайно ставали до гри, лаялись, погрожували, стирали записи, знову починали, ледве встигали поспідати й обурювались, коли якихось двоє клієнтів прогнали їх від зеленого сукна.

Отак вони всіх розігнали, і життя не здавалось їм прикритим, хоч на кінець сезону Петрюса Мартеля й чекало банкрутство.

Касирка пригнічено споглядала з ранку до вечора на цю нескінченну партію, слухала з ранку до вечора оці безкраї суперечки й носила з ранку до вечора шклянки та чарки цим невтомним грачам.

Але Гонтран вивів сестру геть:

— Ходімо в парк. Там прохолодно.

Край лікарні вони зразу побачили оркестр під китайською альтанкою.

Білявий молодик, завзято цигикаючи на скрипці, головою своєю, волоссям, що під такт колихалось, усім своїм тулубом, що згинався, випростувався й хитався праворуч і ліворуч, як диригентська паличка, керував трьома незвичайними музикантами навпроти нього. Це був маестро Сен-Ляндірі.

Він та його помічники — піаніст, інструмент якого, на коліщата поставлений, мандрував щоранку з лікарського вестибюля до альтанки, величезний флейтист, що немовби смоктав сірника, лоскочучи його грубими, одутлими пальцями, та ще сухотний з вигляду контрабасист — і творили на превелику силу оте чудове наслідування кепської катринки, що вразило Христіяну на сільських вулицях.

Коли вона спинилась, щоб роздивитись на них, якийсь добродій привітався до її брата.

— Добридень, любий графе.

— Добридень, докторе.

І Гонтран відрекомендував:

— Моя сестра. Пан доктор Онора.

Вона насилу стримала сміх, побачивши цього третього лікаря.

Він уклонився їй.

— Сподіваюся, ви, пані, не хвора?

— Так. Трохи.

Він не наполягав і змінив розмову.

— Знаєте, любий графе, зараз матимете на околиці дуже цікаве видовище.

— Яке саме, докторе?

— Дядько Оріоль збирається висадити свою скелю. Ах, вам це нічого не промовляє, а для нас це велика подія.

І він пояснив.

Дядько Оріоль, найбагатший у всьому краї селянин — за ним знали більше як п'ятдесят тисяч франків прибутку, — володів усіма виноградниками в долині коло анвальського міжгір'я. Якраз на околиці села, край полонини, стояла гірка, чи певніш великий горб, і на ньому були найкращі виноградники дядька Оріоля. Посеред одного з них, навпроти шляху, близьенько струмка, стримить велетенський камінь, скеля, що заважає обробляти ґрунт та кидає тінь на все прилегле поле. Вже років із десять дядько Оріоль щотижня оповіщав, що висадить свою скелю, але ніколи на це не зважувався.

Щоразу, як хто з місцевих хлопців ішов до війська, старий казав йому: «Коли їхатимеш у відпустку, прихопи мені пороху на скелю!»

І всі солдатика приносили з собою в торбинках краденого пороху для скелі дядька Оріоля. Цього пороху в нього зібралося вже повна скриня, а скеля й далі стояла собі на місці.

Нарешті, оце вже з тиждень, як він узявся довбати камінь із сином своїм, довготелесим Жаком, на прізвисько Велет. Сьогодні вранці насипали пороху в порожняву величезної скелі, потім заткнули отвір, заклавши тільки гнота — звичайну трубку для куріння, в тютюнника куплену. Підпалити мали о другій годині. Отже, вибух станеться хвилин за п'ять, за десять по тому, бо гніт дуже довгий.

Христіяна зацікавилась цією історією — її вже тишила думка про вибух, це нагадувало їй якусь дитячу гру і подобалось їй простому серцю.

Вони вийшли на кінець парку.

— А далі куди дорога веде? — спитала вона.

— На *Край світу*, пані, — відповів доктор Онора, — тобто до славного в Оверні міжгір'я, що виходу не має. Це одна з найкращих тут природних пам'яток.

Але позад них ударив дзвін. Гонтран скрикнув: «О, вже сніданок!»

Вони повернули назад.

Назустріч їм ішов високий молодик.

Гонтран сказав:

— Християночко, дозволь познайомити тебе з паном Полем Бретіньї.— Потім до свого приятеля:— Це моя сестра, любий.

Він видався їй бридким. У нього було чорне волосся, коротке й пряме, надто круглі очі з якимсь мало не жорстоким виразом, голова теж зовсім кругла, дуже міцна — з тих голів, що нагадують гарматне ядро,— велетенські плечі й трохи дикий, важкий та грубий вигляд. Але від його піджака, від білизни, а може, від шкіри здіймались дуже ніжні й тонкі пахощі, не знані молодій жінці, і вона подумала: «Що воно за парфуми?»

Він сказав їй:

— Ви приїхали вранці, пані?

Його голос був трохи глухий. Вона відповіла:

— Так, пане.

Саме в цю мить Гонтран помітив маркіза з Андерматом, що махали молодим, щоб швидше йшли снідати.

Тоді доктор Онора попрощався з ними й запитав, чи справді збираються вони подивитись на вибух скелі.

Християна заявила, що піде туди, і, схилившись братові на руку, шепнула, тягнучи його до готелю:

— Я голодна як вовк. Дуже соромно мені буде стільки їсти при твоєму приятелі.

II

Сніданок тягся довго, як це звичайно при спільному столі буває. Християна, нікого тут не знаючи, розмовляла з батьком та братом. Потім пішла спочивати до того часу, коли мали висадити скелю.

За добру годину перед тим вона була вже готова й усіх присилувала рушати, щоб не спізнитися на вибух.

За селом, край долини, справді стояв високий горб, майже гора, на яку вони й зішли під пекучим сонцем по тісній стежці між виноградниками. Коли опинилися на вершині, молода жінка скрикнула з подиву — такий широчезний обрій розгорнувся раптом у неї перед очима. Навсербч лежала безкрая долина, що зразу ж давала душі відчуття океану. Вона, долина ця, ішла геть, огорнута легкою парою, синьою та ніжною, парою, аж до далечезних гір, ледве примітних, віддалених, мабуть, кілометрів на п'ятдесят-шістдесят. І під прозорим, тонким туманом, що сте-

лився над цим розлогим краєм, видніли міста, села, ліси, великі жовті чотирикутники стиглої пшениці, великі зелені чотирикутники сіножатеї, фабрики з довгими червоними коминами та чорні гостроверхі дзвіниці, з лави давніх вулканів побудовані.

— Обернись, — сказав їй брат.

Вона обернулася. І позад себе побачила гору, величезну гору, покарбовану кратерами. Передусім ув око впадала глибінь Анваля, широке пасмо зелені, де крилися ледве примітні рубці міжгір'їв. Хвиля дерев виносилась на крутий схил до першого кряжа, що заступав від очей дальші кряжі. Та що Христіяна стояла якраз на пограниччі рівнин і гори, то кряж цей тягнувся ліворуч до Клермон-Ферана і, виходячи, розгортав на синьому небі чудернацькі зрізані верховини, подібні до дивовижних пустель: то погаслі вулкани, мертві вулкани. А внизу, геть зовсім унизу, між двома верховинами, ще одна видніла — вища, ще дальша, кругла та велична, і на верхів'ї своєму здіймала щось чудне, мовби руїну.

Це був Пюї-де-Дом, владар овернських гір, могутній та важкий, і на голові його держались, як корона, найбільшим із народів покладена, рештки римського храму.

Христіяна скрикнула:

— О, яка я буду тут щаслива! — І вже почувала себе щасливою, пройнятою тим гараздом, що заливає тіло і душу, сповнює вільністю груди, робить тебе жвавим і палким, коли ось раптом вступаєш у край, що пестить тобі очі, що чарує тебе й веселить, що, здається, чекав тебе, що для нього відчуваєш себе народженим.

Хтось гукнув їй:

— Пані, пані!

І вона побачила віддалік доктора Онора, одмітного по циліндру. Він підбіг і повів її на другий схил горба, дорником порослий, де, коло молодого гайка, чекало вже душ з тридцятіро приїжджих та селян.

Круте взгір'я спускалось біля ніг їхніх до Ріомського шляху, затіненого вербами, що поскихалися над вузькою річкою; а посеред виноградника на березі цього струмка височіла шпильаста кам'яна брила, а перед нею немовби молились двоє чоловік навколішки. Це була скеля.

Оріолі, батько й син, лагодили гнота. На шляху збилась цікава юрба, оточена спереду воружкою лінією хлопчаків.

Доктор Онора вибрав для Христіяни зручне місце, і вона сіла з неспокоєм у серці, немов оце зараз разом із скелею мала вибухнути і вся та людність. Маркіз, Андермат і Поль Бретіньї лягли на траву коло молодої жінки, а Гонтран зостався стояти. Він жартівливо сказав:

— Любий докторе, у вас, виходить, далеко менше роботи, ніж у ваших колег — вони, певно, й години згаяти не можуть, щоб прийти на це маленьке свято?

Онора лагідно відповів:

— Роботи в мене не менше, тільки мої хворі менше турбують мене... Та, по-моєму, краще розважати пацієнтів, ніж годувати ліками.

Він виглядав лукавим, і це дуже Гонтранові подобалось.

Надходили інші особи — сусіди з табльдоту: дами Пай, мати й дочка, обидві вдови, Монекю — батько й дочка, та куценський черевань, що сопів, як тріснутий казан, — Обрі-Пастер; колись він був гірничий інженер і забагатів у Росії.

Маркіз із ним приятелював. Він через силу сів із підготовчими, розважними й обережними рухами, що вельми потішили Христіяну.

Гонтран відійшов убік — роздивитись на обличчя інших цікавих, що прийшли, як і він, на пагорок.

Поль Бретіньї показував Христіяні Андермат місця, що видніли в далечині. Передусім там був Ріом, він лежав на рівнині червоною плямою, плямою дахівок; потім Енеза, Маренг, Лезу, стовпище ледве помітних сіл, що значили тільки темною цяткою безперервну скатертину зелені, а внизу, геть унизу, коло підніжжя Форезьких гір, він силкувався показати їй Тьер.

Він сказав, пожвавішавши:

— Он гляньте, проти мого пальця, якраз проти пальця. А я дуже добре бачу.

А вона нічого не бачила, але не здивувалась, що він бачить, бо він дивився, як ті хижі птахи з круглими й пильними очима, що в них відчуваєш силу морського бінокля.

І далі сказав:

— Перед нами, серед цієї рівнини, тече Альє, та його не побачиш. Він занадто далеко, за тридцять кілометрів звідси.

Вона й не пробувала знайти те, що він показував, бо погляд її й усі думки притягувала до себе скеля. Вона

думала, що от зараз цей величезний камінь зникне, розлетиться на порох, і почувала невиразний жаль, жаль малої дівчинки до зламаної цяцьки. Він, камінь отой, так довго тут стояв, та ще й гарний був, добре пасував до місцевості. А двоє чоловіків уже підвелися на ноги і почали накидати кругляків коло підніжжя, швидко і по-селянському вміло підхоплюючи їх лопатами.

Юрба на шляху все розросталася і тепер присунула подивитись ближче. Дітлахи зачіпали копачів, бігали й скакали круг них, як молоді звірята на волі; і з підвищення, де була Христіяна, люди ці видавались манісінькими, купою комах, розворушеним мурашником. Здіймався гомін голосів, то легкий, ледве чутний, то жвавіший — невиразний шелест криків та людського руху, але подрібнений в повітрі, розвіяний уже, якась порошнява гуку. На пагорку теж більшала юрба, прибуваючи невпинно з села, і вкривала схил проти засудженої скелі.

Перегукувались, єднались за випадковим сусідством у готелях, за класами, кастами. Найгаласливішим із стовпиц було акторське та музикантське, де провід і керунок давав директор їхній, Петрюс Мартель з Одеона, що задля такої нагоди покинув свою азартну партію більярда.

Сам у панамі та чорній альпаговій куртці, що з-під неї горбом випинався широкий білий живіт — носити жилет на селі він не вважав за потрібне, — вусатий актор тримався начальником, пояснював та тлумачив кожен порух обох Оріолів. Його підлеглі, комік Ляпальм, перший коханець Птінівель та музиканти — маестро Сен-Ляндірі, піаніст Жавель, величезний флейтист Нуаро, контрабасист Нікорді, — стояли круг нього та слухали. Поперед них сиділо три жінки, прикриваючись трьома парасолями — білим, червоним та синім, що складали під гарячим денним сонцем яскравий французький прапор. Це були: молода актриса, панна Оделен, її мати — мати напрокат, казав Гонтран, та касирка з кафе, звичайна товаришка цих дам. Добрати парасолі під національні кольори придумав Петрюс Мартель: побачивши на початку сезону синій і білий в паній Оделен, він подарував червоний своїй касирці.

Ще один гурт поблизу них привертав так само увагу й очі — гурт кухарів та кухарчуків з готелів, числом восьмеро, бо господарі, що змагалися між собою, вирядили в біле полотно навіть помивачів своїх, щоб справляти враження

на перехожих. Сонце грало на їхніх пласких ковпаках, і всі вони стояли, як чудернацький штаб білих уланів і як куховарська делегація заразом.

Маркіз спитав у доктора Онора:

— Звідки це стільки народу? От ніколи не подумав би, що Анваль такий залюднений!

— О, звідусюди збіглися: з Шатель-Гюйона, Турноеля, Рош-Прадъера, Сент-Іполіта. Бо давно вже про це мова тут іде, та й дядько Оріоль у нас — знаменитість, особа впливова, багатій і справжній овернець; він усе ще лишився селянином, сам працює в полі, ошадний, золотий до золотого тулить, розумний, про дітей своїх дуже дбає і піклується.

Підійшов Гонтран, схвилюваний, з огнем в очах. Він сказав упівголоса:

— Полю, Полю, а ходімо зі мною, я покажу тобі двох гарненьких дівчат; о, що вже милі, побачиш!

Той підвів голову й відповів:

— Любий мій, мені й тут дуже добре, я нікуди не піду.

— Даремно. Вони чарівні.

Потім уголос:

— Та ось доктор зараз скаже мені, хто вони такі. Дві дівчини вісімнадцяти-дев'ятнадцяти років, якісь тутешні панянки, кумедно вдягнуті, в чорних шовкових сукнях з вузькими рукавами, ніби в черничок, дві чорняві...

Доктор Онора спинив його:

— Годі. Це — доньки дядька Оріоля, справді гарні дівчатка і виховувались вони у клермонських черниць... Це прекрасні відданиці... Вдачею вони не схожі одна на одну, але це два типи нашої раси, доброї овернської раси, бо я теж овернець, пане маркізе; і я покажу вам цих двох дітей...

Гонтран лукаво вкинув йому:

— Ви лікар родини Оріолів, докторе?

Той зрозумів лукавство й відповів просто, весело:

— А то як же!

Молодик провадив:

— Як же вам пощастило здобути довіру цього багатого пацієнта?

— Сказав йому пити багато гарного вина.

І він почав розповідати подробиці про Оріолів. До того ж він був їм трохи родич і знав їх давно. Старий батько — великий чудій і страх як пишається своїм вином; у нього

відведено виноградник саме на потребу родини та гостей. Звичайно щастить завиграшки спорожнити бочки з вином від цих заповітних лоз, але в урожайний рік нелегко їм дати раду.

І от у травні або в червні, коли батько бачить, що вишити весь залишок тяжко, він починає підбадьорювати свого довготелесого сина, Велета, та й казати йому: «Ну, синку, треба ж докінчити». І вони заливаються літрами червоного від ранку до вечора. Разів із двадцять за кожною стравою старий, нахилиючи глек до синовій шклянці, поважно промовляє: «Треба ж докінчити». А що вся ця п'янка рідина розпалює йому кров та не дає спати, він устає уночі, надіває штани, світить ліхтаря, будить Велета, і вони йдуть до льоху, прихопивши з буфета окрасць хліба; в льосі просто з бочки наливають у шклянку, п'ють і заїдають хлібом. А коли нап'ються так, що вино в їхніх животах уже хлюпоче, батько стукотить у гучну черевату бочку, щоб довідатись, чи знизився в ній рівень рідини.

Маркіз спитав:

— Ото вони працюють коло скелі?

— Атож, звичайно.

Саме в цю мить обидва чоловіки швидко відійшли від каменя, набитого порохом, і вся юрба, що внизу їх оточувала, кинулась бігти, як розбите військо. Вона тікала до Ріома й до Анваля, покидаючи самотою велику скелю на каменястому пагорку, де ріс підкошений дерник, бо скеля розбивала виноградник навпіл і земля коло неї не була ще оброблена.

Юрба нагорі, також численна тепер, як і внизу, затремтіла з радощів та нетерплячки, а міцний голос Петрюса Мартеля оповістив: «Увага! Гнота підпалено».

Христіяна здригнулась від чекання. Але доктор шепнув їй іззаду:

— О, якщо вони заклали увесь той гніт, що купували при мені, то його стане хвилин на десять.

Всі очі звернулись на камінь; аж раптом до нього підбіг чорний песик. Оббіг кругом, понюхав і зачув, мабуть, непевний дух, бо почав щосили гавкати, випроставши лапи, наїжачивши шерсть на спині, хвоста витягнувши й нашорошивши вуха.

Сміх пройшов публікою, жорстокий сміх; гадали, що собака вчасно не втече. Потім почали звати його, чоловіки свистіли, спробували кидати в нього камінцями, але

каміння й до половини не долітало. Та собачка з місця не рушивсь і скажено брехав на скелю.

Христіяна почала тремтіти. Гострий страх поймав її, що це звірятко буде розчавлене, радість її зів'яла, їй хотілось піти геть, вона проказувала нервово, пошепки, стенаючись від жаху:

— Ох, боже мій! Ох, боже мій! Його вб'є! Я не хочу бачити! Не хочу! Не хочу! Ходімо звідси...

Сусіда її, Поль Бретіньї, підвівся й мовчки кинувся вниз, до скелі, чимдуж на своїх довгих ногах.

Почулися крики жаху, по юрбі пішло хвилювання, а собачка, побачивши, що цей високий чоловік простує до нього, сховався за скелю. Поль погнався за ним, собачка перебіг тоді на другий бік, і хвилину чи дві вони бігали круг каменя, з'являючись то праворуч, то ліворуч, як ніби в хованки гуляли.

Побачивши нарешті, що звіра йому не впіймати, молодик подався нагору, а собака загавкав ще лютіше.

Гнівні вигуки зустріли задиханого сміливця, бо люди не прощають тим, хто примусив їх тремтіти. Христіяна задихалась від хвилювання, притиснувши руки до серця. Вона так розгубилася, що спитала: «Вас хоч не поранено?» А Гонтран, лютуючи, кричав: «Він божевільний, бидло! Завжди тільки дурниці коїть! Такого йолопа я ніколи не бачив...»

Аж ось ґрунт, підкинутий, схитнувся. Оглушливий вибух струснув цілим краєм і якусь довгу хвилину розлягався по горах, підхоплений усіма лунами, як гарматні постріли.

Христіяна побачила тільки, як посипався камінний дощ і висока колона пороху осідала на землю.

І зразу ж юрба линула хвилею згори, пронизливо кричачи. З пагорка вистрибом летів батальйон хлоп'ят, випередивши загін комедіантів з Петрюсом Мартеlem на чолі.

Синьо-червоно-біла трійця парасолей ледве втрималась у цій навалі.

І всі бігли — чоловіки, жінки, селяни, городяни. Деякі падали, підводились, рушали далі, а на шляху два людські потоки, щойпо відкинуті страхом, котились тепер одне до одного, щоб на місці вибуху зіткнутись і змішатись.

— Почекаймо трохи, — сказав маркіз, — поки цікавість заспокоїться, а тоді й собі підемо подивитись.

Інженер Обрі-Пастер, підвівшись через превелику силу, запухкав:

— А я піду стежками назад на село. Мені тут уже нема чого робити.

Він потиснув руки, вклонився й пішов.

Доктор Онора зник. Зайшла мова про нього. Маркіз казав синові:

— Ти знаєш його три дні, а весь час з нього глузуєш; зрештою, ти образиш його.

Але Гонтран знизав плечима:

— О, та це мудрець, великий скептик! Ручуся, він не образиться. Коли ми на самоті буваємо, то й він глузує з усіх і з усього, починаючи зі своїх хворих та вод. Пропоную тобі почесну купелю, якщо він прогнівається коли-небудь на мої жарти.

Тим часом на місці зниклої скелі зчинилося незвичайне хвилювання. Величезна, невгомона юрба штовхалась, клетотіла, кричала — певно, через якесь збурення, через якийсь несподіваний подив.

Андермат, завжди метушливий і цікавий, казав:

— Що там вони? Та що там вони?

Гонтран заявив, що піде подивитись; він пішов, а Христіяна, байдужа тепер, гадала, що аби тільки гніт був трохи коротший, і її божевільного сусіду вбило б, розчавило б уламками каменю, бо вона, бач, злякалась за життя собачки. Вона думала, що чоловік цей, мабуть, справді шалений та пристрасний, коли так безглуздо важить собою, на догоду ледве знайомій жінці.

Аж ось люди побігли шляхом до села. Маркіз і собі запитував: «Що там вони?» Андермат далі не витримав і подався вниз по горбу.

Гонтран махав їм із долини, щоб ішли.

Поль Бретіньї запитав:

— Дозвольте, пані, запропонувати вам руку?

Вона взяла його руку, яку відчула міцною, мов залізо, а що ноги її сковзались по гарячій траві, то спиралась на неї, мовби на поручні, з цілковитою довірою.

Гонтран, ідучи їм назустріч, кричав:

— Там джерело. Після вибуху джерело забило!

І вони ввійшли в юрбу. Тоді обидва молодики, Поль та Гонтран, йдучи попереду, розіпхнули ліктями цікавих і,

не зважаючи на бурчання, проклали шлях Християні та її батькові.

Вони йшли серед хаосу гострого, побитого, зчорнілого від пороху каміння й добулись до ями з брудною водою, що клекотіла й стікала до річки поміж ногами цікавих.

Андермат був уже тут, пробившись крізь натовп всілякими, властивими йому, за словами Гонтрана, хитроцями, він із глибокою увагою дивився, як біла з підгрунття й збігала геть вода.

Доктор Онора стояв проти нього по другий бік ями й теж дивився на воду з нудьгуватим подивом. Андермат сказав йому:

— Треба й її покуштувати, може, вона мінеральна.

Лікар відповів:

— Вона безперечно мінеральна. Всі вони тут мінеральні. Незабаром джерел буде більше, як хворих.

Той казав:

— Але ж її конче треба покуштувати.

Лікаря це не хвилювало:

— Треба хоч почекати, поки вона очиститься.

А довкола кожен хотів подивитись. З другої лави передніх штовхали просто в болото. Якась дитина впала в калюжу, і всі засміялись.

Оріолі, батько й син, теж тут стояли, поважно споглядаючи на цю несподіванку і ще не знаючи, що їм про це треба думати. Батько був сухий, високий, худий у тілі, з кощавим голеним обличчям, поважним селянським обличчям; а син, ще вищий, справжній велетень, теж худий, мав вуса й нагадував заразом бувалого солдата й виноградаря.

Вода прибувала, все більше клекотіла і вже починала яснішати.

У натовпі пішов рух, і з'явився доктор Лятон із шклянкою в руці. Він спітнів, захекався й пригнічено остовпів, побачивши свого колегу, доктора Онора, — той поставив ногу край нового джерела, мов генерал, що перший увірвався до фортеці.

Він спитав, відважуючись:

— Ви куштували її?

— Ні. Чекаю, поки очиститься.

Тоді доктор Лятон набрав шклянку і випив з тим багатозначним виразом, що дегустатори прибирають, куштуючи вино. Потім заявив: «Чудова!» — що ні до чого не зобов'язувало, і подав шклянку суперникові: «Чи не бажаєте?»

Та доктор Онора, напевне, не любив мінеральних вод, бо відповів посміхаючись:

— Дякую! Досить того, що ви оцінили. Я її на смак знаю.

Він знав на смак усі анвальські води й теж цинив їх, але по-іншому. Потім звернувся до дядька Оріоля:

— Вашого доброго вина вона не варта.

Старий був потішений.

Христіяна вже надивилась і хотіла йти. Брат і Поль знову пробили їй шлях крізь натовп. Вона йшла за ними, спираючись на руку батькові. Зненацька вона посковзнула, трохи не впала і, глянувши під ноги, побачила, що наступила на шматок скривавленого м'яса, вкритого чорною шерстю і болотом облиплого; це був клапоть тіла маленького собачки, що його вибух розчавив і розтоптала юрба.

Їй забило віддих, вона так схвилювалась, що не могла втримати сліз. І шепотіла, втираючи хусткою очі: «Бідне звірятко, бідне звірятко!» Їй не хотілося тепер ні слухати, ні бачити нічого, хотілося вернутись додому, замкнутися від усіх.

Цей день, так добре почавшись, кінчився для неї погано. Чи була це призвістка? Її серце щеміло з туги.

Вони були тепер самі на шляху, аж ось побачили перед себе циліндра й поли сурдута, розмаяні, як чорні крила. Доктор Бонфій, останнім повідомлений, притьмом біг назустріч їм із шклянкою в руці, як і доктор Лятон.

Побачивши маркіза, він спинився.

— Що там таке, пане маркізе? Мені казали... джерело?.. Мінеральне джерело?..

— Так, любий докторе.

— Багате?

— Атож.

— А... а... вони там?

Гонтран поважно відповів:

— Звичайно, доктор Лятон навіть аналіз уже зробив.

І доктор Бонфій чимдуж побіг далі. Христіяна, трохи розважившись і потішившись цією зустріччю, сказала:

— Ні, не піду я в готель, ходімо посидимо в парку. Андермат лишився коло джерела й дивився на воду.

Увечері за обідом у *Сплендід*-готелі було гомінко. Пригоди з скелею та джерелом розпалювали балачку. За столом було небагато, десятків зо два заразом — люди звичайно мовчущі, сумирні, все хворі, що марно спробували на собі всі відомі води, а тепер приїздили на всі нові курорти. В тому кутку, що займали Равенелі та Андермати, сиділи передусім Монеку — геть сивий чоловічок із дочкою, високою, дуже блідою дівчиною, що іноді підхоплювалася з-за столу й виходила, покинувши недоїдену тарілку; гладкий Обрі-Пастер, колишній інженер, Шофури — подружжя в чорній одежі, яке щодня можна було побачити в парку, де вони возили в колясці свою дитину-каліку, та панії Пай, мати й дочка, обидві вдови, обидві високі, пишногруді, ширококрижі. «Самі бачите,— казав Гонтран,— вони з'їли своїх чоловіків, а їм і завадило на шлунок».

Вони й справді приїхали лікуватись від шлункової хвороби.

Далі сидів дуже червоний чоловік цегляного кольору — пан Рік'є, теж із попсованим травлінням, а потім інші безбарвні особи, ті мовчазні мандрівці, що тихо заходять — жінка попереду, а ззаду чоловік — до готельної їдальні, вклоняються всім на порозі й боязко та скромно сідають на свої стільці.

Другий кінець столу порожнював, хоч там теж стояли тарілки й накриття про майбутніх гостей.

Андермат говорив піднесено. Перед обідом він кілька годин провів із доктором Лятоном і між іншим розвивав перед ним свої великі задуми щодо майбутнього Анваля.

Доктор завзято й переконано вихваляв цілющі властивості анвальської води, багато кращої від шатель-гійонської, на яку, проте, за останні два роки остаточно повелася мода.

Отже, праворуч — джерело Руайя, при повній силі й при повній славі, а ліворуч — джерело Шатель-Гійон, теж нещодавно знайдене. Що ж можна зробити з Анвалем, коли вміючи до нього взятися!

Він сказав інженерові:

— Атож, пане, вся річ у тім, щоб уміючи взятися. Це справа спритності, такту, чуття та відваги. Щоб створити курортне місто, треба лише зуміти пустити його в моду, а щоб пустити його в моду, треба зацікавити ви-

датних паризьких медиків. Мені, панове, завжди щастить у моїх заходах, бо я завжди вибираю практичного способу — єдиного, що може гарантувати успіх, єдиного в кожному окремому випадку, а поки я не доберу цього способу, то й нічого не роблю, чекаю. Не досить мати воду, треба, щоб її пили; а щоб її пили, не досить самому кричати в газетах і скрізь, що вона незрівнянна! Треба зуміти, щоб це розважливо сказали ті єдині люди, що мають вплив на питущу публіку, на хвору публіку, яка нам потрібна, на публіку надзвичайно довірливу, яка платить за медикаменти з припису лікарів. Звертайтеся до суду тільки через адвокатів — він тільки їх слухає; звертайтеся до хворого тільки через лікарів — він слухає тільки їх.

Маркіз, що дуже захоплювався практичним та здоровим розумом свого зятя, скрикнув:

— Ах, яка це правда! Одначе, мій любий, ви тут єдиний правильно міркуєте.

Андермат збуджено казав:

— Тут можна збити достаток. Місцевість чудова, підсоння прекрасне; одне тільки турбує мене: чи вистачить нам води на велику установу? Бо ніщо, зроблене на половину, не буває вдале! Нам потрібна дуже велика установка, отже, й багато води, стільки води, щоб наставити двісті купелей разом, потрібен швидкий і постійний струмінь; а нове джерело вкупі з старим наставить хіба п'ятдесят, хоч що там каже доктор Лятон...

— О, та води я вам дам, скільки хочете!

Андермат здивувався:

— Ви?

— Атож, я. Це вас дивує? Зараз поясню. Того року саме в цей час я теж був тут, бо від анвальських купелей почувся дуже добре. І от якось уранці, коли я відпочивав у себе в кімнаті, прийшов до мене якийсь гладкий добродій. Виявилось, голова управи курорту. Він був страшенно стурбований, і ось чому. Джерело Бонфій зубожіло настільки, що боялись, чи не зникне воно зовсім. Знаючи, що я гірничий інженер, він і прийшов порадитись, чи не доберу я способу врятувати його комерцію.

Тож я й узявся вивчати геологічну структуру місцевості. Ви знаєте, що в кожному кутку країни первісні струси призвели до всяких пертурбацій і різного розташування підґрунтових порід.

Отож треба було встановити, звідки, крізь які тріщини

йшла мінеральна вода, визначити напрям і особливості цих тріщин.

Передусім я дуже ретельно оглянув саму установу й побачив у кутку стару, вже не вживану водогінну трубу, — вона була майже забита вапняками. Отже, розчинені в воді солі осідали на стінки труби і через короткий час забили її. Так само мусило статися й з природними трубами — в тріщинах підґрунтових гранітів — тут усюди гранітові породи. Отож джерело Бонфій забили осади, та й годі.

Треба було знайти, де це сталося. Всі шукали б його вище від того місця, де джерело виходить на поверхню. А я, після місяця студій, спостережень та міркувань, почав шукати й знайшов його на п'ятдесят метрів нижче. І от чому.

Я зараз сказав вам, що передусім треба було вивчати походження, природу й напрям гранітових тріщин, де текла вода. Мені легко було пересвідчитись, що тріщини ці йшли з долини під гору, а не з гори в долину, йшли ухилом, ніби дах — певне, сталося осідання, долина опустилась і потягла за собою спідні підгір'я. Отже, вода замість спадати, підносилась у кожному зламі гранітових шарів. Я відкрив також і причину цього несподіваного явища.

Колись Лімань — широкий простір піщаних та глинистих земель, яким і краю не побачиш, — лежала на рівні першого взгір'я, та через геологічну будову свого підґрунтя вона осіла, потягнувши за собою крайгір'я, як я й сказав раніш. І від цього гігантського осідання якраз на пограниччі землі та граніту сталася величезна глиняна загата, надзвичайно глибока й непрохідна для рідини. І ось що маємо:

Мінеральна вода походить із вогнищ колишніх вулканів. Котра здалека йде, та в дорозі вистигає і б'є холодна, як звичайне джерело; а котра з ближчого вогнища, та б'є ще тепла; температура її залежить від відстані вогнища. Яким же шляхом вона йде? Вона спускається все вглиб, аж поки не натрапить на ліманську глиняну загату. Пробитись крізь неї вода не може й шукає собі путі під великим тиском. Потрапивши в похилі тріщини граніту, вона виривається звідти й починає підійматися аж на поверхню. Тут вона набирає знову первісного напрямку й тече далі в долину, проточуючи собі річище, як усякий струмок. Додам ще, що ми не знаємо й сотої частки мінеральних

вод цієї долини. Ми знаходимо тільки ті, що вибиваються на поверхню. А скільки їх губиться, дійшовши до краю свого гранітового каналу, — їх поглинає грубий шар насиченої перегноем і обробленої землі.

Звідси я роблю такий висновок:

По-перше, щоб мати воду, треба шукати її за нахилом та напрямком гранітових нашарувань.

По-друге, щоб зберігати її, треба не давати тріщинам забиватися покладами вапняків, а для цього покопати штучні колодязі й пильно їх доглядати.

По-третє, щоб перейняти сусіднє джерело, треба свердлувати ґрунт до тої самої гранітової тріщини тільки не вгору, а вниз, — з умовою, розуміється, триматись по цей бік глиняної загати, що примушує воду підійматись.

З цього погляду джерело, що сьогодні знайдено, розташоване чудово — за яких кілька метрів від загати. Якщо хто схотів би закласти нову установу, то саме там і треба було її розмістити.

Настала мовчанка, коли він кінчив.

Андермат сказав перший захоплено:

— Он як! Коли глянеш за лаштунки, то вся таємниця зникає. Ви дорогоцінна людина, пане Обрі-Пастере.

Крім нього, ще тільки маркіз та Поль Бретіньї зрозуміли його мову. І тільки Гонтран нічого не слухав. Решта, розпустивши вуха та в рот інженерові зазираючи, з дива геть попантеличилися. Зокрема панії Пай, дуже побожні, думали собі, чи немає чогось противного релігії в такому поясненні явища, від бога посланого й здійсненого його таємничими путями.

Мати визнала за потрібне промовити: «Дивні діла твої, господи». Дами, що сиділи посередині, хитнули головами на знак згоди, бо вони теж стурбувалися, почувши цю незрозумілу мову.

Цегляний на колір пан Рік'є заявив:

— Хай вона тече, куди заманеться, ця ваша анвальська вода, хоч із вулканів, хоч із місяця, мені байдуже, вже півтора тижня її п'ю, а наслідку ніякого.

Подружжя Шофур запротестувало в ім'я своєї дитини, що починала ворухити правою ніжкою, а цього не було за всі шість років, відколи вони її лікують.

Рік'є відказав:

— Сто чортів, це доводить тільки, що в нас різні

хвороби, й зовсім не доводить, що анвальська вода лікує шлункові недуги.

Він, здавалося, лютував у розпачі від цієї нової і марної спроби.

Але пан Монею також забрав слово від імені своєї доньки й заявив, що ось уже тиждень вона може уживати їжу й не виходити з-за столу після кожної страви.

І його доросла дочка почервоніла, схилившись над тарілкою.

Панії Пай так само почували себе краще.

Тоді Рік'є обурився й різко спитав їх:

— Це ви, кажете, на шлунок слабуєте?

Вони разом відповіли:

— Атож, пане. У нас нестравлення.

Рік'є, трохи не схопившись із стільця, пробурмотів:

— Ви... ви... Та на вас тільки глянути... Ви, кажете, на шлунок слабуєте? Переїдаєте, мабуть.

Пані Пай-мати оскаженіла й відповіла:

— А вашу хворобу, пане, зразу видно, у вас якраз вдача людей з попсованим шлунком. Правду кажуть, що від доброго шлунка люди бувають приємніші.

Стара худюща дама, якої ніхто не знав на прізвище, авторитетно сказала:

— Гадаю, всім покращало б від анвальської води, коли б господар готелю хоч трохи пам'ятав, що він варить для хворих. Справді, він дає нам щось цілком нестравне.

І раптом увесь стіл погодився. З обуренням повстали на господаря, що подавав лангусти, свинину, вугрі, капусту — атож, капусту й сосиски, всяку найнестравнішу їжу, тим людям, що їм три лікарі — Бонфій, Лятон та Онора — наказували вживати тільки біле, несите й ніжне м'ясо, свіжу городину та набіл.

Рік'є аж тремтів із гніву:

— Хіба не зобов'язані лікарі доглядати за столом по курортах? Таку важливу річ, як добір страви, лишають на смак якогось бидла! От нам і подають щодня круті яйця, анчоуси та шинку на закуску...

Пан Монею перебив його:

— Ох, вибачте, моя дочка добре стравляє тільки шинку, і дозвольте вам сказати, що Мас-Русель та Ремюзо саме прописали їй шинку.

Рік'є крикнув:

— Шинка! Шинка! Та це ж отрута, пане.

І зразу стіл поділився на два табори: один — за, другий — проти шинки.

І почалася безконечна, щодня поновлювана суперечка про користь і шкоду від того чи іншого харчу.

Навіть молоко завзято заперечувано, бо Рік'є тільки-но випивав бодай маленьку, лафітову шклянку молока, так і почував нестравлення.

Обрі-Пастер, обурившись, що ганьблено його улюблений набіл, гукнув роздратовано:

— Та достолиха, пане, якщо у вас диспепсія, а в мене гастрит, то нам же треба такої різної поживи, як окулярів короткозорим та далекозорим, хоч і в тих, і в тих хворі очі.

Він додав:

— А я задихаюсь, коли вип'ю шклянку червоного вина, і думаю, що для людини немає нічого гіршого за вино. Хто не п'є вина, той сто років живе, а ми...

Гонтран обізвався сміючись:

— Йй-богу, без вина й без ... шлюбу життя здавалося б мені дуже одноманітним.

Панії Пай спустили очі. Вони щедро пили бордоське вино вищого гатунку, без води, а їхнє раннє вдовування немовби свідчило, що й до чоловіків своїх вони застосовували ту саму методи, бо дочці було двадцять два, а матері ледве що сорок.

Але Андермат, звичайно балакучий, сидів мовчки й замислено. Зненацька запитав у Гонтрана:

— Ви знаєте, де живуть Оріолі?

— Атож, мені оце показували їхню хату.

— Може, проведете мене до них по обіді?

— А звісно, і навіть охоче. Не зле буде й тих двох дівчаток знову побачити.

І тільки обід скінчився, вони подалися в село, а стомлена Христіяна, маркіз та Поль Бретіньї пішли до вітальні добувати вечора.

Було ще зовсім видно, бо на курортах обідають рано.

Андермат узяв шуряка під руку.

— Любий Гонтрane, якщо старий не норовитиметься і якщо аналіз дасть те, чого доктор Лятон сподівається, то, можлива річ, я спробую тут розпочати велику справу: курорт. Хочу закласти курорт.

Він спинився серед вулиці й узяв свого сунутника за борти піджака:

— Ох, та ви не розумієте, яка це втіха — справи! Не купецькі й не крамарські, а великі справи наші! Атож, мій любий, коли на них добре розумітися, в них знайдеш усе, що люблять чоловіки, — в них заразом і політика, і війна, і дипломатія, все, все! Завжди треба шукати, знаходити, вигадувати, все розуміти, все передбачати, все комбінувати, все пробувати. Тепер великий бій можна дати тільки з грошима. Для мене монети на сто су — це як солдатика в червоних штанях; на двадцять франків — це блискучі поручники; стофранкові білети — капітани, а тисячні кредитки — генерали. І я б'юся, сто чортів! Б'юся від ранку до вечора проти всіх і з усіма. І це життя, широке життя, яким жили колись володарі. Ми теперішні володарі — атож, справжні й єдині володарі! Ось гляньте на село, на це вбоге село! Я зроблю з нього місто, біле місто, де буде повно готелів, а в них — повно людей, готелів із ліфтами, з слугами, каретами, де буде юрба багатіїв, якій слугуватиме юрба бідних; і все через те, що мені ось увечері схотілось поборотися з Руайя, що праворуч, з Шатель-Гійоном, що ліворуч, з Мон-Дором, Ля-Бурбулем, Шато-нефом, з Сен-Нектером, що позад нас, та з Віші, що перед нами! І я свого доб'юся, бо знаю спосіб, єдиний спосіб. Я побачив його відразу так ясно, як великий генерал слабку сторону ворога. В нашому ділі треба ще вміти командувати людьми, захоплювати їх і стримувати. До лиха, як же гарно жити, коли можеш таке робити! Тепер мені на три роки стане втіхи з цим містом. І подумайте, яке щастя, — трапився мені інженер. Чудові речі розказав нам він за обідом, чудові речі, мій любий. Його міркування ясні, як день. Завдяки йому я руйную старе Товариство, так що й купувати його мені не треба.

Вони знову рушили і поволі побралися вгору шляхом, що звертає ліворуч до Шатель-Гійона.

Гонтран іноді казав: «Коли я йду обік свого шуряка, то добре чую в його голові той самий дзвін золота, що й по залах Монте-Карло; так і здається — кидають його, підбирають, розсипають, згрібають, програють і виграють».

Андермат справді нагадував чудну людську машину, збудовану лише для того, щоб лічити, підбивати й розраховувати в голові гроші. До того ж він дуже пишався своєю життєвою практичністю і хвалився вмінням на все з першого погляду визначати ціну. Тож завжди і скрізь, де б не був, він усе брав у руки той чи інший предмет, роз-

глядав його пильно, крутив навісбіч і казав: «Він коштує ось стільки». Дружину й брата її тішила ця звичка, і вони задля розваги підсовували йому якусь чудернацьку річ і просили оцінити її; а коли він ніяковів перед їхніми неймовірними знахідками, вони обоє, як божевільні, реготали. Гонтран іноді навіть спиняв його на вулиці, в Парижі, коло крамниці й силував визначити вартість цілої вітрини, або пропонував оцінити візничу шапку, або ще биндюгів з усіма навантаженими меблями на них.

Якось на проханому обіді в сестри він примусив Вільяма сказати, скільки приблизно коштує обеліск, а коли той назвав якусь цифру, запитав ще про міст Сольферіно та про триумфальну арку Зорі.

І поважно заявив наприкінці: «У вас вийшла б дуже цікава робота про вартість найголовніших пам'ятників земної кулі».

Андермат ніколи не гнівався й терпів усякі жарти, як людина вища й певна себе.

Якось Гонтран запитав: «А я скільки коштую?» Вільям відмовився відповісти, а потім, коли шуряк напосівся й сказав: «Ну от коли б мене розбійники в полон забрали, скільки б ви дали викупу?» — він нарешті відповів: «Що ж, векселя видав би, мій любий!» І його посмішка була така промовиста, що Гонтран, на слизьке потрапивши, вже й не питався.

А втім, Андермат любив мистецькі дрібнички, бо мав тонкий смак, знався на них чудово і, збираючи їх, виявляв чуття гончого пса, як і в усякій комерційній справі.

Вони підійшли до хати міщанського типу. Гонтран спинився й сказав:

— Це тут.

На дубових важких дверях висів залізний молоток, вони постукали, і худа служниця відчинила їм.

Гонтран спитав:

— Тут живе пан Оріоль?

Жінка сказала:

— Заходьте.

Вони ввійшли в кухню, простору хутірську кухню, де під казанком ще блимав вогник; потім їх провели до кімнати, де зібралась уся родина Оріолів. Батько спав, відкинувшись на спинку одного стільця і поклавши ноги на інший. Син, обома ліктями на стіл злігши, напружено читав *Пті журнал*, силкуючись зосередити свій кволий розум, а дві дочки

працювали коло вікна над якоюсь вишивкою, початою з обох кінців.

Вони перші підвелися, здивовані несподіваними одвідинами, потім здоровило Жак підвів голову, почервонілу від мізкового зусилля, і нарешті прокинувся дядько Оріоль та прибрав спочатку одну свою довгу ногу, потім другу.

Кімната була без шпалерів, потинькована, з кам'яною підлогою, обставлена плетеними стільцями, комодою червоного дерева, чотирма лубочними малюнками під шклом та великими білими завісами.

Всі зирнулися, а служниця в підтиканий по коліна спідниці чекала на порозі, де прикипіла з цікавості.

Андермат назвався, познайомив свого шуряка, графа де Равенель, глибоко вклонився дівчатам, дуже вишукано схиливши голову, тоді спокійно сів і промовив:

— Пане Оріоль, я прийшов побалакати з вами про діло. Говоритиму я без манівців. Річ ось у чім. Ви оце знайшли у своєму винограднику джерело. За кілька день буде аналіз тієї води. Якщо вода нічого не варта, то й усій справі, розуміється, кінець, а коли вода дасть те, чого я сподіваюсь, то пропоную продати той клапоть землі й усю землю навкруги.

Подумайте про це. Ніхто, крім мене, не зробить вам такої пропозиції, ніхто! Старе Товариство ось-ось збанкрутує, в нього й на думці нема будувати нову установу, а невдача з його підприємством нікого не заохотить пробувати щастя.

Зараз нічого мені не відповідайте, порадьтесь із родиною. Коли наслідки аналізу будуть відомі, ви скажете мені ціну. Якщо буде підхожа, скажу «так»; буде неспідхожа, скажу «ні» й піду. Я ніколи не торгуюсь.

Селянин, теж по-своєму ділок і з біса хитрий, чемно відповів, що він подумає, побачить, що він дуже радий, і запропонував чарку вина.

Андермат погодився, а що вже сутеніло, Оріоль сказав дочкам, котрі знову взялись працювати, схилившись над роботою:

— А засвітить-но, дівчатка.

Вони разом удвох підвелися, вийшли до сусідньої кімнати, потім вернулись — одна з парою запалених свічок, друга з чотирма чарками без ніжок, бідацькими чарками. Свічки були непочаті й з паперовими розетками — певно, стояли за прикрасу в дівчат на коминкові.

Тоді Велет підвівся, бо тільки чоловікам годиться ходити до льоху.

Андерматові думка спала:

— Мені дуже хотілося б бачити ваш льох. Ви ж тут найперший винар, то й льох у вас, мабуть, неабиякий!

Оріоль, до глибини серця зворушений, заметушився і сам повів парижан, несучи свічку в руці. Перейшли кухню, спустилися сходами на подвір'я, де в сутінках ще видно було впорожні поставлені бочки, підкочені в куток величезні гранітові жорна з діркою посередині, немов колеса з якоїсь старовинної і величезної колісниці; розкладену винотоку з дерев'яними гвинтами та брунатними, виполіруваними від ужитку частинами, що блискали зненацька в темряві, відбиваючи світло; потім хліборобське знаряддя, якого начищена в землі сталь мінілась, як військова зброя. Всі ці речі поволі освітлювались, коли старий повз них проходив, ув одній руці свічку тримаючи, а другу наставивши, як рефлятора.

Вже тхнуло вином, витисненим, сушеним виноградом. Вони підійшли до дверей, узятих на два замки. Оріоль відімкнув їх і, піднісши зразу над головою свічку, освітив невиразну й довгу шереду бочок, на череватих боках яких стояв ще один ряд уже менших. Він показав спочатку, що цей рівний льох прокопано в горі, потім пояснив, що за вино в бочках, якого віку, якого збору, якого гатунку, а коли дійшли до родинного вина, то погладив бочку рукою, немов крижі улюбленця коня, й гордовито промовив:

— Жараж покуштуєте очього. Такого вина в пляшках не жнайдеш ні в Бордо, ні дешь-інде.

Бо, селянським звичаєм, над усе любив вино, держане в бочці.

Велет, що йшов за ним із глеком, нахилився й повернув кран, а батько обережно присвічував йому, так ніби виконував якусь тяжку й марудну працю.

Світло падало їм просто на обличчя, на прокурорську голову старого й на солдатську голову сина.

Андермат шепнув Гонтранові:

— Ех, який чудовий Тенірс! *

Молодик тихенько відповів:

— Дівчата мені більше подобаються.

По цьому вернулись.

Тепер треба було пити це вино й пити багато, щоб догодити обом Оріолям.

Дівчата пересіли ближче до столу й працювали собі, немов у хаті нікого й не було. Гонтран на них увесь час поглядав, питаючись сам себе, чи не близнята вони, що такі подібні. Проте одна була грубша й менша, друга зграбніша. Їхнє волосся — брунатне, а не чорне, — було на скронях рівно зачесане й блищало при кожному рухові голови. Мали трохи зарозвинені щелепи й чоло овернської раси, трохи вишнуті вилиці, але рот в обох був чарівний, очі чудові, брови на диво рівні й колір шкіри звабливо ніжний. Бачивши їх, почувалось, що виховані вони не в цій хаті, а десь у добірному пансіоні чи в монастирі, куди віддають багатих і благородних овернських панн, і що там вони набули стриманих манер світських дівчат.

Одначе Гонтрана взяла відразу до червоної чарки, перед ним поставленої, і він штовхнув ногою Андермата, щоб швидше йти.

Той нарешті підвівся, обидва міцно потиснули руку селянам, потім знову церемонно вклонилися дівчатам, що на відповідь злегка кивнули їм головою, на цей раз уже не підводячись.

Тільки вони вийшли на вулицю, Андермат зразу ж пустився в розмову.

— Гей, любий мій, що за цікава родина! Як виразно можна побачити в ній перехід від мужицтва до панів! Син потрібен, щоб порати виноградник, щоб заощадити платню робітникові — безглузда ощадність, та дарма, його в мужиках залишили. А дівчата, ті вже зовсім на панночок вийшли. Якщо їм із заміжжям пощастить, вони будуть не згірші за першу-ліпшу з наших жінок, ще й кращі від більшості. Цих людей мені також приємно здибати, як геологові знайти тварину третинного періоду.

Гонтран запитав:

— А котра вам до смаку?

— Котра? Як це — котра? Що — котра?

— З тих дівчат.

— А, не знаю, справді! Я не приглядався до них, не порівнював. А вам що до того, не ви ж збираєтеся викрасти котрусь?

Гонтран засміявся:

— Та ні, але я в захваті, що хоч раз здибав свіжих жінок, справді свіжих, таких свіжих, яких у нас немає. Мені приємно на них дивитись, як от вам на полотно Те-

нірса. Нема мені приємнішого, як бачити гарну дівчину, байдуже де, байдуже з якого класу. Оце мої дрібнички. Колекцій я не збираю, але милуюся ними, милуюся пристрасно, як митець, мій любий, як переконаний і безсторонній митець. Що ж поробиш, кохаюсь у цім! До речі, чи не можете ви позичити мені п'ять тисяч франків?

Андермат спинився й різко промовив:

— Знову.

Гонтран лагідно відповів:

— Як завжди! — І вони рушили далі.

— Що ви в біса з грошима робите? — спитав Андермат.

— Витрачаю.

— Так, але над міру витрачаєте.

— Друже мій любий, я так люблю витратити гроші, як ви — заробляти. Розумієте?

— Гарзд, але ви їх не заробляєте.

— Правда. Не вмію. Не можна всього вміти. Ви вмієте їх заробляти, а от витратити — аж ніяк. Про вас, так гроші тільки відсотки давати годяться. А я заробляти не вмію, зате витратити вмію чудово. Вони дають мені безліч такого, що ви тільки з назви знаєте. Ми так на родичів і створені. Чудово одне одного доповнюємо.

Андермат пробурчав:

— Що за божевільний! Ні, п'яти тисяч я вам не дам, а півтори позичу, бо... бо за кілька день ви, може, будете мені потрібні.

Гонтран спокійнісінько відказав:

— Тоді я беру їх, як завдаток.

Той мовчки вдарив його по плечі.

Підійшли до парку, освітленого ліхтариками, почепленими до гілок. Оркестр казино грав класичну й повільну арію, і вона, здавалось, кульгала й усе кудись провалювалась — стільки мала пауз і так її виконували ті самі чотири музики, яким остобісіло грати весь час, уранці й увечері, отут, на самотині, для листу та струмка, ще й за двадцять інструментів справляти, і обридло не одержувати наприкінці місяця грошей, бо Петрюс Мартель дає їм за платню кошики з вином та літри лікеру, яких купальники ніколи не могли спожити.

Крізь звуки оркестру чути було й шелест більярда, стукіт куль та голоси: «Двадцять, двадцять один, двадцять два».

Андермат із Гонтраном зійшли нагору. Обрі-Пастер та доктор Онора самотою пили каву коло музик. Патрюс Мартель з Ляпальмом грали свою запеклу партію, а касирка, прокинувшись, спитала:

— Що бажаєте, панове?

IV

Дівчата полягали спати, а Оріолі ще довго балакали. Зворушені й збуджені Андерматовою пропозицією, вони способів добирали, щоб ще більш роз'ятрити його бажання, але й своїх інтересів не зрадити. Як статечні й практичні селяни, вони мудро зважували всі можливості, дуже добре розуміючи, що в краю, де коло всякого струмка мінеральні б'ють джерела, не випадає надмірною вимогою відштовхнути несподіваного покупця, якого другого й не знайдеш. А втім, не випадає також геть до рук йому віддати джерело, бо звідти колись може хлюпнути золота річка — адже Руайя та Шатель-Гійон були тому за приклад.

Тож вони думали, як би його довести банкірів замір до білого гарту, міркували про фіктивні товариства, щоб нагнали ціну; кидалися на невірні хитрощі, самі відчували, що все шито білими нитками, але нічого кращого вигадати не могли. Погано їм спалося, а вранці батькові, що перший прокинувся, на думку спало, чи не всохло за ніч джерело? Можлива, зрештою, річ, що воно й зникло так, як було забило, що воно в землю пішло й не звернеш його звідти. Старий стурбовано підхопився, пойнятий скупецьким страхом, розбудив сина й переказав йому свої побоювання, і Велет, витягнувши свої ноги з-під сірої ковдри, одягнувся, щоб з батьком іти на оглядини.

У всякому разі, вони покладали причепурити поле й саме джерело, каміння повідкидати, зробити його гарним і чистим, як ту худобу на продаж.

Взяли кайла та лопати й рушили поруч великим і розміреним кроком.

Ішли вони, ні на що не зважаючи, геть заклопотані своїми справами, і на привітання сусід та друзів, що зустрічались, неуважно відповідали: «Здорові». Як вийшли на Ріомський шлях, турбота їх посіла, вони в далечинь удивлялись, чи там клокотить же й блищить під ранковим сонцем вода? Дорога була порожня, біла та пилява і йшла понад річкою, де верби схилились. Аж ось під вербою Оріоль постеріг пару ніг, потім, три кроки ступивши, впізнав

дядька Кльовіса, що сидів край дороги, поклавши свої милиці поруч на траві.

Цього старого каліку, схожого на жебрака з гравюри Кало, знали по всій околиці, де він десять років бродив болісно й поволі на своїх дубових, казав він, лапах. Колись він промишляв браконьєрством по лісах та річках, не раз за це був караний і підхопив хворобу в довгих засідках, коли лежав на вогкій траві, та під час нічної ловитьби, коли бродив у річці по пояс. А тепер стогнав і плентався, мов той краб з одірваними клешнями. Болочив, ідучи, праву ногу, як ганчірку, а ліва зведена була й зігнута навпіл. Але околицьні хлопці, котрі ввечері вганяли за дівчатами або зайцями, казали, що дядька Кльовіса здибали під кущами та на галявинах бистрого, як того оленя, й гнучкого, як вуж, і що ломець у нього тільки «про жандармське око». Найбільше шпирив ці чутки Велет, він присягався, що разів із півсотні, не менше, бачив, як Кльовіс наставляв сільці, взявши милиці під пахви.

І старий Оріоль спинився коло старого волоцюги, по-йнятий зненацька якоюсь невиразною ще ідеєю, бо в головах тугодумів-овернців думки ворочаються поволі.

Сказав йому «добридень», той теж «добридень» відказав. Потім побалакали про погоду, про цвіт винограду, ще про щось, але Велет рушив далі, то й батько великими кроками наздоганяв його.

Джерело їхнє било, як і раніше, вода зробилася чиста, а дно ями було червоне, гарне темно-червоне на колір від щирого залізного осаду.

Чоловіки посміхаючись зирнулися, потім узялися прибирати навколо, відкидати каміння та складати його купою. А знайшовши останні рештки забитого песика, жартуючи, закопали його. Та раптом старий Оріоль кинув лопату. Лукава складка радості й перемоги лягла йому в кутках пласких уст та край похмурих очей; він сказав синові: «А ходи-но, подивимошъ». Той послухався; вони звернули на шлях і пішли назад. Дядько Кльовіс сидів собі та грів на сонці свої ноги й милиці.

Оріоль, спинившись навпроти нього, запитав:

— Хочеш жаробити што франків?

Той з обережності змовчав.

Селянин ще раз спитав:

— Ну, што франків?

Тоді волоцюга зважився й пробурчав:

— Што чортів, ще й питають!

— Та ошь, штарий, яка робота.

І почав довго тлумачити йому з усякими хитрощами, на-
тяками та незчисленними повторами, щоб він погодився
брати щодня годинну купелю, з десятої до одинадцятої,
у ямі, що вони з Велетом викопують йому коло джерела,
і щоб він видужав через місяць, тоді й одержить сто фран-
ків сріблом.

Паралітик дурнувато слухав, потім сказав:

— Ніякі ліки мені не пошобили, то й ваша вода не по-
шобить.

Тут Велета зненацька гнів узяв.

— Шлухай, штарий дуришвіте, жнаю я твою хворобу,
ти мені не рожкажуй. Що ти робив у понеділок на тому
тижні в Конбрероншькому ліші, вночі об одинадцятій го-
дині?

Старий жваво відповів:

— Неправда.

Але Велета за живе взяло:

— Неправда, що ти, штерво, перештрибнув через рів-
чак у Жана Манежа й подавшя Жереб'ячим міжгір'ям?

Волоцюга ще раз енергійно сказав:

— Неправда!

— Неправда? А пам'ятаєш, я тобі крикнув: «Гей, Кльо-
віше, жандарми!» — і ти тоді шахнувся вбік і жвернув на
штежку Муліне?

— Неправда.

Здоровий Жак люто, мало не загрозово крикнув:

— Ага, неправда! Ну, шлухай, штара трпного: коли по-
бачу тебе в ліші або коло води, так ушіймаю, рожумієш ти,
бо ноги в мене ще довгенькі, й до дерева тебе прив'яжу,
а вранці прийдемо вшім шелом...

Дядько Оріоль спинив сина й мовив лагідненько:

— Шлухай, Кльовіше, чи тобі важко шпробувати? Ми з
Велетом тобі купелі робитимемо мішячь, а ти щодня ходи-
тимеш. Жа че я тобі даю не што, а двішті ффранків. А якщо,
чуєш, видужаш через мішячь, так ще п'ять шотень ді-
штанеш. Рожумієш, п'ятшот шріблом поверх двохшот, то
че буде шімшот. Так двішті за мішячь купання, а п'ят-
шот за видужання. Та ще шлухай: хвороба повертається.
Якщо вона тебе восени шхопить, то ми квити, вода вже
ливоє зробила.

Старий спокійно відповів:

— В такому ражі я жгоден. Якщо не вийде, тоді поба- чимо.

І троє хитрунів ударили по руках, щоб скріпити угоду. Потім Оріоль вернулись до джерела копати купелю для дядька Кльовіса.

Попрацювали вони з чверть години, як ось почувли з до- роги голоси.

То були Андермат з доктором Лятоном. Селюки пере- моргнулись і покинули копати.

Банкір підійшов до них, поручкався; потім усі четверо мовчки стали дивитись на воду.

Вона клекотіла, мов на великому вогні, пускала бульби та газ, потім бігла до струмка тоненьким жолобком, що вже собі проклала. Оріоль раптом сказав, згорда носмі- хаючись:

— А що, в ній жаліжо є!

Все дно вже справді почервоніло, і навіть камінці, що вода оббігала, взялися чимсь, ніби пурпуровою цвіляю.

Доктор Лятон сказав:

— Залізо — це ще не все, за інші властивості треба до- відатись.

Селянин промовив:

— Та ошь ми ж Велетом випили по шклянці вчора вве- чері, так жражу по тілі шнага пішла. Правда ж, сину?

Здоровило переконано відповів:

— Шправді, по тілі шнага пішла.

Андермат нерухомо стояв край ями. Тоді звернувся до лікаря:

— Нам треба буде приблизно шість разів стільки води для мого діла, правда?

— Так, приблизно.

— Її знайдеться, як ви гадаєте?

— Про це не скажу.

— Отже, остаточно оформити купівлю землі можна тільки по свердлуванні. Спочатку треба вчинити в нотаря запродажну, коли аналіз буде відомий, а сили він на- бере тільки тоді, як остаточно розвідка дасть бажані наслідки.

Дядько Оріоль стурбувався. Він не розумів, про що йдеться. Тоді Андермат пояснив йому, що одного джерела не досить і що він не може купувати землю раніше, ніж знайде інші. Але шукати ті інші джерела можна тільки по підписанні запродажної.

Селяни зразу ж висловили певність, що в полях їхніх є стільки джерел, як виноградної лози. Ось тільки копнути, то побачите, побачите.

Андермат сказав просто:

— Побачимо.

Але дядько умочив руку в воду й заявив:

— Што чортів, вона така гаряча, що яйце жвариш, куди гарячіша, як бонфійська.

Лятон і собі вмочив пальця й визнав, що річ можлива. Селянин казав:

— До того ж у ній шмаку більше й шмак крацій; не шмердить, як тамті. О, за чю я ручуся, що добра! Жнаю я тутешні води, п'ятдесят років дивлюсь на них. — На хвилинку він змовк, а тоді знову почав: — Не до продажу я чекажу, їй-бо ні! Шам хотів би дізнати її перед вами, на ділі дізнати, не так, як ви — в аптеці, а на хворому. Жаккладаюшь, що вона паралітика вигоїть, така-бо гаряча та шмачна, закладаюшь!

Він ніби в голові спочатку прикидав, потім звів очі на верховини сусідніх гір — чи не побачить там бажаного паралітика. Не знайшовши, спустив очі на шлях.

За двісті метрів від них край дороги видніли нерухомі ноги волоцюги Кльовіса, а тіло його ховалось за вербою.

Оріоль наставив руку проти сонця й запитав сина:

— Чи не штарий Кльовіш ото?

Довготелесий Жак, сміючись, відповів:

— Атож, че він. Очей уже не пошкаче жайчем!

Тоді Оріоль приступив до Андермата та мовив поважно й переконано:

— Ошь пошлухайте мене, пане. Он там, бачите, там шидить паралітик, доктор його добре жнають, шправжні-шінький вам, такий що кроку не штупив жа десять літ. Шкажіть-но, пане докторе!

Лятон потвердив.

— О, та коли ви його вилікуєте, я плачу за вашу воду по франку за шклянку! — Потім додав Андерматові: — Це старий ломцевий подагрик. Ліву ногу йому звело в коліні — спазматична контрактура м'язів, а права цілковито паралізована; випадок, по-моему, невиліковний.

Оріоль дав йому висловитись і сказав поволі:

— Так от, пане докторе, давайте жробимо ж ним шпробу на мішяч. Я не кажу, що ж чого діло буде, нічого не кажу, тільки шпробувати хочу. Ми оче ж Велетом мали

яму на каміння копати, то викопаєм яму для Кльовіша; хай сидить у ній годину щоранку, а тоді побачимо, там видно буде!..

Лікар пробурмотів:

— Може спробувати. Ручуся, що нічого не вийде.

Але Андермата спокушала надія на мало не чудове одужання, і він на думку Оріолеву радо пристав; і вони вчотирьох підійшли до волоцюги, що нерухомо сидів собі на сонці.

Старий браконьєр, розуміючи хитрощі, вдавав, що не згоджується, довго відмовлявся, потім дався переконати з умовою, що Андермат платитиме йому два франки щодня за годину, яку він у воді сидітиме.

На тому й порішили. Ухвалили навіть, що першу свою купіль дядько Кльовіс візьме того дня, як тільки буде викопано яму. Андермат дасть йому одягу, щоб потім перебратись, а Оріолі принесуть старий чабанський курінь, що валявся в них на подвір'ї, аби хворому було де перебиратись.

По тому банкір з лікарем рушили на село. Край села розлучились — один вернувся додому хворих приймати, а другий пішов чекати дружину, що збиралася надійти до лікарні на пів до десятої.

Вона з'явилася майже відразу. В рожевому вбранні з голови до ніг, у рожевому капелюшку, з рожевим парасолем і рожевим обличчям, вона нагадувала світанок і йшла від готелю просто з пагорка, щоб не кружляти дорогою, підстрибуючи, мов та пташка, що пурхає з камінця на камінець, не розгортаючи крил. Крикнула, тільки-но побачила чоловіка:

— О, чудовий край, я цілком задоволена!

Кілька купальників, що сумовито блукали мовчазним садком, обернулись, як вона проходила, а Петрюс Мартель, котрий кузив люльку в самій сорочці коло вікна в більярдіні, гукнув на свого товариша Ляпальма, що сидів у кутку з шклянкою білого вина, і сказав, прицмокнувши:

— Що за ласа штучка, бий мене сила божа!

Христіяна зайшла в установу, привіталась посмішкою до касира, що сидів ліворуч при вході, сказала «добридень» колишньому тюремникові, який сидів праворуч; потім подала квитка лазниці в службовому строї і пішла за нею коридором, де виходили двері з купалень.

Її проведено до одної з них — чималої кімнати з голими стінами, де був стілець, дзеркало й лавка під ноги та ще

велика овальна зацементована, як і підлога, яма, що прайшла за купелю.

Жінка відкрутила кран, подібний до звичайного водогінного, і з круглого заграбованого отвору в дні цього кадуба заструмила вода й виповнила його незабаром по вінця, виливаючись надміром у жолоб, крізь мур прокладений.

Християна покинула свою покоївку в готелі, а від послуг овернки при роздяганні також відмовилась і лишилася сама, — сказала, що подзвонить, коли щось буде потрібно, й по білизну так само.

І поволі роздяглася, споглядаючи на майже непомітний рух сколихнутої течії в тому ясному водозборі. Коли скинула одержу, вмочила в нього ногу, гарне гаряче відчуття підступило їй до горла; потім увійшла в теплу воду спочатку одною ногою, далі другою і сіла в цім літеплі, в цім голубінні, в цій прозорій купелі, в цім джерелі, що струмило на неї, круг неї, вкриваючи дрібненькими бульками газу їй усе тіло — ноги, руки і груди. Вона здивовано дивилась на цю безліч чистісіньких повітряних краплин, що прибирали її від ніг до голови суцільним панциром дрібних перлів. І ці манісінькі перли невпинно здіймались з її білого тіла й випаровувалися на поверхні купелі під натиском інших, що на ній зароджувались. Зароджувались на її шкірі, як легкі, невловимі й чудові ягідки, — плоди цього ніжного, рожевого й свіжого тіла, що витворювало перли у воді.

І Християна почувала себе так добре в купелі, де так ніжно, так мляво й пестливо голубив, оповивав її плинний струм, живий і одухотворений струм джерела, що било в глибу водозбору під ногами її і стікало в маленький отвір край купальниці, — аж хотілося їй лишитися тут назавжди й не ворухитись, майже не мислити. Відчуття тихого щастя, повсталого із спочинку та задоволення, відчуття спокійної думки, здоров'я, затаєної радості й мовчазної веселості, входило в неї з чудовою теплістю купелі. І вона мріяла, невизразно вколисана плюскотом надміру, що стікав, мріяла про те, що робитиме зараз, що робитиме завтра, про гулянки, про батька, чоловіка, брата й про того високого хлопця, що трохи муляв їй після пригоди з собачкою. Зухвалих вона не любила.

Жодне бажання не хвилювало її душі, спокійної, як і серце, в цій теплій воді, жодне бажання, крім невизразної

сподіванки мати дитину, жодне бажання іншого життя, захоплення чи пристрасті. Почувалася добре, щасливо і вдоволено.

Раптом вона злякалась—хтось відчиняв двері; це овертка принесла білизну. Двадцять хвилин минуло, треба вдягатись. Прокидатись їй було мало не болем, мало не лихом; хотілося попросити, щоб їй дозволено побути в купелі ще хвилин кілька, та потім вона зміркувала, що цю радість матиме щодня, і з жалем вийшла з води та вгорнулась у гарячий пеньюар, що її трохи опік.

Коли вона виходила, доктор Бонфій відчинив двері з приймальні й, церемонно вклонившись, попросив її зайти. Він спитав про її здоров'я, помацав їй пульс, подивився на язик, поцікавився, який у неї сон і травлення, потім провів її до виходу, приказуючи:

— Все гаразд, все гаразд. Перекажіть, прошу, моє шанування вашому батькові, одному з найвизначніших людей, яких доводилося зустрічати мені в своїй практиці.

Нарешті вона вийшла, роздосадувана вже цією настирливістю, і коло дверей побачила маркіза в товаристві Андермата, Гонтрана та Поля Бретінї.

Чоловік її, в якого кожна нова думка безупинно дзижчала в голові, мов муха в пляшці, розповідав про паралітика й хотів вернутись та глянути, чи бере ж волоцюга купелю.

Щоб догодити йому, пішли всі.

Але Христіяна тихенько затримала брата, і коли вони відстали трохи від інших, запитала:

— Слухай, я хочу поговорити за твого приятеля. Мені він не дуже подобається. Скажи по правді, що воно за один?

І Гонтран, близько знайомий з Полем уже кілька років, розповів про цю пристрасну, щиру й здатну на добрі пориви натуру.

Це, казав він, розумний хлопець з нестриманою душею, здатний на безоглядне захоплення. Підпадаючи всякому збудженню, не вміючи ні опанувати, ні скерувати, ні побороти почуття міркуванням, ні порядкувати своїм життям за методою, заснованою на сталих переконаннях, він корився своїм поривам, чудовим чи гидким, скоро якесь бажання, чи якась думка, чи чуття якесь захоплювало його запальну натуру.

Вже сім разів бився він на дуелі, бо образити людину йому не важче було, ніж зробитися потім її приятелем;

палав паденою пристрасстю до жінок усіх класів, кохав їх із однаковим захватом, від продавачки, зустрінutoї на порозі магазину, аж до акторки, яку викрав — атож, викрав увечері, після прем'єри, коли вона сідала в екіпаж, щоб їхати додому, — підхопив її на руки перед очима спантеличених перехожих і посадив у карету, що зникла вчвал, так що годі було її вистежити чи наздогнати.

І Гонтран сказав наприкінець:

— Ось воно як. Він хлопець добрий, але божевільний, до того ж дуже багатий і здатний на все, геть-чисто на все, коли втратить розум.

Христіяна сказала:

— Якісь незвичайні пахощі в нього, дуже гарні. Що це таке?

Гонтран відповів:

— Не знаю, він не хоче казати. Здається, вони з Росії. Їх подарувала йому акторка, його акторка, та сама, від якої я його тепер лікую. Атож, вони справді дуже добре пахнуть.

На шляху був натовп купальників та селян, бо тут звичайно щоранку перед сніданком гуляли.

Христіяна з Гонтраном наздогнали маркіза, Андермата та Поля й незабаром побачили на тому місці, де ще вчора височіла скеля, чудернацьку людську голову в подертому сірому капелюху та з довгою сивою бородою; голова ця стриміла з землі, наче стята, наче виросла вона тут, мов качан. Круг неї стояли виноградарі й здивовано, але спокійно дивились — овернці не глузливі, — а три грубенькі добродії, пожилці з другорядних готелів, сміялись та жартували.

Оріоль із сином теж стояли тут і поглядали на волоцюгу, що по бороду заліз у воду, сівши в ямі на каменя. Виглядав він на давнього стратенця, засудженого за якесь дивне чаклунство; милиць своїх він не покинув, і вони теж купалися поруч його.

Андермат захоплено приказував:

— Браво, браво! Оце приклад, який тут усі повинні наслідувати, хто нездужає.

І, схилившись до старого, крикнув йому, немов той глухий був:

— Чи добре вам?

Кльовіс, очевидно, очманілий від пекучої води, відповів:

— Ждається, рожтаю я! Што бішив, яка гаряча!

Але дядько Оріоль заявив:

— Що гарячіша, то краще тобі буде.

Хтось позад маркіза запитав:

— Що тут діється?

І пан Обрі-Пастер, вертаючись із щоденної прогулянки, як завжди задиханий, підійшов до ями.

Тоді Андермат пояснив йому свій план лікування паралітика.

А старий казав:

— Што бішив, яка гаряча!

І хотів вилізти, просив, щоб допоміг хто.

Банкір заспокоїв його кінець кінцем, пообіцявши накинути двадцять су за кожну купелю.

Біля ями, де плавали сірі лахи, що покривали це старе тіло, збилося коло глядачів.

Хтось казав:

— Що за юшка! Не хотілося б мені в неї хліб умочати.

Інший додав:

— Та й м'ясо мені не до смаку.

Але маркіз постеріг, що бульки вуглекислоти в новому джерелі здаються численніші, буйніші та жвавіші, ніж у купелях.

Лахи старцеві були ними геть укриті, і бульки ці здіймались на поверхню так рясно, що вода здавалась пронизаною незчисленними ланцюжками, безконечними чотками з дрібних круглих діамантів, бо на сонці вони ясніли сліпуче.

Обрі-Пастер засміявся.

— Ще б пак,— мовив він,— ось слухайте, що коять у лікарні. Ви знаєте, що джерело ловлять, як пташку, в клітку, чи краще під дзвін? Це зветься каптаж. Так от що сталося останнього року з джерелом, що настає купелі. Вуглекислота, легша за воду, скупчувалась у верхку дзвона, а коли її збиралось там над міру, вона протискувалась у труби, підіймалась удозвіль до купель, виповнювала кабінни й душила хворих. За два місяці трапилось три нещастя. Тоді до мене знову звернулись, і я вигадав дуже простий пристрій: дві труби відводять із дзвона окремо рідину й окремо газ, а потім знову з'єднують їх під купіллю, поновлюючи таким чином нормальний склад джерела й усуваючи небезпечний надмір вуглекислоти. Але мій пристрій коштував би тисячу франків! Тоді, знаєте, що зробив

тюремник? Ні за що не догадаєтесь. Зробив дірку в дзвоні, щоб здихатися газу, і він, розуміється, почав вивітрюватися. Так що вам продають кислі купелі без кислоти, або її так мало, що вона й не важить нічого. А тут гляньте-но!

Всі були обурені. Сміялись перестали й задро дивились на паралітика. Кожен купальник залюбки схопив би лопату й викопав би собі яму поруч бродяжиної.

Андермат узяв інженера за руку й пішов з ним геть, розмовляючи. Іноді Обрі-Пастер спинявся і креслив своїм ціпком у повітрі, ніби назначаючи напрям чогось, показував вузлові точки, а банкір занотовував щось у записнику.

Христіяна й Поль Бретіньї зайшли в розмову. Він розповідав їй про свою подорож по Оверну, описував свої враження й почуття. Він любив село несвідомою, палкою любов'ю, що в ній проступало щось звіряче. Любив його чуттєво, бо воно зворушувало його, збуджувало йому нерви, все його тіло.

Він сказав:

— Мені здається, пані, ніби весь я розкриваюсь і все входить у мене, все мене проймає, аж я плачу й скрегочу зубами. Ось коли я дивлюсь на оце взгір'я перед себе, на оту велику зелену кручу, на те стовпище дерев, що дряпаються на верховину, то весь ліс у мене перед очима; він проходить у мене, заливає мене, тече в моїй крові; і мені здається, що я його їм, ковтаю, сам лісом роблюся!

Він сміявся, розповідаючи це, все дивився великими, круглими очима то на ліс, то на Христіяну; а вона, вражена та здивована, але підпадаючи його впливу, почувала, що цей жадібний і широкий погляд пожирає і її разом із лісом.

Поль провадив:

— Якби ви знали, скільки насолоди мені дає нюх. Я п'ю це повітря, впиваюсь ним, живу ним і відчуваю все, що в ньому є, все, геть-чисто все. Ну, ось послушайте. Передусім чи помічали ви, як приїхали сюди, чарівний запах, ні з чим незрівнянний — такий тонкий, такий легкий, що здається майже... як сказати... нематеріальним? Його скрізь почувеш, але ніде не знайдеш, не добереш, звідки він іде! Ніколи, ніколи нічого... божественнішого не хвилювало мені серце... Так це запах розквітлого винограду! О, чотири дні я дошукувався! І хіба, пані, не радісно думати, що виноград, який дає нам вино, — вино, яке тільки

високі духом можуть зрозуміти й оцінити, — дає нам також найніжніший і найзбудливіший запах, відчутний лише для найвитонченіших натур? А потім, чи чуєте ви могутній дух каштанів, солодку запашність акацій, аромат гори й аромат трави — вона пахне так чудово, так чудово, а ніхто про це й не здогадується?

Ці речі її дуже здивували — не тому, що в них було щось дивне, але вони видались їй геть відмінними від усього, що вона круг себе щодня чула. Тож прикували до себе, зворушили й схвилювали її думку.

Він казав далі своїм глухуватим, але запальним голосом:

— А потім, ось слухайте, чи ви чуєте також у повітрі над шляхами, коли гаряче, легесенький ванілевій дух? Правда ж? Так це... це... не зважуюсь вам сказати.

Тепер він уже зовсім сміявся; і раптом мовив, показуючи вперед рукою:

— Гляньте!

Сунула валка возів із сіном, запряжених попарно коровами. Повільні тварини, похнюпивши лоби, зігнувши голову під ярмом, важко ступали з прив'язаними до дерев'яної перекладини рогами, і під напнутою шкурою видно було, як ворухаться маслаки. Коло кожного воза ішов чоловік у сорочці, жидеті та чорному капелюсі і палицею підганяв свій запряг. Вряди-годи він обертався і не бив корову, а тільки торкався до шиї або лоба, і вона скошувала великі тьмяні очі й корилася його рухові.

Христіяна з Полем посторонились, даючи їм дорогу. Він спитав:

— Чуєте?

Вона здивувалась:

— Що? Хлівом тхне.

— Так, хлівом тхне; і всі оці корови — коней же тут не водиться — сіють по дорозі дух короварні, а він, мішаючись із дрібним пилом, надає вітру ванілевого посмаку.

Христіяна пробурмотіла трохи відразливо:

— О!

Він казав:

— Дозвольте, я зараз аналізую, як хімік. У всякому разі, ми перебуваємо в найчарівнішому, найніжнішому і найспокійнішому куточку Франції. Ніде я не бачив такої природи. Ми перенеслись у золотий вік. А Лімань, ох та Лімань! Але не говоритиму вам про неї, хочу вам її показати. Самі побачите!

До них підійшли маркіз із Гонтраном. Маркіз узяв дочку під руку і, ведучи її назад снідати, сказав:

— Слухайте, діти, це вас усіх трьох торкається. Вільям, ви знаєте, божеволіє, коли забере щось у голову, він мріє тільки про курорт і хоче повернути до себе родину Оріолів. Так він бажає, щоб Христіяна познайомилась із дівчатками та подивилась, чи можна їх показати в товаристві. Тільки знайомство має статися так, щоб батько не провідав наші хитрощі. І от мені спало на думку: влаштувати благодійне свято. Ти, дочко, сходиш до кюре й обміркуєш вкупі, яких двох парафіянок узяти, щоб збирати з тобою пожертви. Ти розумієш, кого треба назвати, а він їх і запросить зі свого почину. Ви, чоловіки, наготуйте в казино лотерею в допомогу Петрюса Мартеля, його трупи та оркестру. І коли молоденькі Оріолі справді любі — кажуть же, що вони дуже добре виховані в монастирі, — то Христіяна їх переможе.

V

Цілий тиждень Христіяна клопоталась тільки приготуваннями до свята. Серед парафіянок кюре справді назвав тільки дівчат Оріолів як достойних збирати пожертви разом із дочкою маркіза де Равенеля; і, радіючи змогою висунутись, він сам ужив усіх заходів, сам усе залагодив, сам запросив і дівчат, немов із власного наміру.

Село хвилювалось, а похмурі купальники, діставши нову тему до розмови, висловлювали за табльдотом всілякі міркування про можливі прибутки від двох зборів — церковного та світського. День розпочався добре. Стояла чудова літня година, тепла і ясна, пекуча в долині й ніжна в затінку під деревами.

О дев'ятій годині відправлено коротку обідню з органом. Христіяна прийшла перед відправою, щоб оглянути церковну оздобу, впоряджену з гірлянд та квітів, присланих із Рузя та Клермон-Ферана; позад себе вона почувала кроки — то кюре, абат Літр, ішов за нею з молодими Оріолями й познайомив їх. Христіяна зразу ж запросила дівчат на сніданок. Вони згодились, червоніючи та вклоняючись їй з реверансом.

Почали сходитися богомольці.

Жінки сіли втрьох на почесні стільці, приготовані їм коло криласа, а навпроти сіло троє припоряджених моло-

диків — син мера, його помічника та муніципального радника — їх обрано супроводити збиральниць, щоб полестити місцевій владі.

Все зійшло дуже добре.

Відправа була коротка. Збір дав сто десять ф'ранків, які разом з п'ятьмастами ф'ранків від Андермата, п'ятдесятьма від маркіза та стома від Поля Бретіньї склали сімсот шістьдесят ф'ранків, а такого в Анвальській парафії ще не було.

По відправі дівчат Оріоль повели до готелю. Вони, здавалось, трохи зніяковіли, проте не розгубидись, і мовчали — більше зі скромності, ніж зі страху. Снідали вони за табльдотом і сподобались геть-чисто всім чоловікам.

Старша була поважніша й вихованіша у звичайному значенні цього слова, молодша — жвавіша, зграбніша, але обидві були такі подібні, як можуть бути подібні лише сестри.

Тільки сніданок кінчився, всі перейшли до казино, де на другу годину призначено розиграш лотереї.

Парк уже заповнила строката юрба селян і купальників, і він нагадував ярмарок.

Музиканти в китайській альтані грали сільську симфонію, твір самого Сен-Лянді. Поль, що супроводив Християну, спинився.

— А гарно, — мовив він. — Хлопець має хист. З більшим оркестром це справило б враження. — Потім запитав: — Ви любите музику, пані?

— Дуже.

— Мене вона приголомшує. Коли слухаю улюблений твір, то перші звуки ніби здирають з мене шкіру, вся вона тане, розчиняється, наче й нема її на моєму тілі, всі мої м'язи, всі нерви оголені, беззахисні перед натиском музики. Та й справді оркестр грає на моїх оголених нервах, і вони тремтять, стенаючись від кожної ноти. Я слухаю музику не тільки вухами, я відчуваю її всім тілом, і воно вібрує з голови до ніг. Ніщо не дає мені такої втіхи, чи сказати краще — такого щастя.

Вона усміхаючись сказала:

— Ви гостро почуваете.

— А що ж! Навіщо й життя, коли гостро не почувати? Не заздрю я тим, у кого на серці черепаший панцир або гіпопотам'яча шкура. Тільки ті щасливі, хто страждає від своїх почувань, хто дістає їх, як ласощі. Бо треба

поглиблювати всі наші переживання, радісні й сумні, насичуватись ними, впиватись ними до гострого щастя або до болісної туги.

Вона звела на нього очі, трохи здивувавшись, як дивувалась вона вже тиждень зі всього, що він казав.

Справді, вже тиждень цей новий приятель — він-бо зразу їй приятелем зробився попри огиду перших хвилин — порушував щомить спокій її душі, а піднімаючи в ній хвилювання, ніби кидав каміння в чисте, прозоре озеро. І немало великого каміння він кидав у цю мирну глибину.

Батько Христіянин, як і всі батьки, й досі мав її за дівчинку, з якою не подоба про щось важливе говорити, брат смішив її, але думати не змушував; чоловікові й на думку не спадало, що з дружиною можна про будь-що розмовляти поза хатніми інтересами; і вона жила досі в задоволеному й ніжному зціпенінні духу.

Цей захожанин розтинав її розум ударами думок, що нагадували удари сокири. До того ж він був з тих чоловіків, що подобаються жінкам, геть усім жінкам, самою натурою своєю, тремтячою гостротою своїх чуттів. Він умів з ними говорити, все їм сказати, все зробити їм зрозумілим. Нездатний на тривале зусилля, але надзвичайно розумний, завжди пристрасно люблячи або ненавидячи, висловлюючись про все з наївним запалом шалено переконаної людини, мінливий і захоплений — він аж надміру мав справжній жіночий темперамент, жіночу довірливість, чар, душевну гнучкість, нервозність і zarazом високий чоловічий розум, активний, одвертий і проникливий.

Раптом їх наздогнав Гонтран.

— Оберніться, — сказав він, — і подивіться на подружжя Онора.

Вони обернулись і побачили доктора Онора під руку з товстою та старою дамою в синій сукні, в якій голова виглядала цілим садівництвом — в неї на капелюсі зібрано найрізноманітніші рослини та квіти.

Христіяна вражено спитала:

— Це його дружина? Та вона ж років на п'ятнадцять старша за нього!

— Атож, їй шістьдесят п'ять; колишня повивальниця. Підчепила собі лікаря в чоловіки на якихось пологих. Здається, це з тих родин, де з ранку до ночі гризуться.

Вони вернулись до казино, зваблені вигуками публіки. На великому столі перед установою розташовано виграші

лотереї, а Петрюс Мартель із маленькою брюнеткою, панною Одеден із Одеона, тягнув і оповіщав номери, розважаючи юрбу різними шарлатанськими прикладками. Надійшов маркіз із дівчатами Оріоль та Андерматом. Він спитав:

— Що, тут лишимось? Крику багато.

Тоді вирішили прогулятись у гори дорогою в Лярош-Прадьер.

На дорогу піднялися один за одним, через виноградники вузькою стежкою. Христіяна йшла попереду легко і швидко. Відколи приїхала сюди, вона по-новому відчула своє існування, набула не відомої їй доти жвавості в radoщах і житті. Може, купелі, оздоровлюючи, звільняючи її від дрібних недуг, що турбують і мучать без видимої причини, може, вони допомогли їй краще сприймати все й краще всьому радіти. А може, просто почувала себе розворушеною, наснаженою від присутності та духовного запалу загадкового хлопця, що відкрив їй стільки нового.

Вона йшла, вдихаючи повітря на повні груди, і згадувала, що казав він про пахощі, несені вітром. «Правда,— думала вона,— він навчив мене чути повітря». І вона відчувала всі аромати, а надто виноградний, такий легкий, тонкий та невловимий.

Нарешті вибрались на дорогу, і товариство поділилось на гуртки. Андермат із Луїзою Оріоль, старшою, рушили вперед, розмовляючи про врожайність овернських земель. Ця овернка, правдива дочка свого батька, обдарована спадковим інстинктом, зналася на всіх потрібних і практичних подробицях хліборобства і викладала їх розважливо приємно та стримано, як навчили її в монастирі.

Слухаючи її, він дивився на неї збоку, і ця поважна дівчина, вже так практично обізнана, здавалась йому чарівною. Іноді трохи здивовано перепитував:

— Як! Земля в Лімані коштує до тридцяти тисяч франків за гектар?

— Атож, пане, коли вона під чудовими яблунями, що дають кращі десертні сорти яблук. Це ж наш край постає мало не всі овочі, що їдять у Парижі.

Тоді він обернувся й шанобливо глянув на Лімань, бо з дороги, де вони йшли, видно було, скільки око сягало, цироку долину, завжди оповиту серпанком синьої пари.

Христіяна з Полем теж спинилися, замилювавшись

безмежним затуманеним краєм, і не могли надивитися на нього.

Далі понад шляхом ріс величезний горіх, і в його густому затінку лягав на шкіру холодок. Шлях уже не підіймався, а крутився по взгір'ю, встеленому виноградниками, а далі низькою зеленою травою аж до верховини, не дуже в цьому місці піднесеної. Поль прошепотів:

— Чудово! Скажіть, тут чудово? І чому цей краєвид мене зворушує, атож, чому? З нього постає чар — такий глибокий, такий широкий, а надто такий широкий, що проймає мене до серця. Коли дивишся на цю долину, здається, в думки розгортаються крила, правда? І вона летить, кружляє, підноситься, прагне туди, в далеч, до тих вимріяних країн, яких нам ніколи не побачити. Ось слухайте, вона захоплює нас тому, що скидається більше на щось намріяне, ніж дійсне.

Христіяна слухала мовчки, сповнена невизначного чекання, і жадібно ловила кожне його слово й хвилювалась, не знати чому. Вона справді вчувала інші країни, країни блакитні, країни рожеві, неймовірні й чудові, недосяжні й завжди пошукувані, перед якими всі інші бліднуть.

Він казав:

— Так, це прекрасно, бо воно прекрасне. Інші краєвиди величніші, але не такі гармонійні. Ох, пані, краса, гармонійна краса! Оце тільки і є на світі. Нічого немає, крім краси! Але як мало хто її розуміє! Лінія людського тіла, статуї чи гори, колір картини або цієї долини, щось таке джокондівське, якась фраза, що разить вас у душу, якась дрібничка, що робить митця богорівним творцем і вирізняє його з-поміж інших людей! Ось зараз прочитаю вам дві строфи з Бодлера.

Чи неба ти дитя, чи темної гієни,—
Байдуже, о красо, потворо чарівна,
Коли безмежне ти відслонюєш для мене,
Яке мій дух злюбив, хоча його не зна.
Будь божим янголом, сиреною страшною,
Царице днів моїх, чий погляд — оксамит,—
Дарма! Ти ритм, огонь та запах — і з тобою
Час не такий тяжкий і легший серцю світ¹.

Тепер Христіяна дивилась на нього, здивована його ліризмом, запитувала його поглядом, не розуміючи гаразд, що ж надзвичайного в цій поезії.

¹ Переклав Максим Рильський.

Він її думку зрозумів і обурився, що не захопив її своїм запалом — адже вірші він проказав дуже добре, — і мовив трохи зневажливо:

— Який же я дурень! Здумав читати жінці вірші витонченого поета. Сподіваюсь, настане день, коли й ви, як і я, все це відчуєте. Жінки здатні більше до інтуїції, ніж до розуміння, і схоплюють таємні й приховані мистецькі задуми тільки тоді, коли спочатку звернутись до їхньої думки із співзвучним покликом. — І додав, уклоняючись: — Спробую, пані, звернутись до вас із цим співзвучним покликом.

Він видався їй не нахабним, а чудним; та вона його й розуміти не пробувала, бо зненацька постерегла те, чого досі не помічала: він був дуже елегантний, тільки що надто високий, надто міцний і надто мужній у поведженні, тому й тонка вишуканість його вбрання не впадала зразу в очі.

До того ж у рисах обличчя його було щось грубе, невикінчене, і це всій постаті його надавало важкуватої на перший погляд подобі. Та коли до його рис призвичаїтись, у них помічався чар, чар могутній і суворий, а хвилинами в його ніжних інтонаціях завжди глухуватого голосу чулася м'якість.

Христіяна подумала, коли вперше постерегла, як вишукано він одягнутий з голови до п'ят: «Справді, це людина, якої прикмети треба одну по одній викривати».

Але до них бігцем простував Гонтран. Він весело кричав:

— Гей, сестро, Христіяно, почекай!

І коли наздогнав їх, сказав, не перестаючи сміятись:

— Ох, ідіть та послухайте малу Оріоль, що за втішна дівчина й на диво дотепна. Тато кінцем кінцем освоїв її, і вона розповідає нам страшенно комічні речі. Почекайте їх.

І вони почекали маркіза, що йшов із молодшою дівчиною, Шарлотою Оріоль.

Вона з дитячим і лукавим запалом розповідала сільські історії про хитрощі та простацтво селян. І наслідувала їхні жести, повільну ходу, поважну мову та рясну лайку, перекривляла їхню міміку, і то так, що її гарне збуджене обличчя робилося чарівне. Жваві очі її блищали, рот, доволі великий, гарно розкривався, показуючи чудові білі зуби; трохи кирпатий ніс надавав їй завзятого вигляду, й сама була свіжа, свіжа, як та квітка, аж уста до себе привала,

Маркіз мало не все життя перебув у своїх маєтках, Християна й Гонтран вирости в родовому замку серед гордози-тих та гладких нормандських фермерів, яких за звичаєм запрошували іноді до столу, а до дітей їхніх, товаришів у першому причасті, всі ставилися по-простому — тож вони зуміли добрати мову з цією селяночкою, сливе вже панноч-кою, зуміли виявити до неї дружню щирість, глибокий і вправний такт, що зразу викликав у неї веселу й довір-ливу певність.

Андермат із Луїзою вернулись — вони дійшли до села, а заходити в нього не схотіли.

І всі сіли коло дерева над рівчаком.

Сиділи довго, тихо розмовляючи про все й ні про що в ледачій млості блаженного спокою. Іноді дорогою плуга-нився віз, запряжений парою корів, яким ярмо гнуло й вивертало голови, і завжди при них тупав селянин із запа-лим животом, у великому чорному брилі та, помахуючи прутом, ніби диригентською паличкою, підгонив свій за-пряг.

До дівчат Оріолів селянин скидав, вітаючись, бриля, а ті вдвох молодими голосами відповідали йому дружнім «до-бриднем».

Коли почало вечоріти, рушили додому.

Біля парку Шарлота Оріоль крикнула:

— Ох, бурé, бурé!

Справді, там танцювали буре під старовинний оверн-ський мотив.

Селяни й селянки ходили й манірно підскакували, кру-тилися й вклонялися — жінки, підібравши обома руками спідницю, чоловіки, махаючи руками або згинаючи їх, мов дужки.

Монотонний і милий мотив теж танцював у свіжому ве-чірньому повітрі; скрипка без кінця співала все ту саму музичну фразу, виводила її тоненьким, пронизливим голос-ком, а інші інструменти скандували ритм, надаючи мелодії танечної жвавості. Проста селянська музика, прудка й не-мудра, якраз і пасувала до цього сільського та важкуватого менуету.

Купальники теж бралися танцювати. Петрюс Мартель скавав перед маленькою Одеден, а вона маніжилась, як балетна статистка; комік Ляпальм виробляв екстравагант-ні па перед касиркою з казино, явно схвильованою спога-дами про бали в залі Бюльє*.

Аж ось раптом Гонтран побачив доктора Онора, що танцював на всі заставки й виконував класичне буре як справжній природжений овернець.

Оркестр замовк. Усі спинились. Доктор підійшов привітатись до маркиза.

Він витирав чоло і відсапувався.

— Добре іноді помолодіти, — мовив він.

Гонтран поклав йому руку на плече й гукнув насмішкувато:

— А ви й не сказали мені, що одружені!

Лікар перестав утиратись і відповів поважно:

— Так, одружений, і невдало.

— Що?

— Кажу: одружений невдало. Ніколи не робіть цієї дурниці, юначе.

— Чому?

— Тому. Я вже двадцять років одружений, а от ніяк не звикну. Щовечора, коли приходжу додому, думаю: «Дивись, ця стара пані ще й досі в мене. То вона ніколи й не піде?»

Всі засміялися, так-бо поважно й переконано він казав.

Але в готелі дзвонили на обід. Свято кінчилось. Луїзу з Шарлотою провели до батьківської хати, а коли розлучилися з дівчатами, почали про них мову.

Всім вони видались чарівними. Старша тільки Андерматові була більше до вподоби. Маркіз сказав:

— Яка гнучка жіноча натура! Саме сусідство батьківського золота, яким вони й орудувати навіть не тямлять, зробило з цих селянок панночок.

Христіяна запитала в Поля Бретіньї:

— А вам котра більше до вподоби?

Він пробурмотів:

— О, та я до них не придивлявся. І не вони мені до вподоби.

Сказав він це тихо, і вона нічого не відповіла.

VI

Наступні дні були для Христіяни Андермат чарівні. Жила вона з легким серцем і радісною душею. Вранішнє купання було її найпершою втіхою, витонченою втіхою для тіла, чудовою півгодиною в теплій струмкій воді, що аж до вечора підтримувала в ній щасливий настрій. Вона й справді була щаслива в усіх своїх думках та всіх бажан-

нях. Грихильність, якою була оточена й перейнята, сп'янілість молодого життя, що било в її жилах, а поза тим ще й оце нове тло, оця велична країна, створена для мрії та спочинку, широка й запашна, благотворне повітря, пестоці природи — все збуджувало в ній нові почуття. Все, що наближалось до неї, все, що її торкалось, продовжувало оте вранішнє відчуття, відчуття теплої купелі, великої купелі щастя, куди вона поринала тілом і душею.

Андермат, що міг бути в Анвалі тільки два тижні на місяць, поїхав до Парижа, а дружину попросив добре пильнувати, щоб паралітик не припиняв лікування.

І щодня перед сніданком Христіяна з батьком, братом та Полем ходили дивитись на те, що Гонтран називав «бідацькою юшкою». Приходили й інші купальники, ставали колом круг ями та балакали з волоцюгою.

Ходити йому, казав він, не полегшало, але в ногах у нього було ніби повно мурашок, і він розповідав, як ці мурашки лазять туди й сюди, сунуть угору аж до крижів, а тоді вниз повзуть у самісінькі кінці пальців. І він навіть уночі їх почував, оту лоскотливу комашню, що кусала його й відбирала йому сон.

Всі приїжджі й селяни, поділившись на два табори — ймовірних та неймовірних, — цікавилися цим лікуванням.

По сніданку Христіяна часто заходила до дівчат Оріоль, щоб укупі гуляти. З усього жіночого товариства на курорті тільки з ними вона могла поговорити, тільки з ними могла мати приємні стосунки, тільки їм дати трохи дружньої довіри й шукати в них трохи жіночої приязні. Їй відразу до смаку припав поважний та посмішливий розум старшої, а ще більше — затайлива та лукава вдача молодшої, тож і приятелювати з дівчатами вона хотіла не так на догоду чоловікові, як задля власної втіхи.

Прогулянки відбували то пішки, то ландо, то старим берлином на шість осіб, найнятим у Ріомі.

Найбільше любили вони невеличку дику долину коло Шатель-Гійона, яка веде до пустелі Сан-Сусі.

Розмовляючи, поволі йшли вони попарно тісною доріжкою, що виляса вздовж річечки попід ялинником. Доріжку раз у раз перетинав струмок, доводилося перебиратися через нього, тоді Поль і Гонтран, постававши на камінні в потічку, брали жінок кожен за руку, разом підіймали й ставили на землю по той бік. І щоразу на такому броді порядок гуляльників змінювався.

Христіяна була то з тим, то з тим, але щоразу добирала спробу лишитись якийсь час наодинці з Полем Бретінї чи попереду, чи позаду.

Він не поводився вже з нею так, як першими днями; був не такий глузливий, не такий різкий, не такий товариський, зате шанобливіший та послужливіший.

Проте розмови їхні робились дедалі інтимніші, і сердечні справи посідали в них чимале місце. Поль говорив про них як людина досвідчена, яка до кінця зглибила жіноче кохання й зазнала в ньому і щастя, і страждання.

Вона, захоплена й трохи схвильована, із палкою та хитрою цікавістю наvertала його на відвертість. Усе, що знала про нього, збуджувало в неї гостре бажання знати ще більше, сягнути думкою в чоловічий побут, лише з книжок їй знаний, в той побут, де повно любовних бур і таємниць.

Заохочуваний нею, він щодень трохи більше розповідав їй про своє життя, про свої пригоди та болі, і його гаряча мова від палу спогадів робилась часом пристрасна, а то й лукава від бажання сподобатись.

Він відкривав їй невідомий світ і добирав красномовних слів, щоб змалювати витонченість бажання й чекання, спустошливість нестримних надій, культ квітів та стрічок, усіх дрібних речей, бережених на спогад, дратування раптових сумнівів, жах тривожних припущень, муки ревнощів і невимовне безумство першого поцілунку.

І вмів розповідати все це дуже пристойно, стримано, поетично й знадно. Як і всі чоловіки, що їх не покидають бажання й думки про жінку, говорив обережно про тих, кого колись кохав, із не завмерлою ще жагою. Пригадував безліч любих подробиць, що зворушують серце, безліч делікатних обставин, що зволожують очі, і всі оті чарівні дрібниці лицання, що від них любовні взаємини між людьми з витонченою душею та освіченим розумом стають чимсь найдобрішим і найкращим у світі.

Всі ці хвильні й товариські розмови велися щодня, і щодня все довше, і западали в серце Христіяні, як кинуте в землю зерно. І чар великої країни, западне повітря, ота синя Лімань, що своєю широчінню ніби збільшує душу, погаслі кратери на горі, старі комини світу, що tener годалися тільки воду для хворих гріти, свіжі затінки, тихе дзюрчання струмочків по камені,— все це теж проймало серце й тіло молодої жінки, проймало й м'якшило їх, як

ніжний і теплий дощ на цілинний ще ґрунт, як дощ, що зростить квіти з посіяного в нього насіння.

Християна чудово почувала, що цей хлопець до неї трохи лицяється, має її за гарну, навіть більше як гарну; і з бажання подобатись йому вдавалася до хитрих і zarazом простих способів, щоб звести його і здобути.

Коли він був схвильований, вона зненацька його залишала; коли передчувала на його устах якийсь зворушливий натяк, скидала на нього, ще не встигав він і речення докінчити.— таким коротким і глибоким поглядом, що вогнем проходить у серце чоловікам.

Казала значущі слова, м'яко хитала головою, не уважно поводила рукою, прибирала меланхолійного вигляду, який хуткою посмішкою розвіювала, щоб без слів показати йому, що старання його не йде намарно.

Чого вона хотіла? Нічого. Чого сподівалася від цієї забавки? Нічого. Вона тішилася в цій грі єдино тому, що була жінка, тому, що не передчувала небезпеки, тому, що, не завбачаючи сама нічого, хотіла бачити, як він учинить.

А потім у ній раптом спалахнув вогник природженого кокетства, захований в крові всякої жіночої істоти. Вчора ще наївна дівчинка, поринута в дрімоту, раптом пробудилася і стала гнучким і зірким супротивником у двобої з цим чоловіком, що невпинно казав їй про любов. Вона здогадувалась про щораз більшу турботність його думки про неї, бачила, як зароджувалась жага в його погляді і розуміла різні відтінки його голосу з властивою інтуїцією жінок, що відчувають себе збудженими до кохання.

Інші чоловіки теж були лицялись до неї по вітальнях, але нічого, крім веселого дівочого глузування, в неї не спобігли. Її тішила банальність їхніх компліментів, розважали їхні сумні й пригнічені обличчя, і на всі прояви нижніх почуттів вона відповідала жартами.

А в цьому відчула раптом знадного й небезпечного супротивника і сама зробилася спритною кокеткою, озброєною природною завбачливістю, сміливістю та спокоєм, чарівницею, що доки серце її вільним лишається, вистежує, захоплює і затягає чоловіків у незримі тенета кохання.

Напочатку вона видалась йому обмеженою. Призвичайний до жінок-хижачок, вправний у любові, як старий вояка на маневрах, досвідчений у всіх хитрощах лицання й кохання, він мав за банальне оце просте серце й ставився до нього трохи зневажливо.

Проте потроху ця сама простота його почала тішити, а далі й надити; і, підпадаючи своїй захватній натурі, він почав оточувати і молоду жінку ніжним піклуванням.

Він добре знав, що найкращий спосіб зворушити чисту душу — це говорити невпинно про любов, удаючи, ніби думаєш про інших жінок; і тоді, хитро скориставшись із жадібною цікавості, що в ній розбудив, він узявся, ніби в дружніх освідченнях, викладати їй у лісових затінках справжній курс любовної жаги.

Його, як і її, ця гра тішила, він виявляв їй дрібними увагами, що їх чоловіки вміють добрати, дедалі більше зацікавлення нею і вдавав закоханого, ще не здогадуючись, що й насправді закохається.

І він, і вона під час повільних прогулянок робили це так природно, як природно було б скупатися в спеку, потрапивши на берег річки.

Та з тої хвилини, коли в Христіяни пробудилося справжнє кокетство, з того часу, коли вона виявила всю природжену жіночу спритність знаджувати чоловіків, коли вона в думку взяла кинути до ніг цього коханця, так ніби їй захотілося виграти партію в крокет, — він, цей баламута-простак, узявся на гачок безневинниці й почав її любити.

Тоді зробився незграбний, турботний, нервовий, а вона з ним поводитися, як кішка з мишею.

З іншою він би не соромився, сказав би щось, переміг би її своїм знадним запалом; а з нею не зважувався, така-бо відмінна вона йому здавалась від усіх, кого знав.

Усіх цих жінок вже обпалило життя, їм усе можна було казати, їм він міг кинути сміливий заклик, шепочучи їм коло уст тремтячі слова, що збурюють кров. Він знав себе, почував себе невідпорним, коли міг вільно надати душі, серцю, чуттям тієї, яку кохав, поривне бажання, яким сам горів.

А коло Христіяни почував себе, мов коло дівчини, так-бо розумів він її недосвідченість, і це сковувало все його мистецтво спокусника. Та й кохав її якомсь по-новому, як дитину і як наречену. Бажав її і боявся до неї торкнутись, щоб не забруднити, не споганити її чистоти. Йому хотілось не стиснути її шалено в обіймах, як інших, а стати навколішки, припасти до її сукні, цілувати тихо, в чеснотливій і ніжній повільності волосся на її скронях, кутики уст та її очі; сплющені очі, відчуваючи в них блакитний яогляд, чудовий збуджений погляд під спущеними повіками. Хотілося охороняти її від усіх і від усього на світі;

не давати їй стикатися з людьми буденними, дивитись на людей бридких, здібати людей брудних. Хотілось прибрати болото з вулиць, де вона йшла, каміння з шляхів, терни та суччя з лісів, зробити все легким та приємним круг неї і нести її завжди на руках, щоб її ніжки ніколи не ступали по землі.

І обурювався, що їй доводиться розмовляти з сусідами в готелі, їсти за табльдотом пересічні страви, терпіти неприємні й неминучі життєві дрібниці.

Не знав, що їй сказати, таку-бо силу думок для неї мав: і неспроможність висловити стан свого серця, здійснити щось із того, що хотілось зробити, виявити перед нею владну потребу відданості, що палала в його крові, — надавали йому вигляду лютого звіра на ланцюгу й викликали йому zarazом чудне бажання ридати.

Вона все це бачила, хоч і не розуміла цілком, і раділа лукавою радістю кокеток.

Коли вони лишались позад інших і вона почувала з його поведження, що він ось-ось скаже щось тривожне, тоді раптом пускалася бігти, наздоганяла батька й кричала: «А чи не погуляти нам у чотири кути?»

Грою в чотири кути звичайно закінчувались усі їхні мандрівки. Вони шукали моріжок або ширше придоріжжя й ганялись там, як школярі на прогулянці.

Дівчата Оріоль і навіть Гонтран мали велику втіху з цієї розваги, що задовольняла невпинне бажання бігати, притаманне всім молодим істотам. Тільки Поль Бретіньї бурчав, зовсім іншими думками заклопотаний, а потім, розохотившись помалу, приставав до гри ще з більшим, як інші, запалом, щоб наздогнати Христіяну, торкнутись її, покласти їй зненацька руку на плече чи на талію.

Маркіз, що через свою байдужу та безтурботну вдачу на все згоджувався, аби лиш не порушували його душевного спокою, сидів під деревом і дивився, як «пустує його пансіон», казав він.

Це спокійне життя він уважав за вельми гарне і цілий світ — за довершений.

Проте поведінка Полева незабаром стурбувала Христіяну. Одного разу їй навіть страшно стало.

Якось уранці вони з Гонтраном пішли на *Край світу* — так звали мальовниче міжгір'я, звідки тече анвальський струмок.

Дедалі тісніше та покрученіше це міжгір'я заглиблюється в гору. Треба перелізти через величезні кам'яні брили, перейти струмок по великих кругляках, а тоді, обійшовши це скелю заввишки з п'ятдесят метрів, що загороджує собою вихід до яру, потрапляєш у якусь вузьку яму між велетенських узбіч, голих аж до верховини, порослої деревами та кущами.

Струмок розливається тут озерцем, завбільшки з балію, і це справді якась дика западина, чудна, несподівана; таку частіше здибаєш у книжкових описах, ніж у природі.

Того дня Поль, дивлячись на високий прискалок, який загороджував їм дорогу в тому місці, де спиняються всі погуляльники, зауважив, що на ньому є щось ніби приступки. Він сказав:

— Тут можна й далі піти.

Видряпавшись не без клопоту на цей стрімкий мур, він крикнув:

— Та тут чудово! Гайок у воді, а йдїть-но!

Лігши, взяв Христіяну за обидві руки й підняв її, а Гонтран обережно виліз, переставляючи ногами по маленьких виступах скелі.

На цьому прискалку із землі, що завалилася з верховини, розрісся дикий і гіллястий садок, де між корінням протікав струмок.

Трохи далі друга скеля знову перепиняла цей гранітовий коридор; вони й через неї перелізли, далі й через третю, а тоді опинились біля підніжжя неперехідного муру, звідки лився, прямий та ясний, двадцятиметровий каскад у глибокий водозбір, видовбаний ним та устелений ліанами і гіллям.

Гірський прохід так повужчав, що двоє, узявшись за руки, могли дістати до його боків. Вгорі видніла тільки стрічка неба, шуму води не було чути; пригадувались ті невідшукані притулки, де римські поети ховали античних німф. Христіяні здалося, ніби вона вдерлася до житла якоїсь феї.

Поль Бретіньї мовчав. Гонтран скрикнув:

— Ах, яка гарна була б білява рожева жінка, купаючись у цій воді!

Вернулись. З перших двох прискалків злізти було легко, а на третьому Христіяна злякалася — так високо та стрімко було, і ні на що ногами спертись.

Бретіньї зліз просто по скелі й мовив, простягнувши до неї руки:

— Плигайте!

Вона не зважилась. Не власти їй страшно було, її лякав він сам, найбільше очі його.

Він дивився на неї жадібно, як зголоднілий звір, і так пристрасно, аж люто; і його руки, простягнуті до неї, так владно її притягали, що її охопило безтямне бажання вити, тікати, лізти аж на шпиль гори, щоб не піддатись цьому непереможному покликові.

Брат, що стояв позад неї, крикнув: «Та йди ж!» — і штовхнув її. Христіяна зі страху заплющила очі й полетіла кудись у провалля, але раптом ніжні та міцні обійми підхопили її, і, нічого не бачачи, не тямлячи, вона ковзнула вздовж великого дужого тіла, відчувши на своєму обличчі уривчасте й гаряче дихання.

Але ось її ноги торкнулися землі, жах минув, вона розплющила очі й посміхнулась; Гонтран тим часом і собі злізав.

Після цього хвилювання вона зробилась обережна й кілька днів уникала лишатись наодинці з Бретіньї, що бродив коло неї, як вовк у байці коло вівці.

Та ось зібралися на велику виправу. Вирішили взяти з собою харчів і поїхати у шестимісному ландо укупі з сестрами Оріоль на берег невеликого Тазенатського озера, яке зветься тут Тазенатським водорієм, пообідати там на траві, а вернутися вночі при місяці.

Отже, рушили о полудні в спеку, під палючим сонцем, що нагрівало, як цеглу в печі, гірський граніт.

Трійко задиханих і спітнілих коней поволі тягли на гору екіпаж; візничий, схиливши голову, дрімав на передку, а край шляху між камінням шастали зелені ящірки. У розпеченому повітрі було повно немовби незримого й важкого вогненного пилу. Іноді воно здавалось загусклим, пружним, тяжкопроникливим; іноді трохи зрушувалось і дихало в обличчя палом пожежі, де плавав дух гарячої живиці з навколишніх борів.

Ніхто в екіпажі не розмовляв. Три жінки, що сиділи в задку, мружили засліплені сонцем очі, сховавшись під рожевою тінню парасолів; маркіз та Гонтран спали, прикривши хусточками чоло; Поль дивився на Христіяну, і вона теж пильнувала його з-під сплюснених повік.

І ландо, здіймаючи стовп білого диму, все сунуло нескінченним узвозом.

Коли виїхали на високорівню, візник випростався, коні

пустилися клусом, і перед ними розгорнувся широкий хвилястий край, лісовий, оброблений, на села та хутори багатий. Здалеку ліворуч видніли стяті верховини вулканів. Тазенатське озеро, до якого їхали, було утворене останнім кратером Овернського кряжа.

Після тригодинної путі Поль зненацька промовив: «А гляньте, лава!» Руді химерно покручені скелі випинались із ґрунту край дороги. Праворуч стояла якась дивна, приплеснута гора з пласким шпилем, здавалось, порожнім усередині. Тоді звернули на вузьку дорогу, що ніби вганялася трикутником у цю гору. Христіяна, підвівшись, раптом побачила у широкому й глибокому кратері чудове озеро, свіже та кругле, як срібна монета. Круті скелі гори, лісисті праворуч, а ліворуч голі, спадали до води й оточували її високим правильним пасом. А спокійна вода, рівна й блискуча, як метал, так виразно відсвічувала дерева з одного боку, а з другого — яловий схил, що й берегів не знати було, і в цій величній лійці, де в центрі відбивалося синє небо, виділа тільки ясна та бездонна яма, що немов пройшла крізь землю з кінця в кінець аж до другого неба.

Далі їхати не можна було. Подорожні злізли й пішли лісистим узбіччям по дорозі, що вела круг озера під деревами на половині схилу. Цей шлях, де ходили тільки дроворуби, був зелений, як луг; а крізь гілля видніло навпроти друге узбіччя та блискуча вода в глибині цієї гірської ковбані.

Потім галявиною вийшли до берега й посідали на трав'янистому схилі в затінку під дубами. І всі полягали на траву з якоюсь тваринною і захватною радістю.

Чоловіки качались у ній, занурювали в неї руки, а жінки, тихо прилігши на бік, пригортались до неї щокими, немов шукаючи в ній відволожної ласки.

Після задушної путі це ніжне почуття, таке глибоке й гарне, було майже щастям.

Маркіз знову заснув, а незабаром і Гонтран те саме вчинив. Поль почав розмову з Христіяною та дівчатами. Про що? Про абищо! Вряди-годи хтось казав речення, хтось відповідав, хвилину помовчавши, і повільні слова мов заклакли їм на вустах, як і думки в мозкові.

Та ось візник приніс кошелю з харчами, і дівчата Оріоль, що звикли вдома господарювати й не втратили ще смаку до хатньої роботи, зразу взяли його розпаковувати та готувати все до обіду.

Поль лишився коло замріяної Христіяни. І шепнув так тихо, що вона ледве розчула, так тихо, що ці слова торкнулись її вуха, мов невиразний шелест вітру: «Це найкращі хвилини мого життя».

Чому ці тихі слова схвилювали її аж до серця? Чому зворушилась вона так, як досі ще не бувало?

Вона дивилась поміж дерев, де трохи далі стояла крихітна хатина, мисливська чи рибальська хижа, така вузенька, що в ній, певно, одна тільки кімната й уміщалась.

Поль простежив її погляд і сказав:

— Чи думали ви коли-небудь, пані, що таке було б для двох безтямно закоханих пожити в отакій хижі? Самі, зовсім самі на світі, тільки він та вона! І якщо таке могло б статися, то чи не варто було б усе покинути, усього зректись... Щастя в нас таке рідкісне, невловиме й коротке. А хіба будні — це життя? Що сумнішого, як прокидатись без палких надій, виконувати без запалу ту саму роботу, пити вміру, їсти обережно й спати спокійно, як бидло?

Христіяна не зводила з хатини очей, і серце її надималось, ніби вона мала заплакати, бо раптом вона збагнула сп'яніння, про яке доти й не марила.

А так, вона теж гадала, що гарно було б удвох у цьому малесенькому помешканні, прихованому серед дерев, на березі цього цяцькового озера, озера-коштовності, справжнього свічада кохання! Гарно було б на самоті від усіх, без сусідів, без людського крику, без життєвої метушні вдвох із коханим на колінах у себе; з коханим, що дивиться на неї, коли вона споглядає на синю воду, і слова мовить їй ніжні, цілуючи пучки її.

Жити б тут у тиші під деревами, і цей кратер умістив би всю їхню любов, як воду ясну та глибоку, в своєму замкненому й поправному обводі, і єдиний обрій був би їхнім очам — кругла лінія берега, єдиний обрій їхній думці — щастя кохання, єдиний обрій бажанням — повільні й нескінченні поцілунки.

Хіба ж є люди на землі, що такого життя могли зазнати? А безперечно, так! Чому ні? Як це раніш вона не розуміла, що такі радощі є?

Дівчата оповістили, що обід готовий. Була вже шоста година. Маркіза з Гонтраном розбудили, й усі посідали потурецькому коло тарілок, що ковзались по траві. Сестри й далі слугували, а безтурботні чоловіки не чинили їм у

цьому перешкод. Їли поволі, кидаючи у воду лущиння та курячі кістки. Принесли шампанське; раптовий вибух першого корка всіх здивував, таким-бо чудним він тут видався.

День кінчався; повіяло холодком; з вечірнім смерком чудна печаль повивала заснулу воду на дні кратера.

Коли сонце почало заходити, небо взялося полум'ям, озеро зненацька зробилось, мов вогняне плесо; потім, як сонце зайшло, обрій порожевів, ніби пригасла ватра, озеро зробилось, мов криваве плесо. І раптом над верховиною горба зійшов майже повний місяць, геть зовсім блідий на ясному ще небі. Потім, що більше стелився морок по землі, місяць сходив усе вище, блискучий та круглий, над таким самим круглим кратером. Здавалось, упаде він у кратер. А коли високо підбився на небі, озеро стало мов срібне плесо. Тоді по його поверхні, цілий день нерухомій, пішли то повільні, то швидкі жмури. Так ніби духи, пурхаючи понад водою, зачіпали її невидимими покровами.

То велика риба, вікові коропи й зажерливі щуки, спливали з дна та скидалася при місяці.

Дівчата Оріоль поскладали назад у кошеля посуд та пляшки, візник його забрав. Рушили.

Коли йшли під деревами, де світляні плями сіялися дощем крізь лист на траву, Христіяна, ідучи позаду з Полем, раптом почула біля свого вуха уривчастий тихий голос: «Я люблю вас!.. Люблю вас!.. Люблю!»

Серце їй так шалено забилося, що вона трохи не впала, бо ногами не могла поворухнути! А проте йшла! Ішла безтямна, ладна обернутись, простягти руки й уста. Тоді він схопив кінець хустки, обвитої на її плечах, і почав нестямно його цілувати. Вона йшла далі така квола, що не почувала під ногами землі.

Аж ось вони вийшли з-під склепіння дерев, і на видному вона зразу опанувала своє хвилювання; та перед тим, як сідати у ландо й загубити озеро з очей, обернулась і обіруч послала воді поцілунка, і той, хто за нею йшов, усе зрозумів.

У дорозі її тіло й душа німували, вона була приголомшена і стомлена, немов упавши; і одразу, як приїхали до готелю, вона швидко піднялась сходами і зачинилась у своїй кімнаті. Засунувши заціпку, вона замкнулася й на ключа, бо ще почувала, що її переслідують і жадають. Потім стояла, тремтячи, серед помешкання, майже темного та

порожнього. Від свічки на столі по стінах лягали тремтливі тіні меблів та завіс. Христіяна сіла в крісло. Всі думки її бігли, плигали, тікали, і вона не могла їх спіймати, затримати, пов'язати в ланцюг. Почувала, що тепер ось-ось заплаче, і не знала чому, була пригнічена, нещасна, покинута в цій порожній кімнаті, запропащена в житті, мов у якому лісі.

До чого вона йшла, що їй робити?

Дихати було важко, вона підвелась, розчинила вікно й схилилась на підвіконня. Повітря було свіже. Серед безкрайого й також порожнього неба, далекий, самотній та сумний місяць, що підбився вже на синясті нічні верховини, лив шорстке та холодне світло на лист і гору.

Край спав геть увесь. Тільки легкий спів скрипки Сен-Лянді, який щовечора дуже пізно вправлявся, зринав і плакав хвилинами в глибокій тиші долини. Христіяна його ледве чула. Він ущухав, потім знову бринів, отой тонкий та скорботний крик нервових струн.

І цей загублений серед порожнього неба місяць, і цей загублений серед мовчущої ночі звук уразили її серце таким почуттям самотності, що вона заридала. Тремтіла й стеналась до самої кості, туга й дрож її брали, мов недужого на страшну хворобу, і зненацька вона зрозуміла, що так само у житті самотня.

Досі не розуміла цього, а тепер так відчула в душевній своїй скорботі, що подумала, чи вона не божеволіє.

У неї ж батько, брат, чоловік! Вона їх усе-таки любила, і вони любили її! І ось вона зразу від них віддаляється, робиться їм чужа, так ніби ледве їх знала. Спокійна батькова приязнь, щира братова товарицькість, холодна чоловікова ніжність здавались їй тепер за ніщо, за ніщо! Чоловік? Так то її чоловік, отой рожевий та балакучий, що байдуже її питається: «Як ся маємо сьогодні, моя люба?» І вона належить йому, отому, тілом і душею, силою шлюбного контракту. Чи це можливо? О, якою самотньою і загубленою вона себе почувала! Заплющила очі, щоб глянути всередину себе, в глиб своєї думки.

І бачила їх, в міру їх викликала,— потім тих, хто коло неї жив — безтурботного й спокійного батька, щасливого, аби лиш спокою його не турбували; глузливого скептик-брата; рухливого, цифрами набитого чоловіка, що хвалився їй: «А я залагодив оце добру справу», замість сказати: «Люблю»!

Інший тільки-но прошепотів їй це слово, що й досі ще бриніло в її серці й вухах. Того іншого, з палким пильним поглядом, вона теж зараз побачила, і коли б він був коло неї ту мить, кинулася б йому в обійми!

VII

Христіяна лягла дуже пізно, а збудилась, тільки-но сонце кинуло ясно-червоний промінь у кімнату крізь навстіж розчинене вікно.

Глянула на годинника — була п'ята, і з насолодою лежала далі горілиць у тепліні ліжка. На душі почувала таку жвавість та радість, аж здавалося їй, ніби щастя, велике й неосяжне щастя прийшло до неї вночі. Яке саме? Вона дошукувалась його, дошукувалась, яка щаслива новина сповнила її такими радощами. Увесь вечірній смуток її зник, розтопившись у сні.

Так, Поль Бретіньї любив її! Яким же відмінним здавався він їй проти першого побачення! Дарма що напружувала пам'ять, але не могла пригадати його таким, як спочатку побачила й поцінувала; навіть не пригадувала геть зовсім того, з ким брат її був познайомив. Теперішній, він нічого не зберіг від колишнього, нічого — ні в обличчі, ні в поведженні, бо перший образ його помалу, день крізь день зазнавав повільних змін, як це буває, коли людина з випадково здибаної робиться добре знайомою, потім близькою, потім коханою. Година по годині непомітно для себе опановуєш її, опановуєш її риси, її руки, поставу, її фізичну й духовну істоту. Вона входить у тебе, в очі й у серце, своїм голосом, усіма рухами своїми, тим, що каже, і тим, що думає. Її вбираєш, розумієш, спізнаєш у всіх відтінках її посмішки й мови; аж ось, здається, вона цілком тобі належить, так-бо любиш, несвідомо ще, все те, що їй належить і від неї походить.

Тоді не можна вже пригадати, яка ця людина була перед твоїми байдужими очима, коли ти вперше її побачив.

Так, Поль Бретіньї любив її! Христіяна почувала від того не страх, не нудьгу, а глибоке зворушення, безмежну, пову, чарівну радість — її кохають, і вона знає це.

Проте одне турбувало її: як він з нею далі поведеться, а вона з ним. Та що навіть думка про це була для її сумління дразлива, то вона й думати кинула, покладаючись на

його вправність та вміння керувати подіями. Вийшла вона звичайного часу й зустріла Поля з сигаретою коло дверей готелю. Він їй шанобливо вклонився:

— Добридень, пані. Як ся маєте сьогодні?

Вона відповіла посміхаючись:

— Дуже добре, пане. Я чудово спала.

І подала йому руку з острахом, щоб він не затримав її довше. Але він її руку ледве потиснув, і вони почали спокійну розмову, так ніби обоє про все забули.

І день минув, а він нічим не нагадав свого палкого вчорашнього освідчення. Наступними днями теж був стриманий та спокійний; і вона почала йому довіряти. Він зрозумів, гадала вона, що образить її, якщо зробиться сміливіший, і надіялась, твердо повірила, що вони спинилися на цьому чарівному щаблі кохання, де можна любитися, споглядаючи одне одному в вічі, без гризоти, незаплямованими.

А втім, пильнувала, щоб не лишатися з ним удвох.

Якось увечері, в суботу, на тому самому тижні, коли вони були на Тазенатському водорії, близько десятої години вертались до готелю — маркіз, Христіяна та Поль, бо Гонтран лишився грати в екарте з Обрі-Пастером, Рік'є та доктором Онора у великій залі казино, — і Бретіньї скрикнув, побачивши місяця, що впливає поміж гіллям:

— Як гарно було б сходити на Турноельські руїни такої ночі!

На саму думку про це Христіяна схвилювалась, бо місяць і руїни впливали на неї так само, як і сливе на всі жіночі душі. Вона стиснула маркізові руку:

— Ох, татусю, коли б ти згодився!

Він вагався, йому дуже хотілося спати.

Вона напосідала:

— Подумай, Турноель і вдень який чудовий! Ти ж сам казав, що ніколи не бачив таких мальовничих руїн, з отою високою баштою над замком! А вночі ж вони які!

Нарешті він згодився:

— Гарзд, ходімо; але подивимось хвилин п'ять і зразу вернемося. Я хочу лягти об одинадцятій.

— Атож, зразу вернемося. За двадцять хвилин туди сходимо.

Вони рушили втрюх — Христіяна під руку з батьком, а Поль поруч неї.

Він розповідав про свої подорожі по Швейцарії, по Італії й Сіцилії. Змальовував свої враження, захват на вершині Монте-Роза, коли сонце, повставши над обрієм крижаних верхогір, над заляканим світом вічного снігу, кинуло на кожну велетенську верховину блискуче біле світло, запалило їх, як бліді маяки в царстві мертвих. Потім згадав про своє хвилювання над страховищним кратером Етни, коли він, непомітна комаха, відчув себе на трьох тисячах метрів серед хмар, між морем та небом, синім морем внизу, синім небом угорі, — край жахливої пащі землі, подих якої задушував. Він мальовниче прикрасив оповідання, щоб схвилювати молоду жінку; і вона тремтіла, слухаючи його, і ніби сама бачила всі ті величні картини.

Раптом на звороті шляху вони побачили Турноель. Стародавній замок на шпилі з високою, тонкою баштою, підірваною та поруйнованою від часу й колишніх воєн, виступав на примарному небі величезним чарівним видом.

Вони спинились, усі троє вражені. Нарешті маркіз промовив:

— Справді, дуже гарно; так ніби здійснений сон Гюстава Доре. Посидьмо п'ять хвилин.

Але Христіяна скрикнула, безтямно захопившись:

— Ох, тату, ходімо далі! Як же чудово, як чудово! Ходімо до взгір'я, благаю тебе!

Маркіз цього разу відмовився:

— Ні, любенька, досить з мене ходити, більше несила. Якщо хочеш подивитись зблизька, іди з паном Бретіньї. А я вас тут почекаю.

Поль запитав:

— Хотите, пані?

Вона вагалась, два страхи її змагали — лишитися з ним наодинці й образити чесну людину, що ніби вона його боїться.

Маркіз знову сказав:

— Ідть, ідть! А я вас тут почекаю.

Тоді вона подумала, що батькові ж чути буде їх голоси, і рішуче сказала:

— Ходімо, пане.

Вони пішли поруч.

Та вже за кілька хвилин вона відчула підступ гострого хвилювання, невиразного таємного страху перед руїнами,

ніччю й своїм попутником. Її ноги раптом скволіли, як того вечора на Тазенатському озері, відмовлялися далі нести її, підгиналися, аж ніби до землі прикипали, коли вона хотіла ступати.

При дорозі край лугу стояв великий каштан. Христіяна — задихана, мовби бігла допіру, — сіла під деревом. І прошепотіла:

— Тут спинюся... Звідси дуже добре видно.

Поль сів поруч неї. Йй чути було, як билосся його серце великими, частими ударами. По короткій мовчанці він спитав:

— Як вам здається, чи жили ми раніше?

Вона прошепотіла, через хвилювання гаразд не зрозумівши, про що він питає:

— Не знаю. Ніколи не думала!

— А я вірю.. іноді... краще сказати — почуваю... Істота складається з духа й тіла, вони нібито відмінні між собою, але безперечно мають одну природу, тож істота повинна відродитися знову, коли елементи, що склали її вперше, поєднуються до купи і вдруге. Певна річ, нова людина буде не така сама, але дуже подібна до тієї, що існувала колись, якщо в тіло, схоже до попереднього, вселиться душа, схожа до попередньої. І от, пані, сьогодні ввечері я певен, що жив у цьому замкові, посідав його, бився в ньому, обороняв його. Пізнаю його, він належав мені, я цього певен! І я певен також, що любив у ньому жінку, дуже схожу на вас, її навіть звали так само, як і вас, Христіяна! Я такий певний, що мені здається — я знову бачу вас, як ви гукаєте на мене он з тої башти. Подумайте, згадайте! За замком ліс, він спускається в глибоку полонину. Ми часто в ньому гуляли. Літніми вечорами ви були в легких сукнях, а на мені важка зброя, що дзвеніла під листом.

Не пригадуєте? Подумайте ж, Христіяно! Але ж ваше ім'я мені близьке, немов я з дитинства його чую! Якби оглянути пильно каміння цієї фортеці, то ваше ім'я знайдеться, висічене моєю рукою! Запевняю, я пізнаю свою оселю, свій край, як і вас тоді пізнав, коли вперше побачив!

Казав він це із пристрасним переконанням, поетично сп'янілий від її близькості, від ночі, місяця і руїни.

Зненацька він став навколішки перед Христіяною і промовив тремтячим голосом:

— Дозвольте мені й тепер вас божествити, бо я знайшов вас! Як же довго я вас шукаю!

Їй хотілося встати, піти, вернутись до батька, але їй сили бракувало, бракувало сміливості, її сковувало палке бажання слухати його далі, почувати, як проймають серце його захватні слова. Здавалось, вона поринула в сон, в сон завжди сподіваний, ніжний, поетичний, осяяний місяцем та баладами.

Він узяв її за руки й цілував їй кінчики нігтів, приказуючи:

— Христіяно... Христіяно... візьміть мене... вбийте мене... люблю вас... Христіяно!

Вона відчувала, як він тремтить, здригається біля її ніг. Тепер він цілував їй коліна, здушивши в грудях ридання. Їй страшно стало, чи він не збожеволів, і вона підвелась, щоб тікати. Та він схопився швидше за неї, обійняв її і припав до її уст.

Тоді без крику, без обурення й опору вона впала на траву, так ніби ця ласка зломила їй разом із волею крижі. І він узяв її так легко, як зірвав би достиглий овоч.

Та тільки-но він розняв свої обійми, вона схопилась і подалася, приголомшена, тремтячи, відразу похолонувши, як ніби у воду допіру впала. Кількома кроками він наздогнав її і схопив за руку, прошепотівши: «Христіяно, Христіяно!.. Зважайте на батька».

Вона пішла далі, не відповідаючи й не обернувшись, просто перед себе швидким нерівним кроком. І він за нею пішов, боячись уже заговорити.

Маркіз, побачивши їх, зразу підвівся.

— Ходімо мерщій,— мовив він,— я трохи не змерз. Все це чудове, але шкідливе для здоров'я.

Христіяна тулилась до батька, ніби просила в нього підтримки, ніби шукала захисту в його любові.

Вернувшись до своєї кімнати, зразу вмить роздяглася й кинулась у ліжко, сховала під ковдрою голову, потім заплакала. Плакала, припавши до подушки обличчям, довго-довго, заціпеніла, знівечена. Вже не думала, не мучилась, не каялась. Плакала, не думаючи, не міркуючи, не відаючи, чого саме. Плакала непритомно, як то співаєш іноді, коли весело. Потім, коли вичерпалась у сльозах, виснажилася, спустошилась у риданнях, тоді заснула від утоми й знесилля.

Прокинулась вона від легенького стуку в двері, що виходили до вітальні. Надворі був день, годинник показував дев'яту. Вона крикнула: «Заходьте». І на порозі вродився їй чоловік, веселий, жвавий, у дорожньому кашкеті, а при боці гамац, з яким він у дорозі ніколи не розлучався.

Він крикнув:

— То ти ще спиш, моя люба? І я розбудив тебе. Оце так! Я приїхав без попередження. Сподіваюсь, ти почуваш себе добре. В Парижі погода чудова.

І, скинувши кашкета, він підійшов поцілувати її.

Вона відсунулась до стінки, опанована божевільним страхом, нервовим страхом перед цим рожевим задоволеним чоловічком, що простягав до неї уста.

Потім зразу підставила йому чоло, заплющивши очі. Він спокійно поцілував і спитав:

— Дозволиш, я поміюся в твоїй убиральні? Мене сьогодні не сподівались, тож не приготували кімнати.

Вона прошепотіла:

— Будь ласка.

І він зник за дверми позаду ліжка.

Їй було чути, як він там порається, бризкає, посвистує. Потім він крикнув:

— А що тут нового? У мене надзвичайні новини. Аналіз води перевершив всякі сподіванки. Зможемо щонайменше на три хвороби більше лікувати, ніж у Руайя. Чудово!

Вона сіла на ліжку, задихана, приголомшена цим несподіваним поворотом, що вразив її, як біль, стиснув, як гризота. Він вийшов задоволений, від нього міцно пахло вербеною. Тоді сів призначасно в ногах ліжка й запитав:

— А паралітик? Як ся має? Чи починає ходити? Неможливо, щоб він не одужав: у воді знайдено стільки цілющих властивостей!

Вона за нього вже кілька день, як забула, і пробурмотіла:

— Та... я гадаю... він починає ходити краще... я його не бачила цей тиждень... я... я трохи нездужаю...

Він уважно глянув на неї і сказав:

— Атож, ти трохи бліда... А втім, тобі дуже личить... Ти така чарівна... зовсім чарівна...

Він підійшов і, нахилившись, хотів просунути руку їй попід стан, щоб обійняти.

Але вона з таким жахом відсахнулась, що він аж за-

вмер з дива, витягнувши руки й випнувши рота. Потім спитав:

— Що тобі? До тебе вже й торкнутись не можна! Запевняю, я не хочу зробити тобі боляче...

І він наближався напосідливо, з огнем раптового бажання в очах.

Тоді вона пробубоніла:

— Ні... облиш мене... облиш... бачиш... бачиш... мені здається... здається, я вагітна!..

Вона сказала це, нестямлячись зі страху, не думаючи, аби уникнути його дотику, так ніби казала: «У мене проказа або чума!»

Він і собі зблід, глибоко й радісно схвильований; і тільки прошепотів: «Уже!» Тепер йому хотілось цілувати її довго, тихо, ніжно, як щасливому і вдячному батькові. Потім стурбувався:

— Чи ж можливо!.. Як?.. Ти певна?.. Так швидко?..

Вона відповіла:

— Так... можливо!..

Тоді він закрутився по кімнаті й скрикнув, притираючи руки:

— Господи, який чудовий день!

Знову в двері постукано, Андермат відчинив, і покоївка сказала йому:

— Доктор Лятон бажає негайно поговорити з паном.

— Дуже добре. Запросіть його до вітальні, я зараз прийду.

Він вийшов до сусідньої кімнати. Зразу з'явився і доктор. На обличчі той був урочистий, у поведженні розмірений і холодний. Уклонився, потиснув руку, що подав йому трохи здивований банкір, сів і почав викладати тоном секунданта в справах честі:

— Трапилась, добродію, вельми прикра пригода, про неї я мушу вас повідомити, щоб з'ясувати вам свою поведінку. Коли ви вшанували мене запрошенням до вашої дружини, я зразу ж з'явився; та, виявляється, хвилин за кілька переді мною пан маркіз де Равенель запрошував мого колегу, пана інспектора, якому пані Андермат, мабуть, більше довіряє. Тож виходить, що я, прийшовши другим, немовби відібрав хитроцями в доктора Бонфія пацієнтку, що йому вже належала, немовби допустився нетактовного учинку, негарного, непорядного, недопустимого між колегами. А ми, вельмишановний пане Андермате, при виконанні

службових обов'язків повинні бути незвичайно тактовні, щоб уникати тертя, яке може мати поважні наслідки. Пан доктор Бонфій, дізнавшись про мій візит до вас і маючи мене за винного в цій грубості — зовні воно, справді, на те скидається, — заявив мені про це в таких висловах, що якби не вік його, я мусив би зажадати від нього сатисфакції. Щоб виправдатись перед ним і перед усією тутешньою медичною громадою, мені лишається тільки одне — припинити, на превеликий жаль, лікування вашої дружини й оповістити всю правду про цю справу, а вас попросити прийняти моє пробачення.

Андермат зніяковіло відповів:

— Дуже добре розумію, докторе, ваше тяжке становище. Причина тут не я і не моя дружина, а мій тесть, це він покликав пана Бонфія, нас не попередивши. Чи не міг би я відвідати вашого колегу та сказати йому...

Доктор Лятон урвав його:

— Марна річ, добродію, тут справа професійної гідності й честі, яку я повинен шанувати передусім, і незважаючи на мій щирый жаль...

Андермат і собі урвав його на слові. Багач, який платить, який купує рецепт на п'ять, десять, двадцять чи сорок франків, мов коробку сірників за три су, якому все мусить належати завдяки його гаманцю і який оцінює живе й мертво, тільки прикинувши його цінність на гроші, тільки швидко й безпосередньо встановивши відношення між карбованим металом та всім іншим на світі, — обурився високодумством цього продавця ліків на папері. Він різко заявив:

— Гаразд, докторе. Облишмо. Але бажаю вам, щоб ваш учинок не вплинув зле на вашу кар'єру. Побачимо, справді, хто з вас двох більше потерпить від вашої постанови.

Лікар ображено підвівся і промовив, дуже ввічливо вклонившись:

— Безперечно я, пане. Те, що я сьогодні зробив, мені важке з кожного погляду. Але я ніколи не вибираю між своєю вигодою та сумлінням.

І вийшов. На порозі зустрівся з маркізом, що йшов до вітальні, тримаючи в руках листа. Лишившись із зятем на самоті, пан де Равенель скрикнув:

— Ось слухайте, любий, яку прикрість я маю через вашу помилку! Доктор Бонфій образився, що ви покли-

кали до Християни його колегу, і прислав мені рахунок з дуже сухою запискою, де попереджає, щоб я більше не розраховував на його послуги.

Тоді Андермат раптом обурився. Він забігав по кімнаті, кричав, жестикулював, сипав словами, перейнятий некривдним і вдаваним гнівом, тим гнівом, якого ніколи не беруть наповажне. Він викрикував свої докази. Передусім, чия помилка? Тільки маркізова, адже він покликав того дурбаса Бонфія, не попередивши його, Андермата, а він-бо знав уже від свого паризького лікаря ціну кожному з трьох анвальських шарлатанів!

Потім, з якої речі було втручатись маркізові, радитись за спиною чоловіка, єдиного судді, єдиного відповідально за здоров'я своєї дружини? Круг нього тільки дурниці роблять, тільки дурниці!

Весь час він це каже, але він волає у пустині, його розуміють і зважають на його досвідченість тільки тоді, коли вже пізно.

Він вигукував «мій лікар», «моя досвідченість» тоном власника-монополіста. Присвійні займенники бриніли на його язиці, як метал. І коли він вимовляв «моя дружина», дуже виразно почувалось, що маркіз не має вже на доньку жодного права, бо Андермат оженився з нею, а оженившись її купити було, на його думку, те саме.

Якраз у розпалі суперечки ввійшов Гонтран і сів у крісло з веселою посмішкою на устах. Він нічого не казав, слухав, маючи величезну розвагу.

Коли банкір, видихавшись, змовк, його шуряк підніс руку й крикнув:

— Прошу слова. Ви обидва опинились без лікарів, правда ж? Тоді я пропоную вам свого кандидата, доктора Онора, що один тільки й має про анвальську воду певну й непохитну думку. Він дає її пити, а сам не питиме нізачо в світі. Хочете, покличу його? Переговори беру на себе.

Це була єдина рада, і Гонтрана попросили привести лікаря негайно. Маркіз, стурбований думкою про зміну режиму й лікування, хотів зразу ж знати думку нового лікаря, а Андермат не менше хотів порадитися з ним про Християну.

Їй чути було крізь двері, та вона їх не слухала й не розуміла, про що в них мова. Тільки-но чоловік її вийшов, вона втекла з ліжка, мовби з якого страшного місця, й

хапливо, без покоївки почала вдягатись, геть спантеличена від усіх подій.

Світ, здавалось їй, змінився навколо, життя було інше, ніж учора, і люди геть зовсім не ті.

Андерматів голос знову піднісся:

— А, любий Бретінї, як ся маємо?

Він уже не звертався до нього «пане».

Другий голос відповів:

— Дуже добре, любий Андермате. Ви що ж — сьогодні вранці приїхали?

Християна, що зачісувала на скронях волосся, так і за-вмерла, мов здушена, з піднесеними вгору руками. Крізь стіну вона ніби бачила, як вони поручкались. Вона сіла, нездатна далі стояти, і розкручене волосся знову впало їй на плечі.

Тепер говорив Поль, і вона здригалася з голови до п'ят від кожного його слова. Кожне слово, хоч вона й не розуміла його значення, падало й дзвеніло їй у серці, як ніби молотом били по ньому.

Зненацька вона промовила майже голосно: «Але ж я люблю його... люблю його!» — як ніби сконстатувала щось дивне й нове, що її рятувало, розраджувало, виправдувало перед сумлінням. Вона випросталась, підбадьорена; за мить усе вирішено. І взялась далі зачісуватись і все шепотіла: «Маю коханця, та й по всьому. Маю коханця». Тоді, щоб ще більше себе зміцнити, щоб звільнитися від усякого страху, вона одразу, з палким переконанням дала собі слово любити його безтямно, віддати йому своє життя, своє щастя, пожертвувати йому всім, як підказує екзальтована мораль переможених, але сумлінних сердець, що очищення шукають у відданості й щирості.

І крізь стіну, що їх розділяла, вона посилала йому поцілунки. Все скінчено: вона віддавалась йому безоглядно, як віддаються богіві. Кокетливе й хитре вже, але ще боязке, ще тремтяче дитя оце зараз у ній умерло, і народилась жінка, готова на пристрасть, жінка рішуча й уперта, яку зраджувала в ній досі тільки енергія, що таїлась у її синіх очах та надавала відважного й майже зухвалого виразу її гарненькому білявому личку.

Вона почула, як ззаду рипнули двері, і не обернулась, пізнавши чоловіка, хоч і не бачила його — так ніби в ній прокинулося якесь нове відчуття.

Він спитав:

— Чи швидко ти будеш готова? Ми ідемо до купелі паралітика, побачимо, чи справді йому покращало.

Вона спокійно відповіла:

— Атож, любий Вілю, за п'ять хвилин.

Але до вітальні ввійшов Гонтран і покликав Андермата.

— Уявіть собі,— сказав він,— я зустрів у парку цього дурня Онора, так він теж відмовляється вас лікувати. Торочить про порядність, повагу, звичаї... Немовби... Так ніби... Словом, це така сама скотина, як і його колеги. Справді, не думав я, що з нього така мавпа.

Маркіз був приголомшений. Думка, щоб заживати воду без лікаря, купатись на п'ять хвилин більше, пити на шклянку менше, ніж треба, нагонила на нього жаху, бо він вірив, що всі дози, години й стадії засновано на непохитних законах природи, яка подбала за хворих, пустивши мінеральну воду, і відкрила їхні загадкові таємниці лише лікарям, натхненним і мудрим жерцям науки.

Він скрикнув:

— Та тут умерти можна!.. Можна здохнути, як собаки, а жоден з тих добродіїв і вухом не поведе!

І його обпав гнів, егоїстичний і шалений гнів людини, наляканої за своє дорогоцінне здоров'я.

— Хіба ці мерзотники мають право таке коїти? Адже вони вибирають патент на лікарську практику, як крамарі на свою торгівлю! Їх треба присилувати лікувати всіх людей, так, як примушують брати в поїзд усіх пасажирів з квитками. Я напишу до газет, я розповім усім про це неподобство.

Він схвильовано ходив і звернувся до сина:

— Слухай, треба запросити когось із Руайя або Клермона! Ми не можемо так залишатись!..

Гонтран сміючись відповів:

— Але лікарі з Руайя та Клермона не знаються гаразд на анвальській воді, а вона діє на травний апарат та кровообіг трохи інакше, ніж їхня. Та будь певен, вони також не прийдуть, щоб не вийшло так, ніби вони в своїх колег переймають поживу.

Маркіз спантеличено прошепотів:

— То що ж із нами буде?

Андермат узяв капелюха:

— Здайтеся на мене, і я ручусь, що ввечері ми матимемо їх усіх трьох, чуєте: всіх — трьох — навколішках.

А тепер ходімо побачимо паралітика. — Він гукнув: — Ти готова, Христіяно?

Вона з'явилась на порозі дуже бліда, але рішуча. Поцілувавши батька та брата, Христіяна обернулася до Поля й подала йому руку. Він відповів на її потиск, спустивши очі й тремтячи зі страху. Коли маркіз, Андермат та Гонтран пішли, розмовляючи й на них не зважаючи, вона вступила в молодика ніжний і рішучий погляд і твердо промовила:

— Я належу вам тілом і душею. Відтепер робіть зі мною, що знаєте.

І вийшла, не давши йому відповісти.

Підійшовши до джерела Оріолів, вони побачили, мовби величезну печерицю, бриля дядька Кльовіса, що дрімав на сонечку в гарячій воді на дні ями. Тепер він висиджував у ній цілі ранки, звикнувши до цієї пекучої купелі, від якої, казав, почував себе бадьоріше за молодожона.

Андермат розбудив його:

— Ну, друже, чи покращало?

Пізнавши свого господаря, старий задоволено скривився:

— Атож, дуже, дуже покращало.

— Може, ходити вже починаєте?

— Як жасць, пане, як жасць. В ту неділю вже танцюватиму буре ж швоюю любкою.

У Андермата серце забилося; він перепитав:

— Справді, ви ходите?

Дядько Кльовіс перестав жартувати:

— Ох, не дуже, не дуже. Але кращає.

Тоді банкірові схотілось зразу побачити, як ходить старий каліка. Він крутився круг ями, хвилювався, давав накази, ніби треба було зняти з мілини корабель.

— Гонтране, беріть-но його за праву руку. Ви, Бретінї, за ліву. Я за попереk візьму. Ну, разом — раз, два, три. Любий тестю, тягніть за ногу, ні, за другу, ту, що у воді лишилася. Швидше, будь ласка, не вдержу! Готово — раз, два, отак, ух!

Вони посадили старого на землю — він дивився на панів із глузлигим виглядом, нічим не допомагаючи їхнім заходам.

Потім знову підвели його, поставили на ноги й дали милиці, що на них він тепер тільки сперся. Він почав ходити, зігнувшись у дугу, і волочив ноги, болісно зойкаючи.

Дядько Кльовіс сунув по дорозі, як слимак, липаючи позаду довгу мокру стягу на білому поросі.

Андермат захоплено вдарив у долоні й загукав, як у театрі акторам:

— Браво, браво, чудово, браво!

А коли старий, здавалось, притомився, кинувся підтримувати його, схопив його обіруч, дарма що з лахів старого вода аж дзюрчала, і приказував:

— Годі, не стомлюйтесь. Ми зараз посадимо вас назад у купелю.

І чотири добродії знову затопили дядька Кльовіса в яму, обережно взявши його за руки й ноги, мов щось крихке й дорогоцінне.

Тоді паралітик переконано заявив:

— Вше-таки че добряча вода, такої й не жнайдеш. Че шкарб, а не вода.

Андермат раптом обернувся до тестя:

— На сніданок мене не чекайте. Я йду до Оріолів і не знаю, коли звільнюсь. З цим не можна зволікати.

І хапливо пішов, майже побіг, весело вимахуючи ціпочком.

Решта посідали під вербами край шляху коло ями дядька Кльовіса.

Христіяна сиділа поруч Поля і дивилася на високий горб, звідки вона не так давно бачила, як висаджували скелю. Чи й місяць є тому, як вона була отам нагорі! Сиділа на тій пожовклій траві! Місяць! Тільки місяць! Йй згадалося все до подробиць: і триколірні парасолі, і курчата, і хто що казав — кожне слово. І песик, бідний песик, розчавлений вибухом! І високий невідомий хлопець, що з єдиного її слова кинувся рятувати тварину! Тепер він її коханець, коханець! Так, у неї коханець. Вона його коханка, коханка! І вона все проказувала подумки — коханка! Що за чудернацьке слово! Цей чоловік, що сидів поруч неї і рвав — вона бачила — одну по одній травинки, намагаючись торкнутись її сукні, цей чоловік тепер зв'язаний із нею близькістю тілесною і душевною, таємничими узами, що про них не можна, соромно говорити, тими узами, якими природа єднає чоловіка та жінку.

Голосом думки, тим німим голосом, що, здається, так гучно промовляє в тиші схвильованих душ, вона проказу-

вала без упину: «Я його коханка, його коханка, коханка!» Як же воно чудно, несподівано!

«Чи люблю я його?» Вона хутко на нього глянула. Їхні очі зустрілися, і вона відчула таку ласку в його жагучому погляді, що геть уся затремтіла. Тепер їй схотілось, божевільно, непереможно схотілось узяти його руку і все, все висловити цим потиском. Її рука тихесенько ковзнула з сукні на траву й завмерла, розвівши пальці. І тоді побачила, як його рука обережно до неї присувається, як закохане звірятко до своєї подруги. Присунулась близько, близенько, і їхні мізинці зіткнулися. Тихо, ледве-ледве торкнулись, відхилились і знов поєднались, як уста в поцілунку. Але ця непримітна ласка, цей дотик легкий її так жагуче пройняв, що вона млосьть відчула, немов він знову стиснув її в обіймах.

І раптом вона зрозуміла, що то є комусь належати, як знічуєшся під владою кохання, що тебе опанувало, як хтось тебе бере — твоє тіло і душу, твою думку, волю, кров, нерви, все, все, все, що в тобі є, — немов великий ширококрилий птах-хижак, хапаючи мале пташеня.

Маркіз та Гонтран розмовляли про майбутній курорт, перейнявшись захопленням Віля. Обидва дивувалися з банкіра — який ясний розум, яка діловита кмітливість, несхибність у спекуляціях, сміливість заходів і напрочуд урівноважена вдача. Тесть і шуряк, завбачаючи успіх, в один голос вихваляли Андермата, раділи такій кревності.

Христіяна з Полем, геть захоплені одне одним, здавалось, їх не чули.

Маркіз сказав дочці:

— Ех, серденько, ти, може, зробишся колись одною з найбагатших жінок у Франції, і твоє ім'я лунатиме, як ім'я Ротшільдів. Віль справді людина визначна, дуже визначна, і великого розуму.

Але в серці Полевім прокинулись зненацька чудні ревнощі.

— Облиште, — сказав він, — знаю я розум усіх оцих ділків. Ім тільки одне в голові — гроші! Всі думки, що ми віддаємо прекрасному, всю снагу, що ми витрачаємо на примхи, всі години, що ми кидаємо на розваги, всю силу, що ми марнотратимо на втіху, весь запал і всю могутність, що забирає в нас кохання, божественне кохання, вони використовують, щоб шукати золото, міркувати про золото,

збирати золото! Людина, інтелігентна людина, живе безкорисливими великими інтересами, її радощі — це мистецтво, кохання, наука, подорожі, книжки; і якщо домагається грошей, то лиш тому, що гроші полегшують можливість духовних насолод і навіть сердечного щастя. А в них же нічого нема ні в розумі, ні в серці, крім гідкого смаку до крамарства! Вони, легкобити ці, так подібні до гідних людей, як продавець картин до маляра, як видавець до письменника, як директор театру до драматурга.

Раптом він змовк, зрозумівши, що захопився, і додав спокійніше:

— Я не кажу цього про Андермата, його вважаю за чудову людину. Я дуже люблю його, бо він у сто разів вищий за інших...

Христіяна прийняла руку. Поль знову замовк.

Гонтран засміявся й промовив злим тоном, яким що завгодно міг сказати у хвилини глузливої одвертості:

— У всякому разі, мій любий, оті люди мають рідкісну прикмету: одружуватися з нашими сестрами й мати багатьох дочок, з якими одружуємося ми.

Маркіз ображено підвівся:

— О Гонтроне, ти іноді буваєш обурливий!

Тоді Поль, обернувшись до Христіяни, прошепотів:

— Чи здатні вони вмерти за жінку або хоч віддати їй увесь свій маєток, геть увесь, нічого собі не залишивши?

Слова ці так виразно казали: «Все, що маю, належить вам, навіть моє життя», — що вона зворушилась і вжила ось таких хитрощів, щоб узяти його за руки:

— Підведіться і мене підведіть; я так пересиділася, що не зворухнуся.

Він схопився і, потягнувши її за руки, поставив край шляху, навпроти себе. Вона бачила, як вуста його шепочуть: «Люблю вас», і хутко відвернувшись, щоб не відповісти йому також ці два слова, які мимоволі наvertsались їй на уста в жаданні, що її до нього поривало.

Вони повернулися до готелю.

Купатися вже спізнались. Тепер чекали сніданку. Задзвенів дзвін, але Андермат не вертався. Проїшовшись ще раз парком, вирішили сідати до столу. Вже й сніданок, хоч і довгий, закінчився, а банкіра не було. Знову вийшли й сіли під деревами. Одна по одній минали години, сонце пливло по листу, схиляючись до гір, а Віль не вертав.

Аж раптом побачили його. Він ішов швидко, скинувши капелюха та витираючи піт із чола, краватка в нього набік з'їхала, жилет був розстебнутий, мов після подорожі, після боротьби, після жахливого й довгого зусилля.

Побачивши тестя, він скрикнув:

— Перемога! Кінець! Але який день, друзі мої! Ну й старий лис, і попоморочився ж я з ним!

І зразу розповів про свої заходи й клопіт.

Дядько Оріоль спочатку виявив себе таким незговірним, що Андермат покинув розмову й пішов. Але його завернули. Селянин мав намір не продавати землю, а тільки віддати її товариству з правом забрати назад у разі неуспіху. А в разі успіху жадав половину прибутків.

Банкірові довелось підраховувати на папері, накидати план ділянок, доводити, що вся земля коштує в даний момент не більше як вісімдесят тисяч ф'ранків, а видатки товариства зразу сягнуть мільйона.

Але овернець відповів, що він вартість своїх ділянок рахує інакше, і ціна їм буде величезна, коли на них збудують лікарню та готелі, і він свою вигоду знає і рахувати треба не з теперішньої вартості, а з тої, якої ділянки набудуть із часом.

Тоді Андермат сказав, що можливий великий заробіток буває пропорційний великому ризику, й полохнув його втратами.

Спинились на такому: дядько Оріоль віддає товариству всю землю по березі струмка, тобто всю ту, де можна було сподіватися знайти мінеральну воду, а крім того, верховину горба під забудову казино й готелю та кілька виноградників на схилі, що їх малося розбити на дрібні ділянки й запропонувати найвидатнішим паризьким лікарям.

За цей внесок, оцінений у двісті п'ятдесят тисяч ф'ранків, тобто приблизно вчетверо дорожче проти своєї вартості, селянин мав одержувати чверть усіх прибутків товариства. Навколо майбутньої лікарні він залишав собі десятикратно більше землі, ніж віддавав, тож був певен, що в разі успіху продасть цю землю розумно й зіб'є достаток, якого стане, як казав він, на посаг його дочкам.

Тільки-но на цих умовах погодились, Вілеві довелося тягти батька з сином до нотаря, щоб скласти запродажну, яка втрачала силу, коли потрібна вода не буде знайдена.

І складання кожного артикулу, суперечки за кожен пункт, безконечне повторювання, мусолення тих самих

міркувань, словом, нудна тяганина тривала оце до вечора.

Нарешті з усім кінчено. Банкір здобув свій курорт. Але з жалем приказував:

— Доведеться обмежитись водою, землями тут не поспекулюєш. Хитрий же був старий мацапура!

Потім додав:

— Е, та я куплю старе товариство, а на цьому вже зможу відігратися!.. В кожному разі, мені сьогодні ввечері треба вертатись до Парижа.

Маркіз здивовано скрикнув:

— Як, сьогодні ввечері?

— Атож, любий тестю, щоб заготувати остаточний договір, а Обрі-Пастер робитиме тим часом розкопки. Треба так улаштуватись, щоб за два тижні розпочати роботу. Тут і години не можна змарнувати. До речі, попереджую вас: ви входите до моєї розпорядчої ради, де мені потрібна переважна більшість. Я даю вам десять акцій. Вам, Гонтране, також десять.

Гонтран засміявся:

— Дуже дякую, любий. Дозвольте продати їх вам назад. Отже, ви мені винні п'ять тисяч франків.

Але Андермат не любив жартів у таких важливих справах. Він сухо відповів:

— Не дурійте. Якщо не хочете, я до когось іншого звернуся.

Гонтран перестав сміятися.

— Ні-ні, друже, ви знаєте — я вам цілком відданий.

Банкір звернувся до Поля:

— Добродію, чи не вчините ви мені дружньої послуги, а саме — чи не приймете також десяток акцій і не ввійдете до ради?

Поль відповів, уклонившись:

— Дозвольте мені, пане, не приймати цього ласкавого дарунка, а, навпаки, вкласти сто тисяч франків у вашу справу — я її вважаю за чудову. Отже, якраз мені доведеться просити у вас послуги.

Вільям у захваті стиснув йому руки, ця довіра його геть скорила. До того ж його завжди брало непереможне бажання цілувати кожного, хто вкладав гроші в його почин.

Але Христіяна почервоніла до вух із хвилювання, образи. Їй здавалось, що її зараз продано й куплено. Коли б Поль її не любив, то чи запропонував би він сотню тисяч фран-

ків її чоловікові? Безперечно, ні! Він не повинен би був принаймні торкатись при ній цієї справи.

Подзвонили на обід. Усі рушили до готелю. Коли сіли за стіл, пані Пай-мати запитала в банкіра:

— Так ви хочете заснувати новий курорт?

Новина вже прокотилась по цілому краю, всім була відома і всіх купальників хвилювала.

Вільям відповів:

— Атож, боже мій. Теперішній курорт препоганий.

І звернувся до Обрі-Пастера:

— Вибачте мені, добродію, що я за столом говоритиму з вами про діла, але ввечері я їду до Парижа, а час аж ніяк не терпить. Чи погодились би ви керувати розкопками, щоб знайти верхнє водоймище?

Підлещений інженер погодився; і серед загальної мовчанки вони за кілька хвилин домовилися, де саме провадити розшуки, що мусяли початись негайно. Все було обговорено й визначено з ясністю й точністю, що їх Андермат завжди надавав справам.

Потім мова зайшла про паралітика. Вдень бачили, як він ішов парком з однією милицею, а вранці він ще послугувався двома. Банкір казав: «Це ж диво, справжнє диво! Його одужання посувається велетенськими кроками».

Поль, щоб догодити чоловікові, промовив:

— Це сам дядько Кльовіс посувається велетенськими кроками.

Круг столу знявся похвальний сміх. Усі очі дивились на Віля, всі уста його вітали. Лакеї почали подавати йому першому, з глибокою пошаною в обличчі та в рухах, яка зразу зникала, коли вони переходили до сусідів.

Один із них подав йому картку на тарілці.

Він узяв і прочитав півголосом:

— «Доктор Лятон з Парижа був би щасливий побалачити з паном Андерматом перед його від'їздом». Скажіть, що зараз не маю часу, але вернусь через тиждень-півтора.

Ту мить Християні піднесли букета від доктора Онора.

Гонтран засміявся:

— Кепсько ж старому Бонфієві бути третім,— промовив він.

Обід кінчався. Андерматові доповіли, що ландо його чекає. Він сходив по свого гамана, а вийшовши, побачив, що коло дверей зібралось півсела. До нього підійшов Петрюс

Мартель, потиснув руку по-акторському фамільярно й прошепотів на вухо:

— Я маю зробити вам пропозицію, щось надзвичайне для вашої справи.

Раптом з'явився доктор Бонфій, як звичайно, поспішаючи. Пройшов близьенько коло Віля і, вклоняючись йому низько, як робив це маркізові, промовив:

— Доброї подорожі, пане бароне.

— Проїняло,— пробурмотів Гонтран.

Андермат, тріумфуючи, сяючи радістю й гордістю, потискував руки, дякував, казав: «До побачення!» Але трохи не забув поцілувати дружину, так-бо іншим заклопотався. Ця байдужість була їй полегкістю, і коли парокінне ландо клусом рушило потемнілим шляхом, їй здалося, що тепер уже до кінця життя вона не зазнає страху.

Цілий вечір вона сиділа коло готелю між батьком та Полем Бретіньї, бо Гонтран, як і щодня, подався до казино.

Їй не хотілось ні ходити, ні розмовляти; вона сиділа нерухомо, склавши на колінах руки, втупивши очі в темряву, млосна і кволла, трохи стурбована, а проте щаслива; думала вона через силу, навіть не мріяла, і коли часом мала невиразну гризоту, відгонила її, раз у раз приказуючи: «Люблю його, люблю його, люблю».

Пішла до кімнати зараня, щоб бути самій та мріяти. Накинувши широкий пеньюар, сіла глибоко в крісло біля розчиненого вікна і в рамці вікна щомить викликала образ того, хто її переміг. Бачила його доброго, ніжнього й жорстокого, такого дужого й такого покірного перед нею. Він узяв її, почувала вона, взяв назавжди. Вона не була вже сама, їх було двоє, і їх двоє сердець будуть одним серцем, дві душі — однією душею. Де він, вона не знала, але добре знала, що він мріє про неї, як і вона про нього. Вона ніби чула, як на кожне биття серця їй відповідає друге серце. Почувала, як круг неї, ніби птах, торкаючи крилом, витає бажання, почувала, як лине в одчинене вікно палке бажання, що від нього йде, шукає її, благає її серед нічної тиші. Як це гарно, солодко, ново — бути коханою! Яка радість думати про когось з такою глибокою ніжністю, що сльози навертаються на очі, плакати, плакати від зворушення, їй хотілося простягти руки, навіть не бачивши його, щоб його покликати, простягти руки назустріч його примарному образу, назустріч поцілункам, що він їй

невпинно посилає здалека чи зблизька в запалі свого чекання.

І вона простягла до зір білі руки в рукавах пеньюара. Раптом скрикнула. Велика чорна тінь майнула через балкон і з'явилась у вікні.

Вона схопилась безтямна! Це він! І, навіть не думаючи про те, що їх можуть побачити, кинулась йому на груди.

VIII

Андермат усе не приїздив. Обрі-Пастер провадив розкопки. Він знайшов ще чотири джерела, що могли дати майбутньому товариству вдвічі більше води, ніж треба було. Цілий край, збурений цими розшуками, відкриттями, голосними новинами, що скрізь ширились, перспективами блискучого майбутнього, був у хвилюванні й захопленні, ніхто ні про що інше не говорив, ніхто ні про що інше не думав. Навіть маркіз та Гонтран цілі дні були коло робітників, що свердлували гранітові жили, й дедалі цікавіше слухали пояснення інженера та його повільні розповіді про геологічну природу Оверні. А Поль з Христіяною любилися вільно, спокійно, в цілковитій безпеці — ніхто ними не цікавився, ніхто ні про що не здогадувався, нікому й на думку не спадало їх вистежувати, бо всю увагу, цікавість, пристрасть відібрав усім майбутній курорт.

Христіяна вчинила, як юнак, що вперше впивається. Перша шклянка, перший поцілунок обпалив її, приголомшив. Другу шклянку, що видалась їй ще смачнішою, вона випила дуже швидко, і тепер пила вже нахильці.

Після того вечора, як Поль зайшов до її кімнати, вона вже нічогосінько не знала, що діється на світі. Час, речі, люди вже для неї не існували; існував тільки він один. На землі й на небі був тільки він один, він єдиний, той, що кохав її. Очі тільки його бачили, розум тільки про нього мислив, сподівання тільки з ним пов'язувались. Вона жила, ходила, їла, вдягалась, ніби слухала й відповідала, але не розуміла й не знала, що робить. Ніяка турбота її не тривожила, бо ніяке лихо не могло її спіткати! Вона зробилась до всього нечутлива. Ніякий тілесний біль не міг зачепити тіло, підвладне тільки трепету кохання. Ніякі душевні муки не могли торкнутися зачарованої душі.

А він любив її з тим захватом, якого надавав всім своїм пристрастям, і до нестями роз'ятрував кохання молодій

жінки. Часто наприкінці дня, коли Гонтран із маркізом були коло джерел, він казав їй: «Ходімо побачимо наше небо». Їхнім небом він звав сосновий гай, що ріс на горбі над самим міжгір'ям. Вони піднімалися туди ліском по крутій стежці і йшли так прудко, що Християна задихалась, але їм треба було поспішати, бо часу мали обмаль. Щоб вона не так стомлювалась, він підтримував її за стан, підхоплював, піднімав, і, поклавши руку йому на плече, вона спиралася на нього, і часом, обійнявши його за шию, припадала поцілунком до його вуст. Що вище вони сходили, в повітрі холоднішало, а коли досягали соснового гаю, смоляний дух відсвіжував їх, як подих моря.

Вони сідали під темними деревами; вона — на купині, він — трохи нижче, коло її ніг. У гіллі вітер співав ніжну пісню сосон, чимось схожу на скаргу, і безмежна Лімань з невидимими далями, оповита туманом, давала їй правдиве відчуття океану. Атож, перед ними внизу стелилося море! Вони не могли сумніватись, бо в обличчя їм котились його подихи!

Він виявляв до неї дитячі пестощі:

— Дайте я з'їм ваші пальці, це мої цукерки.

Він брав її пальці один по одному в рот, і неначе смакував їх із любосним трепетом.

— Ох, які ж добрі! Найбільше мізинчик. Ніколи не їв нічого смачнішого за мізинчик.

Потім ставав навколішки, клав лікті Християні на коліна й шепотів:

— Ліяно, подивіться на мене!

Називав її Ліяною, бо вона оповивала його в обіймах, як рослина в'ється круг дерева.

— Дивіться на мене. Я хочу пройти у вашу душу.

І дивились одне на одного нерухомим, упертим поглядом, в якому дві істоти ніби зливалися.

— Справжня любов — це тільки коли належиш отак одне одному, — казав він. — Всяка інша любов — це пустощі.

І віч-на-віч, поєднуючи віддихи, вони безтямно шукали одне одного в прозорості очей.

Він шепотів:

— Я бачу вас, Ліяно. Бачу ваше кохане серце.

Вона відповідала:

— Я теж, Полю, бачу ваше серце!

І справді, бачили одне одного до глибу серця й душі, бо

в серці й душі був їм тільки любовний порив одне до одного.

Він казав:

— Ваші очі — як небо, Ліяно! Вони сині, і скільки в них відблисків, скільки ясності! Здається, я бачу, як у них линуть ластівки! Це, мабуть, думки ваші?

І вони довго-довго дивились одне на одного, а потім присувались ще ближче і тихо, уривчасто цілувались, споглядаючи знову одне на одного між поцілунками. Іноді він брав її на руки і біг берегом струмка, що стікав до анвальських міжгір'їв, спадав туди. В цій вузькій долині чергувались луки й ліси. Поль біг травою й, піднімаючи молоду жінку на могутніх руках, кричав: «Ліяно, полетімо!»

І це бажання летіти здійснювала в них любов, їх надпоривна, дратівнича, безупинна, болісна любов. І все навкруги витончувало це бажання їх душ, — легке повітря, крилате повітря, казав він, і широкий синястий обрій, куди їм хотілося поплинути вдвох, побравшись за руки, і зникнути над безконечною рівниною, коли ніч простягнеться над ними. Отак вони полетіли б по туманному вечірньому небу, щоб ніколи не вертатись. Куди б полетіли? Цього не знали, але мрія яка!

Він біг отак, її несучи, поки ставало подиху, потому опускав її на прискалок, а сам ставав перед нею навколішки! І шепотів дитячі й ніжні слова обожнення, цілуєчи її ноги.

Якби вони любилися в місті, їх пристрасть, певно, була б відмінна, обережніша, чуттєвіша, не така легка й романтична. Але тут, у цьому зеленому краю, серед просторів, де душа ширилась, поривалась кудись, на самоті, де їх ніщо не розважало, де ніщо не притлумлювало їм розбурканого інстинкту любові, вони не озираючись поринули раптом у безумство цього поетичного кохання. Навколишній краєвид, теплий вітер, ліси, солодкий дух села вдень і вночі грали їм музику кохання, і ця музика збуджувала їх до шаленства, як збуджує звук барабанів та пронизливих флейт дику нестяму в дєрвіша, що скаче під владою невідчепної думки.

Якось увечері, коли вони пішли обідати, маркіз їм зненацька сказав:

— Андермат вертається за чотири дні, всі справи поладжено. А ми виїдемо другого дня, як він повернеться.

Ми вже тут давненько, не варт надто затягувати курортний сезон.

Їх так уразило, немов їм оповіщено кінець світу, і за страхом обоє мовчали, розгублено думаючи, що тепер буде. Отже, за кілька день треба розлучитися й вони не зможуть уже вільно бачитись. Це здавалось їм таким неможливим і чудним, що вони не змогли б зрозуміти.

Андермат справді наприкінці тижня вернувся. Він за-телеграфував, щоб йому вислали до першого ранкового по-тяга два екіпажі. Христіяна не спала цілу ніч, змучена дивним і новим переживанням, якимсь страхом перед чоловіком, страхом і разом із тим гнівом, нез'ясовним презирством до нього та бажанням зневажити його. Вона прокинулась удосвіта й чекала. Він прибув у першому екіпажі, а з ним — ще троє, добре вдягнені, але скромні в поведженні. В другій колясі сиділо ще четверо, на око гатунком нижчі. Маркіз і Гонтран здивувались. Останній сказав:

— Що воно за люди?

Андермат відповів:

— Мої акціонери. Ми сьогодні ж закладемо товариство й зараз призначимо раду.

Він поцілував дружину мовчки й неухважно, такий-бо був заклопотаний, і звернувся до сімох добродіїв, що тихо й шанобливо стояли позад нього:

— Замовте собі сніданок і гуляйте. Опівдні тут побачи-мось.

Вони мовчки рушили, як солдати за командою офіцера, попарно зійшли сходами й зникли в готелі.

Гонтран, що дивився їм услід, дуже серйозно спитав:

— Де ви знайшли цих статистів?

Андермат посміхнувся:

— Це цілком пристойні люди, біржовики, капіталісти.— І додав, помовчавши, вже з виразнішою посмішкою: — Во-ни роблять моє діло.

Потім подався до нотаря, щоб перечитати ще раз доку-менти й акти, хоча заздалегідь прислав їх готові.

Там побачив доктора Лятона, з яким уже обмінявся кількома листами, і вони довго і тихо розмовляли в кутку контори, де пера писарів бігали по паперу з якимсь кома-шиним шелестом.

На другу годину призначено побачення, щоб закласти товариство.

Нотарів кабінет було приготовлено, ніби для концерту. Акціонерів чекали дві лави стільців навпроти столу; де мав сісти пан Ален із своїм діловодом. З огляду на важливість справи пан Ален надів фрак. Цей кудий дідокшамша скидався на кульку білого м'яса.

Скоро вибило другу годину, до кабінету зайшов Андермат разом із маркізом, шуряком та Бретіньї, а за ними — й семеро добродіїв, яких Гонтран назвав статистами. Виглядав він генералом. Невдовзі прибули й дядько Оріоль зі своїм Велетом. Вони здавались стурбованими й недовірливими, як і завжди селяни, коли їм треба підписувати папери. Доктор Лягон прийшов останній. Цілковитою покорою він здобув мир з Андерматом, а перед тим спритно його перепросив і запропонував свої послуги безумовно й беззастережно.

У відповідь банкір, почувуючи, що тримає його в руках, пообіцяв йому жадану посаду головного лікаря в новій установі.

Коли всі ввійшли, запала глибока тиша.

Взяв слово нотар:

— Сідайте, панове.

Він ще щось сказав, але за гуркотом стільців його ніхто не почув.

Андермат узяв стільця й поставив його проти своєї армії, щоб за нею наглядати, а коли всі посідали, промовив:

— Панове, мені не треба пояснювати мету наших нищівних зборів. Ми маємо передусім закласти нове товариство, акціонерами якого ви всі бажаєте бути. Проте мушу повідомити вас про деякі перешкоди, що завдали нам чимало клопотів. Раніш, як щось починати, я повинен був упевнитися, що ми дістанемо потрібні дозволи на заснування нової громадсько корисної установи. Це забезпечення я маю. Що ще лишається для цього зробити — я зроблю. Маю слово міністра. Але мене зупиняє інша завада. Ми маємо, панове, розпочати боротьбу з старим анвальським товариством. Ми вийдемо переможцями з боротьби, багатими переможцями, будьте того певні; але як колишнім войовникам треба було бойового кличу, так і нам, войовникам сучасного бою, треба назви для нашого курорту, назви гучної, привабливої, доброї на рекламу, що разить вуха, як звук сурми, й падає в око, як блискавка. Але ми, панове, в Анвалі і перемінити назву місцевості не

можемо. Лишається нам єдина рада. Надати нашій установі, тільки нашій установі, нової назви.

Ось що я пропоную.

Наша лікарня міститиметься коло горба, якого власник є присутній тут пан Оріоль; наше майбутнє казино буде стояти на верховині цього самого горба. Тож можна сказати, що цей горб, або ця гора, — бо це ж гора, невеличка гора, — є підвалина нашої установи, бо ми займаємо і підгір'я її, і верховину. Чи ж не природно в такому разі назвати нашу установу: «Водолікарня Монт-Оріоль»¹ і надати цьому курортові, що зробиться одним з найславетніших у цілому світі, ім'я першого власника? Віддаймо цезареві цезарево.

І зверніть, панове, увагу, яка чудова ця назва: «Монт-Оріоль» казатимуть так, як кажуть «Мон-Дор». Вона западає в око і у вухо, її добре видно, добре чути, вона живе в нас: «Монт-Оріоль! Монт-Оріоль! Водолікарня Монт-Оріоль!» — І Андермат вигукував назву, кидав її, як м'яча, слухав її луно. Він казав, удаючи розмову: — «Ви їдете в Монт-Оріоль купатися?» — «Атож, пані. Кажуть, монт-оріольська вода чудова». — «Справді, чудова. Та в Монт-Оріолі й місцевість прекрасна».

І він посміхався, ніби розмовляючи, зміняв тон, щоб показати, коли говорить дама, махав рукою, вдаючи чоловіка.

Потім запитав своїм справжнім голосом:

— Чи не має хто зауваження?

Акціонери відповіли хором: «Ні жодного».

Троє статистів заплескало.

Дядько Оріоль, — зворушений, улещений, переможений, охоплений потаємними гордощами селянина-вискочня, — крутив посміхаючись капелюха в руках і проти волі при- такував головою, виявляючи свою радість, і Андермат, який ніби й не дивився на нього, добре це завважив.

Велет сидів у кутку байдужий, але був задоволений не менше від батька. Тоді Андермат сказав нотареві:

— Зачитайте, будь ласка, статут товариства, пане Ален. І сів.

— Починайте, Маріне, — сказав нотар діловодів.

Маріне, сухотний замірок, кахикнув і проповідницьким тоном та з декламаційними нахилами почав перечисляти пункти й параграфи про статут акціонерного товариства

¹ Монт-Оріоль (Mont-Oriol) — гора Оріоля (франц.).

«Водолікарня Монт-Оріоль» в Анвалі з установчим капіталом два мільйони.

Дядько Оріоль урвав його:

— Хвилинку, хвилинку!

І витяг з кишені замащений зошит, що за тиждень вже побував у руках усіх нотарів та адвокатів у департаменті. Це була копія статуту, що його Оріолі, власне, знали майже напам'ять.

Старий поволі почепив на носа окуляри, підвів голову, відсунув од очей зошита, шукаючи відстані, з якої літери краще видно, і сказав:

— Тепер катай, Маріне.

Велет присунув стільця й теж пильнував батькового паперу.

І Маріне почав читати знову. Але старий Оріоль, спантеличений подвійною роботою — слухати й читати разом, — мучений страхом, як би яке слово не змінили, і до того ж бажаючи наглядати, щоб Андермат з нотарем, бува, не перемигувались, на кожному рядку разів десять перепиняв діловода, зводячи нанівець його ораторські ефекти.

Він перепитував:

— Що ти сказав? Що ти там сказав? Я не рожчув. Не так швидко. — Потім повертався до сина: — Чи так воно, Велете?

Велет, краще пануючи над собою, відповідав:

— Так, батьку, хай читає!

Селянин не довіряв. Він водив по рядку скарлюченим пальцем і сам собі мурмотів під носа, але його увага не могла роздвоюватися — коли він слухав, то не годен був читати, а коли читав, то не чув, що каже діловод. І він пухкав, немов на гору сходив, пітнів, ніби виноградника на сонці копав, і вряди-годи просив на кілька хвилин перепочинку, щоб витерти чоло й звести дух, немов на дуелі він бився.

Андермат тупав ногою з нетерплячки. Гонтран, побачивши на столі «Пюї-де-домський вісник», почав його переглядати, а Поль, сівши верхи на стільці, похилив голову й думав, згнітивши серце, що цей рожевий, череватий чоловічок навпроти забере завтра жінку, яку він кохає всією душею, — Християну, його Християну, біляву Християну, хоча вона належить йому, вся належить, і тільки йому. І питав сам себе, чи не викраде він її сьогодні ввечері.

Семеро добродіїв сиділи поважно й спокійно.

За годину скінчили. Підписались.

Нотар склав акта капіталовкладень, потім удався з запитанням до скарбника пана Авраама Леві, і той потвердив, що одержав всі унески. Потім товариство оголошено законно оформленим, і одразу ж почалися загальні збори акціонерів-засновників, щоб обрати раду та голову.

Всіма голосами, крім двох, на голову обрано Андермата. Два розкольницькі голоси — селянина та його сина — називали Оріоля. Бретінї призначено на ревізора.

Тоді рада, в складі Андермата, маркіза та графа де Равенелів, Бретінї, Оріоля-батька й сина, доктора Лятона, Авраама Леві та Сімона Зідлера, попросила решту акціонерів вийти, також і нотаря з діловодом, щоб обговорити перші заходи й розв'язати найголовніші справи.

Андермат знову підвівся:

— Панове, ми підходимо до пекучого питання: яким шляхом добитись успіху, якого мусимо завоювати за всяку ціну.

— З мінеральною водою справа така, як і з усім іншим. Хворі її питимуть тільки тоді, коли про неї повсюди й завжди чутимуть поголоску.

Велике питання сучасності — це реклама; вона є бог сучасної торгівлі й промисловості. Поза рекламою нема порятунку. Мистецтво реклами до того ж важке, складне й потребує дуже великого такту. Піонери цього рушія ділового життя вживали грубих засобів, притягали увагу галасом, били в турецький барабан, стріляли з гармат. Але славетний Манжен, панове, був тільки прозвісник. Тепер до галасу ставляться непевно, широкомовні афіші викликають усмішку, імена, що їх вигукують на вулиці, збуджують не так цікавість, як недовіру. А тим часом треба притягти громадську увагу, вразити її, а потім перемогти. Отже, мистецтво полягає в тому, щоб добрати спосіб, єдиного способу, що веде до успіху, зваживши добре, що саме маєш продавати. Ми, панове, хочемо продавати воду. І хворих мусимо здобути через лікарів.

Найславніші лікарі, панове, такі самі люди, як ми, і мають ті самі слабості. Я не хочу сказати, що їх можна купити. Репутація славетностей медичного світу, яких ми потребуємо, ставить їх поза всякою підозрою! Але кого не можна залучити, коли добре коло нього заходитесь? Бо ж трапляються й жінки, яких годі купити. Таких треба спокусити.

Ось яку, панове, пропозицію я маю вам зробити, докладно обговоривши її з доктором Лятоном.

Передусім ми розподілили на три головні групи ті хвороби, що надаються до нашого лікування. Перша група: ломець у всіх його формах, лишай, суглобиця, подагра тощо; друга група — захворювання шлунка, кишок та печінки; третя група — всі недуги, спричинені розладженим кровообігом, бо річ безперечна, що наші кислі купелі діють на кровообіг чудово.

До того ж, панове, чудесне одужання дядька Кльовіса обіцяє нам справжні дива.

Тепер, визначивши хвороби, виліковні нашою водою, ми звернемося до найбільших лікарів, фахівців у цих недугах, з такою пропозицією: «Панове,— скажемо ми,— приїздіть подивіться, на власні очі подивіться, приїздіть з вашими пацієнтами, перевірте дію нашої води, ми пропонуємо вам гостинність. Місцевість чудова, ви потребуєте спочити після важкої праці взимку, приїздіть. І приїздіть не до нас, панове професори, а до себе, на свої дачі. Варто вам лише захотіти, і ви придбаєте їх у свою власність на підхожих умовах».

Андермат передихнув і почав далі спокійніше:

— Ось як гадаю я здійснити цей план. Ми вибрали шість земельних ділянок по тисячі метрів кожна. Бернське акціонерне товариство переносних швейцарських домків береться поставити на всіх цих ділянках однотипні дачі. Ми віддаємо ці затишні й вигідні помешкання до послуг нашим лікарям задурно. Якщо сподобається, вони куплять тільки будинок у Бернського товариства; а землю ми їм даруємо... бо вони заплатять нам... хворими. Таким способом, панове, ми здобудемо багацько вигод: забудуємо нашу землю чудовими віллами, які нам нічого не коштуватимуть, притягнемо світл медичного світу з легіоном їхніх пацієнтів, а головне — переконаємо в чинності нашої води видатних лікарів, і ці знаменитості невдовзі зробляться місцевими власниками. Переговори, що мають привести нас до таких наслідків, я беру, панове, на себе й провадитиму їх не як підприємець, а як світська людина.

Дядько Оріоль урвав його. Його овернська скнарість обурювалась даруванням землі.

Тут Андермат показав своє красномовство; він порівняв великого хлібороба, що пригорщами кидає насіння в родю-

чу землю, з пожадливим селянином, що лічить зерна й завжди дістає тільки півурожаю!

А коли ображений Оріоль уперся, банкір поставив справу на голосування й заткнув рота старому шістьма голосами проти двох.

Тоді витяг із великого сап'янового портфеля плани нової лікарні, готелю й казино, кошториси й угоди з підрядниками, щоб затвердити й підписати їх на засіданні. Роботи повинні розпочатися вже наступного тижня.

Тільки двоє Оріолів хотіли роздивитись та обговорити всі ці документи. Андермат роздратовано гукнув:

— Хіба у вас грошей вимагають? Ні! Так дайте мені спокій! А коли ви незадоволені, проголосуємо ще раз.

Оріолям довелося підписатися разом з іншими членами ради, і засідання було закрито.

Вся околиця чекала їх на виході, так-бо всі хвилювалися. Їм шанобливо вклонялися. Оріолі збиралися йти додому, і Андермат сказав їм:

— Не забувайте, ми сьогодні всі разом обідаємо в готелі. Та приведіть своїх дочок, я привіз їм з Парижа невеличкі подарунки.

Побачення призначено на сьому годину в *Сплендід-готелі*.

Банкір урядив пишний обід, що на нього запрошено найголовніших купальників та сільську владу. Христіяна головувала, а поруч неї праворуч сидів кюре, ліворуч — мер.

Тільки й мови було, що про нову лікарню та майбутнє краю. Дівчата Оріоль знайшли під серветками дві скриньки, а в них — по обручці, оздобленій перлами та смарагдами, і, нестямлячись від радощів, розмовляли, — як ще ніколи, — з Гонтраном, що сидів між ними обома. Навіть старша від щирого серця сміялась на його жарти; молодик запалився, потішаючи їх, а сам складав собі про них самецькі думки, ті сміливі й потайні думки, що їх почуття й хтивість підказують чоловікові перед кожною жаданою жінкою.

Поль нічого не їв і нічого не говорив... Йому здавалось, що цього вечора кінчається його життя. І раптом йому пригадалось, як місяць тому вони їздили на Тазенатське озеро. Він відчув у душі ту невиразну муку, де передчуттів більше, ніж болю, ту муку, відому тільки закоханим і коли на серці робиться так важко, нерви такі напружені, що з кожного шелесту стискується подих, а розум такий

пригнічений, що всяке почуте слово прибирає лиховісного значення й пов'язується з невідчепною думкою.

Коли встали з-за столу, він підійшов у вітальні до Христіяни.

— Нам треба побачитися сьогодні ввечері, зараз же,— сказав він,— бозна-коли ми зможемо побути на самоті. Знаєте, адже сьогодні якраз місяць...

Вона відповіла:

— Знаю.

Він провадив:

— Слухайте, я вас чекатиму на шляху до Ля-Рош-Прадьер, не доходячи села, за каштанами. Зараз ніхто не помітить, що вас нема. Приходьте швидше попрощатися, бо завтра ми розлучаємось.

Вона прошепотіла:

— За чверть години.

І він вийшов; йому нестерпно було лишатися серед цієї юрби.

Пішов через виноградники стежкою, де вони піднімались, як уперше дивилися вдвох на Лімань. Незабаром вийшов на великий шлях. Він був сам, почував себе самотнім, самотнім на цілому світі. Безмежна невидима рівнина ще збільшувала це відчуття самотності. Спинився саме на тому місці, де він читав їй вірші Бодлера про красу. Який уже далекий той день! І відтворив у пам'яті, годину по годині, все те, що з того часу відбулося. Ще ніколи він не був такий щасливий, ніколи! Ніколи не любив так безтямно і разом так чисто, так віддано. І пригадав вечір на Тазенатському водорії, що якраз місяць тому буде, про холодний ліс, блідим світлом оповитий, срібне озерце й велику рибу, що скидалась на поверхні; і їхній поворот, коли вона йшла поперед нього то в блакитнявому сьйві, то в темряві, краплі місячного проміння дощем падали між листом їй на волосся, на плечі й на руки. Які то були солодкі години, найсолодші в його житті.

Він обернувся поглянути, чи не йде вона, але не побачив її. Над обрієм вплив місяць. Той самий місяць, що зійшов на його перше освідчення, світив тепер на його перше прощання.

Поза шкірою йому дрозж пішов, льодовий дрозж. Надходила осінь, осінь, провісниця зими. Досі він не помічав її перших крижаних доторків, а тепер холод пройняв його наскрізь, як похмура погроза.

Перед ним простягся білий курний шлях, мов річка між крутобережжям. Раптом на звороті його вирнула по-стать. Він її зразу пізнав і чекав нерухомо, тремтячи від таємничого щастя, що вона наближається, іде до нього, іде задля нього.

Вона йшла дрібно, не зважаючи на його гукнути, занепокоєна тим, що ще не бачить його, бо він стояв у затінку під деревом, і схвильована великою тишею, ясною самотністю неба й землі. А спереду сунулась її чорна, надміру велика тінь, здалеку їй передуючи, немов несла йому щось від неї, поперед неї самої.

Християна спинилась, і тінь теж завмерла, лягла, припала до шляху.

Поль швидко ступив кілька кроків до місця, де на шляху вимальовувалась тінь її голови. Тоді, ніби для того, щоб нічого від неї не втратити, став навколішки, простерся й схилив уста край темного силуету. Як той спраглий собака, на череві плазуючи, п'є з джерела, так він цілував у запалі порох за обрисом коханої тіні. І так посувався до неї на руках та колінах, ущедряючи ласкою контури тіні, мовби впивав у себе темний і любий образ, простелений на землі.

Вона здивовано й навіть злякано чекала, поки він присунеться до її ніг, щоб зважитись до нього заговорити; потім, коли він підвів голову, ще навколішках стоячи, але вже обіймаючи її обома руками, вона спитала:

— Що тобі сьогодні?

Він відповів:

— Ліяно, я тебе втрачаю!

Вона занурила всі пальці в густе волосся свого коханого й, відхиливши йому голову, поцілувала в очі.

— Чому втрачаєш?— мовила вона, довірливо всміхаючись до нього.

— Бо завтра розлучаємось.

— Розлучаємось? Ненадовго, коханий.

— Хтозна. Тих днів, що тут минули, вже не буде.

— Будуть інші, так само чудові.

Вона підвела його, повела під дерево, де він колись її чекав, посадила біля себе, трохи нижче, щоб руку йому на волосся покласти, і почала говорити поважно, як жінка розміркована, пристрасна й палко закохана, яка вже все завбачила, чуттям угадала, що треба робити, і зважилась на все.

— Слухай, мій любий, у Парижі я вже вільна. Вільям

ніколи за мене не турбується. З нього досить його справ. А що ти не одружений, то я буду до тебе приходити. Приходитиму щодня, то вранці, перед сніданком, то ввечері, а то слуги ще плітки точитимуть, якби я одного часу виходила. Ми зможемо бачитись так само, як тут, навіть більше, бо не будемо боятись цікавих.

Але він казав, поклавши їй на коліна голову та за стап її обіймаючи:

— Ліяно, Ліяно, я втрачаю тебе! Почуваю, що втрачаю тебе!

Її дратувала ця нерозумна туга, ця дитяча туга в такому міцному тілі — дратувала її, таку крихку поруч нього, а проте таку певну себе, таку певну того, що їх ніщо не розлучить.

Він шепотів:

— Коли б ти схотіла, Ліяно, ми втекли б укупі, поїхали б далеко-далеко, в чудовий квітучий край і там кохалися б. Скажи, хочеш, поїдемо сьогодні, хочеш?

Але вона з досади знизувала плечима, невдоволена, що він її не слухає, бо не час уже був на марення та ніжні пестоці. Тепер треба було виявити волю й розважливість та добрати способу й далі любитися, не збуджуючи жодної підозри.

Вона знову почала:

— Слухай, любий, треба все обміркувати й домовитися, щоб не накоїти ні необачностей, ні помилок. Передусім, чи певен ти своїх слуг? Найбільше треба боятися доносу, анонімого листа до мого чоловіка. Сам із себе він ні про що не здогадається. Я добре знаю Вільяма...

Це ім'я, двічі назване, обурило зненацька Полеві серце. Він роздратовано промовив:

— О, не згадуй мені про нього сьогодні ввечері!

Вона здивувалась:

— Чому? Але ж треба... О, запевняю тебе, він зовсім мною не дорожить.

Вона відгадала його думку.

Невиразні ревності, несвідомі ще, прокидались у ньому. І раптом він став навколішки й узяв її за руки:

— Слухай, Ліяно... — Він замовк. Не зважувався висловити турботу, соромну підозру, що повстала в нім, і не знав, як їй пояснити. — Слухай, Ліяно... Як ти з ним?..

Вона не зрозуміла.

— Та... та... дуже добре.

— Так... я знаю... Але... слухай... зрозумій мене гаразд... Це... це... ж... твій чоловік... зрештою... і... і... ти не знаєш, як я думаю про це останній час... Як це мені болить... мучить мене... Розумієш... скажи?

Вона якусь мить вагалася, потім відразу збагнула його запитання й сказала в пориві обуреної щирості:

— О мій любий... як ти міг... міг подумати?... О, я твоя... чуєш?... Тільки твоя... бо люблю тебе... О Полю!..

Він знову схилив голову молодій жінці на коліна й тихенько промовив:

— Але ж... кінець кінцем... Ліянчко... бо... бо це твій чоловік... Що ти робитимеш?... Ти про це думала?... Скажи!.. Бо ж ти не можеш... завжди, завжди сказати йому «ні».

Вона також тихо відповіла:

— Я запевнила його, що вагітна, і... і цього йому досить... О, він цим не дуже клопочеться... де там... Годі про це, мій любий, ти не знаєш, воно мене гнітить, ображає. Звірся на мене, бо я люблю тебе...

Він уже не ворухився, мовчки цілував її сукню, вдихаючи аромат її парфумів, а вона пестила йому обличчя своїми закоханими й легкими пальцями.

Але раптом сказала:

— Треба вертатись, бо помітять, що нас обох немає.

Вони поцілувались довгим поцілунком, стиснувши одне одного в жагучих болісних обіймах; потім вона пішла перша, майже побігла, щоб швидше вернутись, а він сумно дивився їй услід, так ніби все його щастя і вся надія з нею зникли.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Першого липня наступного року ледве й пізнати було Анвальську водолікарню.

На верховині горба, що стояв між двома придолинками, височіла тепер будова в мавританському стилі з золотим написом на чолі: *Казино*.

З гайка, що на схилі до Лімані, влаштували невеличкий парк. Перед будівлею тяглася, здіймаючись над широкою овернською рівниною, тераса з кам'яною балюстрадою, з кінця в кінець оздобленою великими вазами, зробленими під мрамур.

Трохи нижче серед виноградника видніло там і там шестеро дач із дерев'яними лакованими чолами.

На південному схилі величезна й геть біла будівля манила здалека подорожніх, що бачили її аж із Ріома — *Гранд-отель Монт-Оріоля*. А внизу, під тим самим горбом, серед саду, де протікав струмок із міжгір'їв, чотирикутний, простіший, але розлогий будинок пропонував хворим чудесне одужання, пообіцяне в брошурі доктора Лятона. На чолі написано: *Монт-Оріольська водолікарня*. Далі на правому крилі трохи дрібніше: *Гідротерапія. Промивання шлунка. Купелі з протічною водою*. А на лівому крилі: *Інститут механізованої лікарської гімнастики*.

Все це було біле, блискучого, різко білого кольору. Робітники — малярі, олив'ярі, грабарі — працювали ще, хоч лікарня вже місяць була відкрита.

Зрештою, вже з перших днів успіх перевершив усі сподівання фундаторів. Три великі медики, три знаменитості — професори Мас-Русель, Кльош та Ремюзо — взяли новий курорт під своє заступництво й погодились пожити якийсь час у віллах, збудованих Бернським товариством переносних дач, і даних до їхніх послуг адміністрацією вод.

За їхньою допомогою хворі посунули юрбою. Новенький *Гранд-отель* був повен.

Хоч купелі почали діяти ще на початку червня, офіційне відкриття курорту відкладено на перше липня, щоб прияти багато люду. Свято мало початись о третій годині освяченням джерел. А ввечері велика вистава й фейерверк після неї мусили зібрати всіх тутешніх та околишніх купальників і найзначніших мешканців із Клермон-Ферана та Ріома.

Казино на верховині горба уже розцвіталось прапорами. Тільки й видніло, що синє, червоне, біле, жовте, немов густа й тремтяча хмара; а на вершках величезних щогл, поставлених вздовж алеї в парку, маяли по синьому небі корогви, вигинаючись, як ті змії.

Пан Петрюс Мартель, що дістав у завідування нове казино, почував себе під цією хмарою прапорів всемогутнім капітаном на якомусь фантастичному кораблі; і служникам у білих хвартухах давав накази грізним, громовим голосом, ніби адмірал під гарматним огнем, і вітер розносив розкати його баса аж до села.

На терасі з'явився задиханий уже Андермат. Петрюс Мартель побіг назустріч і вклонився йому низько й велично.

— Все гаразд? — спитав банкір.

— Все гаразд, пане голово.

— Якщо буду потрібен, пошліть до кабінету головного лікаря. У нас сьогодні засідання.

І він пішов знову вниз. Перед дверима водолікарні кинулись зустрічати свого пана доглядач та касир, також переманені від старого товариства, свого вже безсилового конкурента. Колишній тюремник привітався по-військовому, другий уклонився, як старець, що дістає милостиню.

Андермат спитав:

— Пан головний лікар тут?

Доглядач відповів:

— Так, пане голово, всі вже зібралися.

Серед шанобливих касирок та служників банкір зайшов до вестибюля, звернуv праворуч, розчинив двері й опинився в просторій кімнаті, вмебльованій дуже суворо, з книжковими шафами та бюстами наукових діячів; тут зібралися всі присутні в Анвалі члени розпорядчої ради: Андерматів тесть маркіз і шуряк Гонтран, Поль Бретіньї та доктор Лятон, батько й син Оріоль, що зробилися вже мало не

панамі і в довжезних сурдутах, самі на зріст височенні, нагадували візників з реклами похоронного бюро.

Нашвидку поручкавшись, усі сіли, і Андермат сказав: — Нам лишилось розв'язати важливе питання: як назвати джерела. Тут я зовсім не згоден із паном головним лікарем. Доктор пропонує назвати наші три головні джерела ім'ям трьох світил медицини, що сюди приїхали. Видима річ, такими лестощами ми їх зворушимо й ще більше підкоримо собі. Але будьте певні, панове, що тим самим ми назавжди відсторонимо тих їхніх славетних колег, які ще не відповіли на наше запрошення, а проте ми повинні за всяку ціну й усякими жертвами переконати їх у цілющих властивостях нашої води. Атож, панове, природа людська незмінна, її треба знати й використовувати. Ніколи професори Плянтуро, де Ляренар та Паскаліс — якщо згадати тільки цих трьох фахівців із хвороб шлунка й кишок — не пошлють своїх хворих, своїх пацієнтів, найкращих, найславетніших пацієнтів, князів та ерцгерцогів, усіх отих світських знаменитостей, що їм вони зобов'язані багатством і славою, — ніколи вони не пошлють їх лікуватись водою джерела Мас-Руселя, джерела Кльоша або джерела Ремюзю. Бо ці пацієнти й уся публіка матимуть, до певної міри, підставу гадати, що якраз професори Ремюзю, Кльош та Мас-Русель відкрили нашу воду й усі її цілющі властивості. Річ певна, панове, ім'я Гюблера, яким назвали перше джерело в Шатель-Гійоні, довго викликало упередження до цього квітучого тепер курорту в багатьох видатних лікарів, що могли б опікувати його з самого початку.

Тож я пропоную попросту назвати перше із знайдених джерел ім'ям моєї дружини, а решту два — іменами панн Оріоль. Матимемо тоді джерело Христіяна, Луїза та Шарлота. Звучить дуже добре, дуже мило. Що ви на це скажете?

На його думку пристали всі, навіть доктор Лятон, що додав:

— Тоді можна буде просити панів Мас-Руселя, Кльоша та Ремюзю, щоб були за хрещених батьків і вели під руку хрещених матерів.

— Чудово, чудово! — сказав Андермат. — Зараз біжу до них. І вони згодяться. Відповідаю за це! Вони згодяться. Так приходьте ж о третій годині до церкви, де збереться похід.

І подався бігцем із кабінету.

За ним майже зразу пішли маркіз та Гонтран. Обидва Оріолі, надівши циліндри, і собі рушили поруч, поважні й чорні на білому шляху; а доктор Лятон сказав Полеві, що приїхав тільки вчора на свято:

— Я вас затримую, добродію, щоб показати вам щось таке, що може вас зачарувати. Ходімо подивимося Інститут механізованої лікарської гімнастики.

Він узяв його під руку й повів. Та тільки вони вийшли у вестибюль, лікаря спинив лазник:

— Пан Рік'є чекає вас на промивання.

Минулого року доктор Лятон гудив промивання шлунка, яке вихваляв і практикував доктор Бонфій у лікарні, де був за головного лікаря. Але час змінив його погляди, Барадюків зонд зробився поважним знаряддям тортур у руках головного лікаря нового курорту, і він з дитячою радістю занурював його в стравоходи всіх недужих.

Він спитав у Поля Бретінї:

— Ви бачили коли-небудь, як робиться ця операційка? Той відповів:

— Ні, ніколи.

— То ходімо, любий, це дуже цікаво.

Вони зайшли до зали лікарських душів, де на дерев'яному кріслі чекав пан Рік'є, людина цегляного кольору, що цього року приїхав шукати зцілення в новознайденіх джерелах, бо він щоліта випробовував нові водолікарні.

Він був стиснутий, здушений, мов той давній стратенець у якусь гамівну сорочку з провощеного полотна, щоб оберегати його одіж від бризок і плям, і виглядав нещасно, стурбовано й болісно, як пацієнт, підготовлений до небезпечної хірургічної операції.

Тільки-но доктор увійшов, служник схопив довгу гумову рурку, з двома розгалуженнями посередині, схожу на тонку двохвосту змію. Кінець одного провідника служник припнув до крапа, що сполучався з джерелом. Другий кінець опущено в скляний приймач, куди мала политись рідина, вивернута з шлунка у хворого; а пан головний лікар, узявши спокійною рукою третій рукав цього провідника, з привітною усмішкою підніс його до широко роззявленого рота пана Рік'є і, граційно скеровуючи великим і вказівним пальцями, вправно проптовхнув його в горло хворого, все глибше й глибше занурюючи і ласкаво й зичливо приказуючи:

— Дуже добре, дуже добре, дуже добре! Пішов, пішов, чудово пішов.

Очі в пана Рік'є підійшли кров'ю, щоки посиніли, губи взялися піною, він задихався, душився, гикав зі страху і, прип'ятий до ручок крісла, вчиняв страшні зусилля, щоб викинути каучукового звіра, що пролазив йому в нутроці.

Коли ж поглинув його з півметра, доктор сказав:

— Ми вже на дні. Пускайте.

Служник відкрутив кран, і незабаром живіт у хворого помітно надувся, сповнюваний потроху теплою водою з джерела.

— Кашляйте, — казав лікар, — кашляйте, щоб легше спорожнялось.

Замість кашляти, він, бідолаха, хрипів, увесь чисто корчився, і очі йому лізли рогом. Зненацька на землі коло крісла почулось тихеньке булькання. Сифон двохвостої рурки почав нарешті тягти, і шлунок тепер спорожнявся в скляний приймач, де лікар цікаво дошукувався ознак катару та помітних слідів неповного стравлення.

— Ніколи не їжте ні горошку, — казав він, — ні салати! Салати в жодному разі! Ви її зовсім не стравляєте. Так само суниць! Скільки разів казав вам, щоб суниць не їли!

Пан Рік'є, здавалось, оскаженів. Він шарпався, але говорити не міг, руркою йому заткнуло рота. Та коли, скінчивши промивання, доктор обережно витяг зонда з нутроців, він скрикнув:

— Хіба я тому винен, коли мені щодня дають усяку гидоту, гублять моє здоров'я? Чи не вам годилося б наглядати, чим годують у цій клятій корчмі? Я перебрався до нового готелю, бо в старому мене труїли жахливою їжею, а у вашому заїзді, званому *Гранд-отель Монт-Оріоля*, мені ще погіршало, слово честі!

Лікар мусив його заспокоїти і кілька разів пообіцяв, що візьме табльдот для хворих під свій нагляд.

Потім узяв Поля Бретіньї під руку й повів далі, мовлячи:

— Я викладу вам коротко вельми розумні засади створеного мною спеціального лікування механізованою гімнастикою, з якою ми зараз познайомимось. Ви ж знаєте мою систему органометричної терапії? Я гадаю, що наші хвороби здебільшого походять виключно від надмірного розвитку одного якогось органа коштом інших. Ненормально збільшуючись у розмірах, цей орган шкодить своїм сусі-

дам, заважає їхнім функціям і невдовзі руйнує загальну гармонію тіла, від чого й народжуються найповажніші недуги.

А фізичні вправи, разом із душами та водолікуванням, найдійовіше допомагають установити рівновагу та звести до нормального розміру органи, що захопили чуже місце.

Але як примусити людину вправлятися? Ходьба, верхова їзда, плавання, веслування вимагають, окрім чималого фізичного напруження, ще й вольового зусилля, а це дуже важливо. Воля — ось що захоплює, змушує тіло до чину, підтримує його силу. Недурно ж люди енергійні мають нахил багато рухатись. Але джерело енергії душа, а не м'язи. Тіло кориться міцній волі.

Шкода й думати, мій любий, щоб боягузів зробити хоробрими, а кволих рішучими. Але ми можемо досягти іншого, можемо зробити більше, можемо скасувати хоробрість, розумову енергію, вольове зусилля і залишити тільки зусилля тілесні. Вольове зусилля я успішно заміняю сторонньою і суто механічною силою! Розумієте? Ні, не зовсім. Ходімо.

Він відчинив двері до широкої зали, де вишикувалися рядами чудернацькі інструменти, великі крісла з дерев'яними ногами, грубі соснові коні, суглобисті планки, рухомі перекладини перед стільцями, прип'ятими до підлоги. До всіх цих речей була припасована складна система трибків із корбами.

Доктор провадив:

— Ось є чотири головні вправи, які я називаю природними: це ходити, їздити верхи, плавати, веслувати. Кожна з цих вправ розвиває різні органи, справляє свій спеціальний вплив на людське тіло. Тож ми їх усі четверо тут маємо штучно відтворені. Треба тільки піддатися, ні про що не думаючи, і можна протягом години бігти, їхати верхи, плавати чи веслувати, так що розум не братиме аж ніякісінької участі в цій суто м'язевій праці.

Тієї миті увійшов Обрі-Пастер із служником, у якого з-під закасаних рукавів видно було міцні біцепси. Інженер ще більше погладшав. Він ходив, розставивши ноги, розчепірюючи руки, геть задиханий.

Доктор сказав:

— Ось побачите *de visu*¹. — І звернувся до хворого: —

¹ Наочно (*лат.*).

Ну, добродію, що маємо сьогодні робити? Ходити чи верхи їхати?

Обрі-Пастер, потиснувши Полеві руку, відповів:

— Хочу трохи сидячої ходьби. Вона мене не так стомлює.

Пан Лятон підхопив:

— У нас справді є сидяча ходьба і стояча. Стояча ходьба чинніша, але досить утомлива. Я дістаю її за допомогою педалей: хворий стає на них, і педалі рухають його ноги, і він тримається за кільця, пригвинчені до муру. А ось тут сидяча ходьба.

Інженер сів у крісло-гойдалку і засунув ноги в дерев'яні рухомі підставки, прип'яті до цього сидіння. Стегна, литки й кісточки йому вперезали пасом так, що він не міг зробити самовільно жодного руху; потім служник із закасаними рукавами взявся за корбу й щосили закрутив її. Крісло спочатку захиталося, мов гамак, потім ноги зразу заворушилися, випростуючись та згинаючись, піднімаючись і опускаючись надзвичайно хутко.

— Бачите, біжить,— мовив доктор і наказав:— Тихше, ідіть ступою.

Служник стишив погін, пускаючи гладкі ноги інженерові поміркованішим алюром, що комічно змінив усі рухи його тіла.

Тут надійшло ще двоє хворих, обидва грубезні, а з ними ще два служники в сорочках із короткими рукавами.

Їх посадили на дерев'яних коней, закрутили корби, й одразу коні почали скакати на місці, жакливо підкидаючи своїх вершників.

— Учвал! — крикнув доктор. І дерев'яні коні застрибали, заколисались, як човни по хвилях розбурханого моря, і так стомили обох пацієнтів, що вони, задихаючись, жалісно закричали в один голос:

— Годі! Годі! Сили немає! Годі!

Лікар скомандував: «Стоп!» Потім додав: «Передихніть трохи. За п'ять хвилин знову почнете».

Поль Бретіньї, ледве стримуючи сміх, зауважив, що вершникам не парко, а крутії геть попінтіли.

— Може б, їм краще перемінитись ролями? — казав він.

Доктор поважно відповів:

— Аж ніяк, мій любий. Не треба плутати вправу з утомою. Крутити колеса шкідливо для здоров'я, а тренувати тіло ходьбою або верховою їздою незвичайно корисно.

Тут Поль помітив жіноче сідло.

— Атож,— сказав лікар,— вечір призначений дамам. Чоловіків пускають тільки перед обідом. Ходімо ж побачимо сухе плавання.

Система рухомих планок, згвинчених докупи кінцями й посередині, видовжуючись у ромби й скорочуючись у квадрати, як та дитяча гра з солдатиками на цвяхах, дозволяла катувати й четвертувати трьох плавців разом.

Доктор казав:

— Мені нема потреби вихвалювати перед вами переваги сухого плавання, де тіло мокріє тільки від поту й відтак не загрожує нашому уявному купальникові ніяким ревматичним захворюванням.

Тут прибіг до нього служник із карткою в руках.

— Вибачте, мій любий, прибув герцог де Рамас. Я вас покидаю,— мовив лікар.

Поль, лишившись сам, пішов назад. Два вершники знову скакали. Обрі-Пастер і досі ходив, а три овернці задихались, викручуючи руки та ламаючи попереки, щоб приводити в рух своїх клієнтів. Здавалось, вони мололи каву.

Вийшовши надвір, Бретінї побачив доктора Онора, що дивився з дружиною на приготівини до свята. Вони трохи погомоніли, глядячи на верхівку горба, отінену прапорами.

— Так похід збереться біля церкви? — спитала лікарєва дружина.

— Біля церкви.

— О третій годині?

— О третій.

— Професори теж будуть?

— Так. Вони йтимуть із хрещеними матерями.

Потім його спинили дами Пай. Далі батько й дочка Монєю. Але він мав снідати наодинці зі своїм приятелем Гонтраном у кафе при казино й поволі туди рушив.

Поль приїхав учора, вже місяць не бачився з приятелем сам на сам і хотів розповісти йому багато бульварних історій про дівчат та шинки.

Вони базікали до половини на третю, коли Петрюс Мартель попередив їх, що вже йдуть до церкви.

— Ходімо по Християну,— сказав Гонтран.

— Ходімо,— відповів Поль.

Вони знайшли її на ганку нового готелю. Щоки в Християни були запалі, темні плями на обличчі, як у багатьох

вагітних жінок, і її надміру заокруглий стан видавав, що вона щонайменше на шостому місяці.

— Я вас чекаю,— сказала вона.— Вільям уже пішов. У нього стільки роботи сьогодні.

Вона підвела на Поля Бретіньї повний кохання погляд і взяла його під руку.

Вони тихо рушили дорогою, обходячи каміння. Вона приказувала:

— Яка я важка! Яка я важка! Вже й не підйду. Так боюся впасти.

Він не відповідав і обережно підтримував її, уникаючи зустрітися з нею поглядом, а вона раз у раз підводила очі, щоб поглянути на нього.

Коло церкви їх чекала густа юрба.

Андермат скрикнув:

— Нарешті! Нарешті! Та швидше ж! Ось слухайте розпорядок: попереду два крилошани, два співаки в стихирях, хрест, свячена вода, священик, потім Християна з професором Кльошем, панна Луїза з професором Ремюзю й панна Шарлота з професором Мас-Руселем. Далі розпорядча рада, медичний персонал, потім публіка. Зрозуміло? Рушили!

З церкви вийшло духовенство й стало на чолі походу. Потім до пані Андермат підійшов високий добродій із сивим, відкинутим назад волоссям, класичний учений за академічним зразком,— і глибоко їй уклонився.

Випроставшись, він пішов обік неї з непокритою головою, щоб похизуватися своєю прекрасною кучмою вченого мужа, тримаючи при боці капелюха; він виступав так величаво, немов вчився ходити у *Французькій Комедії* та показувати народові орденську розетку Почесного Легіону, надто велику для скромної людини.

Він казав:

— Ваш чоловік, пані, розмовляв зі мною зараз про вас та про ваш стан, що викликає в нього деяку турботу. Він розповів мені про ваші сумніви й непевність у терміні звільнення від ноші.

Вона почервоніла аж до самого волосся й прошепотіла:

— Так, мені передчасно здалось, що... я стану матір'ю. Тепер я не знаю... не знаю вже...

Вона бубоніла, геть зніяковівши.

Позаду чути було голос:

— Цей курорт має величезне майбутнє. Я вже спостерігаю на своїх пацієнтах надзвичайні наслідки.

Так професор Ремюзо розмовляв із своєю компаньйонкою, Луїзою Оріоль. Він був кущий, з жовтим, кепсько зачесаним волоссям, у кепсько пошитому сурдугі й мав брудний вигляд вченого-нехлюя.

Професор Мас-Русель, що йшов під руку з Шарлотою Оріоль, був вродливий лікар, без бороди й без вусів, привітний, випещений, трохи сивуватий, трохи гладкуватий, але добре виголене обличчя його не нагадувало ні священика, ні актора, як у доктора Лятона.

Далі йшла під проводом Андермата розпорядча рада, і над нею похитувались височенні циліндри обох Оріолів.

Позаду також ішло товариство в циліндрах — медичний персонал Анваля, де бракувало тільки доктора Бонфія, якого, зрештою, заступали два нові лікарі: доктор Блек, старий, дуже низенький чоловік, мало не карлик, що своєю незвичайною побожністю геть усіх здивував з першого ж дня, як приїхав; потім дуже вродливий і чепуристий хлопець у маленькому капелюхові — італієць-доктор Мазеллі, що був при герцогові де Рамас, або, як інші казали, при герцогині.

А позад них — публіка, море публіки: купальники, селяни й мешканці з сусідніх міст.

Святили джерела дуже недовго. Абат Літр покропив їх одне по одному свяченою водою, і доктор Онора пустив дотеп, що тепер вони набули нових властивостей завдяки домішці хлористого натрію. Потім усі, кого запросили окремо, пішли до великої читальні, де був накритий стіл.

Поль казав Гонтранові:

— А які гарні зробилися дівчата Оріоль!

— Вони чарівні, мій любий.

— Чи не бачили ви пана голову? — спитав зненацька в молодих людей колишній тюремник-доглядач.

— Він он у кутку.

— Там дядько Кльовіс збирає під дверима народ.

Ще як рушили святити джерела, весь похід пройшов повз старого каліку, що того року видужав, а це знову став ще більшим паралітиком, ніж будь-коли. Він спиняв на шляхах чужинців, переважно новоприбулих, і розповідав свої історії:

— Чя вода, чи бачите, воно нікчемність, то правда, що вигоїть, ну, а потім, як шкрутить, так шкрутить на шмерть.

Ось у мене раніш ноги погано ходили, а тепер, гляньте, й руки одібрало через те лікування. А ноги як желізяка стали, так що поріжеш їх швидше, як жігнеш.

Андермат із розпачу хотів завдати його до в'язниці й вчинив на нього позов за шкоду, заподіювану монт-оріольській воді та за спробу шантажу. Але йому не пощастило нічого добитись, і він ніяк не міг заткнути рота цьому волоцюзі.

Як тільки йому повідомили, що старий пащекує під дверима, він побіг його зацитькувати.

Край великого шляху він почув у натовпі люті голоси. Народ юрмився, щоб почути й побачити. Дами питали: «Що це таке?» Чоловіки відповідали: «Та ось хворого тутешня вода доконала». Дехто гадав, що на дорозі розчавлено дитину. А інші казали, що з якоюсь бідною жінкою стався напад чорної немочі.

Андермат пробирався крізь юрбу по-звичному спритно, завзято вкручуючись круглим черевцем між рядами інших животів. «Він доводить, — казав Гонтран, — перевагу кулястих тіл над гостроконечними».

Дядько Кльовіс, сидячи на канаві, скаржився на своє лихо, сльозливо повіддав свої муки, а обидва Оріолі загрозували йому, нестямно лаючи його на все горло.

— Бреше він, — кричав Велет, — бреше! Хто він такий? Ледар, браконьєр, цілі ночі в ліші бігає.

Але старий, не ворухнувшись, приказував тонким і пронизливим голосом, отож його добре чути було, незважаючи на голосну лайку Оріолів:

— Вони вбили мене, оті добрячі лікарі... Вбили мене півною водою. Шильоміч купали мене того року. І ось який я тепер, ось який я, гляньте!

Андермат припинив галас, нахилився до каліки й сказав, зазираючи йому в очі:

— Коли ви ще більше захворіли, це ваша вина, чуйте? Але якщо послухаете мене, я вас вилікую за якихось п'ятнадцять-двадцять купель. Прийдіть до мене за годину в лікарню, коли всі розійдуться, і ми все, дядечку, полагодимо. А поки мовчіть.

Старий одразу збагнув, що до чого. Він замовк, а перегодом озвався:

— А що ж, шпробую. Побачимо.

Андермат узяв під руки обох Оріолів і швидко повів їх, а дядько Кльовіс розлігся край шляху на траві між милиць, кліпаючи очима на сонце.

Круг нього тиснулася зацікавлена юрба, дехто взявся його розпитувати, але він не відповідав, неначе не чув або не розумів; а зрештою ця непотрібна вже тепер цікавість йому набридла, і він почав щосили співати фальшивим і пронизливим голосом якусь безкінечну пісню незрозумілою говіркою.

І юрба помалу розійшлася. Лише кілька дїтлахів довго стояли коло нього, колупаючи в носі та споглядаючи на нього.

Христїяна, дуже стомившись, пішла спочивати; Поль із Гонтраном гуляли в новому парку серед гостей. Раптом вони побачили товариство акторів, що теж змандрували із старого казино, пов'язавши свою фортуна з дедалі більшою славою нового курорту.

Панна Оделен, тепер дуже чепурна, гуляла під руку з розтовстілою поважною матір'ю. Пан Птінівель з *Водевіля*, здавалось, дуже впадав за цими дамами, позад яких ішов Ляпальм з *Великого театру в Бордо*, розмовляючи з тими самими музикантами: маестро Сен-Ляндірі, піаністом Жавелем, флейтистом Нуаро та контрабасистом Нікорді.

Побачивши Поля з Гонтраном, Сен-Ляндірі кинувся до них. Взимку він скомпонував музичну комедію в одному акті, поставлену в маленькому другорядному театрі, але газети відгукнулися про неї досить сприятливо, і він згорда говорив тепер про Массне *, Реєра * та Гуно *.

Він по-приятельському простяг обидві руки Полеві й Гонтранові й зразу ж заходився розповідати про свою суперечку з оркестрантами, якими диригував.

— Атож, мій любий, зі всіма піснями старої школи скінчено. Капець їм, капець! Час мелодистів минув. Оцього ніяк не хочуть зрозуміти.

Музика — це нове мистецтво. А мелодія — її дитяче лепетання. Нетямущому вухові приємні були ритурунелі. Воно тішилось ними по-дитячому, по-дикунському. Додам, що народові, наївній публіці завжди подобатимуться пісеньки, всякі арії. Міщанські смаки, смаки завсідників кафешантанів.

Я хочу вдатись до порівняння, щоб ви мене краще зрозуміли. Око простолюдина любить різкі кольори та барвисті картини; око освіченого городянина, але не митця, ваблять наївні, солодкові барви й зворушливі сюжети; але око митця, витончене око любить, розуміє, відрізняє невловимі

зміни того самого тону, таємничі модуляції, нікому не помітні акорди нюансів.

Те саме в літературі: консьєржі люблять пригодницькі романи, буржуа — зворушливі романи, а справжні знавці люблять тільки мистецькі книжки, незрозумілі іншим.

Коли якийсь буржуа говорить мені про музику, мені хочеться його вбити. І коли він забалакує про музику в *Опері*, я питаю його: «Ви можете сказати мені, чи сфальшувала третя скрипка в увертюрі третього акту? Ні? То мовчіть. Ви не маєте слуху. Той, хто не може одночасно слухати весь оркестр у цілому й кожний інструмент зокрема, той не має слуху і не музикант. От що! До побачення!»

Він крутнувся на одній нозі і повів далі:

— Для митця вся музика в акорді. Ах, мій любий, від деяких акордів я шаленію, вони проймають моє тіло хвилиною невимовного щастя. Тепер у мене вухо таке вправне, таке вироблене та дозріле, що мені починають подобатися навіть деякі фальшиві акорди: бо ж у знавців витонченість смаку іноді доходить до збочення. Я вже роблюся розпусником, шукаю незвичайних слухових почувань. Атож, друзі мої! Деякі фальшиві ноти — це насолода! Насолода перекручена й глибока! Як воно зворушує, як збуджує нерви, як воно лоскоче вухо... як воно лоскоче!.. як лоскоче!..

Він захоплено притирив руки й приспівував: «Ви почувте мою оперу — мою оперу. Ви почувте мою оперу».

Гонтран спитав:

— Ви пишете оперу?

— Так, уже кінчаю.

Тут пролунав владний голос Петрюса Мартеля:

— Чи зрозуміли? Вирішено: жовта ракета, і ви починаєте!

Він давав накази щодо фейєрверка. Гонтран і Поль підійшли до нього, і він почав пояснювати диспозицію, витягуючи руку, немов погрожував ворожому флоту, показував на білі дерев'яні тичини, розставлені на горі над ярами, по той бік долини.

— Ось звідти пускатимуть. Я сказав фейєрверкерові, щоб був на місці о пів на дев'яту. Тільки-но вистава кінчиться, я подам із парку гасло жовтою ракеткою, і він запалить першу фігуру.

З'явився маркіз.

— Піду випити шклянку води, — сказав він.

Поль та Гонтран пішли з ним униз. Коло лікарні вони

побачили дядька Кльовіса, що заходив усередину, спираючись на двох Оріолів і шокроку виявляючи страшенну муку; за ними йшов Андермат із доктором.

— Зайдімо, — сказав Гонтран, — буде цікаво.

Каліку посадили в крісло, потім Андермат сказав йому:

— Ось моя пропозиція, старий шахраю. Ви повинні негайно видужати, беручи дві купелі щодня. І одержите двісті ф'ранків зразу, як почнете ходити...

Паралітик застогнав:

— У мене ж ноги — як желіжо, добродію мій.

Андермат спинив його й промовив:

— Слухайте ж... І діставатимете ще по двісті ф'ранків щороку аж до смерті... розумієте — до смерті, якщо відчуватимете постійний рятівничий вплив нашої води.

Старий вагався. Тривале видужання суперечило всім його життєвим планам.

Він непевно спитав:

— А коли... коли воно зачинено... ваша лікарня... якщо мене знов обпаде... то я не можу... бо зачинено ж... вашу воду...

Доктор Лятон урвав його і сказав Андерматові:

— Чудово! Чудово!.. Ми його гоїтимемо щороку... це буде навіть краще і свідчитиме про потребу щорічного лікування, щоб уникнути рецидиву. Чудово! Все вирішено!

Але старий знову почав:

— Чей раж нежручно, добродію мої. В мене ноги — як желіжо, я як добре желіжо...

Докторові спала нова думка.

— Якщо зробити йому кілька сеансів сидячої ходьби, — сказав він, — цим я дуже підсилю діяння води. Треба спробувати.

— Чудова думка, — відповів Андермат і додав: — А тепер ідіть, дядьку Кльовісе, і не забувайте наших умов.

Старий подибав, не перестаючи стогнати; заходив вечір, і всі монт-оріольські адміністратори пішли обідати, бо театральну виставу призначено на сьому з половиною.

Вона відбулася у великій залі нового казино, що могла вмістити тисячу душ.

Глядачі, що не мали нумерованих місць, почали сходитись о сьомій.

О пів на восьму в залі було повно, і завіса піднялася; виставлено спочатку водевіль на дві дії, а тоді оперету

Сен-Ляндрі у виконанні співаків, запрошених задля такої врочистості з Віші.

Християна сиділа в першому ряді між батьком та чоловіком. Вона дуже страждала від духоти і щохвилини приказувала:

— Я не можу далі! Не можу!

Коли після водевіля почалась оперета, вона мало не зомліла й сказала чоловікові:

— Любий Вілю, я піду. Мені вже несила. Я задихаюсь!

Банкір був у розпачі. Йому так хотілося, щоб свято спочатку й до кінця пройшло без запинки! Він відповів:—

— Доклади всіх сил, щоб стримати себе. Благаю тебе. Якщо ти підеш, усе буде зіпсовано. Тобі ж доведеться перейти цілу залу.

Гонтран, що сидів позаду з Полем, почув їхню розмову. Він нахилився до сестри.

— Тобі душно?— спитав він.

— Так, я задихаюсь.

— Гарзд. Почекай. Матимеш розвагу.

Неподалік було вікно. Він підкрався до нього, зліз на стільця й вискочив надвір, майже ніким не побачений.

Потім зайшов до порожнісінького кафе, засунув руку в шинквас, де Петрюс Мартель, як він бачив, сховав сигнальну ракету, витяг її, подався в гай і запалив.

Раптовий сніп жовтого вогню звився під хмари, креслячи дугу й розбризкуючи по небі краплі вогняного дощу.

Майже зразу ж на сусідній горі розітнувся страшений вибух, і в нічній пітьмі засяяв жмут зірок.

У залі, де бриніли акорди Сен-Ляндрі, хтось крикнув: «Фейєрверк пускають!»

Усі, хто сидів ближче до дверей, мерцій підвелися, щоб перевірити, і тихенько вийшли.

Решта дивилася на вікна, та не побачила нічого, бо вони виходили на Лімань.

Питали:

— Чи справді? Справді?

По нетерплячій юрбі, жадібній найбільше на примітивну розвагу, пішло хвилювання.

Голос знадвору оповістив:

— Справді, пускають!

Тоді вся зала в одну мить підвелася. Всі кинулись до дверей, штовхались, кричали на тих, хто збився коло виходу:

— Та швидше там, швидше!

Всі висипали в парк. Тільки Сен-Ляндірі розпачливо відбивав далі такт перед своїм неуважним оркестром. А надворі тріскотіли вибухи, крутилось одне сонце за іншим, злітали римські свічки.

Аж зненацька щось люто крикнуло страшним голосом тричі підряд:

— Спиніться, сто чортів! Спиніться, сто чортів! Спиніться, сто чортів!

Тої миті запалав величезний бенгальський вогонь, освілюючи велетенські скелі та дерева казковим сяйвом: праворуч — червоним, ліворуч — синім, і всі побачили Петрюса Мартеля, який заліз на одну з мармурових ваз — оздобу тераси казино — і, стоячи очманілий, без капелюха, махав у повітрі руками й репетував.

Потім ясне світло погасло, і в небі замерехтіли справжні зорі. Та зразу ж зайнялося нове колесо, а Петрюс Мартель сплигнув на землю, гукаючи:

— Яке нещастя! Яке нещастя! Боже мій, яке нещастя!

З широким трагічним жестом він подався між юрбою, грізно насваряючись кулаками, розгнівано тупаючи ногою, та все приказував:

— Яке нещастя! Боже мій, яке нещастя!

Християна взяла під руку Поля, щоб сісти десь на свіжому повітрі, і захоплено дивилась на ракети, що злітали під небо.

Зненацька до неї підбіг брат:

— Ну, вдалося ж? Сміха, як ти думаєш?

Вона пробурмотіла:

— Як, то це ти?..

— Авжеж, я! А гарно, га?

Вона засміялась, потішаючись розвагою. Аж ось підійшов роздратований Андермат. Він не розумів, хто міг підвезти такого воза. З шинквасу вкрадено ракету й дано умовлене гасло. Таку гидоту міг учинити тільки хтось підсланий від старого товариства, якийсь агент доктора Бонфія!

І він приказував:

— Яка прикрість, правдива прикрість! На дві тисячі триста франків фейерверку пропало, геть-чисто пропало.

Гонтран обізвався:

— Ні, мій любий, якщо добре полічити, втрата не перевищує чверті, скажімо, навіть третини, коли хочете; хай

пропало на шістьсот шістдесят шість ф'ранків. Отже, ваші гості помилувались на тисячу шістьсот тридцять два ф'ранки ф'ейерверка. По правді, воно не так і погано.

Гнів банкірів звернувся на шуряка. Він зненацька взяв його під руку.

— А з вами я хочу побалакати серйозно. Якщо вже побачив вас, то пройдімось алеями. Хоча у мене до вас справа на п'ять хвилин.— Потім сказав Христіяні:— Звіряю вас нашому приятелеві Бретіньї, моя любя; але не лишайтесь довго надворі, бережіть себе. Знаєте, можна застудитись. Бережіться, бережіться!

Вона пробурмотіла:

— Не турбуйтеся, друже.

І Андермат повів Гонтрана за собою.

Як тільки вони трохи відійшли від натовпу, банкір спився.

— Мій любий, я хочу поговорити з вами про ваше фінансове становище.

— Про моє фінансове становище?

— Атож! Та чи знаєте, яке воно в вас?

— Ні. Зате ви, звичайно, знаєте — ви ж бо позичаєте мені гроші.

— А вже правда, що знаю! Тому й надумав побалакати з вами.

— Мені принаймні здається, що момент вибрано кепсько... в розпалі ф'ейерверка!

— Навпаки, момент дуже добре вибрано. Я розмовляю з вами не в розпалі ф'ейерверка, а перед балом...

— Перед балом?.. Не розумію.

— Зараз зрозумієте. Ось ваше становище: ви нічого не маєте, крім боргів, і завжди матимете самі борги...

Гонтран поважно спинив його:

— Ви щось уже надто відверті.

— Атож, бо так треба. Слухайте мене: свою частину материнної спадщини ви проїли. Не згадуймо про неї.

— Не згадуймо.

— У вашого батька тридцять тисяч ф'ранків ренти, тобто приблизно вісімсот тисяч ф'ранків капіталу. Отже, ваша пайка згодом становитиме чотириста тисяч ф'ранків. Мені ж ви винні сто дев'яносто тисяч. А скільки ви заборгували лихварям?

Гонтран згорда пробурмотів:

— Скажіть: єврея.

— Хай буде євреям, хоч серед них є й титар собору святого Сульпіція, який за посередника мав одного священика... але я не чіплятимусь до вас за такі дрібниці. Отож різним лихварям, євреям чи католикам, ви винні приблизно стільки ж. Припустимо, півторасти тисяч найменше. Це становить заразом триста сорок тисяч франків; з цієї суми ви платите відсотки, весь час позичаючи, крім моїх грошей, за які ви не платите нічого.

— Це правда, — сказав Гонтран.

— Виходить, у вас нічого немає.

— Справді, нічого... крім зятя.

— Крім зятя, який уже досить напозичав вам.

— Отже?

— Отже, мій любий, найбідніший селянин, що живе отам у халуші, багатший за вас.

— Чудово... що ж далі?

— Далі... далі... Якщо батько ваш завтра помре, вам, щоб мати шмат хліба, розумієте — шмат хліба, — не лишиться нічого іншого, як поступити на службу до мене в банк. Та й це буде тільки прихованою пенсією, яку я вам призначу.

Гонтран роздратовано промовив:

— Любий Вільяме, мені набридла наша розмова. До того ж я все знаю не гірше від вас і кажу ще раз — ви кепсько вибрали момент, щоб нагадувати мені про це так... так недипломатично.

— Дозвольте, дайте мені скінчити. Зі свого становища ви можете виплутатись тільки одруженням. Проте ви жалюгідна партія: ім'я у вас хоч і голосне, але не славетне. Словом, воно не з таких, щоб якась спадкоємиця, навіть єврейка, заплатила за нього всім маєтком. Отож вам треба знайти дружинну, прийнятну для товариства й багату, а це нелегко...

Гонтран урвав його:

— Назвіть її зразу, так буде краще.

— Хай: одна з дочок дядька Оріоля на ваш вибір. Тимто я й розмовляю з вами перед балом.

— А тепер поясніть докладніше, — холодно мовив Гонтран.

— Дуже просто. Ви бачите, як мені зразу пощастило з цим курортом. А коли б я мав у руках, чи краще — коли б ми мали в руках всю землю, що залишив собі той хитрун селянин, то я золото загірбав би. За самі-но

виноградники, що між лікарнею та готелем і між готелем та казино, я дав би, не думаючи, мільйона. А ці виноградники та ще інші ділянки круг горба підуть дівчатам у посаг. Батько ще тоді мені про це казав, а недавно ще раз повторив, може, й не без наміру. Так от... якщо хочете, ми могли б удвох підняти велику справу.

Гонтран пробурмотів, немов міркуючи:

— Можливо. Подумаю.

— Думайте, мій любий, та не забувайте: я слів на вітер не кидаю, я завжди говорю тільки про певні речі, обмисливши їх добре й зваживши всі можливі наслідки та безперечну вигоду.

Але Гонтран підвів руку й скрикнув, неначе зразу забув усе, що казав йому зять:

— А гляньте! Яка краса!

Зайнявся цілий букет вогню, вимальовуючи полум'яний палац, над ним на горящому прапорі ясніли вогняні червоні літери: «Монт-Оріоль», і тої миті над долиною виплив такий самий червоний місяць, ніби йому захотілося помилуватися на це видовисько. А коли палац, попаленівши хвилину кілька, вибухнув, як той корабель, розкидаючи по цілому небі фантастичні зорі, вони й собі розсипалися бризками, і все погасло, тільки спокійний та круглий місяць сяяв самотньо над обрієм.

Публіка завзято плескала, кричала:

— Ура! Браво! Браво!

Андермат зненацька промовив:

— Ходімо відкривати бал, мій любий. Хочете танцювати навпроти мене першу кадрили?

— Залюбки, любий зятю.

— Кого ви збираєтесь запросити? Я маю згоду герцогині де Рамас.

Гонтран байдуже відповів:

— Запрошу Шарлоту Оріоль.

Вони пішли нагору. Коли проходили повз те місце, де залишилась Христіяна з Полем Бретінї, їх там уже не було.

Вільям пробурмотів:

— Послухалась моєї поради, спати пішла. Сьогодні вона дуже стомилась.

І зайшов до танцювальної зали, яку служники прибрали під час фейерверка.

Але Христіяна не пішла спати, як гадав її чоловік.

Відчувши себе на самоті з Полем, вона прошепотіла йому, стискаючи руку:

— Нарешті ти приїхав, я вже місяць тебе чекаю. Щоранку питала себе: може, сьогодні побачу його? А щовечора думала: то, мабуть, завтра?.. Чому ти так довго барився, кохання моє?

Він ніяково відповів:

— Ніколи було, справи.

Вона прошепотіла, схилиючись до нього:

— Недобре було покидати мене тут саму, з ними, та ще в такому стані.

Він трохи відсунув свого стільця:

— Обережно, нас можуть побачити. Ракети освітлюють усе навколо.

Вона про це не думала, сказала:

— Я так тебе люблю! — Потім додала з радісним тремтінням: — Ох, яка я щаслива, яка щаслива, що ми знову вкупі, тут! Подумай, Полю, яка радість! Як ми ще будемо любитися!

Вона говорила так тихо, наче легіт проходив.

— Мені божевільно хочеться тебе поцілувати, божевільно... так, божевільно. Я так давно тебе не бачила!

Потім промовила раптом з шаленою пристрасстю закоханої жінки, якій усе мусить коритись:

— Слухай, я хочу... розумієш... хочу піти з тобою зараз на те місце, де ми торік прощалися! Пам'ятаєш його? На шляху до Лярош-Прад'єра?

Він здивовано відповів:

— Що ти? Яке безглуздя! Тобі не дійти. Цілий день ти була на ногах! Це безумство, я не дозволю.

Вона підвелася й повторила:

— Я хочу. Якщо ти не підеш зі мною, я сама піду. — І показала йому на місяця, що сходив: — Глянь, сьогодні зовсім такий вечір. Пригадуєш, як ти цілував мою тіль?

Він не пускав її.

— Христіяно... слухай... це смішно... Христіяно!

Вона мовчки пішла до стежки, що вела на виноградники. Він знав її спокійну непохитну волю, милу впертість її синіх очей, цього маленького чола блондинки, яку жодна перешкода не спинить, і взяв її під руку, щоб підтримати дорогою.

— А якщо нас побачать, Христіяно?

— Торік ти так не казав. До того ж усі на святі. Ми швидко вернемось, ніхто й не помітить.

Незабаром стежка повела вгору по каменю. Вона дихала важко, щосили спиралася на нього й шокроку казала:

— Як гарно, як гарно, як гарно отак страждати!

Він спинився, хотів вести її назад. Та вона його не слухала.

— Ні-ні. Я щаслива. Ти цього не розумієш. Слухай... я почуваю, як воно ворухиться... наше дитя... твоє дитя... яке щастя!.. Дай руку... ось... почувашь?

Вона не розуміла, що він належить до породи коханців, а не батьків. Дізнавшись про її вагітність, він почав віддалятися від неї і мимоволі почував до неї відразу. Колись він часто казав, що не годна любові та жінка, яка виконує призначення продовжувачки роду. Його в коханні захоплював тільки порив двох серць до недосяжного ідеалу, тільки безплотне поєднання двох душ, усе вигадане й нездійсненне, створене мрією поетів. У жіночому тілі він божествив Венеру, якої священне лоно назавжди має зберігати чисті лінії неплідної краси. Думка про маленьку істоту, від нього зароджену, про людського хробачка, що ворухився в її тілі, споганивши і вже збридивши його, нагонила йому майже непереможну огиду. Материнство з неї, жінки, зробило тварину. Вона не була вже виняткове створіння, кохане й омріяне, а самиця, виробничниця. І до естетичної відрази йому прилучалась ще й фізична нехоть.

А як же їй це зрозуміти, коли кожен рух жаданої дитини щораз більше прихилив її до кохання? Той, кого вона божествила, кого любила щодня все більше,— він не тільки пройшов їй у глиб серця, але також увійшов їй у глиб тіла, посіяв там власне життя і мав вийти з неї зовсім маленьким. Атож, вона носила його отут, під схрещеними руками, його самого, свого гарного, любого, ніжного, єдиного друга, що відроджувався таємницею природи в її нутрощах. І тепер вона любила вдвічі, бо вдвічі й мала його — великого й маленького, ще не знаного, того, якого бачила, торкалась, цілувала, чию мову чула, і того, чий рухи, тільки рухи могла відчувати під серцем.

Вони вийшли на шлях.

— Тоді ввечері ти чекав мене отам,— сказала вона. І потяглась до нього устами. Він поцілував її мовчки, холодним поцілунком.

Вона вдруге прошепотіла:

— Пам'ятаєш, ти цілував мене на землі? Ми отам були, подивись.

І, сподіваючись знову його захопити, вона побігла дорогою, спинилася й, задихана, чекала. Але в місячному сяйві на дорозі вимальовувався незграбний силует вагітної жінки. І Поль, дивлячись на цю потворну тінь, стояв нерухомо, ображений у своїй поетичній чесноті й роздратований, що вона цього не відчуває, не відгадає його думки, що не має досить ні кокетства, ні такту, ні жіночого чуття, щоб розуміти всі відтінки, від яких міняються обставини, і сказав їй нетерпляче:

— Слухай, Христіяно, ці пустоці смішні.

Вона підійшла до нього, схвильована, сумна, простягаючи руки, й кинулась йому на груди.

— О, ти вже не так мене любиш. Я почуваю! Я певна цього.

Йому стало шкода її; він узяв її за голову й поцілував ув очі двома довгими поцілунками.

Потім вони мовчки вернулись. Він не знав, що їй казати; а що вона спиралась на нього, знеможена втомою, то він прискорював ходу, щоб не почувати дотику її обважливого стану.

Біля готелю вони розлучились, і вона пішла до себе в кімнату.

Оркестр у казино грав танці, і Поль пішов подивитись на бал. Танцювали вальс, і танцювали всі: доктор Лятон із панією Пай-молодшою, Андермат з Луїзою Оріоль, вродливий доктор Мазеллі з герцогинею де Ромас і Гонтран із Шарлотою Оріоль. Він шепотів їй щось на вухо з ніжним виразом, який означає початок лицяння, а вона сміялася за віялом, червоніла й була, здавалось, у захваті.

Поль почув позад себе:

— А гляньте-но, пан де Равенель за моєю пацієнткою впадає.

Це сказав доктор Онора, що стояв коло дверей і потішався розглядинами. Він додав:

— Атож, уже з півгодини це триває. Всі вже звернули увагу. Та й мала, здається, не від того.

Потім, помовчавши, сказав:

— Це перл, а не дівчина, добра, весела, проста, щира, одверта — словом, чудова. Вона за десятьох таких, як старша, стане. Цих дівчат я з дитинства знаю... Проте батько

старшу вподобав, бо вона більше... більше до нього подібна... більше селянка... не така щира... ошадливіша... хитріша... і... ревнiviша... О, це теж, звісно, гарна дівчина... я не хочу сказати про неї нічого лихого... але я проти волі порівнюю, розуміється... і, порівнявши, суджу... он що.

Вальс кінчався; Гонтран підійшов до приятеля, а побачивши лікаря, сказав:

— А скажіть-но, медичний персонал у Анвалі, здається, страшенно збільшився. Маємо пана Мазеллі, що чудово танцює, і старого куцого пана Блека — той, здається, дуже приятелює з небом.

Але доктор Онора був стриманий. Він не любив судити своїх колег.

II

А лікарське питання було в Анвалі пекуче. Лікарі зненацька заволоділи всім краєм, усією увагою та пристрасстю мешканців. Колись джерела текли собі під зверхністю одного доктора Бонфія, серед некривдної ворожнечі між ним, галасливим доктором Лятоном та спокійним доктором Онора.

Тепер стало зовсім інакше.

Як тільки цілком виявився успіх, підготовлений узимку Андерматом і підтриманий могутністю професорів Кльоша, Мас-Руселя та Ремюзю, а кожен із них залучив на води по двісті-триста хворих щонайменше, доктор Лятон, головний лікар нової установи, зробився великою персоною завдяки особливому заступництву професора Мас-Руселя, якого він був учень і якого наслідував поставою та манерами.

За доктора Бонфія не було й мови. Розгніваний, обурений, старий лікар ляв Монт-Оріоль і цілими днями сидів у старій лікарні, де у нього лишилось кілька давніх пацієнтів.

Справді, на думку цих небагатьох, тільки він один розумівся по-справжньому на всіх властивостях води, знав, так би мовити, її секрет, бо ж офіційно керував нею з самого заснування курорту.

Доктор Онора зберіг тільки овернську кліентуру. Цією скромною долею він задовольнявся, жив у злагоді з усіма й розраджувався тим, що карти й біле вино ставив над медицину.

А втім, він не доходив до того, щоб любити своїх колег. Отож доктор Лятон зробився б великим пророком у Монт-Оріолі, коли б якось уранці не з'явився тут маленький чоловічок, мало не карлик, з великою головою, вдушеною між плечі, з круглими булькатими очима, короткими товстими ручками, словом, істота на око вельми химерна й кумедна. Цей новий лікар, пан Блек, якого привіз сюди професор Ремюзо, зразу визначився своєю надзвичайною побожністю.

Майже щоранку він між двома візитами заходив хвилин на кілька до церкви й майже щонеділі причащався. Кюре надіслав незабаром йому кількох хворих — старих панів, бідаків, яких він лікував задурно, побожних дам, що радились з духівником перше, ніж покликати представника науки, і дізнавшись передовсім про його переконання, витримку та професійну чесноту.

Потім одного дня приїхала принцеса Мальдебурзька, стара німецька величність, і того ж вечора покликала до себе доктора Блека з рекомендації римського кардинала.

Відтоді він увійшов у моду. Стало ознакою доброго смаку, доброго тону й великим шиком лікуватись у нього. Це, казали, був єдиний лікар «щ о т р е б а», єдиний, на якого жінка могла цілком звіритись.

І цей карло з головою бульдога бігав з готелю в готель з ранку до вечора і скрізь по всіх кутках завжди з усіма шепотівся. Здавалося, він мав увесь час звіряти та вислухувати важливі секрети, бо його здибували в коридорах, де він таємниче розмовляв з власниками готелів, з покоївками своїх пацієнтів, з усіма, хто до його хворих мав приступ.

Як тільки він помічав на вулиці котрогось знайомого, так і йшов просто до нього своїм коротким і швидким кроком і зразу ж починав мурмотіти нові й марудні вказівки, мов той священик на сповіді.

Найбільше кохались у ньому старі жінки. Він слухав до кінця їхні історії, не уриваючи, брав до уваги всі їхні спостереження, всі запитання, всі бажання.

Щодня він то збільшував, то зменшував дозу води, що пили його хворі, і це давало їм цілковиту певність його уважності.

— На чому ми вчора спинилися? Дві і три чверті шклянки, — казав він, — то сьогодні вип'ємо тільки дві з

половиною, а завтра три, не забудьте... завтра три шклянки. Це дуже, дуже важливо!

І всі його хворі були переконані, що це справді дуже важить.

Щоб не забути цих чисел та дробів, він нотував їх у записнику, аби не помилитись, бува. Бо пацієнт не простить помилки на півшклянки.

Так само марудно визначав і змінював він тривалість щоденних купань, покладаючись на міркування, тільки йому самому відомі.

Доктор Лягон, заздрий і обурений, згідно знизував плечима й казав: «Ось шарлатан!» З ненависті до доктора Блека він іноді починав навіть обмовляти мінеральну воду. «Що ми там знаємо про її вплив? Змінювати щодня дозу — чистісіньке безглуздя, його не можна виправдати жодними законами терапії. Такі негідні способи якнайбільше шкодять медицині».

Доктор Онора тільки посміхався. Він завжди намагався через п'ять хвилин по консультації викинути з голови, скільки шклянок написав хворому. «Двома шклянками більше, двома менше, — казав він Гонтранові під веселий настрій, — це хіба що на джерелі позначиться; та і йому не болітиме!»

Він дозволяв собі лише єдиний лихий жарт щодо свого благочестивого колеги, сказавши, що той лікує з благословення папської сидниці. В заздросцах він був дуже обережний, лукавий і спокійний.

Часом додавав: «О, цей знає хворого, як свої п'ять пальців... а це нам навіть краще, як знати хворобу!»

Аж ось одного ранку до монт-оріольського готелю прибула благородна іспанська родина, герцог та герцогиня де Рамас-Альдаварра, що привезли власного лікаря, італійця Мазеллі з Мілана.

Це був чоловік років під тридцять, високий, тонкий, дуже вродливий, без бороди, але з пишними вусами.

З першого ж вечора він перемиг усіх за табльдотом, бо герцог, людина сумна й слаба на дивовижну огрядність, ненавидів самотність і хотів приймати їжу в спільній залі. Доктор Мазеллі вже знав на ім'я мало не всіх завідників; кожному панові він щось приємне промовив, кожній пані сказав комплімент, навіть кожному служникові посміхнувся.

Сидів він праворуч герцогині, вродливої жінки років

тридцяти п'яти — сорока, блідолицьої, чорноокої, з синястим волоссям, і казав їй за кожною стравою: «Трохи», або: «Цього не можна», або: «Так, так, їжте». І сам дуже старанно наливав їй пити, мішаючи вино з водою в точній пропорції.

Піклувався він також і їжею герцога, але з видимим недбальством. А втім, пацієнт аж ніяк не зважав на його поради, пожирав усе по-звірячому жадібно, з кожною стравою випивав дві карафки чистого вина, потім виходив подихати на повітрі і вгрузав у крісло коло дверей готелю та починав стогнати від болю, нарікаючи на своє травлення.

Після першого ж обіду доктор Мазеллі, встигнувши з одного погляду всіх визначити і зважити, підійшов на терасі казино до Гонтрана, що курив цигару, назвався і почав розмову.

За годину вони були вже приятелі. Другого дня після купання він попрохав познайомити його з Христіяною, здобув за десятихвилинну розмову її симпатію і того ж дня познайомив її з герцогинею, що так само, як і герцог, не любила самотності.

Вдома в іспанців він за всім доглядав, давав кухареві чудові куховарські поради, покоївці — цінну науку про догляд за волоссям господині, щоб воно зберегло свій чудовий колір, блиск та пишність, візничому — дуже корисні вказівки з ветеринарії, помагав герцогському подружжю приємно збавляти час, вигадував усілякі розваги і вмів добрати з випадкових знайомих у готелі пристойне товариство.

Герцогиня казала про нього Христіяні:

— Ах, добродійко, правдивий чарівник, усе знає, все вмів. Йому я зобов'язана своїм станом.

— Як своїм станом?

— Я почала була товстіти, і він урятував мене режимом та лікерами.

Мазеллі вмів і саму медицину зробити цікавою, говорив про неї невимушено, з легеньким скепсисом, показуючи слухачам свою зверхність.

— Все це дуже просто, — казав він, — я не вірю в ліки. Чи, певніш, майже не вірю. Стара медицина виходила з принципу, що на все є ліки. Гадали, що бог у своїй божественній доброті створив цілюще зілля на всі недуги, а смертним, може, й з лукавства, полишив клопіт їх вишукувати. І люди нашукали їх силу-силенну, тільки ніколи

певно не знали, від яких саме хвороб вони помагають. Ліків насправді нема, є тільки хвороби. Ті кажуть, що хворобу, коли вона об'явиться, треба спинити, інші, — що треба пришвидшити її перебіг. Кожна школа вихваляється своєю методою лікування. У тому самому випадку вживають протилежних способів: хто приписує лід, хто гарячі припарки, той вимагає дієти, той — посиленого харчування. Не згадую вже про безліч отруйних ліків, якими постачає нас хімія, добуваючи їх з мінералів та рослин. Вони впливають, це правда, але як — цього ніхто не знає. Іноді допомагають, іноді вбивають.

І дуже запально зазначав, що не може бути певності, не може бути наукової основи, аж поки хімія органічна, хімія біологічна не стануть на вихідну точку нової медицини. Він розповідав анекдоти про дивовижні помилки найвидатніших лікарів, доводив нісенітність їхньої хвалевої науки.

— Примусьте працювати тіло, — казав він, — примусьте працювати шкіру, м'язи, всі органи, а найбільше — шлунок, цього отця-годувальника всієї машини, її регулятора й комору її життя.

Він твердив, що може з власної волі, самим тільки режимом залежно від призначеного харчування, робити людей веселими чи сумними, здатними до фізичної чи розумової праці. Може навіть впливати на сам інтелект — на пам'ять, на уяву, на всі прояви духовного життя. І наприкінці казав жартома:

— Я всі хвороби лікую масажем та кюрасо.

Про масаж він говорив побожно й називав голландця Амстранга чарівником, ворожбитом, богом.

— Ось чим можна воскрешати мертвих, — казав він, показуючи свої тонкі білі руки.

А герцогиня додавала:

— Справді, він масажує чудово.

Він вихваляв також спиртові напої — вживання їх у невеличких дозах збуджує діяльність шлунка і по-знавецькому виготовляв розмаїті суміші, що їх герцогиня мала пити призначеного часу: одні — перед їжею, інші — після їжі.

Щодня о пів на десяту він приходив до кафе при казино й вимагав свої пляшки. Йому приносили ці пляшки, замкнуті на срібні замочки, — ключ до них він тримав у кишені. Він поволі наливав з кожної в синій гарненький келих,

який шанобливо тримав перед ним на таці вишколений лакей.

Потім доктор наказував:

— От! Несить герцогині в купелю, щоб винила, коли вийде з води, ще не одягаючись.

А коли його цікаво розпитували: «А що ви туди наколотили?» — він відповідав: «Нічого, тільки добра ганусівка, дуже чисте кюрасо та чудова гірка вода».

За кілька день цей красень лікар став центром уваги всіх хворих. Щоб здобути в нього якусь пораду, бралися за всілякі хитрощі.

У годину прогулянки, коли він проходив алеями в парку, з усіх стільців, де сиділи прекрасні дами, молоді дами, відпочиваючи між двома шклянками води з джерела Християни, здіймався одностайний крик: «Доктор!» Він усміхаючись спинявся, і його вели на хвилинку до стежки, протоптаної понад річкою.

Спочатку розмовляли з ним про се й про те, потім обережно, вміло, кокетливо підходили до справи здоров'я, але зовсім байдуже, так ніби мовилося про дріб'язок.

Бо він не був лікар для громадського користування. Йому не платили, його не можна було покликати до себе, він належав герцогині, тільки герцогині. Саме виняткове його становище і підбурювало прекрасних дам, ятрило охоту. А що пошепки переказувано, ніби герцогиня ревнива, дуже ревнива, то між дамами точилось запекле змагання, щоб дістати поради у вродливого доктора-італійця.

Він давав їх без великих припросин.

Тоді між жінками, яких він ушанував своїми вказівками, почалась гра в інтимні освідчення, щоб показати, як уважно він до кожної з них поставився.

— Ох, моя люба, він розпитував мене, але як!..

— Дуже нескромно?

— Якби нескромно! Скажіть краще — жахливо. Я зовсім не знала, що казати. Хотів знати таке... таке...

— Мабуть, як у мене. Він багато розпитував мене про мого чоловіка!..

— Мене теж... і з таким... такими особистими подробицями! Я замалим не спаленіла з сорому. Дуже тяжкі питання. А втім, розуміється, вони потрібні.

— О, безперечно! Від цих подробиць залежить здоров'я. Мене він пообіцяв масажувати взимку в Парижі. Доповнити лікування мені конче потрібно водою.

— Скажіть, серденько, що ви думаєте робити? Йому ж платити не можна?

— Боже мій, я гадаю подарувати йому пришпильку до краватки. Мабуть, він їх любить, бо в нього вже є дві чи три, дуже гарні...

— Ох, якої мороки ви мені завдасте! Те саме і я думала. Так я подарую йому каблучку.

І вони вигадували сюрпризи, щоб йому сподобатись, дотепні подарунки, щоб його зворушити, всілякі приємності, щоб його спокусити.

Він зробився героєм дня, великою темою до розмови, єдиною метою громадської уваги, аж тут поширилась новина, що граф Гонтран де Равенель упадає за Шарлотою Оріоль і має намір з нею побратися. І в Анвалі зразу здійнявся оглушливий галас.

З того вечора, як Гонтран відкрив з Шарлотою бал на святі в казино, він пришився до її спідниці. На людях він ставився до неї з тою пильною дбайливістю, яку виявляють чоловіки, що хочуть подобатись і своїх намірів не ховають; і їхні взаємини набували веселого й відвертого лицання, що поступово й так природно мало обернутись на любов.

Вони бачилися мало не щодня, бо дівчатка почували до Христіяни надзвичайну приязнь, де було, мабуть, і чимало влещеної пихи. Гонтран зненацька перестав від сестри відходити, почав улаштовувати вранці прогулянки, ввечері — ігри, дуже дивуючи тим Христіяну та Поля. Потім стало помітним, що він цікавиться Шарлотою; він весело дратував її, казав їй мов ненавмисне компліменти, виявляв до неї ту постійну уважність у дрібницях, що в'яже дві істоти путами кохання. Призвичаєна вже до вільного й фамільярного поведження цього хлопця з паризького світу, дівчина спочатку нічого не помічала і, на вдачу довірлива та щира, почала сміятися й жартувати з ним, ніби з братом.

Якось вона верталась додому із старшою сестрою після вечірки в готелі, де Гонтран кілька разів пробував її поцілувати під приводом викупу «фанта». Луїза з якогось часу заклопотана й похмура, різко до неї сказала:

— Добре зробиш, коли трохи дбатимеш про свою поведінку. Пан Гонтран непристойний з тобою.

— Непристойний? Що ж він сказав?

— Сама добре знаєш, не вдавай дурку. Так недовго й

ославити себе! А коли ти не вмієш поводитися, то я мушу нагадати тобі про доброзвичайність.

Шарлота ніяково й засоромлено пробурмотіла:

— Та я ж нічого не знаю... запевняю тебе... я нічого не помітила...

Сестра їй суворо заявила:

— Слухай, так далі тривати не може. Якщо він хоче одружитися з тобою, тоді татові належить розміркувати й відповісти; а коли він хоче тільки пожартувати, то мусять це зразу ж покинути.

Тоді Шарлота зненацька розгнівалася, сама не знаючи, чому й за віщо. Вона обурилась тепер, що сестра береться нею керувати та виговорювати їй, і тремтячим голосом із слізьми в очах заявила, щоб Луїза ніколи не втручалась у те, що її не обходить. Вона запиналась від хвилювання, бо невизначний і певний інстинкт їй підказував, що в розпаленому серці Луїзи прокинулись ревності.

Вони розійшлись не поцілувавшись, і Шарлота плакала в ліжку, думаючи про те, про що ніколи не гадала й не здогадувалась.

Помалу сльози її спинились, і вона почала міркувати.

Бо ж і на правду: Гонтран ставиться до неї зовсім інакше, ніж колись. Досі вона почувала це не розуміючи. А тепер розуміла. З усякої нагоди він казав їй гречності й милощі. Якось руку їй поцілував. Чого він хоче? Вона подобається йому, але скільки? Чи ж можливо, припустимо, щоб він одружився з нею? І їй зразу почувся десь у повітрі, серед нічної порожнечі, де полинули її мрії, голосний вигук: «Графиня де Равенель!»

Таке хвилювання її обняло, що вона сіла на ліжку; потім намацала босоніж пантофлі під стільцем, де кинула одягу, пішла й, не усвідомлюючи свого вчинку, відчинила вікно, щоб дати простір своїм надіям.

Внизу в залі вона почула розмову й розібрала слова Велета: «Хай, хай. Там побачимо. Батько вже влаштує. Досі нічого поганого не шталося. Це батькова справа».

На будинку навпроти їй видно було білий чотирикутник від освітленого під нею вікна. Вона думала: «Що воно там? Про що вони говорять?» На освітленій стіні майнула тінь. Це сестра її. Отже, вона ще не лягла. Чому? Але світло погасло, і Шарлота замріялась про те нове, що ворушилось у її серці.

Тепер заснути не могла. Чи любити він її? О ні! Ще ні! Але може полюбити, бо вона подобається йому! А якщо полюбить її дуже, безтямно, як люблять у світі, то безперечно одружиться з нею.

Народжена у виноградарській хатині, вона зберегла, дарма що виховувалася в Клермонському жіночому монастирі, селянську скромність та покору. Думала, що за чоловіка їй буде, певно, нотар, або адвокат, або лікар, але бажання зробитися справжньою великосвітською дамою, з шляхетським титулом перед прізвиськом, їй ніколи й на думку не спадало. Хіба що, прочитавши якийсь любовний роман, мріяла вона хвилинку, обвіяна цим любовним бажанням, що зразу й зникало з її душі, як зникають химери. І от це непередбачене, неможливе, викликане зненацька кількома словами сестри, неначе наближалось до неї, як вітрило корабля, гнаного вітром.

І, глибоко зітхаючи, вона шепотіла сама собі: «Графиня де Равенель». І темрява її сплющених уночі повік займалася видивами. Вона бачила чудові, освітлені салони, чудових дам, що їй посміхались, чудові карети, що чекали її на під'їзді до замку, високих ліврейних лакеїв, що вклонялись, як вона йшла.

Їй гаряче було в ліжку, її серце калатало! Вона знову підвелась, щоб напитись води, й якусь хвилину постояла босоніж на холодній підлозі.

Потім, заспокоївшись трохи, заснула. Але прокинулася удосвіта, так-бо збурилася її кров від душевного хвилювання.

Сором узяв її за свою кімнату й білі стіни, що їх місцевий скляр помалював водяною фарбою, за вбогі ситцеві завіски й за пару плетених стільців, що стояли обабіч комода й ніколи з свого місця не зрушували.

Вона почувала себе селянкою серед цих мужицьких меблів, що виказували її походження, почувала себе нікчемною, не гідною цього гарного хлопця-жартуна, що його біляве й усміхнене обличчя плавало в неї перед очима, зникало й знову поставало, заповняло її потрохи, оселялось уже в її серці.

Тоді вона скочила з ліжка й узяла своє дзеркало, туалетне дзеркальце, як дно в тарілці завбільшки; потім знову лягла з люстерком у руках і почала дивитись на своє обличчя, оповите розпущеним волоссям на білому тлі подушки.

Часом клала на ковдру легеньке скельце, що показувало її образ, і думала, як то важко цей шлюб здійснити — між ними така велика відстань. Тоді великий біль стискував їй горло. Та зразу знову на себе дивилась, всміхалась, щоб собі сподобатись, а що гарною себе бачила, то й усі перешкоди зникали, як дим.

Коли вийшла снідати, сестра роздратовано спитала її:

— Що ти гадаєш сьогодні робити?

Шарлота, не вагаючись, відповіла:

— Та ми ж сьогодні їдемо до Руаяя з пані Андермат.

Луїза відповіла:

— В такому разі ти поїдеш сама, але після того, що я вчора казала, краще було б...

Менша спинила її на слові:

— Я не питаю в тебе порад... Гляди себе.

І вони більше не розмовляли.

Прийшов дядько Оріоль із Жаком і посідали до столу.

Старий спитав майже зразу:

— Що ви робите сьогодні, дівчата?

Шарлота не дожидалась, поки сестра відповість:

— Я їду до Руаяя з пані Андермат.

Чоловіки задоволено на неї глянули, і батько пробурмотів з тою зичливою посмішкою, якою, проводячи вигідну справу, посміхався:

— Гаражд, гаражд.

Це потайне задоволення, яке знати було в усьому їх поводженні, здивувало її більше, ніж видимий Луїзин гнів; і вона думала трохи стурбовано: «Невже вони балакали про це вкупі?»

По сніданку вона зразу пішла до себе в кімнату, наділа капелюшка, взяла парасольку, накинула на руку легке манто й рушила до готелю, бо о першій з половиною мали виїздити.

Християна здивувалась, що не прийшла Луїза.

Шарлота, червоніючи, відповіла:

— Їй трохи нездужається, голова болить.

І всі сіли в ландо, у велике ландо на шість осіб, яким завжди користувались. Маркіз із дівчиною зайняли задне сидіння, і дівчина опинилась на передній лаві між двома молодиками.

Поминувши Турноель, поїхали далі по підгір'ю чудовим шляхом, що зміївся під горіхами та каштанами. Шарлота кілька разів помічала, що Гонтран тиснеться до неї, але

надто обережно, щоб їй оприкритись. Сиділа вона праворуч нього, тож він, коли говорив, майже торкався її щоки; і вона не зважувалась повернутись та відповісти, боячись його подиху, який почувала вже на вустах, і боячись його очей, яких погляд її засоромив би.

Він говорив їй приємні пустощі, втішні дрібниці, жартівливі й любі компліменти.

Християна зовсім мовчала, знеможена, хвора від ноші. І Поль здавався сумним, заклопотаним. Тільки маркіз балакав жваво й безтурботно, з веселою принадністю старого пана-себелюба.

У Руайя злізли з ландо послухати в парку музики, і Гонтран, узявши під руку Шарлоту, пішов з нею вперед. У відкритій альтані грав оркестр, диригент помахував паличкою, підбадьорюючи то скрипки, то мідяні інструменти, а довкола розсілася на стільцях ціла армія купальників, роздивляючись на перехожих. Жінки показували свої сукні, ноги, витягнувши їх аж до сусіднього стільця, свіжі літні капелюшки, що робили їх ще привабливішими.

Шарлота з Гонтраном блукали між цим сидячим людом та шукали комічних облич, щоб поглузувати.

Раз у раз він чув позад себе: «Гляньте, яка гарненька». Це йому лестило, і він думав, за кого її мають — за сестру його, за дружину чи коханку.

Християна сиділа між батьком та Полем, зоріла очима за цією парою і, вважаючи, що вони надто пустують, гукнула їх, щоб заспокоїти. Та вони не слухали її й бродили собі в юрбі, від щирого серця потішаючись.

Вона тихо сказала Полеві Бретиньї:

— Він її, кінець кінцем, скомпрометує. Нам треба з ним побалакати сьогодні ввечері, коли вернемось.

Поль сказав:

— Я про це теж думав. Ви цілком маєте рацію.

Обідати поїхали до Клермон-Ферана, бо ресторани в Руайя, на думку маркіза, ласого до їжі, нічого не були варті, й назад рушили вже ввечері.

Шарлота споважніла. Гонтран, подаючи їй рукавички, коли вставали з-за столу, міцно стиснув їй руку. Її дівоче сумління зразу стривожилось. Це було вже освідчення! Спроба! Непристойність! Що їй робити? Сказати йому? Але що сказати? Розгніватись було б смішно! В таких обставинах треба такого такту! А коли нічого не зробити, ні-

чого не сказати, то вона ніби приймала його заходи, ставала його співницею, відповідала згодою на його потиск.

І, зважуючи все, вона дорікала собі за надмірні веселощі й фамільярність у Руайя, бачила тепер, що сестрина правда була, що вона скомпрометована, пропаща! Екіпаж котився шляхом, Поль з Гонтраном мовчки курили, маркіз спав, Христіяна дивилась на зорі, а Шарлота ледве сльози стримувала, бо випила три шклянки шампанського.

Коли приїхали, Христіяна сказала батькові:

— Вже ніч, проведи дівчину додому.

Маркіз подав їй руку й зразу ж із нею пішов.

Поль узяв Гонтрана за плече й шепнув йому на вухо:

— Йди на хвилинку побалакати з сестрою та зі мною.

Вони пішли до маленької вітальні, суміжної з кімнатами Андермата та його дружини.

Коли посідали, Христіяна сказала:

— Слухай, ми з паном Полем хочемо прочитати тобі мораль.

— Мораль!.. Та з якої речі? Я ж тут святий та божий, бо нагоди немає.

— Не жартуй. Не подумавши, ти робиш необачну й небезпечну річ. Ти компрометуєш дівчину.

Він немовби дуже здивувався:

— Яку дівчину?.. Шарлоту?

— Атож, Шарлоту!

— Компрометую Шарлоту?.. Я?..

— Атож, компрометуєш. Тут усі про це говорять, і ось зараз у парку в Руайя, ви були дуже... дуже легковажні. Чи не так, Бретінї?

Поль відповів:

— Так, пані, я цілком поділяю вашу думку.

Гонтран повернув стільця, сів на нього верхи, взяв нову сигару, запалив її і засміявся.

— Ох! Так я компрометую Шарлоту Оріоль?

Він почекав хвилинку, щоб побачити враження від своїх слів, потім заявив:

— А хто вам сказав, що я не хочу одружитися з нею?

Христіяна здригнулася з дива.

— Одружитися з нею? Ти?.. Ти збожеволів!..

— Чому?

— З цією... цією мужичкою...

— Тра-ля-ля... забобони... Чи не чоловік тебе вчить їх?

А що вона нічого не відповідала на такий недвознач-

ний, прямий патяк, він далі казав, сам себе запитуючи й відповідаючи:

— Вона гарна? Атож! Добре вихована? Атож! І вона щиріша, миліша, простіша, одвертіша за світських дівчат. Знає вона не менше, як кожна з них, бо розмовляє по-англійському і по-овернському, а це вже цілі дві чужоземні мови. І не бідніша вона за якусь спадкоємицю з колишнього Сен-Жерменського передмістя, яке треба було б охрестити «Пустоторбим передмістям», а коли вона селянського роду, то тільки здоровіша від цього буде й народить мені гарних дітей... он як...

Весь час він ніби сміявся та жартував, тож Христіяна спитала вагаючись:

— Ти серйозно?

— Ще б пак! Вона ж чарівна. У неї добре серце й гарненьке личко, веселий характер і чудова вдача, рожеві щоки, ясні очі, білі зуби, червоні вуста, довге, блискуче, густе та м'яке волосся; а її татко — виноградар, буде багатий, як Крез, завдяки твоєму чоловікові, люба сестро. Чого ж тобі ще треба? Селянська дочка! Що ж, селянська дочка хіба не варта всіх дочок непевних банкірів, що так дорого платять за сумнівних герцогів, і всіх дочок титулованих кокоток, яких подарувала нам імперія, і всіх дочок двобатченок, які подибуються в суспільстві? Та коли я одружуся з цією дівчиною, то зроблю перший розважливий і розумний вчинок у своєму житті!..

Христіяна замислилась, потім зразу — переконана, переможена, захоплена — крикнула:

— А воно ж правда все, що він каже! Все вірно й справедливо! Так ти одружишся з нею, Гонтране?

Тепер він її заспокоював:

— Стривай-но... стривай... дай і мені подумати. Я тільки кажу: якщо одружуся з нею, то зроблю перший розважливий і розумний вчинок у своєму житті. Це ще не означає, що я одружуся з нею, але я думаю про це, вивчаю її, трохи лицяюсь до неї, щоб побачити, чи вона мені сподобається по-справжньому. Словом, я не кажу ні «так», ні «ні», але воно ближче до «так», ніж до «ні».

Христіяна запитала Поля:

— А ви що про це думаєте, пане Бретіньї?

Вона називала його то пан Бретіньї, то просто Бретіньї. Поля завжди принаджувало все, в чому він убачав величність — мезальянси, що здавались йому великодушні-

ми, всякі сентиментальні пориви, де почувается людське серце, тож він відповів:

— Я також уважаю, що він має рацію. Якщо вона йому подобається, хай одружиться. Кращої нареченої йому не знайти...

Та тут нагодилися Андермат із маркізом, розмова пішла про інше; і обидва молодики рушили до казино подивитись, чи не зачинена ще гральна зала.

З цього дня Христіяна та Поль, здавалось, сприяли одвертому лицянню Гонтрана до Шарлоті.

Дівчину почали частіше запрошувати, залишали обідати та їй ставилися до неї так, немов вона вже належала до родини.

Вона все це добре бачила, розуміла й губилася! Її голівка вирувала, вона витала в хмарах. Правда, Гонтран їй нічого не казав; але його поведінка, всі його слова, тон, яким він до неї звертається, дедалі більша серйозність у милощах, ласка його погляду, здавалось, раз у раз їй казали: «Я вас обрав, ви будете моя дружина».

А тон ніжної приязні, скромної незмушеності, чеснотливої стриманості, яким вона з ним розмовляла, немовби відповідав: «Знаю і скажу «так», коли ви попросите моєї руки!»

В родині дівчини шепотілись. Луїза розмовляла з нею тільки на те, щоб подратувати її образливими натяками, різкими і в'їдливими словами. Дядько Оріоль з Жаком були, здавалось, задоволені.

А втім, вона зовсім не замислювалась, чи любить цього вродливого претендента, якому напевно буде за дружину. Він їй подобався, вона весь час про нього мріяла, мала його за гарного, розумного, елегантного, а найбільше думала про те, що вона робитиме, як він із нею побереться.

В Анвалі забули про ненависне суперництво лікарів та власників джерел, про гадану прихильність герцогині де Рамас до свого доктора, про всі плітки, що пливуть з курортною водою, і клопотались тільки одною надзвичайною річчю: граф Гонтран де Равенель має одружитися з молодшою Оріоль.

Тоді Гонтран вирішив, що час наспів, і якось уранці, взявши Андермата під руку, коли вставали з-за столу, сказав йому:

— Мій любий, залізо гаряче, клепайте! Справа стоїть так: дівча чекає моєї пропозиції, хоч я й нічим себе не

зв'язав, але вона не відмовить, будьте певні. Тут треба батька помацати, щоб за одним заходом зробити й вашу справу, і мою.

Андермат відповів:

— Не турбуйтеся. Це я беру на себе. Сьогодні ж піду спробую його, не компрометуючи вас і ні до чого не зобов'язуючи, а коли становище з'ясується, тоді посватаю вас.

— Чудово.

Потім, хвилинку помовчавши, Гонтран додав:

— Слушайте, це ж, може, останній день мого паничівства. Поїду в Руайя, там я побачив тоді кількох знайомих. Вернуся вночі й постукаю до вас у двері, щоб дізнатися.

Він сказав осідлати коня і поїхав горою, з насолодою вдихаючи живлюще, чисте повітря та пускаючись часом учвал, щоб відчутти, як бистрі лагідні подуви вітру приємно холодять обличчя й лоскочуть його, залазячи в вуса.

Вечір у Руайя був веселий. Він здибав там приятелів у дівочому товаристві. Вечеряли довго, повернувся він дуже пізно. В монт-оріольському готелі всі вже спали, коли Гонтран постукав до Андермата в двері.

Спочатку ніхто не відповів, потім, коли він загунав щосили, із кімнати пробурчав хрипкий сонний голос:

— Хто там?

— Це я, Гонтран.

— Чекайте, відчиняю.

І на порозі постав Андермат у нічній сорочці, з одутим лицем, з розкошляною бородою і шовковою хусткою на голові. Потім він знову дістався ліжка, сів і сказав, витягнувши на ковдрі руки:

— Так от, мій любий, справа кепська. Я прощупав цього старого лиса Оріюля,— про вас я не згадував, сказав, що один з моїх друзів, можливо, я дав йому на розум про Поля Бретінї,— міг би до пари бути одній з його дочок, і запитав, який посаг він їм дає. Замість відповіді, він і собі запитав, який достаток у хлопця; я сказав: «Триста тисяч ф'ранків та ще сподіванки на спадщину».

— Але ж я нічого не маю,— пробурмотів Гонтран.

— Я вам позичу, мій любий. Якщо ми провернемо вкупі цю справу, ваша земля дасть мені доволі, щоб повернути видатки.

Гонтран злостиво засміявся:

— Дуже добре. Я матиму дружину, а ви гроші.

Але Андермат зовсім розгнівався:

— Якщо за весь клопіт я чую від вас образу, тоді кінець, покиньмо це...

Гонтран перепросив:

— Не гнівайтесь, мій любий, і вибачте мені. Я знаю, що ви людина дуже чесна й бездоганно сумлінна в справах. Я не попросив би у вас на чарку, якби був вашим візником, але звірив би вам достаток, будвши мільйонером.

Вільям, заспокоївшись, провадив:

— До цього ми зараз повернемося. А передусім покінчимо з найголовнішим. Старий на мої хитрощі не дався й відповів мені: «Це як про яку мова. Якщо це старша, Луїза, так ось який посаг». І перелічив усі землі навколо лікарні, ті, що з'єднують купелі з готелем, готель із казино, словом, усі ті, що нам конче потрібні і що їм ціни для мене нема. А за молодшою що він дає? Другий бік горба. Пізніше й та земля, певно, чимало грошей коштуватиме, але зараз він для мене нічого не варт. Я всіма можливими способами допоминався, щоб він змінив цей розподіл і дав за молодшою те, що задумав за старшою, та де там. Натрапив на ослячу впертість. Він не змінить, річ певна. То що ви скажете?

Гонтран, дуже стурбований і зніяковілий, відповів:

— А ви самі що думаєте? Гадаєте, він мав на увазі мене, коли отак розподіляв посаг?

— Безперечно. Мужик подумав: «Якщо молодша йому подобається, придержімо гроші». Він сподівався віддати вам свою дочку, але кращу землю не випускати з рук. Крім того, може, й старшій хотів перевагу дати... Він її влюбав... хтозна... вона подібніша до нього... хитріша... вправніша... практичніша... Мені ця дівчина здається хоч куди... на вашім місці я повернув би в другий бік...

Але Гонтран приголомшено бурмотів:

— Чорт... чорт... чорт!.. А Шарлотина земля вам не потрібна?

Андермат скрикнув:

— Мені... ні... Аж ніяк!.. Мені потрібна та, що з'єднує мої купелі, готель, казино. Дуже просто. За іншу я нічого не дам, бо спродати її можна тільки пізніше, урозрадіб, приватним способом...

Гонтран усе приказував:

— Чорт... чорт... оце так плутанина... А що ви мені порадите?

— Я нічого вам не раджу. Я думаю, що ви добре

зробите, коли поміркуєте перед тим, як вибрати котрусь із сестер...

— Так... так... це правда... я поміркую... а передусім спати піду... ранок покаже...

Він підвівся; Андермат його затримав:

— Вибачте, голубе, дві слові в одній справі. Я вдавав, що не розумію, але я дуже добре розумію натяки, якими ви раз у раз мене шпигаєте, і далі цього не хочу.

Ви дорікаєте, що я єврей, тобто що я гроші заробляю, що я скупий, спекулянт, майже шахрай. Отже, голубе, я все життя позичаю вам гроші, які не без праці заробляю, тобто дарую їх вам. Та хай цьому! Але є одне обвинувачення, що я рішуче відкидаю! Ні, я не скупий. Хто робить вашій сестрі подарунки по двадцять тисяч ф'ранків? Андермат. Хто купив за десять тисяч ф'ранків картину Теодора Руссо і підніс її вашому батькові, бо йому хотілося її мати? Андермат. А хто подарував вам тут, у Анвалі, коня, яким ви їздили допу до Руайя? Той самий Андермат.

Тож у чому моя скупість? У тому, що я не даю себе обкрадати. І ми всі такі в нашій нації, і ми маємо рацію, пане. Хочу вам це сказати раз назавжди. Нас мають за скупіїв, бо ми всьому знаємо вартість. Вам піаніно — це піаніно, стілець — стілець, штани — штани. Нам так само, але воно становить разом вартість, покупну, оцінну й точну вартість, і практична людина мусить визначити з одного погляду — не заради ощадності, а щоб не потурати шахрайству.

Що б ви сказали, якби у крамничці з вас заправили чотири су за марку або коробку сірників? Ви жандарма покликали б, пане, за одне су, атож — за одне су, так би вас обурило! А все тому, що випадково ви знаєте ціну цих двох речей. А от я знаю ціну всьому, що продається; і те обурення, яке вас узяло б, коли б заправили чотири су за марку, я почуваю, коли з мене беруть двадцять ф'ранків за парасоля, що коштує тільки п'ятнадцять. Розумієте?

Я протестую проти узаконеного, постійного й гидкого грабунку з боку купців, прислуги і візників. Протестую проти комерційної нечесності всієї вашої раси, яка нас зневажає. Я даю на чарку стільки, скільки треба відповідно до послуги, а не так, з доброго дива, як ви розкидаєте не знати чому — тоді п'ять су, тоді сто су, як до вашого настрою. Розумієте?

Гонтран підвівся й посміхнувся з витонченою іронією, що так пасувала до його уст:

— Атож, любий, розумію, ви цілком маєте рацію, тим більше, що мій дід, старий маркіз де Равенель, майже нічого не залишив моєму бідному батькові через свою погану звичку — ніколи не брати решти в купців, яким за щось платив. Він уважав, що це не гідно дворянина, і завжди додавав круглу суму й цілу монету.

І Гонтран вийшов дуже задоволений.

III

Другого дня, коли в окремій їдальні при помешканні Андерматів та Равенелів збирались сідати до обіднього столу, двері розчинились, і Гонтран оповістив:

— Панни Оріоль.

Вони ніяково ввійшли, а він, підштовхуючи дівчат, сміявся й казав:

— Оце викрав їх обох серед вулиці. Просто тобі скандал. Привів їх сюди силоміць, бо маю порозумітися з панною Луїзою, а надворі не міг цього зробити.

Він здійняв з них капелюшки, взяв парасольки — вони верталися з прогулянки — посадив їх, поцілував сестру, поручкався з батьком, зятем та Полем і знову підійшов до Луїзи Оріоль.

— Ну, так скажете мені тепер, панно, що ви проти нас маєте з якогось часу?

Вона виглядала сполошеною, як спіймана в сільце пташка, яку забирає мисливець.

— Нічого, пане, нічогосінько! Звідки ви це взяли?

— З усього, панно, з усьогосінького! До нас ви вже не ходите. Ноевим ковчегом (так він охрестив велике ландо) не їздите. Дуетесь, коли я з вами зустрінусь або до вас заговорю.

— Та ні ж, пане, запевняю вас.

— Та так же, панно, ручусь вам. У всякому разі, я не хочу, щоб так далі було, і маю підписати з вами мир сьогодні ж. О, ви знаєте, адже я з біса впертий! Можете скільки хочете на мене кривитись, я зумію з цими манерами впоратись і примушу, щоб ви були з нами любенька, як сестра ваша, цей янгол доброти.

Доповіли, що обід подано, і всі пішли до їдальні. Гонтран подав руку Луїзі.

До неї і до сестри її він був дуже уважний і надзвичайно тактовно розподіляв між ними свої компліменти; молодшій казав:

— Ви нам приятелька, я на кілька день вас покину. Знаєте, за друзів менше дбають, як за інших.

А старшій:

— Вас, панно, я хочу спокусити і як чесний ворог заявляю вам про свій намір заздальгідь. Навіть лицятимусь до вас. А, ви червонієте, це добрий знак! Побачите, що я дуже милий, аби тільки схотів. Правда ж, панно Шарлото?

І вони обидві справді червоніли, а Луїза бурмотіла своїм звичаєм поважно:

— Ох, пане, який ви гонивітер!

Він відповідав:

— О, ви ще й не таке почувете згодом у світі, коли заміжня будете, а це ж не забариться. Отоді вже компліментів наслухаетесь!

Християна з Полем Бретінї схвалювали, що він привів Луїзу Оріоль; маркіз посміхався, розважаючись його пустотливою вишуканістю; Андермат думав: «Непогано, хлопче». А Гонтран, роздратований ролею, яку мусив грати, пориваючись чуттям до Шарлоти, а інтересом до Луїзи, шепотів сам собі, посміхаючись до молодшої сестри: «А, твій шахрайський батько думав мене опукати, але ти в мене, любенька, затанцюєш; побачиш, як я вмію братися до справи».

І він порівнював їх, то на ту, то на ту поглядаючи. Річ певна, менша йому більше подобалась; вона була цікавіша, жвавіша з своїм трохи кирпатим носиком, бистрими очима, прямим чолом та чудовими зубками, трохи завеликими для її широкуватого рота.

Проте старша також була гарна, але холодніша, не така весела. Ця ніколи не буде ні дотепна, ні чарівна в інтимному житті, зате коли оповістять на балі: «Графиня де Равенель» — вона гідно зватиметься цим ім'ям, може, й краще за меншу, коли трохи звикне й потреться серед людей доброго роду. Дарма, він лютував на них обох, як і на батька з сином, і сам собі обіцяв віддячити їм за цю пригоду пізніше, сівши господарем.

Коли вернулись до вітальні, він попросив Луїзу, що дуже добре вміла провіщати майбутнє, поворожити йому на картах. Маркіз, Андермат і Шарлота уважно слухали, мимоволі зваблені таємницею невідомого, можливістю неймовір-

ного, тою непереможеною вірою в дива, що прокидається в людині й турбує вряди-годи перед нікчемними вигадками шарлатанів навіть найміцніші розуми.

Поля із Християною розмовляли в амбразурі розчиненого вікна.

З якогось часу, не почувавучи до себе колишнього кохання, вона була нещасна; і їхнє любовне непорозуміння щодня загострювалось від їхньої обопільної помилки. Вона вперше відчула своє лихо того вечора по святі, коли водила Поля на шлях. Та хоч і розуміла, що вже нема в його погляді колишньої ніжності, колишньої ласки в голосі, колишньої пристрасної дбайливості, причин цієї зміни не могла відгадати.

А зміна давно сталася, ще того дня, як вона, прийшовши на щоденне побачення, щасливо крикнула йому: «Знаєш, здається, я справді вагітна!» Він відчув тоді по шкірі неприємний дроз.

Потім кожної зустрічі вона казала йому про цю вагітність, від якої серце в неї радісно калатало; але ця заклопотаність ображала його палке захоплення ідолом, що він божествив.

Згодом, коли побачив її змінену, схудлу, з запалими щокими й пожовклим обличчям, він подумав, що вона мусила б звільнити його від цього видовища й зникнути місяців на кілька, а потім з'явитися свіжішою, кращою, ніж будь-коли, зумівши викреслити з життя цю пригоду, а може, зумівши долучити до звабливого чару коханки ще й інший, вмилый та обережний чар молодой матері, що показує тільки здалека своє дитя, прибране в рожеві стрічки.

Зрештою, їй траплялась виключна нагода виявити такт, якого він від неї сподівався — поїхати на літо до Монт-Оріюля, а його залишити в Парижі, щоб він не бачив її, оспалу й спотворену. Він надіявся, що вона таки це зрозуміє!

Але, приїхавши в Овернь, вона зразу ж почала кликати його безупинними й розпачливими листами, такими численними та настирливими, що він приїхав сюди з кволості, з жалощів. І тепер вона докучала йому незграбною сльозливою ніжністю, і йому страшенно хотілось її покинути, не бачити її, не чути її любовного співу, дратівничого й недоречного. Йому хотілося крикнути їй усе, що мав на серці, пояснити їй, як недоладно й безглуздо вона виглядає, але не міг цього й не зважувався піти, а так само не

міг сховати й свої нетерплячки, що прохоплювалась грізкими й образливими словами.

Від цього вона тим дужче мучилась, що, хвора будши, щодня тяжчаючи, слабуючи на всі недуги вагітних жінок, вона більше, ніж коли, потребувала розради, ласки, кохання. В своїй любові вона цілком віддала йому власне тіло, душу, все своє єство, обертаючи любов, як то буває, в безоглядну й безмежну жертву. Вона вже не вважала себе за його коханку, але за дружину, товаришку, віддану прихильницю, незрадницю, за його простерту рабу, за річ його. Як на неї, то між них не йшлося вже про гречність, кокетство, про бажання завжди побачитись, про дальше лицяння, бо вона належала йому цілковито, бо вони скуті були ніжним і лагідним ланцюгом — майбутньою дитиною.

Коли вони лишились удвох коло вікна, вона знову почала свої ніжні нарікання:

— Полю, коханий Полю, скажи, чи любиш ти мене, як раніше?

— Ато?! Слухай, ти питаєш мене щодня про одне й те саме, зрештою це стає одноманітним.

— Прости, але мені тепер уже не віриться, і мені треба, щоб ти мене запевнив, мені треба раз у раз чути від тебе це чудове слово; а що ти мені не кажеш уже його так часто, як колись, то я мушу просити його в тебе, вимолювати, жебрати.

— Ну, так, люблю тебе! Але давай про що інше говорити, благаю тебе!

— Ох, який ти жорстокий!

— Та ні, я не жорстокий. Тільки... тільки ти не розумієш... не розумієш, що...

— Атож! Я добре розумію, що ти вже не любиш мене. Якби ти знав, як я мучуся!

— Слухай, Християно, закликаю — не нервуй мене. Коли б ти знала, як недоладно ти поводишся.

— О, якби ти любив мене, не казав би так.

— Та сто чортів, якби не любив, то не приїхав би.

— Слухай. Ти належиш мені тепер, ти мій, а я твоя. Нас незламно зв'язує народження нового життя; але пообіцяй мені, що коли розлюбиш мене колись, згодом, то скажеш мені.

— Та обіцяю.

— Присягаєшся?

— Присягаюсь.

— Але й тоді все-таки ми залишимось друзями, правда?

— Безперечно, залишимось друзями.

— Того дня, як ти розлюбиш мене, тоді прийдеш до мене й скажеш: «Христіяно, я дуже тебе люблю, та це вже не те. Будьмо друзями, тільки друзями».

— Згода, обіцяю.

— Присягаєшся?

— Присягаюсь.

— Дарма, мені буде дуже боляче! Як ти кохав мене торік!

Позад них лакей оповістив:

— Пані герцогиня де Рамас-Альдаварра!

Вона приходила по-сусідському; бо Христіяна щовечора приймала найзначніших купальників, як принци в своїх королівствах.

За вродливою іспанкою йшов з покірним усміхом доктор Мазеллі. Жінки, поручкавшись, посідали й завели розмову.

Андермат гукнув Поля:

— Друже, ходіть-но сюди, панна Оріоль чудово ворожить на картах, вона стільки мені напророкувала.

Він узяв його під руку й додав:

— Що за дивак ви! В Парижі ми ніколи не бачимось, навіть разу на місяць, дарма що дружина вас пильно запрошує. Щоб витягти вас, довелось закидати вас листами. А коли приїхали, то ніби по мільйону щодня втрачаєте, такий розпач у вас на обличчі. Чи не криєтесь ви з чимсь, що вас турбує? Може, можна було б вам допомогти? То треба сказати нам.

— Нічогісінько, любий. Якщо я у вас у Парижі частіше не буваю... то це ж у Парижі, ви розумієте?

— Чудово... Здогадуюсь. Але хоч тут треба бути бадьорішим. Я вам готую два-три свята. Гадаю, вони будуть цікаві.

Доповіли: «Пані Бар і пан професор Кльош».

Він увійшов з дочкою, молодого вдовою, рудою та зухвалою.

Потім, майже зразу ж, той самий лакей оповістив: «Пан професор Мас-Русель».

І його дружина за ним увійшла — бліда, дозріла жінка, рівно зачесана на скронях.

Професор Ремюзо напередодні поїхав, купивши собі, казали, на винятково вигідних умовах дачу.

Двом іншим лікарям дуже хотілося знати ці умови, та Андермат їм тільки сказав:

— О, ми для всіх маємо вигідні умови. Якщо ви теж захочете купити, тоді побачимо, як договоритись, побачимо... Коли вирішите, то скажете мені і ми поговоримо.

Доктор Лятон і собі завітав, а потім з'явився й доктор Онора — без дружини, бо на люди її не виводив.

Тепер у вітальні стало гомінко від людських голосів. Гонтран не відходив від Луїзи Оріоль, нахилився їй до плеча, розмовляючи, і вряди-годи казав комусь, хто проходив повз них:

— Намагаюся перемогти свого ворога.

Мазеллі сів коло дочки професора Кльоша. Вже кілька день він скрізь за нею ходив, і вона кокетувала з ним на всі заставки.

Герцогиня не спускала його з очей, здавалась обуреною і роздратованою. Раптом вона підвелася, перейшла вітальню і, уриваючи інтимну розмову свого лікаря з рудою красунею, сказала:

— Як гадаєте, Мазеллі, нам треба йти. Мені щось нездужається.

Коли вони вийшли, Христіяна підійшла до Поля й сказала:

— Бідна жінка! Як вона, певно, мучиться!

Він неуважно запитав:

— Хто це?

— Герцогиня! Ви не бачите, як вона ревнує.

Поль різко відповів:

— Якщо почнете тепер уболівати через усяку всячину, то й сліз не наставите.

Вона відвернулася, ладна й справді заплакати, таким-бо жорстоким він їй видався, і, сівши коло Шарлоти Оріоль, — та залишилася самотня і розгублено дивилася на Гонтрана, — висловила незрозумілу для цієї дівчини думку:

— Бувають дні, коли хочеться вмерти.

Андермат розповідав лікарям про надзвичайний випадок з дядьком Кльовісом, в якого ноги знову оживали. Він був, здавалось, такий переконаний, що ніхто не міг сумніватися в його ширості.

Відколи збагнув він хитрощі Оріолів та паралітика й зрозумів, що того року піймався був на гачок через своє пекуче бажання — повірити в чинність води, а найбільше, коли

не пощастило йому без грошей здихатися жахливих нарікань старого, — він зробив з нього могутню рекламу й користувався нею чудово.

Вернувся Мазеллі, звільнившись від своєї пацієнтки, яку провів додому.

Гонтран підхопив його під руку.

— Порадьте мені, прекрасний докторе! Котра з Оріолів, по-вашому, краща?

Вродливий лікар шепнув йому на вухо:

— Щоб спати — менша, щоб одружитися — старша.

Гонтран засміявся:

— Ми з вами цілком збігаємося думками. Я дуже радий!

Потім підійшов до сестри, що все розмовляла з Шарлотою.

— Знаєш? Я оце надумав поїхати в четвер до Пюї-де-ля-Нюжер. Це найкращий кратер у краї. Всі згодні? Поїдемо?

Христіяна байдуже пробурмотіла:

— Мені байдуже. Як хочете...

Професор Кльош із дочкою почали прощатися, і Мазеллі, зголосившись їх провести, вийшов за молодою вдовою.

Хвилини за кілька всі розійшлися, бо Христіяна об одинадцятій лягла спати.

Маркіз, Поль та Гонтран провели дівчат Оріоль. Гонтран із Луїзою рушили попереду, а Бретиньї кроків за кілька від них вів під руку Шарлоту і почував, як тремтить її рука.

Усі розійшлися, нагадавши одне одному:

— В четвер об одинадцятій на сніданок до готелю!

По дорозі назад вони здибали Андермата, якого затримав у кутку саду професор Мас-Русель.

— Ну, коли це вам не клопіт, — казав він, — я прийду завтра вранці, поговоримо про дачку.

Вільям пристав до молодиків, щоб укупі вертатись, і шепнув шурякові:

— Вітаю вас, любий, ви були чудові.

Гонтрана вже два роки мучило безгрошів'я, псуючи йому життя. Проївши материзну, він із безжурністю та байдужістю, уснашкованими від батька, почав жити в товаристві багатих, пересичених і розпусних юнаків, чиї імена щоранку згадуються по газетах у хроніці світського життя, бо ці шалапути належать до великого світу, хоча мало в

ньому бувають, волюючи товариство купованих жінок, у котрих вони переймають повійські звичаї та чуття.

Їх був гурток душ із дванадцяти, і всіх фертиків щонаочі між північчю та третьою годиною вранці можна було бачити в тому самому кафе на бульварі. Елегантні, завжди у фраках та білих жилетах, на сорочках шпоньки по двадцять луї, щомісяця перемінювані й куповані в найкращих ювелірів, — вони мали в житті єдиний клопіт — розважатись, перебирати жінками, збуджувати про себе поголоску та здобувати гроші всіма можливими способами.

Оскільки вони не знали нічого, крім учорашніх скандалів, розмов про будуари та стайні, дуелей та гральних історій, то й цілий обрій їхньої думки у цих мурах замикався.

Вони брали всіх жінок, що цінувались на любовному ринкові, перемінювались ними, відступали їх, позичали одне одному й розмовляли між собою про їхні любовні прикмети, мов про якості перегонових коней. Вони бували також у галасливому й титулованому світі, про який говорять і де майже всі жінки мають усім відомі зв'язки перед байдушкими, чи неуважними, чи заплющеними, чи мало зіркими очима своїх чоловіків; і вони на цих жінок дивились, як і на тих інших, плутали їх у своєму поцінуванні, хоч і визначали легеньку різницю, зважаючи на родовитість та соціальне становище.

Їм доводилось братись на всілякі хитрощі, щоб роздобути потрібні на веселе життя гроші, дурити лихварів, всюди позичатись, спроваджувати постачальників, морочити кравців, які приносили щопівроку рахунок, збільшений на три тисячі франків, слухати розповіді повій про їхнє жадібне самицьке крутіство, бачити шахрайство по клубах, знати й почувати, що самих їх теж усі оббирають — слуги, купці, великі ресторатори, кому не ліньки, — проникати досвідченим зором у деякі біржові махінації і темні справи і навіть прикладати до них руку, щоб заробити кілька луї, — тож моральне їхнє чуття притупилося, заглухло, і всі розуміння честі в них було — це битись на дуелі, коли їх запідозрювали в тому, на що вони були здатні або в чому винні.

Всі вони, або майже всі, поживши отак років скільки, мусили кінчати багатим одруженням, або скандалом, або самогубством, або таємним зникненням, цілковитим, як смерть.

Але вони сподівались на багате одруження. Хто з них на

свої родини покладався в цій справі, інші самі потай шукали й мали списки спадкоємиць, немов тих продажних будинків. Найбільше чигали вони на чужоземок, північних та південних американок, і засліплювали їх шиком, славою марнотратців життя, поголоскою про свої успіхи та елегантність своєї особи.

І постачальники їхні також на багате одруження мали надію.

Але це полювання на дівчину з добрим посагом могло бути довгим. У всякому разі, тут треба було пошукати, попрацювати над спокусою, поморочитись, походити, словом, треба було великої витрати енергії, а Гонтран, з природи недбалій, був до цього зовсім не здатний.

Вже давно він думав, зазнаючи щодня все більшої муки через брак грошей: «Треба нарешті зважитись». Але не зважувався й нічого не знаходив.

Він дійшов до того, що мусив хитрувати задля маленької суми, братись на всякі непевні способи — в такій-бо скруті опинився, і, до всього лиха, подовгу жити в родині, аж тут Андермат зненацька навів йому думку — одружитися з котроюсь із дівчат Оріоль.

Спочатку він з обережності змовчав, хоч з першого погляду дівчина видалась йому занадто нижчою від нього, щоб погодитись на цей мезальянс. Але, кілька хвилин поміркувавши, він свою думку змінив і зразу вирішив почати лицяння, курортне лицяння, що не скомпрометувало б його й дало б змогу, коли треба, відступитись.

Чудово знаючи свого зятя, він розумів, що цю пропозицію той довго обмірковував, зважував та підготовляв, що в його устах ціна їй була велика і іншу таку пропозицію навряд чи десь-інде потрапиш.

До того ж ніякого клопоту, нахились тільки й візьми гарну дівчину, бо ж менша йому дуже подобалась, і він часто подумував, що вельми приємно було б здібати її десь пізніше.

Тож він вибрав Шарлоту Оріоль і невдовзі довів її до того щабля, коли треба робити законну пропозицію.

Та коли батько додав другій дочці посаг, якого Андермат жадав, то Гонтран мусив або відмовитись від шлюбу, або звернутись до старшої.

Він був геть обурений і перші хвилини думав послати свого зятя під три чорти, а самому лишитися у безженцях до нової нагоди.

Але він був тоді зовсім у скруті, в такій скруті, що довелось на партію в казино попросити в Поля ще двадцять п'ять луї, а він уже немало перебрав у свого друга золотих монет, ніколи їх не повертаючи. Крім того, ту іншу жінку треба було ще шукати, знайти, звабити. Може, там ще доведеться боротися з ворожою родиною, а тут, не рушаючи з місця, за кілька днів клопоту й лицяння він може перемогти старшу, як переміг і меншу. Таким чином він забезпечував собі зятя банкіра, якого назавжди робив відповідальним, якому міг без кінця скаржитись і каса якого лишалась йому відчинена.

А майбутню дружину він одвезе до Парижа й відрекондує у товаристві, як дочку Андерматового компаньйона. Вона зветься ж ім'ям того курорту, куди він не приве-зе її ніколи, ніколи, пам'ятаючи, непохитне правило, що річки до джерел не вертаються. Вона гарна з обличчя і в поведженні, досить виборна, щоб стати ще кращою, досить розумна, щоб зрозуміти світ, триматися в ньому, визначитись, навіть зробити йому честь. Казатимуть: «А цей штукар вродливу дівчину взяв і, здається, не зле з неї потішиться», — і він таки справді потішився з неї не зле, бо збирався за її спиною почати знову своє паничівство, тільки вже з грішми в кишені.

Отож він звернувся до Луїзи Оріоль, несвідомо скористувавшись із ревнощів, що точили дівчині похмуре серце, збудив у ній приспане ще кокетство й невиразне бажання відняти в сестри красуня коханого, якого звали — «пан граф».

Вона не думала цього, не міркувала, не розраховувала — просто вражена була, коли він ото їх зустрів і «викрав». Та, побачивши його запопадливість і лицяння, вона з його заходів, поглядів, поведження відчула, що він аж ніяк у Шарлоту не закоханий і, не зазираючи далеко вперед, почувала себе щасливою, веселою, мало не переможницею, коли лягала спати.

Наступного четверга вони довго вагались перед тим, як поїхати до Пюї-де-ля-Нюжер. Небо було похмуре, повітря важке — боялись дощу. Але Гонтран так напосідав, що переміг вагання.

Сніданок був сумний. Христіяна посварилась учора з Полем без видимої причини. Андермат боявся, що з шлюбом Гонтранові не пощастить, бо дядько Оріоль якраз сьогодні вранці висловився про нього двозначно. Гонтран;

попереджений про це, оскаженів і вирішив дійти свого. Шарлота, передчуваючи сестрину перемогу, хоч і не розуміла нічого і тільки в такому звороті, доконче хотіла лишитися вдома. Її через силу вмовили прийти.

Тож ноїв ковчег повіз своїх звичайних пасажирів у цілому складі на високу полонину, що підноситься над Вольвіком.

Луїза Оріоль раптом зробилась говірка і всю дорогу розважала попутників. Вона пояснила, що з чорного вольвіцького каменю, — власне, лави з колишніх кратерів, збудовано всі тутешні церкви та будинки, через те овернські міста їй виглядають похмуро та закурено. Показала склепи, де цей камінь тешуть, так само й лавові потоки, що правлять за кар'єри, звідти його добувають. Запросила товариство помилуватися на величезну чорну Діву, охоронницю міста, що стоїть на верховині над Вольвіком.

Потім поїхали на вищу полонину, горбасту від погаслих вулканів. Коні пішли ступою довгим і важким шляхом. Край дороги тягнулись чудові зелені ліси. І ніхто вже не говорив.

Христіяна думала про мандрівку до Тазенатського озера. Та сама коляска, ті самі люди, та не ті вже серця! Все було ніби те саме... а проте... проте... Що ж сталося? Майже нічого!.. В неї трохи більше любові, в нього трохи менше... майже нічого!.. Тільки та різниця, що тоді бажання зароджувалося, а тепер вигасає... Майже нічого!.. Невидима тріщина... Кохання стало прісне... О, майже нічого, майже нічого!.. Та ще погляд коханих очей змінився, очі ті самі, а вже по-іншому бачать те саме обличчя!.. А що таке погляд?.. Майже нічого!

Візник спинився й сказав:

— Оце тут, праворуч оцією стежкою в ліс. Ідіть просто аж до кінця.

Всі зізли, крім маркіза, — йому година здавалась занадто гарячою. Луїза з Гонтраном пішли вперед, а Шарлота залишилась позаду з Полем та Христіяною, яка насилу йшла. Дорога лісом видалась їм довгою, потім вони вийшли на гребінь, порослий високою травою, і стали підніматися до старого кратера.

Луїза та Гонтран, спинившись на верховині, обоє високі й тонкі, виглядали так, немов стояли в хмарах.

Коли решта трое до них підійшли, вразлива душа Поля Бретіні перейнялась захватом.

Звідусіль — спереду, позаду, праворуч, ліворуч — їх оточували чудернацькі зрізані конуси, деякі — стрімкі, інші — приплющені, але всі з химерним обличчям мертвих вулканів. Ці важкі ланки гір з пласкими верховинами тяглися з півдня на захід по безмежній спустошеній полонині, яка, сама здіймаючись над Ліманню на тисячу метрів, височіла над нею скільки ока на схід та північ аж до невидимого, вічно туманного, вічно синястого обрію.

Праворуч, над усіма братами своїми, сьома чи восьма десятками погаслих тепер вулканів, зводився Пюї-де-Дом. Далі — Гравінуар, Круель Педж, Со, Ношан, Ваш. Сюди ближче — Пар'ю, Ком, Жюм, Тресу, Лушадьер — величезне кладовище вулканів.

Молоді люди здивовано споглядали цю картину. Біля їхніх ніг западав перший кратер, Ньюжер, глибока заросла травою яма, де на дні ще видніли три величезні брили темно-брунатної лави, що підважені були останнім подихом чудовиська, а потім упали назад в його завмерлу пащу й лишилися у ній на віки вічні.

Гонтран скрикнув:

— А я піду вниз! Подивлюсь, як те звір'я здихає. Ходімо, панни, бігцем по схилу!

І потяг Луїзу, схопивши її за руку. Шарлота побігла за ними; потім зразу спинилась, подивилась услід, як вони підстрибують, побравшись за руки, і, зненацька повернувши, пішла назад на край схилу, де сиділи на траві Христіяна з Полем. Дійшовши до них, впала навколішки, сховала обличчя в сукні молодої жінки й заридала.

Христіяна все зрозуміла: від певного часу чужі болі вражали її, наче власні рани. Вона обняла дівчину за плечі і, теж плачучи, прошепотіла:

— Бідненька, бідненька!

Шарлота все плакала, припавши до неї та сховавши голову, а руками несамохіть виривала пучечки трави.

Бретін'ї підвівся, щоб ніби й не бачити, але від цього дівочого горя, від цього розпачу безневинного створіння його раптом узяв гнів на Гонтрана. Глибока нудьга Христіянина його дратувала, а оце перше розчарування дівчинки зворушило його до серця.

Він вернувся й промовив, і собі ставши навколішки:

— Ну, заспокойтесь, благаю вас. Вони зараз придуть, заспокойтесь. Не треба, щоб вас побачили заплакану.

Вона схопилася, злякавшись самої думки, що сестра може застати її в сльозах. У грудях її клекотіли ридання, але вона стримувала їх, здушувала, і вони ще більшим боєм надимали її серце. Вона шепотіла:

— Так... так... перестала... нічого... перестала... Ось тепер... непомітно... Правда ж?.. Уже непомітно.

Християна втирала їй щоки своєю хусточкою, потім і сама втерлась. Вона сказала Полеві:

— Підіть-но гляньте, що вони роблять. Їх і не видно. Вони зникли під брилами лави. А я постережу малу та заспокою її.

Бретиньї підвівся й відповів тремтячим голосом:

— Я піду... і приведу їх, але ваш брат... матиме справу зі мною... сьогодні ж... і з'ясує мені свою поведінку, якій назви немає після того, що він нам казав.

І він бігцем пустився на дно кратера.

Гонтран, потягнувши Луїзу, подався з нею щосили крутим схилом великої ями, щоб мати змогу її потім стримати, підхопити, щоб їй дух забило, щоб голова в неї закрутилась, щоб вона злякалась. Захоплена його розгоном, вона пробувала його спинити й бурмотіла:

— Ох, не так швидко!.. Я впаду... Ви збожеволіли!.. Я впаду!..

Натрапивши на лавові брили, вони спинились, обоє задихані. Потім обійшли круг них, роздивляючись на широку розколину, подібну до наскрізної печери.

Коли вулкан наприкінці життя свого вивергнув цю останню піну, то, не здоліючи кинути її, як колись, під небо, він її виплюнув, загусклу й похололу, і вона залякла на його мрущих устах.

— Треба вниз зійти,— сказав Гонтран.

І штовхнув дівчину вперед. Потім, коли вони зійшли в грот, він сказав:

— От, панно, й момент, щоб вам освідчитись.

Вона була вражена:

— Освідчитись... мені!

— Атож, двома словами: ви чарівна!

— Це ви сестрі моїй скажіть.

— О! Ви добре знаєте, що я не вашій сестрі освідчуюсь.

— Кажіть!

— Ну, то ви не жінка були б, якби не зрозуміли, що я тільки вдавав, ніби лицяюсь до неї, щоб побачити, якими очима ви подивитесь на мене!.. А ваші очі стали дуже

сердиті! Ох, який я був радий! Тоді я спробував, як тільки міг, показати вам, щоб я насправді про вас думаю!..

Луїзі ніхто ніколи такого не казав. Вона була засоромлена й захоплена, в серці почувала радість і гордоці.

Він казав далі:

— Я добре знаю, що з вашою сестричкою вчинив негідно. Та що діяти? А втім, вона не помилилась у моїх почуттях. Бачите — вона лишилась на горі, не схотіла з нами йти... О, вона зрозуміла, зрозуміла!

Він узяв Луїзу Оріоль за руку й ніжно, гречно поцілував їй пучки, приказуючи пошепки:

— Яка ви гарна! Яка ви гарна!

Вона, прихилившись до лавового муру, слухала, як б'ється в неї серце від хвилювання, і мовчала. Думка, єдина, що снувалась у її стурбованому розумі, була думка перемоги: свою сестру вона пододала.

Аж ось на вході до грота виросла тінь. На них дивився Поль Бретіньї. Гонтран незмушено випустив руку, що тримав коло уст, і промовив:

— А, це ти... Ти сам?

— Так. Ми здивувались, що ви зникли.

— Гарзд, ми вертаємось, мій любий. Ми роздивлялись тут. А правда, цікаво?

Луїза, аж до волосся червона, вийшла перша й рушила вгору по схилу, а молодики пішли ззаду, тихо розмовляючи між собою.

Христіяна з Шарлотою дивилися з гори й чекали їх, побравшись за руки.

Всі разом вернулись до екіпажа, де залишився маркіз, і ноїв ковчег рушив до Анваля.

Зненацька екіпаж спинився в сосновому гайку і візник почав лаятись, — серед дороги лежав старий здохлий осел.

Всі злізли подивитись. Осел витягся на чорнувату пороку, сам теж темний і такий охлялий, що його шкура, постирана на випнутому маслаччі, ось-ось, здавалось, і ринула б, коли б тварина не пустилася духу. Під облізлою шерстю на боках вимальовувався геть увесь кістяк, а голова здавалася величезною — нещасна голова з заплющеними очима, спокійна, така мертва, аж здавалась щасливою та здивованою від цього нового блаженного спочинку. Великі, обвислі тепер вуха лежали ганчір'ям. Дві роз'ятрені рани на колінах свідчили, що він не раз падав цього дня, аж поки не звалився востаннє; а ще одна рана на череві

значила місце, де рік у рік штрикав його господар залізним гостряком на палиці, щоб збадьорити його обважнілу ходу.

Візник, взявши його за задні ноги, поволік до канави, і шия в осла витягнулась, мовби він заревти ще хотів, заголосити востаннє. Скинувши його на траву, візник люто пробурчав:

— І що за наволоч покинула його отут на шляху!

Ніхто нічого не сказав; усі посідали в екіпаж.

Христіяна, пригнічена, збуджена, бачила все злиденне життя тварини, що їй кінчилось край дороги: веселе головасте і вирласте ося, комічне й славне ося з шорсткою шерстю та довгими вухами скакало на волі, бігало біля матері, плутаючись у неї під ногами; потім перша бричка, перший узвіз, перший побій! А далі, далі безупинна й страшна путь нескінченними шляхами! І побій! Побій! Важезна ноша, пекуче сонце, а за поживу — трохи соломи, трохи сіна, кілька галузок і спокуса зелених лугів геть скрізь уздовж тяжкої дороги!

А потім на старість — залізний гостряк замість гнучкої лозини і жахливе мучеництво виснаженої, задиханої, вибитої тварини; надриваючись, осел тягнув надмірний тягар, відчуваючи біль у кожній кісточці, в усьому старому тілі, пошарпаному, як одежа в жебрака. І потім — смерть, добродійна смерть за три кроки від трави, що в канаві, де тягне його, лаючись, проїжджий, щоб звільнити шлях.

Христіяна вперше зрозуміла злигодні істот-рабів і також подумала, що смерть іноді буває дуже бажана.

Раптом вони проїхали повз маленький візок, що його, знемагаючи від стоми, тягли майже голий чоловік, обшарпана жінка й охлялий собака.

Вони спітніли й задихались. Собака з висолопленим язиком, худий та шолудивий, був прив'язаний між колесами. У візку — назбирані повсюди дрова, чи не крадені, коріння, пеньки, поламане гілля — здавалося, що під ним щось було сховане; на гіллі — лахи, а на лахах — дитина, сама лиш голівка в сірому ганчір'ї; кругла кулька з очима, носом, ротом!

Це була родина, оце людська родина! Осел здох від виснаги, і чоловік, без жалю до мертвого слуги, не спихнувши його навіть у канаву, кинув його серед дороги під колеса проїжджим екіпажам. Тоді, запрягнись сам з дружиною

в порожні голоблі, вони потягли візок, як тягнув його допіру осел. Вони йшли! Куди? Що робити? Чи було в них хоч кілька су? Чи довіку їм тягти візок, не мавши за що купити осла? З чого жити їм? Де спинитись? І помруть вони, мабуть, так само, як їхнє осла.

Чи одружені ці старці, чи просто спарувались? І дитя їхнє, це безформене ще звірятко, в брудну білизну загорнута, робитиме те, що й вони.

Християна про все це думала, і щось нове повстало в глибу її сполоханої душі. Вона побачила злидні бідаків.

Гонтран мовив зненацька:

— Не знаю чому, а сьогодні ввечері я волів би краще пообідати разом у Англійському кафе. Приємно було б побачити бульвар.

А маркіз пробурмотів:

— Чи ба! І тут добре. Новий готель проти старого багато кращий.

Поминули Турноель. Серце в Християни затремтіло від спогаду, коли вона впізнала той каштан. Вона глянула на Поля, та він сидів, сплющивши очі, й не побачив її приниженого поклику.

Незабаром угледіли спереду двох чоловіків, двох виноградарів; нагарувавшись, вони з заступцями на плечах йшли повільним, стомленим кроком.

Дівчата Оріоль почервоніли аж до волосся. Це були їхні батько та брат, що знову, як і колись, ходили на виноградники, цілі дні поливали потом землю, що їх збагатила, і, зігнувшись під сонцем, з ранку до вечора її копирсали; тим часом чудові їхні сурдути, ретельно складені, спочивали в комоді, а циліндри — в шафі.

Селяни вклонились, приязно посміхаючись, і всі руки з ландо відповіли на їхнє привітання.

Коли приїхали, Гонтран, злізши з ковчега, пішов до казино, але Бретінь його зразу спинив:

— Слухай, мій любий, недобре ти робиш, і я пообіцяв твоїй сестрі побалакати з тобою.

— Про що побалакати?

— Про те, як ти поводишся останніми днями.

Гонтран прибрав свого зухвалоного вигляду.

— Поводжуся? З ким?

— З дівчам, яке ти негідно покидаєш.

— Тобі так здається?

— А таки здається... і не без причини.

— Та, та! І давно ти став жаліти кинутих жінок?

— Ех, любий, тут же йдеться не про потіпаху якусь, а про дівчину.

— Це я добре знаю, тому й не спав з нею. Різниця чимала.

Вони пішли поруч. Поведінка Гонтранова дратувала Поля, і він знову почав:

— Якби ти не приятель був мені, я сказав би тобі чимало прикрого.

— А я не дозволив би тобі сказати.

— Ну, слухай, любий, мені шкода цієї дівчини. Вона плакала сьогодні.

— Чи ба! Плакала? Мені це лестить, справді!

— Ну, не жартуй. Що ти гадаєш робити?

— Я? Нічого.

— Ну, ти ж поводився з нею так, що скомпрометував її. Недавно казав нам, сестрі й мені, що гадаєш з нею одружитися...

Гонтран спинився і промовив глузливим тоном, де чути було загрозу:

— Сестрі й тобі краще було б не втручатися в чужі любовні справи. Я вам казав, що дівчина мені досить подобається і що коли б я одружився з нею, то зробив би розумний і розважливий вчинок. Та й годі. А тепер старша мені подобається більше! Я змінив думку. Це кожному трапляється.— Потім додав, пильно глянувши йому в вічі:— Ти що робиш, коли жінка перестає тобі подобатись? Жалієш її?

Поль Бретіні здивовано силкувався зрозуміти приховане значення цих слів. Він теж почав трохи гарячитись і сказав різко:

— Ще раз кажу — тут йдеться не про повію, не про заміжню жінку, а про дівчину, і ти обдурив, якщо не обіцянками, то поведінкою своєю. Так не роблять, чуєш ти, ні порядні, ні чесні люди!..

Гонтран зблід і тремтячим голосом урвав його:

— Мовчи!.. Ти вже забагато сказав... а я забагато слухав... Я теж, коли б не приятель тобі був... показав би тобі, що терпець у мене короткий. Ще слово — і між нами кінчено назавжди.— Потім, виважуючи слова, поволі сказав йому просто в обличчя:— Я не буду давати тобі пояснень... я міг би краще зажадати їх від тебе.. Що не личить ні

порядним, ні чесним людям, так це нескромність... вона може мати чимало форм... Дружба мусила б застерігати від неї... любов'ю її виправдати не можна.— Зненацька він змінив тон і сказав мало не вжарт:— А якщо ця дівчина так зворушує тебе й подобається тобі, візьми її собі, одружися з нею. Шлюб часто буває порадою в скрутному стані. Це порада й фортеця, де можна забарикадуватись проти дошкульних злигод. Вона гарна й багата!.. Добре було б, коли б ти скінчив цією пригодою!.. Втішно було б, якби ми одружилися тут удвох одного дня, бо я одружуся з старшою. Кажу тобі по секрету, ще не кажи нікому... Надалі не забувай, що ти менше, ніж будь-хто, маєш право говорити про чесність та сумніння в любовних історіях. Тепер вертайся до своїх справ. А я до своїх візьмусь. Прощай.

І, змінивши раптом напрямок, він пішов на село. Поль Бретіньї з непевністю в думках і тривогою в серці поволі вернувся до монт-оріольського готелю.

Він силкувався пригадати собі кожне Гонтранове слово, щоб добре зрозуміти його натяки, розгадати їхній зміст, і дивувався, як спритно деякі люди ховають од усіх соромну підоплічку своєї душі.

Христіяна запитала його:

— Що сказав вам Гонтран?

Поль пробурмотів:

— Боже мій, він... він уподобав тепер старшу... Гадаю навіть, що він хоче з нею одружитися... А коли я почав йому трохи запально дорікати, обеззброїв мене натяками... неприємними... для нас обох.

Христіяна впала в крісло й прошепотіла:

— Ох, боже мій!.. Боже мій!..

Але якраз нагодився Гонтран, бо допіру подзвонили на обід; він весело поцілував її в чоло й спитав:

— Ну, сестричко, як ся маєш? Чи не занадто ти стомилася?

Потім потиснув руку Полеві й звернувся до Андермата, що ввійшов слідком за ним:

— Слухайте-но, перлино зятів, чоловіків та приятелів, чи можете ви мені точно сказати, скільки коштує старий здохлий осел, що валяється на дорозі?

Андермат із доктором Лятоном гуляли коло казино на терасі, оздобленій вазами з підробленого мармуру.

— Він зі мною вже навіть не вітається,— сказав лікар про свого колегу Бонфія,— сидить отам у своєму лігві, як кабан. Гадаю, він отруїв би наші джерела, коли б його змога.

Андермат простував, глибоко замислений, заклавши за спину руку, в маленькому казаночку з сірого фетру, що зсунувся на потилицю, відкриваючи край лисини над чолом. Нарешті сказав:

— О, за три місяці старе товариство проситиме ласки. Ми розходимося тільки в десяти тисячах франків. Це той бідолаха Бонфій підбурює їх на мене та переконує, що я поступлюся. Але він помиляється.

Новий головний лікар провадив:

— Ви знаєте, вчора вони закрили своє казино. Ніхто туди не ходить.

— Знаю, але й до нас ходять не густо. По готелях дуже засиджуються, а в готелях нудно, мій любий. Треба тішити купальників, розважати їх, щоб їм і сезону було мало. Пожильці з нашого монт-оріольського готелю щовечора приходять, бо їм близько, а інші вагаються й лишаються вдома. Вся справа в дорозі, ні в чому іншому. Успіх завжди залежить від непомітних причин. Тільки треба їх знати. Треба, щоб дороги до місця розваги самі були розвагою, були, так би мовити, вступом до сподіваних утіх.

А що за дороги до нашого казино? Погані дороги, кам'янисті, круті, вони стомлюють. Коли дорога туди, де невідразно хочеться піти, широка, тінява вдень, а ввечері легка й некрута, то її вибираєш переважно перед іншими. Якби ви знали, як зберігається в тілі спогад про тисячу дрібниць, що від них у розумі не залишилося й сліду! По-моєму, саме так створено пам'ять у тварин. Чи вам парко було, десь ідучи, чи ноги собі набили об нерівне каміння, чи круто йти було,— хоч би ви й про інше щось думали, а коли вертатись на те місце доведеться, ви відчуєте непереможну фізичну відразу. Ви балакали з приятелем, ви зовсім не помітили цих дрібних невідгод путі, ви нічого не бачили, нічого не запам'ятали, але ваші ноги, м'язи, легені, все ваше тіло нічого не забули, і вони кажуть розумові, коли той хоче вести їх знову цим самим шляхом: «Ні,

не підемо, ми дуже намучились». І розум слухається без суперечок, скоряючись мовчазній мові товаришів, що його носять.

Отож нам треба гарних доріг, а це значить, нам треба землю того мугиря Оріоля. Але терпіння... Ах, до речі, Мас-Русель купив собі дачу на тих самих умовах, що й Ремюзю. Довелося піти на цю маленьку жертву, але він віддячить нам за неї вдесятеро. Спробуйте ж довідатись про справжні наміри Кльоша.

— Він зробить, як інші,— сказав лікар.— Але є ще одне, про що я кілька днів думаю і що ми зовсім забули,— це метеорологічний бюлетень.

— Який бюлетень?

— Бюлетень у паризьких газетах! Це доконче потрібно! Треба показати, що Монт-Оріоль перевищує всі сусідні курорти, що температура тут рівна, спека поміркована, нема різких змін погоди. Абонуйте під метеорологічний бюлетень місце в найголовніших впливових органах, а я щовечора повідомлятиму телеграфом дані про атмосферний тиск у нас і таке інше. Я їх так препарую, ці дані, що пересічна в кінці року буде вища за найкращі пересічні в околиці. Температура! О-о! Що впадає нам у вічі, коли розгортаєм великі газети?! Температура в Віші, температура в Руайя, Мон-Дорі, Шатель-Гійоні тощо. Це в літній сезон, а в зимовий — температура в Каннах, Ментоні, в Ніцці, в Сен-Рафаелі. В цих славетних курортах завжди повинно бути тепло та гарно, любий директоре, щоб парижанин думав: «До лиха, добре ж тим, що туди їдуть!»

Андермат скрикнув:

— Так-так-так! Маєте рацію! Як же я не подумав про це? Сьогодні ж до цього візьмуся. Якщо вже мова в нас про корисні речі, то чи написали ви професорам Лярена-рові та Паскалісу? Хотілось би мені мати тут оцю пару.

— Неприступні, любий голово... хіба що... хіба що самі після довгих спроб пересвідчаться, що наша вода чудова... Але на них попереднім... переконанням не вплинеш...

Вони порівнялися з Полем та Гонтраном, що прийшли по сніданку випити кави. Й інші купальники надходили, здебільшого чоловіки, бо жінки після їжі завжди йшли на годинку-дві до своїх кімнат. Петрюс Мартель гукав, наглядаючи за служниками: «Кюмелю, коньяку, ганусівки!» — тим самим плавким та глибоким голосом, яким за годину вигукував вказівки на пробі та давав тон прем'єрці,

Андермат спинився на хвилину побалакати з молодиками, потім знову пішов прогулюватись з головним лікарем.

Гонтран, схрестивши руки на грудях, поклавши ногу на ногу і спершись головою на спинку, відхилився на кріслі, підвів догори очі та цигару й курив у стані цілковитого щастя.

Раптом він запитав:

— Чи не хочеш зараз пройтися в долину Сен-Сусі? Дівчатка там будуть.

Поль завагався, потім, поміркувавши, відповів:

— Атож, залюбки.

Потім додав:

— А твої справи як?

— Сто чортів! О, вона в мене в руках, тепер уже не вирветься.

Тепер Гонтран узяв свого приятеля за вірника й розповідав йому день у день про свої успіхи та перемоги. Навіть так улаштував, щоб той був присутній, як співучасник, при його побаченнях, бо він дуже дотепним способом добився побачень з Луїзою Оріоль.

Після поїздки до кратера Ньюжера Христіяна припинила всякі прогулянки, перестала виходити, і тому бачитись їм було важко.

Брат, спочатку стурбований сестриним поведженням, почав добирати способу зарадити труднощам.

Звикнувши до паризьких звичаїв, де чоловіки його породи вважають жінок за дичину, на яку полювати частенько буває важко, він колись удавався до всіляких хитрощів, щоб наблизитись до пожаданої панни. Він краще, як будь-хто, вмів користуватись посередниками, знаходити зацікавлених послужників і вивчати з одного погляду тих, хто сприяв його заходам.

Коли несвідома Христіянина допомога урвалася, він почав для заміни шукати навкруг себе потрібну спільницю. «Жалісливу натуру», як він висловлювався, — і дуже швидко спинився вибором на дружині доктора Онора. Багато доводів промовляло за неї. Передусім чоловік її був дуже дружній з Оріолями й лікував цю родину уже двадцять років. Він знав дітей від народження, обідав у них щонеділі, а щовівторка їх у себе частував. Дружина його, гладка й стара дама з простих, претензійна й жадібна на лестощі, звісно, мусила безоглядно віддати себе до

послуг графові де Равенелю, шурякові самого власника Монт-Оріоля.

До того ж Гонтран, що розумівся на звідницях, зразу розцізнав у ній жінку, вельми придатну для цієї ролі. На око вона правдива звідниця, а отже, й душа в неї така сама».

Тож він якось провів її чоловіка аж до ганку й зайшов до неї. Сів, побалакав, полестив дамі, а коли надійшла обідня година, підвівся й сказав:

— Як у вас пахне смачно! У вас варять краще, ніж у готелі.

Пані Онора, запишавшись дуже, пробубоніла:

— Боже мій... якби я зважилась... якби зважилась, пане граф...

— Що якби зважились, люба пані?

— Запросити вас до нашого скромного столу.

— Йй-богу... йй-богу... я погодився б.

Доктор стурбовано пробурмотів:

— Але ж у нас нічогосінько немає — суп, яловичина, курка, та й уже.

Гонтран сміявся:

— З мене досить, погоджуюсь!

І він пообідав у подружжя Онора. Товстуха раз у раз схоплювалася, брала страви з рук покоївки, щоб та не пролила соусу на скатертину, і, на чоловікову досаду, сама слугувала коло столу.

Граф похвалив її страву, помешкання, люб'язність і покинув її в цілковитому захопленні.

Він знову до них навідався, немов гуляючи, знову був запрошений, і далі вже раз у раз заходив до пані Онора, куди й дівчата Оріоль щохвилини забігали не один рік по-сусідському й по-приятельському.

Гонтран години просиджував з трьома жінками, був ласкавий з обома сестрами, але щодня все більше виявляв свою прихильність до Луїзи.

Ревнощі, що між ними зародились ще тоді, як він почав лицятися до Шарлоти, тепер обернулись у ненависну ворожнечу з боку старшої сестри і в зневагу з боку молодшої. Потаїна на вдачу Луїза в свої недововки та стримане поводження з Гонтраном вкладала більше кокетства й визивності, ніж колись сестра її, дарма що та весела була, щира й невимушена. Шарлота, вражена в саме серце, приховувала свій біль гордощами, вдавала, що нічого не бачить, нічого не розуміє, і ніби байдужісінько ходила далі

на всі зустрічі в пані Опора. Вдома не хотіла лишатись, щоб не подумали, бува, що вона мучиться, плаче, поступається місцем сестрі.

Гонтран так пишався своїми хитрощами, що не міг утерпіти і все розповів Полеві. І Поль, якому це втішним видавалося, засміявся. До того ж після двозначних слів свого товариша він вирішив не втручатися вже до його справ і часто думав стурбовано: «Чи відомо йому щонебудь про мене та Христіяну?»

Дуже добре знаючи Гонтрана, він припускав, що той здатний заплющити очі на зв'язок своєї сестри. Але як же він раніш не натякнув, що здогадується або знає? Гонтран справді був з тих, для кого кожна світська жінка мусить мати коханця чи коханців, з тих, для кого родина є тільки товариство взаємодопомоги, для кого мораль є неминучий спосіб таїти різноманітні нахили, закладені в нас від природи, й для кого світська чесність є тільки ширма, щоб за нею ховати приємні пороки. А втім, якщо він намовив свою сестричку одружитися з Андерматом, то чи не робив він це з невиразною, а може, й певною думкою, що цей єврей буде поживою для всієї родини, і тепер, мабуть, зневажав би Христіяну, коли б вона вірна лишилась цьому чоловікові, як зневажав би й себе самого, аби не черпав грошей із зятевого гаманця.

Поль думав про все це, і воно хвилювало його душу, душу сучасного Дон-Кіхота, схильну, проте, до поступок перед сумлінням. Тоді він зробився дуже обережний із своїм загадковим приятелем.

Отож, коли Гонтран розповів йому, як він користується з пані Опора, Бретині посміявся, а трохи згодом навіть погодився піти до цієї особи й дуже охоче гомонів із Шарлотю.

Дружина лікарева заповідливо виконувала роль, яку примушували її грати, частувала гостей близько п'ятої години чаєм, як паризькі дами, ще й пирижечками свого власного виробу.

Коли Поль прийшов уперше, вона зустріла його, як давнього приятеля, посадила, силоміць узяла в нього капелюха й поклала на кошиночок поруч годинника. Потім, заметушившись, заклопотавшись, то до того, то до іншого звертаючись, вона, дебели й черевата, запитала:

— Чи не хочеться вам перекусити?

Гонтран пустував, жартував, сміявся, цілком задоволе-

ний. На хвилину він одвів Луїзу в амбразуру вікна під схвильованим поглядом Шарлоти.

Пані Онора, розмовляючі з Полем, сказала йому материнським тоном:

— Діточки приходять сюди на часинку погомоніти. Це ж безневинна річ, правда, пане Бретінї?

— О, зовсім безневинна, пані.

Коли він прийшов удруге, вона назвала його фамільярно «паном Полем» і ставилася вже до нього запанібрата.

Від того часу Гонтран з своїм глузливим запалом розповідав про запопадливість цієї дами; вчора він їй сказав:

— Чому ви ніколи не ходите гуляти з панночками на шлях до Сан-Сусі?

— А ми підемо, пане графе, підемо.

— Наприклад, завтра годині о третій.

— Завтра о третій годині, пане графе.

— Ви дуже ласкаві, пані Онора.

— До ваших послуг, пане графе.

І Гонтран пояснював Полеві:

— Ти розумієш, у кімнаті, при меншій, я не можу позалицятися до старшої по-справжньому. А в лісі ми можемо піти вперед або відстати трохи! А ти йдеш?

— Атож, залюбки.

— Ходім.

Вони підвелися й помалу пішли великим шляхом; потім, перейшовши Лярош-Прадьер, звернули ліворуч і зішли чагарями в лісисту долину. Коли минули річечку, сіли край стежки й чекали.

Невдовзі черідкою надійшли жінки: попереду — Луїза, позаду — пані Онора. Обидві сторони мовби здивувались від зустрічі.

Гонтран скрикнув:

— Що за щаслива думка вам спала — прийти сюди?

Лікарева відповіла:

— Якраз же мені ця думка спала!

І далі пішли гуляти вкупі.

Луїза з Гонтраном, помалу пришвидшуючи ходу, пішли далеко вперед і часом з очей зникали за зворотами тісної дороги.

Товстуха відсапувалась і бурмотіла, вибачливо поглядаючи на них:

— Що то молодість, ноги несуть. А я вже за ними не вженуся.

Шарлота скрикнула:

— Стривайте, я їх зараз покличу.

Вона сіпнулась уперед. Лікарева її затримала:

— Не заважайте їм, любенька, якщо їм хочеться побалакати. Не гаразд їх турбувати, вони й самі вернуться.

І вона сіла на траву в затінку під сосною та почала обмахуватись хусточкою. Шарлота скинула на Поля болісним поглядом, поглядом благальним і розпачливим.

Він зрозумів і сказав:

— Ну, панно, хай пані спочиває, а ми наздоженемо вашу сестру.

Вона поривно відповіла:

— Атож, пане.

Пані Онора не заперечувала:

— Ідіть, діти, йдіть, А я вас тут почекаю. Тільки не баріться дуже.

І вони також пішли геть. Тої пари не видно було, і вони йшли спочатку швидко, сподіваючись їх наздогнати, потім, хвилин за кілька, подумали, що Луїза з Гонтраном, мабуть, звернула або ліворуч, або праворуч у ліс, і Шарлота покликкала їх тремтячим голосом. Ніхто не озвався. Вона прошепотіла: «Ох, боже мій, де ж вони?»

Поля знову охопив той глибокий жаль, те болісне зворушення, що й тоді, коло Ньюжерського кратера.

Він не знав, що сказати цій зажуреній дитині. Йому жагуче хотілось по-батьківському обійняти її, поцілувати, сказати їй щось ніжне й заспокійне. Що саме? Вона озиралася довкола, вдивляючись крізь гілля нестямними очима, дослухалась найменшого шелесту й шепотіла:

— Здається, вони отут... Ні, отам... Ви нічого не чуєте?

— Ні, нічого не чую, панно. Найкраще — це почекати їх тут. — Він вагався якусь мить, потім спитав її тихо: — Вам це дуже боляче?

Вона підвела на нього сполоханий погляд, а очі її вже повилися прозорою вологою, і на темних віях забриніли сльозинки. Вона хотіла щось промовити і не могла, не зв'язувалась; а їй так хотілося полегшити своє переповерхнене, замкнуте, намучене серце!

Він казав:

— Так, ви дуже його любите... Він же вашої любові не вартий.

Вона не могла далі стримуватись і, затуливши руками очі, щоб сховати сльози, прошепотіла:

— Ні... ні... я не люблю його... він... так гидко вчинив: зі мною!.. Він посміявся з мене... це дуже гидко... підло... а мені, все-таки мені боляче... дуже... бо це жорстоко... атож. А ще болячіше мені через сестру... сестру... вона теж мене не любить... і зі мною ще лихіша, ніж він... Я почув-ваю, що вона мене вже не любить... зовсім... вона ненавидить мене... у мене тільки вона була... більше нікого немає... і я ж нічого не зробила!

Йому видно було тільки вухо її та молоде тіло шиї, що крізь комір сукні під легкою тканиною проступала до заокругліших форм. І він відчув, що співчуття, ніжність його хвилюють, що прокидається в ньому палке бажання віддати себе, яке щоразу його опановувало, коли жінка зворушувала йому душу. І його жадібна на пориви душа захоплювалась цим безневинним, зворушливим, наївним і жорстоко чарівним болем.

Він несвідомо простяг до неї руку, мов щоб дитину погладити й заспокоїти, і обійняв її за плечі. Тоді почув, як швидко калатає в неї серце, немов у спійманої пташки.

І ці невпинні, хапливі вдари передавались йому по руці до його власного серця, і воно теж забилося частіше. Він почував це швидке «тень-тень», воно віддавалось у всьому його тілі, в м'язах, у нервах, поєднуючи їхні два серця в одне, і те серце одним болем болить, одним хвилюванням тріпотить, одним життям живе, мов ті годинники, що їх здалека дріт сполучає і рушить їх разом секунда в секунду.

Але вона зненацька розтулила своє почервоніле, а все ж гарненьке обличчя, хутко втерлася й промовила:

— Ох, та що це я?! От дурненька! Не треба було вам усього цього казати. Вертаймось швидше до пані Онора й забудьте... Обіцяєте?

— Обіцяю.

Вона простягла йому руку.

— Я вірю. Мені здається, ви людина чесна.

Вони пішли назад. Він підхопив її на руки і переніс через струмок, як піднімав колись і Христіяну. Христіяна! Скільки разів ходив він з нею цією дорогою, коли кохав її! Він думав, дивуючись на свою переміну: «Як то швидко ці пристрасті минають!»

Шарлота, поклавши пальця на уста, шепнула:

— Пані Онора заснула, сядьмо тихенько.

Гладуха справді спала, прихилившись до сосни, при-

кривши хусточкою обличчя й склавши на животі руки. Вони сіли трохи далі й не розмовляли, щоб її не збудити.

Тиша в лісі стояла така глибока, аж почала гнітити їх, як страждання. Чулося тільки, як дзюрчить вода по камінню та ще легенько шарудять у траві комахи, дзижчить у повітрі рій мошви та великі чорні жуки шелестять опалим листом.

Де ж Луїза з Гонтраном? Що роблять? Аж ось здалека почулись їхні голоси, вони верталися. Пані Опора прокинулася і здивовано спитала:

— А ви вже тут? Я й не почула, як ви прийшли!.. А тих ви знайшли?

Поль відповів:

— Ось вони йдуть.

Долинув Гонтранів сміх. І від цього веселого сміху з серця Шарлотиного ніби впав тягар. Вона не могла сказати, чому їй полегшало.

Незабаром вони показалися на стежці. Гонтран майже бігцем вів за руку дівчину, геть почервонілу. І, ще навіть не підійшовши, він почав — так-бо хотілось йому швидше розповісти пригоду:

— Ви й не знаєте, кого ми заскочили!.. Закладаюся, не відгадаєте... Прекрасного доктора Мазеллі з дочкою славетного доктора Кльопа, як каже Віль, з вродливою рудоволосою вдовою... Атож... застукали... розумієте... застукали... Він цілував її, шахрай... Та ще й як цілував!

Пані Опора на ці надмірні веселощі гідно зауважила:

— О пане графе!.. Подумайте про панночок!..

Гонтран глибоко вклонився:

— Ви, люба пані, цілком маєте рацію, коли нагадусте мені про якусь пристойність. Усі ваші зауваги завжди чудові.

Потім, щоб не вертатися вкупі, молодики вклонилися дамам і пішли лісом.

— Ну?— спитав Поль.

— Ну, так я сказав їй, що кохаю її і за щастя матиму одружитися з нею.

— А вона що сказала?

— Вона сказала мені з дуже милою обережністю: «Побалакайте з батьком. Через нього я й дам відповідь».

— Що ж ти робитимеш?

— Негайно вповноважу свого посла Андермата на офіційну пропозицію. А коли старий хрін крутитиме, я скомпрометую дівчину якимсь вибриком.

Андермат усе ще розмовляв з доктором Лятоном на терасі казино. Гонтран одвів зятя вбік і познайомив його з ситуацією.

Поль пішов Ріомським шляхом. Йому треба було побути на самоті, бо всі думки й усе тіло йому опанувало те хвилювання, що раз у раз прокидається в нас на порозі кохання.

Вже якийсь час, не здаючи собі справи, він підпадав свіжому й проникливому чарові цієї покинутої дівчинки. Вона здавалась йому такою любовою, доброю, простою, такою щирою та наївною, і він спочатку перейнявся до неї співчуттям, тим зворушливим співчуттям, що його завжди викликає в нас жіноча туга. Потім, зустрічаючись часто з дівчиною, він дозволив прорости в своєму серці цьому зерну, цьому зернятку кохання — бо ж ті жінки сіють у нас його так легко, а паростки його виростають такі буйні. І тепер, найбільше останньої години, він відчував, що його захопило й переслідує відчуття її близькості, хоча її нема з ним, — перша ознака кохання.

Він ішов шляхом, і його не покидав спогад про її очі, звук її голосу, її посмішку, сльози, ходу, навіть колір та шелест її сукні.

І він думав: «Здається, я вскочив. Я себе знаю. Яке безглуздя! Найкраще було б мені, мабуть, вернутися до Парижа. Чорти його батькові, вона ще ж дівчина. Не можу ж я зробити з неї коханку».

Потім він починав думати про неї так, як думав рік тому про Христіану. Ця дівчина також була геть відмінна від усіх жінок, яких він знав, від жінок, що народилися й вирости в місті; відмінна навіть від дівчат, що з дитинства засвоїли матірне кокетство чи кокетство всіх своїх знайомих. В ній не було тієї штучності, що в жінках, вихованих для спокуси, в її словах не було нічого завченого, в поведінці нічого умовного, в погляді нічого фальшивого.

Це була не тільки нова й чиста істота, а ще й дитя примітивної раси, справжня дочка землі, що мала зробитися жінкою міста.

І він жагуче боронив її проти невизражного опору, який почував у собі. Перед його очима проходили постаті з поетичних романів, витвори Вальтера Скотта, Діккенса та Жорж Санд, і вони ще більше розпалювали його уяву, завжди збурювану жінкою.

Гонтран казав про нього: «Полю! Це ж кінь, нав'ючений коханням. Одне скине додолу, а друге вже знову на спині».

Але Бретінії помітив, що вже вечорів. Він уже довго ходив. І рушив додому.

Проходячи коло нових купелей, він побачив, що неподалік бродять виноградниками й вимірюють землю Андермат та обоє Оріолів. З їхніх рухів він зрозумів, що вони завзято сперечаються.

За годину Віль зайшов до вітальні, де зібралася вся родина, й сказав маркізові:

— Любий тестю, повідомляю вас, що ваш син Гонтран через півтора-два місяці жениться з панною Луїзою Оріоль.

Пан де Равенель здивувався:

— Гонтран? Що ви кажете?

— Кажу, що через півтора-два місяці він, за вашою згодою, жениться з панною Луїзою Оріоль. Вона буде дуже багата.

Тоді маркіз сказав лагідно:

— Боже мій, якщо йому до вподоби, то я згоден.

І банкір розповів, як він зісватав Гонтранові дочку старого селянина.

Дізнавшись від графа, що дівчина ладна дати згоду, він вирішив зразу ж здобути згоду виноградаря, не даючи йому часу взятись на хитрощі.

Тож він подався до Оріолів і застав старого, коли той на превелику силу, за допомогою Велета, що лічив на пальцях, викладав свої рахунки на шматку замащеного паперу.

Він сів і сказав:

— Залюбки випив би шклянку вашого доброго вина.

Скоро приніс великий Жак шклянки та повнісінький глек, він запитав, чи вернулась панна Луїза, і попросив її покликати. Коли вона ввійшла, він підвівся, вклонився їй низько й промовив:

— Чи хочете ви, панно, вважати мене зараз за приятеля, якому все можна сказати? Так, правда ж? Ну, так я маю до вас дуже делікатне доручення. Мій шурик, граф Рауль-Олів'є-Гонтран де Равенель, закохався у вас, за що я його хвалю, і доручив мені запитати вас при вашій родині, чи згодитесь ви бути йому за дружину.

Луїза, несподівано заскочена, стурбовано глянула на батька. А дядько Оріоль сполохано глянув на сина, свого

постійного радника, а Велет глянув на Андермата, а той провадив далі трохи згорда:

— Ви розумієте, панно, що я, взявши на себе це доручення, пообіцяв своєму шурякові принести негайну відповідь. Він дуже добре знає, що, може, й не подобається вам, — у такому разі він завтра ж звідси виїде й ніколи сюди не вернеться. Мені здається, ви знаєте його досить для того, щоб відповісти мені, простому посередникові, — «згодна» чи «не згодна».

Вона похилила голову, і червоніючи, але рішуче прошепотіла:

— Я згодна, пане.

Потім утекла швидко, аж зачепилась за двері.

Андермат знову сів і, наливши собі по-селянському шклянку вина, промовив:

— А тепер побалакаємо про справи.

І, не припускаючи навіть можливості вагатись, він почав зразу про посаг на підставі заяви, яку зробив йому виноградар три тижні тому. Він оцінив теперішній достаток Гонтранів на триста тисяч ф'ранків, крім надій, і дав наздогад, що коли така людина, як граф де Равенель, погодилася просити руку Оріолевої дочки, дівчини, зрештою, дуже чарівної, то, річ певна, її родина зуміє оцінити цю честь грошовими жертвами.

Тоді селянин, геть спантеличений, але полещений і майже обеззброшений, спробував боронити своє добро. Сперечалися довго. А втім, Андермат своєю заявою від самого початку polegшив цю суперечку.

— Ми не вимагаємо ні готівки, ні цінностей, тільки ту землю, яку ви самі назвали мені тоді, як посаг панни Луїзи, та ще деяку, яку я вам зараз назначу.

Можливість не викладати гроші, — ті поволі збирає гроші, які ф'ранк до ф'ранка, су по су надходили до хати, чудові білі й жовті монети, стерті по руках, по кишнях, по столах у кафе, по глибоких шухлядах старих шаф; гроші, дзвінку історію стількох трудів, клопоту, стоми та праці, такі любі серцеві, очам та пальцям селянським, дорожчі за корову, землю, хату, ті гроші, які часом важче буває віддати, ніж саме життя, — можливість не розлучатися з ними, розлучаючись із дочкою, зразу ж породила в душі батькові й синові великий спокій, бажання погодитись, тасмну, але стриману радість.

Проте вони сперечались, щоб зберегти ще й якийсь клапоть ґрунту. На столі розіклали докладний план Монт-Оріоля і хрестиками зазначили на ньому одну по одній ділянки, що віддавали Луїзі. Андерматові треба було цілої години, аби здобути останні два шматки. Потім, щоб для кожної сторони не було жодного непорозуміння, пішли з планом на місце. Тут знову ретельно перевірили позначені хрестиками ділянки й ще раз їх назначили.

Але Андермат не заспокоївся, бо Оріолі, на його думку, могли при першій же нагоді відмовитись від частин своїх поступок і спробувати назад повернути собі виноградники й шматки ґрунтів, потрібні для їхніх власних планів, отож він добирав практичного й певного способу, щоб зробити їх угоду остаточною.

Аж ось йому спала думка спочатку ніби й смішна, але потім вона видалась йому чудовою, хоч і чудною.

— Якщо хочете, — сказав він, — ходімо та все запишемо, щоб чогось потім не забути.

Якраз вони входили в село, тож він спинився коло тютюнової крамнички й купив два аркуші гербового паперу. Він знав, що запис земель, складений на цьому офіційному папері, набуде для селян характеру якоїсь непорушності, бо за цими аркушами стоїть закон, вічно невідомий і погрозливий, підпертий жандармами, штрафами та в'язницею.

Отже, він написав на одному аркуші й скопіював на другому: «Внаслідок шлюбної обіцянки між графом Гонтраном де Равенель та панною Луїзою Оріоль, пан Оріоль-батько дає в посаг своїй дочці такі володіння...» І далі все докладно перелічив за номерами сільського кадастрального реєстру.

Потім поставив дату й підписався, дав підписатися дядькові Оріолю, який і собі зажадав, щоб у документі згадано й посаг нареченого, і пішов до готелю з папером у кишені.

З цієї історії всі сміялися, а Гонтран найдужче.

Тоді маркіз сказав синові з великою гідністю:

— Сьогодні ввечері ми підемо вдвох до їхньої родини, і я сам потверджу пропозицію, зроблену попередю від мого зятя, щоб воно було переконливіше.

З Гонтрана був чудовий жених — і ласкавий, і уважний. Усім він робив подарунки з Андерматового гаманця й раз у раз ходив на побачення з дівчиною то до неї додому, то до пані Онора. Поль тепер майже щоразу його супроводив, щоб зустрітися з Шарлотою, яку після кожної зустрічі покладав більше не бачити.

З сестриним одруженням вона бадьоро примирилася й говорила про нього навіть з приємністю, немов жодного болю їй у душі не зачалося. Тільки на вдачу ніби трохи змінилася, статечніша зробилася й не така відверта. Поки Гонтран у кутку тихенько нашіпував гречності Луїзі, Бретіньї поважно розмовляв з Шарлотою і поволі піддавався їй, відкривав своє серце новому коханню, що заливало його, як морський приплив. Він знав це й не опирався, міркуючи: «Чи ба! Коли настане момент, утечу, та й уже». Від неї він ішов до Христіяни, що лежала тепер майже з ранку до вечора в шезлонгу. Вже на порозі почував себе знервованим, роздратованим, у нього з'являлася войовнича готовність до дрібних сварок, що виникають від втоми і нудьги. Все, що вона казала, все, що думала, його наперед обурювало; її страдницький вигляд, її покора, її докірливі й благальні погляди викликали в ньому злість; і, лише як людина вихована, він стримував своє бажання наговорити їй прикрих слів; і коло Христіяни його ніколи не покидала думка про іншу; перед очима завжди стояв образ дівчини, з якою допіру розлучився.

Бачивши його так рідко, Христіяна мучилась і допитувалася, що він цілими днями робить; він вигадував усякі байки, а вона уважно слухала, силкуючись добрати в них, чи не думає він про якусь жінку. Почуваючи незмогу затримати його, незмогу хоч трохи надихнути його любов'ю, що її мучила, фізичну незмогу подобатись йому, віддатись йому, здобути його пестощами, якщо не могла вже повернути його собі коханням, — вона всього боялася, хоч і не знала причини свого страху.

Вона невиразно почувала, що її чекає небезпека, велика, невідома небезпека. І вона ревнувала наосліз, ревнувала до всього, до жінок, яких бачила в вікна, — всі вони здавались їй чарівними й небезпечними, хоч Бретіньї майже ніколи й слова їм не сказав.

Вона питала його:

— Чи ви помітили тут дуже гарненьку особу, брюнетку, досить високу, бо я зразу її побачила? Вона, певно, цими днями приїхала.

Коли він відповідав: «Ні, не знаю її» — вона зразу ж підозрювала тут брехню, бліднула й казала:

— Та не може бути, щоб ви її не побачили. Вона ж вродлива, просто красуня!

Він дивувався її упертості:

— Запевняю вас, що не бачив її. Спробую зустрітися з нею.

Вона думала: «Напевно, це вона і є». Іншими днями вона була переконана, що він має тут потай від неї зв'язок, що виписав собі коханку, може, й свою актрису. І вона розпитувала кожного — батька, брата, дружину — про всіх молодих та спокусливих жінок, яких знали в Анвалі.

Якби ж вона могла хоч ходити та сама пошукати, вистежити його, тоді б трохи заспокоїлась, але через свою майже цілковиту нерухомість, якої мусила тепер додержувати, вона терпіла страшенну муку. І коли розмовляла з Полем, самий звук голосу зраджував її тугу й роз'ятрював йому нервову нетерплячку від цієї кінченої любові.

Тільки про одне він міг тепер говорити з нею спокійно — про близьке весілля Гонтранове, бо тоді він міг згадувати ім'я Шарлоти й думати вголос про дівчину. І йому була навіть якась таємнича, невиразна, нез'ясовна втіха в тому, що Христіяна вимовляє її ім'я, хвалить вроду й прикмети дівчини, жаліє її, шкодує, що брат нею пожертвував, і бажає, щоб якийсь чесний чоловік зрозумів її, полюбив і одружився з нею.

Він казав:

— О, безперечно, Гонтран зробив дурницю. Дівчинка напрочуд чарівна.

Христіяна довірливо підхоплювала:

— Напрочуд чарівна. Перлина! І бездоганна!

Йй ніколи й на думку не спадало, що такий, як Поль, міг полюбити дівча й може колись з нею одружитись. Вона боялась тільки його коханок.

І, з дивної властивості людського серця, похвала Шарлоті на вустах Христіяни набувала для нього надзвичайної цінності, збуджувала його любов, збурювала його бажання, оповивала дівчину непереможною принадою.

Отож одного дня, коли він із Гонтраном прийшов до пані Онора, щоб зустрітися з дівчатами Оріолями, вони застали

в вітальні доктора Мазеллі, що розсівся там, як у себе вдома.

Він простяг молодикам обидві руки, посміхаючись своєю італійською посмішкою, що в ній усе серце ніби відкривалося за кожним словом і кожним рухом.

Між ним та Гонтраном нав'язалась уже фамільярна та поверхова приязнь, не так від щирого почуття та довіри, як від потайної спорідненості, прихованої подібності, якоїсь спільності в нахилах.

Граф спитав:

— А як же ваша гарна блондинка з лісу Сан-Сусі?

Італієць посміхнувся:

— Чи ба! Між нами розходження. Вона з тих жінок, що обіцяють усе, а не дають нічого.

Почалася балачка. Вродливий лікар запобігав перед дівчатами, найбільше перед Шарлотою. Розмовляючи з жінками, він голосом, рухами й поглядом виявляв постійне обожнення. Вся його особа, з голови до п'ят, казала їм: «Я вас люблю!» — так красномовно, що непомилно їх до нього прихилила.

Він мав грацію артистки, пурхотливу ходу танцівниці, зручні рухи штукаря, знав усю науку природної і штучної спокуси, якою безперестань користувався.

Вертаючись з Гонтраном до готелю, Поль скрикнув похмуро:

— Що цьому шарлатанові там треба?

Граф лагідно відповів:

— Хіба цих авантюристів можна знати? Ці зухи скрізь пролазять. Він, мабуть, стомився від мандрівного життя, від примх своєї іспанки, в якій не так за лікаря, як за лакея, а може, й більше. Він шукає. Дочку професора Кльоша дуже добре було б спіймати, та він, каже, схибив. Молодша дочка Оріоля для нього не менше коштовна. Він пробує, мацає, нюшить, вимірює. Він зробився б співвласником води, спробував би скинути того дурня Лятона, а, в усякому разі, щоліта залучав би собі чудову клієнтуру на зиму... Сто чортів, отакий у нього задум, безперечно.

У серці Полеві прокинувся глухий гнів і ревнива ворожість.

Хтось крикнув:

— Гей, гей! — І їх наздогнав доктор Мазеллі.

Бретінї сказав йому навмисне іронічно:

— Куди це ви так швидко біжите, докторе, так ніби за фортуною женетеся?

Італієць посміхнувся, відскочив не спиняючись назад, граційним рухом арлекіна застромив руки в кишені, повернув їх, витягнув двома пальцями, щоб показати, що в них порожнісінько. Потім сказав:

— Фортуни я ще не спіймав.

І, елегантно повернувшись на носках, він побіг далі, як людина дуже заклопотана.

Наступними днями вони не раз зустрічали його у доктора Онора, де він зробився корисним усім трьом жінкам завдяки безлічі дрібних і любих послуг, завдяки тій самій спритності, яку він уживав, мабуть, і перед герцогинею. Він усе досконало вмів робити, від компліментів до макаронів. До того ж з нього був чудовий кухар, і, надівши, щоб не забруднитись, синій служницький фартух та кухарський паперовий ковпак на голову, наспівуючи по-італійському неаполітанських пісень, він майстерно порався в кухні, ні в чому не був смішний, усіх розважав та чарував, навіть дурнувату служницю, що казала про нього: «Це сам Ісус Христос!»

Незабаром його задуми зробились цілком виразними, і Поль не сумнівався вже, що він хоче закохати в себе Шарлоту.

Здавалося, йому щастило. Щоб сподобатись, він докладав таких лестоців, запопадливості, хитроців, що обличчя в дівчини, коли бачила його, осявалося усміхом задоволення.

Поль і собі, не здаючи собі навіть добре справи, прибрав закоханого виразу й став до змагання. Тільки-но бачив доктора коло Шарлоти, то й сам підходив і силкувався, своїм звичаєм одвертіше, здобути в дівчини прихильність. Виявляв до неї різкувату ніжність, братерську відданість і казав їй з фамільярною щирістю — «я вас дуже люблю, повірте!» — але казав так сердешно, що в словах його не можна було вбачати любовного освідчення.

Здивований несподіваним суперництвом, Мазеллі пускав у діло всі свої здібності, і коли Бретіньї, мучений ревностями, тими наївними ревностями, що їх чоловік почував до кожної жінки, навіть коли не любить її, а тільки впадав, — коли Бретіньї, палаючи природним обуренням, робився задирливим та згірдным, лікар — гнучкіший і завжди владний над собою, відповідав дотепами, жартами, влучними та глузливими компліментами.

Це була щоденна боротьба, в якій обидва вони заповзалися, хоч, може, жоден з них не мав у ній якихось певних

планів. Вони не хотіли поступитись, як ті собаки, що вчепились у здобич.

До Шарлоти знову повернувся добрий настрій, але якесь проникливе лукавство, щось нез'ясовне, не таке щире, як колись, з'явилось у її посмішці та погляді. Так ніби Гонтранова зрада її навчила, підготувала до можливих розчарувань, зробила її хитрішою та обережнішою. Вона тонко і вправно маневрувала між обома закоханими, кожному казала те, що треба сказати, ніколи не підбурювала їх одного на одного, ніколи не давала жодному з них приводу гадати, хто їй подобається; трохи глузувала з одного перед одним, полишала їх при рівній грі, навіть ніби не зважала серйозно на жодного. І в усьому цьому не було кокетства, а тільки пустотлива хлоп'яча безпосередність, що робить часто дівчат непереможними.

Аж ось Мазеллі ніби дістав зненацька перевагу. Він, здавалось, зробився з нею інтимніший, немовби між ними виникла потайна згода. Розмовляючи з нею, він злегка грався її парасолькою або стрічкою з її сукні, а це здавалось Полеві якимсь актом морального посідання й нагопило йому такого розпачу, що він ладен був дати італійцеві ляпаса.

Та одного разу, коли всі зібралися в домі в дядька Оріоля і Бретіньї розмовляв з Луїзою та Гонтраном, пильно наглядаючи за Мазеллі, що тихенько розповідав щось усміхненій Шарлоті, він раптом побачив, що дівчина геть схвилювалась, почервоніла, і в нього жодного сумніву не було: суперник освідчився їй у коханні. Вона спустила очі, перестала посміхатись, але слухала; і Поль, почувуючи, що вибухне ось-ось, сказав Гонтранові:

— Слухай-но, вийди, будь ласка, зі мною на хвилинку.

Граф перепросив наречену й рушив услід за приятелем.

На вулиці Поль скрикнув:

— Треба, друже, за всяку ціну не дати цьому негідникові італійцю спокусити дитину. Вона проти нього зовсім беззахисна!

— Що ж мені, по-твоєму, зробити?

— Попередити, що він авантюрист.

— Еге, мій любий, це мене не обходить.

— Але ж вона буде тобі зовиця.

— Так, але я не маю жодних доказів, що Мазеллі якось злочинно на неї зазіхає. Він так само лицяється до всіх жінок і нічого непристойного не зробив і не сказав.

— Гаразд, якщо ти не хочеш узяти на себе цей обов'я-

зок, то я сам одшию його, хоч мене, певна річ, воно ще менше обходить, ніж тебе.

— Так ти закохався в Шарлоту?

— Я?.. Ні... Але я ясно бачу гру цього шахрая.

— Ти втручаєшся, мій любий, у делікатні справи... принаймні, якщо ти закоханий у Шарлоту..

— Ні... я не закоханий... але хочу прогнати пройдисвіта, от що...

— Чи можна мені знати, що ти збираєшся зробити?

— Дати ляпаса мерзотникові.

— Атож, найкращий спосіб, щоб вона його покохала. Ви битиметесь, і чи він тебе зранить, чи ти його,— однаково він в її очах стане героєм.

— А ти що зробив би?

— Бувши тобою?

— Бувши мною.

— Я поговорив би з дівчиною по-приятельському. Вона дуже довіряє тобі. Я б коротенько їй сказав, що таке оці світські гульвіси. В тебе звинувачення добре б вийшло. Ти з огнем. І я натякнув би, по-перше, чому він прилипнув до іспанки, по-друге, чому він пробував спіймати дочку професора Кльоша, по-третє, чому він, спіймавши там облизня, силкується нарешті здобути Шарлоту Оріоль.

— А чому ти сам цього не зробив? Ти ж будеш їй зять.

— Бо... бо... через те, що між нами сталося... чи бачиш... я не можу.

— Справедливо. Я сам їй скажу.

— Може, зразу й улаштувати тобі розмову з нею наодинці?

— Атож, сто чортів.

— Гаразд, погуляй хвилин з десять, я виберуся з Луїзою й Мазеллі, і ти застанеш меншу на самоті, коли вернешся.

Поль Бретіньї пішов собі до анвальських міжгір'їв, добираючи, як розпочати йому цю важку розмову.

Він справді застав Шарлоту Оріоль саму в холодній тинькованій вітальні батьківської хати і сказав їй, сідаючи поруч:

— Це я, панно, попросив Гонтрана влаштувати мені з вами побачення.

Вона глянула на нього ясними очима:

— Навіщо?

— О, не на те, щоб казати вам банальні компліменти

по-італійському, а щоб поговорити з вами, як приятель, як відданий приятель, дати вам пораду.

— Кажіть.

Він почав здалека, спираючись на свій та її досвід, і помітно обережними, але виразними фразами звів мову на авантюриків, що скрізь шукають багатства, з професійною вправністю використовуючи всіх наївних і добрих істот, чоловіків і жінок, захоплюють їхні гаманці й серця.

Вона трохи зблідла й слухала його серйозно, напружено. Вона спитала:

— Я розумію й не розумію. Ви про когось кажете — про кого саме?

— Я кажу про доктора Мазеллі.

Тоді вона спустила очі й хвилину сиділа мовчки; потім почала нерішуче:

— Ви щирий, то й я щира буду. Після... після... після сестриних заручин я зробилась не така... не така дурна. Атож, я й сама вже здогадувалась про те, що ви кажете... і мене тільки тишило, що він приходить.

Вона підвела обличчя, і в її посмішці, в її хитрому погляді, в кирпатому носику, у вогкому блискві її зубів, що сяднули між губами, було стільки щирої грації, веселого лукавства й чарівної жартівливості, що Бретіньї геть зайнявся поривом до неї, тим поривом, що схилив його, нестямного від пристрасті, до ніг останньої коханки. І його серце калатало radoцями; отже, Мазеллі не здобув переваги. Він, він переміг.

Він спитав:

— Так ви не любите його?

— Кого? Мазеллі?

— Ні.

Вона глянула на нього так тужно, що він геть збурився і прошепотів благально:

— І... ви не любите... нікого?

Вона відповіла, спустивши очі:

— Не знаю... Я люблю тих, хто мене любить.

Він раптом схопив дівчину за руки й, цілючи їх шалено, в якійсь нестямі, в тому солодкому запамороченні, коли голова палає, коли слова підказує йому не затуманений розум, а розбурхані почуття, пробурмотів:

— Так я ж вас люблю, Шарлотчко, я ж вас люблю!

Вона хутчій визволила одну руку й поклала йому на уста, прошепотівши:

— Мовчіть... Мовчіть, будь ласка... Мені вже надто боляче буде, якщо й це брехня.

Вона підвелася; він устав, схопив її в обійми й безтямно поцілував.

Їх сполохав раптовий шелест — увійшов дядько Оріоль і вражено втупився на них. Потім він крикнув:

— Ох, мерзотник! Ох, мерзотник!.. Ох, злодюга!..

Шарлота втекла, і чоловіки лишилися віч-на-віч.

Зніяковівши на хвилину, Поль спробував тепер порозумітись.

— Боже мій... пане... я поводився... справді як...

Але старий не слухав; гнів, лютий гнів його змагав, і він підступав до Бретіньї, стиснувши кулаки та приказуючи:

— Ох, злодюга...

Потім, коли наблизився впритул, схопив його за коміра своїми мозолястими селянськими руками. Але Поль, теж високий, та ще й дужчий за овернця силою і спритністю спортсмена, відтругив його плечем і притиснув до стінки.

— Слухайте, дядьку Оріоле, нам не битися треба, а порозумітись. Я поцілував вашу дочку, це правда... Присягаюся вам, що це я вперше її поцілував... і присягаюся, що хоч одружитися з нею.

Прагнення фізичної розправи вщухло в старого від стусана супротивника, але гнів ще не вгамувався, і він пробурчав:

— А, он що! Дочку вкрали, а тепер і до грошей... Шахрай...

Тоді все, що він мав на серці, вихлюпнуло безліччю розпачливих слів. Він ніяк не міг заспокоїтись, що пообіцяв дати за старшою дочкою виноградники, що вони попадуть до рук тим парижанам. Він згадував про злигодні Гонтранові, про підступність Андерматову і, забуваючи про несподіване багатство, завдяки банкірові одержане, виливав свою жовч та потайну злобу на цих негідників, що не давали йому спокійно спати.

Так ніби Андермат з родиною та друзями щоночі приходили його грабувати, красти в нього щось — землю, джерела, дочок.

І він кидав ці докори Полеві в обличчя і його обвинувачував, що він теж зазіхає на чуже добро, що він шахрай й Шарлоту хоче взяти, щоб захопити його, Оріолеві, ґрунти.

Бретіньї незабаром обурився й крикнув:

— Та я ж багатший за вас, чортова ви шкапа! Я сам вам грошей дам...

Старий замовк, не ймучи віри, але напоронившись, і вже спокійнішим голосом знову розпочав свої скарги.

Поль тепер слухав, пояснював і, вважаючи, що ця пригода, в якій він був єдиний винуватець, його зобов'язує, пропонував одружитися без ніякого посагу.

Дядько Оріоль хитав головою і вухами, перепитував, не розумів. На його думку, Поль нічогоісінько не мав, був суцїй жебрак.

І коли Бретіньї в розпачі крикнув йому:

— Та в мене ж більш як сто двадцять тисяч ренти, старий дурню! Розумієте?.. Три мільйони!..

Той раптом спитав:

— А ви напишете на папері, скільки в вас?

— Звичайно, напишу!

— І підпишетесь?

— І підпишусь.

— На гербовому папері?

— Та на гербовому ж!

Тоді старий підвівся, відімкнув шафу, видобув з неї два аркуші паперу з державним гербом і, взявши зобов'язання, що Андермат тому кілька день з нього виправив, написав чудернацьку шлюбну обіцянку, де згадано про ті три мільйони, гарантовані нареченим, і де Бретіньї довелося поставити вкінці свого підписа.

Коли Поль вийшов надвір, йому здалося, ніби земля крутиться вже не в той бік. Отже, він був заручений — мимо своєї волі, мимо її волі, через крутість обставин, що замикають вам будь-який вихід. Він бурмотів:

— Що за божевілля!

Потім подумав: «Чи ба, я, може, й не знайшов би чогось кращого в цілому світі». І в глибу серця він радів з цієї пастки долі.

VI

Наступний день розпочався для Андермата кепсько. Прийшовши до водолікарні, він довідався, що вночі в *Сплендід*-готелі помер від апоплексичного вдару пан Обрі-Пастер. Поза тим, що інженер був йому дуже в пригоді своїм знанням, своїм некорисливим захопленням і любов'ю до монт-оріольського курорту, який він уважав мовби за

дитя своє, ще й надзвичайно прикро було, що хворий, приїхавши боротися з крововиливами, саме від цього й помер у розпалі лікування, у розпалі сезону, на початку успіхів новонародженого міста.

Банкір, дуже хвилюючись, походжав туди й сюди в кабінеті головного лікаря, якого ще не було, добирав спосіб, щоб скинути це лихо на якусь іншу причину, вигадував якесь нещастя, падіння, необачність чи хоча б розрив серця і нетерпляче чекав доктора Лятона, щоб смерть була вправно посвідчена й не збуджувала жодної підозри про справжню причину нещастя.

Аж ось увійшов головний лікар, блідий та схвильований, і запитав з порога:

— Ви знаєте сумну новину?

— Чув, помер Обрі-Пастер.

— Ні-ні, доктор Мазеллі втік із дочкою професора Кльоша.

Андерматові дроз поза шкірою пішов.

— Що... що ви кажете?

— Ох, любий докторе, це жахлива катастрофа, руїна...

Він сів, витер чоло й розповів про подію так, як чув від Петрюса Мартеля, а той довідався про неї безпосередньо від лакея пана професора.

Мазеллі дуже палко впадав за гарною блондинкою, страшенною кокеткою, козир-жінкою, в якої перший чоловік помер від сухот — через надто ніжне співжиття, казали люди. Але пан Кльош довідався про заходи італійського лікаря й, не бажаючи мати цього авантюриста за другого зятя, рішуче вигнав його геть, коли застав якось навколішках перед дочкою.

Пана Мазеллі вигнано в двері, та незабаром він проліз у вікно шовковою драбиною закоханих. Про те, як це сталося, ходили різні чутки. За першою версією, він довів професорівну до божевілля від кохання та ревнощів; за другою, він і далі з нею нишком бачився, вдаючи, що цікавиться іншою жінкою; і, переконавшись зрештою, що професор не поступиться, викрав її сьогодні вночі, щоб цим скандалом добитися шлюбу.

Андермат пригнічено походжав, а доктор Лятон підвівся й скрикнув, прихилившись до коминка:

— Лікар, пане, лікар отаке вчинив!.. Доктор медицини!.. Яка розбещеність!..

Андермат розпачливо обміркував наслідки всього цього,

класифікував їх та зважував, ніби підбиваючи збитки. Це було:

1. Прикра поголоска шириться по сусідніх курортах аж до Парижа. Проте якщо добре взятися, то романтичне викрадення можна використати за рекламу. Друконути півтора десятка замашних хронікерських повідомлень, і до Монт-Оріоля буде привернуто увагу широкої публіки.

2. Від'їзд професора Кльоша — величезна втрата.

3. Від'їзд герцогині й герцога де Ромас-Альдаварра — друга неминуча і зовсім невихваляна втрата, яку нічим не відшкодувати.

Атож, катастрофа. Доктор Лятон мав рацію.

Тоді банкір звернувся до лікаря:

— Ідіть негайно до *Сплендід*-готелю. Треба скласти акта про смерть Обрі-Пастера. Обережніше складіть, щоб ніхто не здогадався про крововилив.

Доктор Лятон узяв капелюха, але вже на дверях сказав:

— Ах, ще одна новина ходить. Чи правда, що ваш приятель Поль Бретіньї одружується з Шарлотою Оріоль?

Андермат здригнувся від дива:

— Бретіньї? Та що ви!.. Хто вам сказав?

— Знову-таки Петрюс Мартель, а він чув від самого дядька Оріоля.

— Від дядька Оріоля!

— Атож, старій хвалився, що його майбутній зять має три мільйони достатку.

Вільям не знав уже, що й думати. Він пробурмотів:

— А втім... можливо, останній час він коло неї впадав! Та тоді ж... увесь горб наш... увесь горб!.. О, треба негайно самому дізнатися.

І він вийшов з доктором, щоб побачити Поля ще перед сніданком.

Коли він зайшов у готель, йому сказали, що дружина вже кілька разів про нього питала. Він застав її ще в ліжку — вона розмовляла з батьком та братом, що неухважно переглядав газети.

Вона почувала себе недужою, дуже недужою, і турбувалась. Їй страшно було, не знати чому. І потім їй вже день кілька не давало спокою одне прагнення, забаганка вагітної жінки. Вона хотіла порадитись з доктором Блеком. Чувши круг себе кпини з доктора Лятона, вона втратила до нього всяку довіру й бажала поради від іншого, від доктора Блека, слава якого невпинно зростала! Її з

ранку до вечора мучили всякі страхи, всякі передчуття, звичайні у жінок наприкінці вагітності, учора вночі їй приснився страшний сон, і вона подумала, що дитина її не так лежить, що родити вона не зможе й доведеться вда- тись до кесаревого розтину. І вона все думала про це, по- думки уявляючи собі, як їй робитимуть операцію. Бачила себе на спині, з розрізаним животом, на геть скривавле- ному ліжкові, а з неї виймають щось таке червоне, неру- хоме, безголосе, мертво. І що десять хвилин вона заплю- щувала очі, щоб побачити свою жахливу і болісну муку. Тоді вона уявляла собі, що тільки доктор Блек може ска- зати їй правду, і вимагала його зразу ж, вимагала, щоб він оглянув її негайно, негайно, негайно!

Андермат дуже стурбувався й не знав, що відповісти:

— Але ж, любенька, це дуже важко, зважаючи на мої стосунки з Лятоном... Точніше... навіть неможливо. Слу- хай, ось що я думаю — покличу професора Мас-Руселя, де вже там Блекові до нього. Він не відмовиться прийти.

Але вона впиралась. Вона хотіла Блека, тільки його! Їй треба було його побачити, побачити його велику догову голову коло себе. Це було бажання, безтямне й забобонне бажання. Він був їй потрібен.

Тоді Вільям спробував відвернути її від цієї думки:

— Ти й не знаєш, що той інтриган Мазеллі викрав цю ніч дочку професора Кюлоша. Вони поїхали, зникли неві- домо де. От так пригода!

Вона підвелася на подушці, її очі розширилися від туги, і вона прошепотіла:

— Ох, бідна герцогиня, бідна жінка... Як мені її шкода. Своїм серцем вона давно вже зрозуміла це згнічене, пристрасне серце. Вона ж мучилась тим самим болем, плакала тими самими сльозами.

Але знову сказала:

— Слухай, Вілю, сходи по доктора Блека. Я почуваю, що помру, коли він не прийде.

Андермат узяв її руку й ніжно поцілував:

— Слухай, Християночко, будь розважлива... зрозумій... Він побачив сльози на її очах і сказав до маркіза:

— Знаєте що, любий тестю, доведеться вам самому по- кликати його. Я не можу. Блек щодня приходиться сюди о першій годині до принцеси Мальдебурзької. Спиніть його й запросіть зайти до вашої дочки. Ти ж почекавш годинку, Християночко?

Вона погодилася годину чекати, але вставати снідати відмовилась, і чоловіки самі пішли до їдальні.

Поль уже був там. Побачивши його, Андермат скрикнув:
— А скажіть-но, що це мені допіру розповідали? Ви одружуєтеся з Шарлотою Оріоль? Звісно, вигадки, правда?

Молодик відповів півголосом, стурбовано, поглядаючи на зачинені двері:

— Боже мій, чому вигадки? Женюсь.

Ніхто ще цього не знав, і всі троє стояли коло нього приголомшені.

Вільям спитав:

— Що це вам надало? З вашим достатком та женитися? Зв'язуватися з однією жінкою, коли ви їх усіх можете мати? Крім того, й родина непоказна, манери там далеко не вишукані. Для Гонтрана така посімейка ще годиться, у нього ж у кишені порожньо.

Бретіньї засміявся:

— Батько мій на борошні забагатів, тобто був мельником... гуртовиком. Якби ви його знали, то теж сказали б, що в нього також манери не вишукані... А дівчина...

Андермат урвав його:

— О, чудова... чарівна... чудова... і., ви знаєте... вона буде не бідніша за вас, якщо не багатша.., присягаюсь у цьому, присягаюсь...

Гонтран пробурмотів:

— Атож, шлюб цьому не заважає і прикриває відступ. Погано тільки, що ти не попередив нас. Як же воно в біса сталося, мій любий?

Тоді Поль розповів історію свого сватання, трохи змінивши її. Згущуючи фарби, сказав про свої вагання та про своє раптове рішення, коли слова дівчини дали йому підставу думати, що вона любить його. А надто мальовничо він розписав несподіваний прихід дядька Оріоля, свою суперечку з ним, сумніви селянина щодо його достатків і розповів про гербовий папір, видобутий з шафи.

Андермат, трохи не плачучи зі сміху, стукав кулаком по столі:

— Ох, він і собі з гербовим папером! Це ж я вигдавав! Але Поль прошепотів, трохи почервонівши:

— Прошу вас нічого поки не казати вашій дружині. Ми з нею добрі знайомі, тож зручніше буде, якщо я сам передам їй цю новину...

Гонтран дивився на приятеля з чудною й веселою по-

смішкою, що ніби казала: «Дуже добре робиш, дуже добре! Отак воно й повинно кінчатися — без галасу, без історій, без драм!»

Він запропонував:

— Якщо хочеш, друже, підемо разом після свіданку, коли вона встане, і ти скажеш їй про своє рішення.

Вони скинулись пильними поглядами, де світилися потаємні думки, потім відвернули очі.

І Поль байдуже відповів:

— Залюбки, ми про це ще поговоримо.

Прийшов лакей і повідомив, що доктор Блек рушив зраз до принцеси, і маркіз зразу ж подався, щоб перейняти його по дорозі.

Він пояснив лікареві становище, зятеву скруту та доччине бажання і привів його без великого клопоту.

Тільки-но головастий карлик зайшов до Христіяни в кімнату, вона сказала:

— Тату, залиш нас.

І маркіз вийшов. Тоді вона тихо й лагідно, мов на сповіді, розповіла про свої турботи, страхи й кошмари. І лікар слухав її, як священик, поглядаючи на неї часом великими круглими очима, й виявляв свою уважність, злегка киваючи головою та прищипуючи: «Так-так», — мовби казав: «Вашу недугу я знаю, як свої п'ять пальців, і можу вилікувати, аби тільки схотів».

Коли вона кінчила, він і собі почав з педантичною докладністю розпитувати про її життя, звички, режим, лікування. Він то стверджував, здавалось, жестом, то стримано ганив коротким вигуком. Коли вона дійшла до найбільшого свого страху, що дитина в неї лежить погано, він підвівся і по-духовному цнотливо торкнувся до неї руками крізь ковдру, потім заявив: «Ні, все гаразд».

Їй хотілось поцілувати його. Що за славна людина цей лікар!

Він узяв аркуш паперу на столі й написав рецепта. Рецепт був довгий, дуже довгий. Тоді знову підійшов до ліжка й байдужим тоном, щоб показати, що професійна й священна праця його вже скінчена, почав розмову.

Голос у цього кремезного карлика був глибокий і густий, і в кожній, навіть найпростішій фразі крилося бажання щось вивідати. Говорив він про все. Гонтранове одруження його нібито дуже цікавило. Потім він сказав з гидкою посмішкою злої потвори:

— Я вам нічого вже не кажу про одруження пана Бретіньї, хоч це зовсім не секрет, бо дядько Оріоль усім про це розповідає.

Їй якось млюсно зробилося спочатку в пучках, а тоді в усьому тілі, в руках, грудях, животі, в ногах. Вона нічого тим часом не розуміла, але від жахливого страху, що Блек не докаже, а отже, вона нічого не дізнається, раптом опанувала себе й прошепотіла:

— А, дядько Оріоль усім розповідає?

— Так-так. Мені самому він казав хвилини десять тому. Пан Бретіньї, здається, дуже багатий і любить Шарлоту вже давно. А втім, це пані Онора ці два весілля влаштувала. Вона й себе саму, й своє помешкання віддала для зустрічей молодих людей...

Християна заплющила очі. Вона була непритомна.

На поклик доктора прибігла покоївка; а за нею маркіз, Андермат і Гонтран, і всі кинулися діставати оцет, ефір, лід і всякі інші непожиточні речі.

Раптом молода жінка ворухнулася, розплющила очі, підвела руку й дико скрикнула, скорчившись на ліжку. Вона силкувалась говорити, шепотіла:

— Ох, як мені болять... боже мій... як болять... у крижах... мене рве, ох боже мій...— І знову починала кричати.

Незабаром стало ясно, що почалися пологи.

Тоді Андермат кинувся по доктора Лятона і застав його за сніданком.

— Мерщій ходімо... з дружиною нещастя... мерщій...

Потім він схитрував і сказав, що доктор Блек якраз нагодився в готелі, коли почалися болі.

Доктор Блек теж потвердив своєму колезі цю брехню.

— Я щойно зайшов до принцеси, коли це сказали мені, що з пані Андермат погано. Я прибіг якраз вчасно.

У Вільяма калатало серце, він не тямився з хвилювання, враз засумнівавшись в обох лікарях, і знову, без капелюха, побіг благати професора Мас-Руселя, щоб прийшов на допомогу. Професор зразу погодився, застібнув сурдут машинальним рухом лікаря, що рушає по візитах, і пішов великими швидкими кроками, великими поважними кроками видатної людини, якої сама поява може врятувати людське життя.

Тільки-но він увійшов, обидва лікарі, шанобливо привітавшись, заходилися доповідати йому й питатися порад,

— Ось що сталося, любий професоре... Чи не гадаєте ви, любий професоре?.. Чи не трапиться, любий професоре?

Розгубившись зі страху через дружинині зойки, Андермат і собі чіплявся до Мас-Руселя з запитаннями й теж похлинаючись називав його «любим професором».

Христіяна, лежачи майже гола перед цими чоловіками, нічого вже не бачила, не знала, не розуміла; вона так страшенно мучилась, що всі думки з її голови позникали. Їй здавалось, ніби її живіт, поперек і таз перепилують тупою пилкою, поволі водять нею, сіпають, зупиняються на мить і знову роздирають крицевими зубами кістки й м'язи.

Коли ці тортури на мить стихали, коли роздерте тіло давало розумові прояснитись, тоді одна думка — жорстокіша, гостріша, страшніша за фізичний біль, — виникла в її душі: він любить іншу і з нею одружується.

І щоб ця рана, що в її голові ятрилась, знову заспокоїлась, вона силкувалася викликати жорстоку муку в тілі — ворушила животом, крижами, і коли підступ знову починався, то вона вже хоч не думала.

За п'ятнадцять годин вона так змучилась, так виснажилась болем і розпачем, що хотіла тільки одного — сконати, і то якомога швидше, аби лиш скінчилися страждання. Але після одної, довшої і жорстокішої за всі інші, конвульсії їй здалося, що всі нутроці її тіла раптом з неї вивернулись! Кінчилось; її біль ущух так, як влягається хвиля, і вона дізнала такої великої полегкості, що її туга її на якийсь час заніміла. До неї звертались, і вона відповідала знесилено, ледве чутно.

Раптом до неї схилилось Андерматове обличчя, і він промовив:

— Вона житиме... вона майже доношена... це дівчинка...

Христіяна тільки й могла прошепотіти:

— Ох, боже мій!

Отже, в неї дитина. Вона жива, дитина, ростиме... Полева дитина! Їй знову схотілося кричати, так-бо здушило їй серце від цього нового лиха. У неї дочка! Вона не хоче ніякої дочки! Вона не хоче її бачити... ніколи до неї не доторкнеться!

Її переклали, доглядали, цілували. Хто? Мабуть, батько й чоловік! Вона не знала. А де ж він? Що робить? Яка б щаслива вона була зараз, якби він її любив!

Минав час, спливали години, а вона навіть не відрізняла дня від ночі, бо її пекла єдина думка — він любить іншу.

Раптом вона подумала: «Та чи правда ж тому? Як це я сама не довідалась про це весілля раніш за того лікаря?»

Потім зміркувала, що від неї таїлись. Поль потурбувався, щоб вона не довідалась.

Вона глянула по кімнаті, щоб побачити, хто там є. Якась незнайома проста жінка чергувала при ній. Вона не зважилась її розпитувати. В кого ж їй спитати?

Раптом розчинилися двері. Навшпиньки увійшов її чоловік. Побачивши, що в неї очі розплющені, він підійшов до ліжка:

— Тобі краще?

— Так, дякую.

— Ти нас дуже вчора налякала. Але небезпека вже минулась. Тільки не знаю, що його робити. Я телеграфував нашій приятельці, пані Ікардон, — вона ж обіцяла приїхати до тебе на пологи, я повідомив, що пологи сталися передчасно, і просив приїхати. А в неї небіж на скарлатину захворів... Отже, й ти не можеш без когось лишатись, без якоїсь трохи... трохи... відповідної жінки... Так от одна тутешня дама зголосилася доглядати тебе й розважати. Я погодився. Це пані Онора.

Християні раптом пригадалися слова доктора Блека! Вона стонулась від страху й простогнала:

— О ні... ні... не її... не її...

Вільям не зрозумів і сказав:

— Слухай, я знаю, що вона вульгарна, але твій брат її дуже цінить; вона йому вельми прислужилась, а крім того, вона, кажуть, стара акушерка; Онора познайомився з нею десь коло постелі породіллі. Якщо вона дуже вже не сподобається тобі, я її завтра ж звільню. Спробуймо все-таки. Хай приїде до тебе раз чи два.

Вона мовчала, замислившись. Тепер їй хотілось уже відповісти: «Іди... іди по неї зразу ж... зразу... Іди ж!» — так-бо пристрасно жадала вона знати, знати все, так-бо надіялась завести розмову з тою жінкою і почути від неї одне по одному ті слова, що разитимуть їй серце.

І з цим непереможним бажанням знати поєднувалась і дивна потреба ще дужче мучитись, пригортатись до свого лиха, як до тернів, таємнича, хвороблива, несамо-вита потреба мучеництва.

Тоді вона прошепотіла:

— Гаразд, приведи пані Онора, я згодна.

Потім зненацька відчула, що не може далі чекати, не будиши певна, цілком певна цієї зради, і запитала Вільяма кволим, як подих, голосом:

— Чи правда, що пан Бретіньї одружується?

Він спокійно відповів:

— Правда. Тобі б раніш про це сказали, якби можна було з тобою говорити.

Вона знову спитала:

— З Шарлотою?

— З Шарлотою.

А у Вільяма теж була невідчепна думка, що його тепер не покидала: він думав про дочку, цей мерехтливий вогник життя, і щохвилі ходив дивитись на неї. Він обурився, що Христіяна з першого ж слова не зажадала дитини, і промовив з ніжним докором:

— Так ти й досі не поцікавилась малою? Знаєш, що вона зовсім здорова?

Вона здригнулась, немов він доторкнувся до роз'ятреної рани; але їй треба було пройти всі щаблі своєї голгофи.

— Принеси її,— сказала вона.

Він зник за завісою в ногах ліжка, потім вернувся, сяючи від гордоців та щастя, а в руках невправно тримаючи білу сповиту ляльку.

Він поклав її на вишивану подушку коло голови Христіяни, що задихалась від хвилювання, і сказав:

— Подивись-но, яка гарненька!

Христіяна поглянула.

Він двома пальцями відхилив мереживо, і Христіяна побачила червоне личко, манісіньке, червонісіньке, з заплющеними очима й ворухким ротиком.

І вона думала, схилившись над цим початком людської істоти: «Це моя дочка... Полева дочка... Так ось що завдало мені такої муки... Оце... це... дочка моя!»

Її відраза до дитини, що своїм народженням так жорстко катувала їй бідне серце й ніжне жіноче тіло, раптом зникла; вона споглядала тепер на неї з палкою і болісною цікавістю, з глибоким подивом, з подивом молодої тварини, що бачить свого первістка.

Андермат сподівався, що вона пристрасно приголубить її. І знову здивовано та вражено запитав:

— Що ж ти не поцілуєш її?

Вона тихесенько схилилась до червоного лобика, а він ніби кликав, вабив до себе її вуста. Коли ж вони доторкнулись, притулились до цього вогкуватого лобика і мати відчувла живе тепло крихітної істоти, теплої від її власного життя, їй здалося, ніби вона не відійме вже уст від тіла своєї дитини, що припала до нього навіки.

Щось залоскотало її щоку — це чоловік нахилився, щоб поцілувати її. Він з ніжною вдячністю пригорнув її до себе, а потім і собі схотів попестити дочку й дрібно та обережно поцілував її разів кілька в носик.

У Христіяни серце згнітилося від цієї ласки, і вона дивилася на них поруч себе — на дочку й на нього... на нього!

Він хотів зразу й покласти дитину назад у колиску.

— Ні,— сказала вона,— залиш її ще на хвилину, хай я почуватиму її коло себе. Не говори, не ворухись, залиш нас, почекай.

Вона обняла рукою загорнуте в пелюшках тільце, присунула чоло до зморщеного червоного личка, заплющила очі й завмерла, ні про що не думаючи.

Але Вільям хвилин за кілька тихо торкнувся до її плеча:

— Ну, любенька, будь розважлива! Не треба хвилюватись, ти ж знаєш, що не треба хвилюватись.

І він узяв дочку на руки, а мати проводила її очима, аж поки та не зникла за завісою ліжка.

Потім вернувся:

— Так, завтра вранці я пришлю до тебе пані Онора.

Вона відповіла твердіше:

— Атож, друже, можеш прислати її... завтра вранці.— І вона випросталась на ліжку, стомлена, розбита, не така вже нещасна.

Ввечері до неї навідались батько та брат і розповіли їй останні новини — професор Кльош рушив шукати дочку, герцогиня де Рамас не показується на люди — мабуть, і вона подалася навздогін за Мазеллі. Гонтран сміявся з цих пригод і виводив з подій комічну мораль.

— Неймовірна річ оці курорти. Це єдині казкові краї, що існують на землі! За два місяці тут трапляється більше подій, ніж у всьому світі за цілий рік. Так, ніби справді джерела тут не мінеральні, а чарівні. І скрізь те саме — в Ексі, Руайї, Віші, Люшоні і на морських купанках, у Дьєппі, Етрета, Трувілі, Каннах, Ніцці. Тут здібасеш

зразки всякого люду, всяких товариств, чудових пройди-світів, мішанину націй і людей, якої десь-інде не знайдеш. Скільки там чудесних пригод! Жінки тут викидають коники на диво легко та швидко. В Парижі не підступись, а на курорті стриму їм немає! Одні чоловіки тут знаходять багатство, як Андермат, інші смерть собі знаходять, як Обрі-Пастер, інші ще гірше знаходять... і женяться... як я... та Поль. Смішно й безглуздо! Ти знаєш, що Поль жениться, правда?

Вона пробурмотіла:

— Атож, тільки-но мені Вільям сказав.

Гонтран провадив:

— Він має рацію, цілком має рацію. Нічого, що вона селянська дочка... Так що ж, вона краща за якусь там дочку авантюриста або за якусь ледащо. Я знаю Поля. Він одружився б, кінець кінцем, з якоюсь хвойдою, аби тільки вона опиралась йому півтора місяця. А щоб йому опиратись, треба бути або розпусною, або безневинною. Він натрапив на безневинну. Тим краще для нього.

Христіяна слухала, і кожне слово проходило їй аж у серце, завдаючи болю, жахливого болю.

Вона сказала, сплющуючи очі:

— Я дуже стомлена. Мені хочеться трохи спочити.

Вони поцілували її і вийшли.

Але спати вона не могла: свідомість прокинулася у ній напружено й болісно. Думка, що він не любить уже її, зовсім не любить, зробилась для неї зовсім нестерпною, і коли б не та жінка коло неї, не доглядачка, що дрімала в кріслі, вона б підвелася, відчинила б вікно й кинулася сторч головою на кам'яні сходи.

Крізь щілину в завісах пробився тоненький місячний промінь, і на паркет лягла ясна й кругла пляма. Вона помітила її; всі спогади обпали її відразу: озеро, ліс, «те перше «люблю вас», ледве чути, тихе, хвильне, і Турноель, і всі їхні ласки ввечері по темних дорогах, і Ля-Рош-Прад'єрський шлях. Раптом вона побачила цей білий шлях зоряної ночі і його, Поля. Але він іде тепер з іншою й, обіймаючи її за стан, цілує її щокроку. Вона впізнала її. Це Шарлота! Він пригортає її до себе, посміхається так, як він уміє, шепоче їй на вухо ті ніжні слова, що вміє казати, потім стає навколішки й цілує землю перед нею, як цілував колись перед Христіяною. Їй так важко, так важко, що вона відвернулася і заридала, припавши до

подушки обличчям. Вона трохи не кричала, такий-бо розпач обійняв її душу.

Вона чула, як несамовито кидалось її серце. Кожен удар відбивався їй у груди, дзвенів у скронях, стукотів їй без кінця й краю: «Поль! Поль! Поль!» Вона затикала вуха руками, щоб не чути, загорталась з головою у ковдру, але ім'я це лунало тоді в глибині її грудей з кожним ударом її невгамовного серця.

Доглядачка спитала, прокинувшись:

— Чи не заслабли ви, пані?

Христіяна, геть заплакана, повернулася і прошепотіла:

— Ні, я спала, сон наснився... Мені страшно стало.

Потім попросила засвітити пару свічок, щоб не бачити місячного променя.

А втім, на ранок вона задрімала.

Вона вже кілька годин проспала, коли Андермат привів пані Онора. Товстуха зразу ж повелася фамільярно, сіла біля ліжка, взяла породільницю за руки, почала розпитувати її, як лікар, і, задоволена з її відповідей, заявила:

— Ну от, усе гаразд.

Тоді скинула капелюха, рукавиці, шаль і сказала доглядачці:

— Можете йти, серденько. Прийдете, як подзвонять.

Христіяна, почувавши до неї огиду, сказала чоловікові:

— Дай мені на хвилинку дочку.

Як і вчора, Андермат приніс дитину, ніжно її цілуючи, й поклав на подушку. І так само, як учора, її зразу обійняв добродійний спокій, коли вона відчула коло щокрихітки матерію теплінь невідомого, сповитого дитячого тільця.

Раптом мала почала кричати, заплакала тонко й пронизливо.

— Хоче груди,— сказав Андермат. Він подзвонив, і ввійшла годувальниця — величезна, червонощока жінка з великим ротом та широкими блискучими зубами. Ці людожерські зуби навіть вжахнули Христіяну. Мамка видобула з розстебнутої пазухи важку грудину, м'яку й набряклу молоком, як коров'яче вим'я. І коли Христіяна побачила, як її дочка припала губами до цієї м'ясистої тикви, їй захотілося схопити, відняти дитину; вона дивилась на цю жінку з ревнющами та огидою.

Пані Онора давала тепер поради мамці, і та, нагодувавши дитину, понесла її.

Андермат теж пішов. Жінки лишилися самі.

Христіяна не знала, як почати їй про те, що мучило її душу, боялась занадто схвилюватись, стерятись, заплакати, зрадити себе. Але пані Онора сама почала балачку, хоч її ні про що не питали. Переповівши всі місцеві плітки, вона взялася й до родини Оріолів.

— Гарні вони люди, — сказала вона, — дуже гарні. А мати яка чесна та роботяща була, коли б ви знали! За десятирок справилася б, пані. Та й дівчата в неї пішли.

Потім, коли вона перекинулася на іншу тему, Христіяна спитала:

— Котра з них вам більше до сподоби — Луїза чи Шарлота?

— Ох, пані, мені Луїза більше подобається, наречена вашого брата, вона розважливіша, статечніша. Це хазяйська дочка! А чоловік мій меншу вподобав. У них, бачте, свій смак, а в нас — свій.

Вона замовкла. Христіяна, відчуваючи, що мужність її підупадає, прошепотіла:

— Мій брат часто зустрічався у вас із нареченою?

— Атож, пані, мабуть чи не щодня. Все воно в мене зробилося, в мене! Хай собі, думаю, діти побалакають, я розуміла, в чому річ! А що мене справді потішало, так це коли побачила я, що пан Поль за меншою впадає.

Тоді Христіяна спитала ледве чутно:

— Він її дуже любить?

— Ох, пані, ще й як любить! Він упадав за нею останнім часом. А коли італієць — той, що дочку в професора Кльоша вкрав, — почав був крутитися коло меншої, роздивлявся, знаєте, та вивідував, — так я думала, що вони й поб'ються!.. Ох, якби ви бачили очі в пана Поля! Він на неї, як на пресвяту діву, дивився!.. Приємно бачити таке кохання!

Тоді Христіяна почала розпитувати її про все, що в неї діялося: що говорили вони, що робили, як ходили на прогулянку в долину Сан-Сусі, де Поль не раз казав був їй про свою любов. Дивуючи товстуху, вона несподівано запитувала про таке, що іншому й на думку б не спало, бо вона порівнювала раз у раз, пригадувала безліч подробиць минулого року — все оте делікатне Полеве лицяння, його гречності, його любі вигадки, щоб їй сподобатись, усе оте зростання чарівної уважності й ніжної дбайливості, що виявляють у чоловікові владне бажання спокусити; і хотіла знати, чи й з іншою він так само поведився, чи розпо-

чав він і тепер цю облогу душі з тим самим запалом, з тим самим захватом і непереможною пристрасстю.

І щоразу, як дізнавалася про дрібний факт, маленьку риску, якусь приємну, якусь хвильну несподіванку, від яких серце кидається і на які Поль був щедрий у коханні, Христіяна, витягнувшись на ліжку, тихо скрикувала з болю.

Здивована цим чудним криком, пані Онора ще більше почала її запевняти:

— Атож, отак, як я кажу, точнісінько так. Ніколи не бачила, щоб отак закохались, як він.

— А вірші він їй читав?

— Звичайно, пані, ще й які гарні.

І коли вони обоє замовкли, чути було тільки одноманітний і ніжний спів годувальниці, що присипляла дитину в сусідній кімнаті.

У коридорі пролунали кроки. Мас-Русель із Лятоном прийшли навідати хвору. Вони визнали, що вона схвильована й у гіршому, ніж учора, стані.

Коли вони пішли, Андермат відчинив двері й сказав з порога:

— Тут доктор Блек хоче тебе побачити. Згода?

Вона скрикнула, підвівшись на ліжку:

— Ні... ні... я не хочу... Ні!..

Вільям здивовано підійшов до неї:

— Та слухай же... треба... ми зобов'язані йому... ти повинна...

Вона мов збожеволіла, очі в неї широко розплющились, уста тремтіли. Різким і сильним голосом, що аж надворі, мабуть, лунав, вона скрикувала:

— Ні... ні... ніколи!.. Хай ніколи не приходять... чуєш. Ніколи!..

А потім, не тямлячи вже, що каже, вона показала рукою на пані Онору, котра розгублено стояла посеред кімнати:

— І вона теж... прожени її... не хочу її бачити... прожени!..

Тоді він кинувся до дружини, взяв її за руки, поцілував у чоло.

— Заспокойся, Христіяночко... Що тобі? Та заспокойся ж!

Вона не могла вже говорити. Сльози текли з її очей.

— Хай усі вийдуть, — сказала вона, — а ти лишися зі мною.

Він нестямно підбіг до лікаревої й обережно вивів її з кімнати:

— Залиште нас на хвилину, будь ласка, в неї пропасниця, молочна пропасниця. Я її заспокою. Зараз я до вас вийду.

Коли він вернувся до ліжка, Христіяна вже знову лягла й плакала невпинно, але рівно, завмерло. І вперше за життя він теж заплакав.

Вночі справді почалася молочна пропасниця, а з нею й марення.

Після кількох годин страшного хвилювання породільниця почала говорити.

У кімнаті сиділи маркіз і Андермат, що хотіли коло неї бути, й грали в карти, тихо рахуючи взятки. Їм здалося, ніби вона кличе їх, і вони підійшли до ліжка.

Вона їх не бачила й не пізнавала. Лежала бліда на білій подушці з розкинутим на плечах русявим волоссям і дивилась ясними синіми очима в той невідомий, таємничий і фантастичний світ, де витають думками божевільні.

Її витягнуті на ковдрі руки часом ворушилися, тремтіли й корчилились.

Спочатку вона ніби ні з ким не розмовляла, а тільки дивилася й розповідала. І те, що казала вона, здавалось безладне, незрозуміле. Ось вона стоїть на високій скелі і не зважається сплигнути, боїться розбитись, а той чоловік, що стоїть унизу і простягає їй руку — він-бо чужий, їй незнайомий. Потім заговорила про запахи і немов згадувала забуті слова: «Що може бути приємніше?.. П'янить, як вино... Вино п'янить думку, а запах п'янить мрію... В запаху пізнаєш саме єство, чисте єство речей і світа... пізнаєш квіти... дерева... степову траву... знаходиш навіть дух старих помешкань, заснулий у старих меблях, старих килимах і старих завісах...»

Потім обличчя в неї стиснулось, немов вона дізнала великої втоми. Вона поволі, важко сходила вгору схилом й казала комусь:

— Ох, понеси мене ще, прошу тебе, я тут помру! Я не можу далі йти. Понеси мене, як колись носив над міжгір'ям! Пригадуєш? Як ти любив мене!

Потім скрикнула зі страху; жах промайнув у її очах. Вона бачила перед собою мертву тварину й благала, щоб ту тварину прибрали, не завдаючи їй болю.

Маркіз шепнув зятеві:

— Вона думає про осла, якого ми бачили, повертаючись із Ньюжера.

Тепер вона з тим мертвим ослом розмовляла, розраджувала його, казала йому, що й сама дуже нещасна, багато нещасніша, бо її покинуто.

Потім зразу почала відмовлятися від того, що від неї вимагали. Вона кричала:

— О ні, тільки не це! О, це ти... ти... хочеш, щоб я тягла візок!..

Вона задихалась, немов справді тягла візок. Плакала, стогнала, кричала й більше, як півгодини, все йшла вгору по схилу, через силу тягнучи за собою ослячий візок.

А хтось немилосердно бив її, бо вона казала:

— Ох, мені боляче! Ти хоч не бий мене, я сама йтиму... але не бий мене, благаю тебе... Робитиму все, що ти хочеш, тільки не бий!

Згодом страх її помалу вгамувався, і вона тихо маячила до ранку. Тоді задрімала й кінець кінцем заснула. Коли годині о другій вдень прокинулась, пропасниця її ще була, але свідомість до неї повернулась.

Проте аж до другого дня думки її були мляві, трохи непевні, плутані. Вона не знаходила відразу потрібних слів і страшенно втомлювалась, добираючи їх.

Вночі сон приніс їй спочинок, вона прокинулася з цілком ясною головою.

А втім, вона почувала в собі зміну, немов хвороба принесла їй душевний злам. Вона менше мучилась і більше думала. Страшні недавні події немов відійшли у далеке минуле, і вона споглядала на них з ясністю думки, якої не знав ще її мозок. Світло, що раптово все осяяло, те світло, що займається у свідомості людей у години тяжкого горя, показало їй життя, людей, речі, цілу землю з усім на ній суцям, зовсім інакшим, ніж бачила їх досі.

І тоді вона відчула, що вона покинута і самотня в житті, ще самотніша, ніж того вечора, коли після повернення з Тазенатського озера, думала про своє життя. Зрозуміла, що люди йдуть поруч крізь події, але дві істоти ніколи не з'єднуються між себе справжньою близькістю. Відчула в зраді того, на кого до кінця звірилась, що й інші, всі інші люди будуть їй тільки за байдужих сусідів у цій короткій чи довгій, сумній чи веселій подорожі, яку визначать прийдешні, невідгадані дні. Зрозуміла, що навіть у

його обіймах, навіть тоді, коли здавалося їй, ніби з'єдналася з ним, увійшла в нього, коли здавалося, ніби їхні тіла й душі злилися в одне, вони наблизились лише настільки, щоб торкнутись тої непроникливої пелени, в якій таємнича природа відокремила й замкнула людину. Виразно побачила — ніщо ніколи не могло й не зможе зламати невидиму перепону, що розсуває людей у житті геть далеко, як ті зорі на небі.

Збагнула марне, невпинне, споконвічне зусилля, невтомне людське зусилля розірвати оболонку, в якій б'ється душа, назавжди замкнута, назавжди самотня, так само як марні зусилля рук, уст, очей, тремтячого й голого тіла, зусилля кохання, що вичерпується в поцілунках тільки для того, щоб дати життя ще одній покинутій істоті.

Тоді Християну охопило непереможне бажання побачити свою дочку. Вона зажадала її, і коли дитину принесли, попросила, щоб розповіли її, бо вона бачила ще тільки личко.

Годувальниця розгорнула пелюшки, і бідненьке тіло народженої заворушилось перед очима в матері тими мимовільними безпомічними рухами, що ними починається життя. Християна приторкнулась до нього боязкою, тремтячою рукою, потім схотіла поцілувати його в животик, литки, ноги, пальці на ногах, потім дивилась на нього, опанована чудними думками.

Двоє бачились, любились у пориві насолоди, і з їхніх обіймів ось це народилося! В цій істоті поєднались і до кінця днів будуть нерозривно з'єднані ті, хто дав їй життя, і в ній є щось від них обох, від нього і від неї, і ще невідоме щось, відмінне від них. Обое вони повторяться в цій істоті: в будові тіла, в складі розуму, в рисах обличчя, в очах, рухах, у нахилах, пристрастях, навіть звукові голосу й ході, і все ж у ній буде щось інше, нове.

Вони тепер розлучилися назавжди! Ніколи вже їх погляди не зіллються в любовному пориві, що вічно поновлює людський рід.

— Прощай, прощай! — шепотіла вона, пригортаючи дитину до серця.

Це йому казала вона «прощай» на вухо своїй дочці, мужне й розпачливе «прощай» гордої душі, «прощай» жінки, що ще довго, може, й завжди, страждатиме, а проте зуміє свої сльози заховати.

— Ха-ха! — крикнув Андермат, відхиляючи двері. — От і спіймав тебе! Віддай мені дочку!

Підбігши до ліжка, він схопив дитину на руки вже вмілим, зручним рухом і підняв над головою, приказуючи:

— Добридень, панно Андермат... добридень, панно Андермат...

Христіяна думала: «Це ж чоловік мій». І здивовано на нього дивилась, ніби вперше його побачила. Ось із цим чоловіком закон з'єднав її назавше, зав'язав їй світ! І він має назавше за людською, релігійною та громадською уявою бути половиною її, ба більше — її паном, паном над її днями й ночами, над її серцем і тілом! Вона мало не посміхнулась — таким чудернацьким їй це ту хвилину видалось, бо між нею і ним ніколи не буде жодного зв'язку, того зв'язку, що так швидко — леле! — уривається, але здається вічним, невимовно солодким, майже божественним.

Вона навіть не почувала гризоти за те, що обдурила його, зрадила! «Чому так? — думала вона, дивуючись. — Чому?.. Мабуть, вони надто різні, надто далекі одне одному, надто відмінної породи». Він нічого в ній не розумів, вона нічого не розуміла в ньому. Проте він був добрий, відданий, ласкавий.

А мабуть, тільки люди одного духовного складу можуть поєднатися одне з одним священним зв'язком добровільного обов'язку.

Коли дитину сповили, Андермат сів край ліжка.

— Слухай, любенька, — сказав він, — я вже не зважусь і заїкнутися про кого-небудь, після того як ти прогнала мене з доктором Блеком. А тут якраз є відвідувач, і мені дуже приємно було б, коли б ти його прийняла, — це доктор Бонфій!

Тут вона вперше засміялася — блідим сміхом, що лишився на вустах, не сягаючи в душу, і спитала:

— Доктор Бонфій? Диво дивне! Так ви помирились?

— Атож. Слухай, я скажу тобі зараз під великим секретом велику новину. Я купив старий курорт. Тепер увесь край мій. Хіба ж не перемога? Відолашний доктор Бонфій дізнався про це, звичайно, раніш за всіх. Тоді він удався до хитрощів: щодня почав довідуватись про твоє здоров'я й залишав свою картку з висловом співчуття. Я відповів на його заходи візитою, і ми тепер у найкращих стосунках.

— Хай приїде, — сказала Христіяна, — коли схоче. Я рада буду його побачити.

— Гарязд, спасибі. Приведу його завтра вранці. Я вже не кажу, що Поль раз у раз переказує тобі привітання і все розпитує про малу. Йому дуже хочеться її побачити.

Незважаючи на свою мужню постанову, серце в неї згнітилося. Проте вона все ж сказала:

— Подякуй йому від мене.

Андермат провадив:

— Він дуже турбується, чи сказали тобі про його одруження. Я відповів, що сказали, так він допитується тепер, якої ти про це думки?

Вона напружила всю свою волю й прошепотіла:

— Скажи, що я цілком схвалюю.

Вільям із жорстокою впертістю провадив далі:

— Йому хочеться також достоту знати, як ти назвеш дочку. Я сказав, що ми ще не вибрали — Маргаритою чи Женев'вою.

— Я передумала, — сказала вона. — Хочу назвати її Арлетою.

Колись, першими днями вагітності, вона обговорювала з Полем, як назвати майбутню дитину, і надумали, якщо народиться дівчинка, назвати її Маргаритою або Женев'вою. Тепер Христіяна не могла більше чути цих імен.

Вільям сказав:

— Арлета, Арлета... Це дуже мило... маєш рацію. А мені хотілося б назвати її, як і тебе, — Христіяною. Люблю це ім'я — Христіяна!

Вона глибоко зітхнула:

— Ох, зватися ім'ям розп'ятого віщує великі страждання!

Він почервонів, бо не подумав про таке порівняння, і хапливо підвівся:

— Зрештою, Арлета, — гарне ім'я. До побачення, любенька.

Коли він пішов, вона покликала годувальницю й сказала, щоб колиску поставили тепер коло її ліжка.

Коли легку колиску в формі човника-гойдалки з білою, як вітрило, завісою на мідній крученій щоглі присунули до її ліжка, Христіяна простягла руку до заснулої дитини й прошепотіла:

— Люлі, люлі, кришенятко! Ніхто ніколи не любитиме тебе так, як я.

Наступні дні вона пробула в спокійному смуткові, багато думала, загартовувала собі душу й серце, щоб за кілька

тижнів знову почати життя. Найголовніша турбота її тепер була — дивитись у вічі своїй дочці, де вона сподівалась побачити перший проблиск свідомості, але бачила тільки дві синясті ямки, незмінно втуплені у велике ясне вікно.

І відчувала глибоку тугу, гадаючи, що ці сонні ще очі дивитимуться на світ, як і вона, крізь оману внутрішньої мрії, що навіює щастя, довіру й радість у дівочу душу. Вони любитимуть усе, що й вона любила — ясні чудові дні, квіти, ліси, також — лишенько! — і людей. Певно, й когось любитимуть! Когось любитимуть! Понесуть у собі його знайомий, любий образ, бачитимуть його, коли він буде далеко, займатимуться, коли його помітять... А потім... потім... навчатися плакати! По цих щічках поллються сльози, страшні сльози! І від жахливої муки зраженої любові ці невиразні очі, що будуть синіми, стануть невпізнанні, зблякнуть від розпачу й страху.

І вона безтямно цілувала дитину, приказуючи: «Люби, донечко, тільки мене!»

Нарешті професор Мас-Русель, що навідувався до неї щоранку, заявив:

— Ви можете, пані, потроху вставати.

Коли лікар пішов, Андермат сказав дружині:

— Дуже шкода, що ти ще не зовсім одужала, бо в нас сьогодні в інституті гімнастики відбудеться вельми цікава спроба. Доктор Лятон зробив справжнє чудо: вилікував дядька Кльовіса своєю механізованою гімнастикою. Уяви собі, безногий ходить тепер, як здоровий. З кожним сеансом він усе більше одужує.

Йому в догоду вона спитала:

— І ви маєте влаштувати прилюдний сеанс?

— І так, і ні. Ми запросимо тільки лікарів та декого з друзів.

— О котрій годині?

— О третій.

— Пана Бретіньї запрошено?

— Атож. Він пообіцяв мені прийти. Вся рада буде. Для медиків воно дуже цікаво.

— Знаєш, я на цей час якраз устану, — сказала вона, — і ти попроси пана Бретіньї, щоб навідав мене. Поки ви дивитиметесь на спробу, він побуде зі мною.

— Гаразд, любенька.

— Не забудеш?

— Ні, ні, не турбуйся.

І він пішов збирати публіку.

Колись Оріолі піддурили його з лікуванням паралітика, а тепер і він піддурював хворих, яких так легко переко-нати в чудесах одужання, та й сам говорив про те зці-лення так часто, так палко й перекопано, що йому й само-му важко було розібратись — вірить він чи не вірить.

Коло третьої години всі, кого йому пощастило залучити, зібралися коло дверей лікарні, чекаючи на дядька Кльовіса.

Він прийшов, спираючись на два ціпки, бо ноги в нього все ще волочились, і ввічливо привітався з усіма.

За ним ішов Оріоль з сином та дочками. Поль і Гонтран супроводили своїх наречених.

У великій залі, де стояло гімнастичне знаряддя, чекав доктор Лятон, розмовляючи з Андерматом та доктором Онора.

Радісна посмішка пройшла йому по голених губах, коли він побачив дядька Кльовіса. Він спитав:

— Ну, як же ми сьогодні ся маємо?

— О, гаразд, гаразд!

Прибули Петрюс Мартель та Сен-Ляндрі: їм теж хоті-лось подивитись. Перший вірив, другий сумнівався. За ними, на превелике всім диво, ввійшов доктор Бонфій, вклонився своєму суперникові й поручкався з Андерма-том. Доктор Блек з'явився останній.

— Так от, панове й панни, — почав доктор Лятон, укло-няючись Луїзі та Шарлоті Оріоль, — ви маєте побачити щось дуже цікаве. Зауважте передусім, що до сеансу ста-рий хоч і ходить, але погано. Чи можете ви ходити без ціпків, дядьку Кльовісе?

— Ох, ні, пане!

— Гаразд, починаємо.

Старого посадовили в крісло, прив'язали йому ноги до рухомих підставок, потім головний лікар скомандував:

— Починай! Тихенько! — і служник з голими руками покрутив корбу.

Одразу праве коліно в бродяги підвелось, випросталось, зігнулось, знову витяглося, потім ліве пішло так само, і дядько Кльовіс, зненацька зрадівши, засміявся і, трусячи довгою сивою бородою, почав хитати головою у такт ру-хові своїх ніг.

Четверо лікарів і Андермат, нахилившись, стежили за

його ногами з поважністю віщунів, а Велет хитро переморгувався із старим.

Двері покинули відчинені, і до зали ввесь час надходила й тиснулась наперед публіка, переконані й боязкі купальники.

— Швидше! — скомандував доктор Лятон. Служник закрутив дужче. Ноги старого пустилися бігти, а сам він, украй розвеселившись, як дитина від лоскоту, реготав на весь рот та безтямно мотав головою.

— От шиковно! От шиковно, — приказував він. Це слівце він перейняв, мабуть, у когось із чужинців.

Велет і собі зареготав і скрикнув, тупнувши ногою та вдаривши в боки руками:

— Ну й чортів Кльовіш... чортів Кльовіш...

— Досить! — наказав лікар.

Волоцюгу відв'язали, і лікарі відійшли набік, щоб обговорити наслідки досліду.

І тоді дядько Кльовіс сам підвівся з крісла і пішов залом. Правда, він ішов дрібно, зігнувшись, щокроку корчившись від напруги, але йшов!

Доктор Бонфій заявив перший:

— Випадок справді винятковий.

Доктор Блек зразу ж висловився ще захопленіше. Тільки доктор Онора не сказав нічого.

Гонтран шепнув Полеві:

— Не розумію! Ти подивись на тих — що вони, дурні чи підмазуються?

Аж ось виступив Андермат. Він розповів про лікування старого від самого початку, про повороти хвороби й нарешті про цілковите й остаточне одужання. І весело додав:

— І якщо наш хворий узимку почуватиме себе гірше, то ми щоліта знову його підправлятимемо.

Потім він виголосив пишне величання монт-оріольській воді, вихваляючи її властивості всі до одної.

— Я сам, — казав він, — дізнав її силу на найдорожчій мені людині, і якщо рід мій не пригас, то цим я зобов'язаний Монт-Оріолеві.

І тут раптом згадав, що обіцяв дружині покликати Поля Бретін'ї. Гризота його взяла, бо за Християну він дуже дбав. Тож він озирнувся навколо, побачив Поля й підійшов до нього:

— Любий друже, я зовсім забув вам переказати: вас же зараз чекає до себе Християна.

Бретіньї пробурмотів:

— Мене... зараз?

— Так, вона сьогодні встала й хоче побачити вас найпершим. Ідіть же до неї швидше.

Поль пішов до готелю, завмираючи серцем від хвилювання.

По дорозі здибав маркіза де Равенеля, і той сказав йому:

— Дочка моя вже встала й дивується, чому ви до неї не навідаєтесь.

Але на перших приступках сходів він спинився, замислившись — що сказати їй? Як вона його зустрине? Чи буде сама? Якщо почне мову про одруження — що йому відповісти?

Відколи вона породила, він не міг думати про неї без турботного дрожу; і щоразу, як набігала думка про їхню першу зустріч, він зненацька червонів і бліднув зі страху. З глибокою тривогою думав він також про невідому дитину, якій він був батько, бо бажання й страх побачити її його мучили. Він почував, що пірнув у той моральний бруд, що на все життя заплямовує в чоловіка сумління. Але найбільше боявся погляду жінки, яку так міцно й недовго кохав.

Чи не зустрине вона його докорами, слізьми, зневагою? Чи не кличе його на те, щоб прогнати?

І як триматися з нею? Покірно, розпачливо, благально чи байдуже? Пояснювати чи слухати мовчки? Сісти йому чи стояти?

А коли дитину покажуть, що робити? Що казати? Яке почуття годиться йому назовні виявити?

Біля дверей він знову спинився і помітив, коли простяг руку до дзвінка, що вона в нього тремтить.

Проте натиснув пальцем гудзика з слонової кості й почув у середині помешкання електричний дзвінок.

Вийшла служниця, впустила його. І з дверей вітальні він побачив Христіяну. Вона лежала у кінці другої кімнати на шезлонгу та дивилась на нього.

Дві кімнати, що він мав перейти, видались йому безконечними. Він почував, що хитається, боявся зачепитись за крісла й не зважувався дивитись під ноги, щоб не спустити очей. Вона не ворухнулась, вона мовчки чекала, коли він підійде. Права рука її лежала на сукні, а лівою вона сперлась на колыску, геть оповиту завісою.

За три кроки від неї він спинився, не знаючи, що робити. Покоївка зачинила двері. Вони були самі.

Тоді йому схотілось упасти навколішки й просити прощення. Але вона поволі піднесла й простягнула йому праву руку і поважно промовила:

— Добридень.

Він не зважився доторкнутись пальцями до її руки, але поцілував її руку, вклоняючись. Вона сказала:

— Сідайте.

І він сів на низьке крісло в її ногах.

Треба було щось сказати, але він не знаходив ні слова, ні думки, вже навіть дивитись на неї не зважувався. Нарешті пробурмотів:

— Чоловік ваш забув мені сказати, що ви чекаєте мене, а то б я прийшов раніше.

Вона відповіла:

— О, байдуже! Все одно нам довелося б побачитись... то чи трохи раніше... чи трохи пізніше...

Вона спинилась, тож він мерщій запитав:

— Сподіваюся, ви вже почуваете себе добре?

— Дякую. Так добре, як це можливо після таких зрушень.

Вона була дуже бліда, худа, але краща, як перед пологами. Зокрема, очі її набули глибочини у виразі, досі йому не відомої. Вони ніби потемніли, зробились не такі ясні, не такі прозорі, але синіші. Руки в неї були білі, мов у мертвої.

Вона провадила:

— Тяжкі години мені довелося пережити, та коли отак вистраждаєш, то здобуваєш собі силу на всю решту життя.

Він, геть схвильований, прошепотів:

— Так, це важке випробування, жахливе.

Вона озвалась мов луною:

— Жахливе!

Вже якусь хвилину в колисці чути було легенький рух, тихий шелест пробудження сплячої дитини. Бретиньї не зводив з коліски очей, і болісний неспокій зростав у ньому від пекучого бажання побачити те, що жило під завісою.

Тоді він помітив, що та завіса зашпилена згори донизу золотими прищипльками, які Христіяна носила звичайно на корсажі. Колись він часто тішився, виймаючи та застібуючи на плечах у коханої ці тонкі дротики з півміся-

цем на голівках. Він зрозумів, чого вона хотіла, і гостре хвилювання охопило й стиснуло його перед цією перешоною з золотих крапок, що навіки відділяла його від дитини.

Тихий крик, квота скарга почувалася з тої білої в'язниці. Христіяна зразу захитала колискою й трохи різко промовила:

— Даруйте мені, але я не можу приділити вам часу: прокинулась моя дочка.

Він підвівся, знову поцілував їй руку, а коли виходив, вона промовила:

— Бажаю вам щастя.

Антіб, вілла Мютерс, 1886

НА ВОИ

В щоденникові цім немає якоїсь цікавої повісті, якоїсь цікавої пригоди. Пустившись навесні торік у маленьку плавбу вздовж берегів Середземного моря, я для розваги записував щодня все, що бачив і думав.

Зрештою, бачив я воду, сонце, хмари та скелі — про щось інше не можу розповісти, — а думав щиро, як думаєш, коли хвиля колисає, присипляє і несе.

1888

6 квітня

Я глибоко спав, коли мій шкіпер Бернар кинув піском у шибку. Я розчинив вікно, і в груди, аж у душу мені, ввійшов холодний, чудовий подих ночі. Небо було ясне й блакитне, живе в миготінні зоряних вогнів.

Матрос, стоячи внизу коло стіни, сказав:

— Добра погода, пане.

— Який вітер?

— Бережний.

— Гаразд, іду.

Через півгодини я великими кроками сходив до моря. Обрій починав бліднути, і я здалека бачив за бухтою Янголів огні Ніцци, а ще далі — верткий маяк Вільфранша.

Переді мною в прозорій млі невиразною плямою лежав Антіб з двома баштами над містом, що збудоване конусом та замкнене ще й досі між старими мурами Вобана*.

На вулицях — кілька собак та людей, робітників, що вже прокинулись. У порті — тільки легеньке похитування тартан* уздовж набережжя та непомітний плюскіт нерухомої води. Часом скрип натягваних линв та тертя барки десь об корпус судна. Кораблі, каміння й саме море, здавалось, спали під запорошеною золотом твердю, під поглядом маленького маяка, що з насипу пильнував свого маленького порту.

Унизду, проти корабельні будівника Ардуена, я помітив світло, відчув рух, почув голоси. Мене чекали. *Любий друг* стояв напоготові.

Я зійшов у каюту, освітлену парою свічок, — вони висіли в ногах канап, що вночі правили за ліжка, й хитались; падів морську шкуратяну куртку й теплий кашкет, потім вийшов на палубу. Лінви були вже відпущені, й два матроси, підтягуючи ланцюга, ставили яхту прямовисно над якорем. Потім розгорнули великого паруса, що поволі напинався під одноманітну скаргу блоків та щогл. Він здіймався в ніч, широкий і блідий, затуляючи небо та зірки, й тріпотів уже від подихів вітру.

Вітер, сухий і холодний, доходив до нас з невидимої ще гори, де, почувалось, лежали брили снігу. Був дуже кволий, ледве помітний, нерішучий і уривчастий.

Матроси вже витягли якоря, я став коло стерна, і корабель, величезний мов привид, посунув по спокійній воді. Щоб вийти з порту, треба було викеровуватись між сонними тартанами та шкунами. Ми тихо повертали то до одної набережної, то до іншої, тягнучи за собою куцого, круглястого човна, і він плив за нами, як крихітне пташеня за лебедем.

Коли ми вийшли в фарватер, між насипом та чотирикутним фортом, яхта, стріснувшись, посунулась жвавіше, немов зраділа. Вона затанцювала на безлічі низеньких легких хвиль, рухливих борознах безмежної рівнини. Відчула життя моря, вийшовши з мертвої води порту.

Море було спокійне, і я пустився між міськими мурами та буєм, що називається «п'ятсот франків» і показує великий хід, потім, звернувши за вітром, почав об'їздити мис.

Світало, зірки гасли, маяк Вільфранша востаннє заплющив своє вертке око, і в далечині неба, над невідомою ще Ніццою, я побачив чудні рожеві вогні — це льодовики на Альпах займались верховинами на зорі.

Я передав стерно Бернаркові, щоб подивитись на схід сонця. Бриз, посвіжівши, гнав на нас тремтячі фіялкові хвилі. Десь задзвонив дзвін, кинувши на вітер три короткі вдари «Анжелюса»¹. Чому дзвін здається легшим на світанку й важчим увечері? Люблю цю холодну, легку врапнішню годину, коли людина ще спить, а земля прокидається. В повітрі повно таємничого тремтіння, невідомого тим,

¹ Католицька молитва.

хто допізна залежується. Вдихаєш, п'єш, бачиш відродження життя, фізичного життя світу, життя, що охоплює планету й безмежно мучить нас своєю таємницею.

Раймон сказав:

— Незабаром буде східний вітер.

Бернар відповів:

— Певніш, що західний.

Шкіпер Бернар з себе худий, гнучкий, надзвичайно охайний та обережний. Заріс до очей, а погляд і голос має лагідні. Людина віддана й щира. Але на морі його все турбує — раптова хвиля, що віщує великий бриз, довга хмара над Естерелем, що загрожує містралем на заході, і навіть піднімання барометра, бо тоді можна сподіватися зі сходу шквалу. А втім, з нього чудовий моряк, усього він невпинно пильнує й такий чепурун, що начищає всі мідні частини яхти, як тільки трохи покропить їх водою.

Зять його Раймон — здоровий хлопець, чорнявий та вусатий, невтомний і вправний — теж щирий і відданий, тільки не такий рухливий і нервовий, спокійніший, байдужіший до несподіванок та зрадливості моря.

Бернар, Раймон та барометр часто мають розбіжні думки і грають переді мною втішну комедію на три дійові особи, що з них одна мовчазна й найобізнаніша.

— Чорт забирай, пане, ми добре йдемо, — сказав Бернар.

Ми справді минули затоку Салі, перепливли Гаруп і наближались до мису Гро — пласкої, низенької скелі, що стриміла врівень з хвилями.

Видно було вже пасмо Альп, дивоглядну хвилю, що загрожує морю, вивершену снігом хвилю граніту, якої шиїсті верховини здаються випорськом нерухомої, застиглої піни. І за цими льодами встає сонце, ллючи на них срібний потік світла.

Аж ось, об'їхавши мис Антіб, бачимо Леренські острови, а далеко за ними — покручене пасмо Естерель. Це окраса Кана, чарівна, мов цяцькова, гора, блакитна й витворно вирізьблена з кокетною, але ж художньою фантазією, немов який ласкавий творець змалював її аквареллю на театральному небі, щоб була за модель англійським пейзажистам та викликала захоплення в сухотних і вигнаних величностей. Щогодини вдень Естерель змінює свій вигляд і чарує очі high life¹.

¹ Вищого світу (англ.).

Вранці чіткий виразний малюнок гірського пасма виступає на небесній блакиті, блакиті ніжній і ясній, чистій та гарній, ідеальній блакиті південного краю. Але ввечері лісисті узбіччя темніють і кладуть чорну пляму на вогнисте небо, неймовірно драматичне й червоне. Ніде інде не бачив я таких феєричних заходів сонця, такої пожежі на всьому обрії, такого палахкотіння хмар, вправної й величної вистави, щодня поновлюваної різкої й чудової гри, що мимоволі захоплює, але викликала б тільки посмішку, будши б намальована людською рукою.

Леренські острови, що замикають на сході Канську затоку й відділяють її від Жуанської, теж здаються двома оперетковими острівцями, розташованими там ради більшої втіхи мандрівців та хворих.

З чистого моря, де ми зараз, вони нагадують два темно-зелені садки, вирослі з води. В далечині, на виступі Сент-Онора, стоїть серед хвиль цілком романтична руїна, справжній замок Вальтера Скотта, і об неї безупинно б'ють хвилі; тут, де колись ченці оборонялися від сарацинів, бо Сент-Онора завжди належав ченцям, крім часів Революції. Тоді острів купила була якась французька акторка.

Замок-фортеця, релігійні вояки, а тепер гладкі, веселі й жебрущі трапісти, гарненька комедіантка, що, певно, кохання своє ховала на острівці, порослому сосною та чагарем і оточеному кільцем чудових скель, навіть імена в стилі Флоріяна *: *Лерен, Сент-Онора, Сент-Маргеріт*, — усе тут приємне, вибагливе, романтичне, поетичне, трохи нудне на чарівному Канському взбережжі.

До пари старовинному, стрункому й зубчастому замкові на виступі Сент-Онора в море, острів Сент-Маргеріт закінчується славетною фортецею, де були замкнені Залізна Маска * й Базен*. Між шпилем Круазет та цим замком, що нагадує стару, розвалену будівлю без пишноти й без величі, лежить протока з милою завширшки. Замок немов осів, важкий та похмурий, справжня пастка для в'язнів.

Тепер мені видно три затоки. Переді мною, за островами, — Канська, трохи ближче — Жуанська, а позаду — бухта Янголів на підгір'ї сніжних альпійських верховин. Далі береги розгортаються геть за італійський кордон, і крізь трубу бачу білу Бордігеру на виступі мису.

І скрізь вздовж незмірного берега — міста над водою, села на узбіччях гір, безліч вілл серед зела нагадують білі яйця, що знесли на піску, на скелях, у соснових лісах ди-

воглядні птахи, прилетівши вночі зі сніжного краю, що височиться на обрії.

На мисі Антіб, довгому земляному наросні, чудесному садуві, де ростуть найкращі в Європі квітки, знову бачимо вілли, а на його шпилі — Ейлен-Рок, чарівне, фантастичне мешкання, яке їздять оглядати з Ніцци та Кана.

Бриз ушух, яхта ледве просувається.

Після берегового вітру, що панує вночі, чекаємо і сподіваємось вітру з моря, сподіваємось на нього і радісно зустрінемо, звідки б він не повіяв.

Бернар гадає, що зі сходу, Раймон — із заходу, барометр не рухається, ставши трохи нижче від сімдесяти шести.

Сонце вже сяє, заливає землю, міниться па мурах будинків, що теж віддалік здаються розпоросеним снігом, і кладе на море ясний, синявий лак.

Помалу, користуючись найменшими подихами, пестощами повітря, що їх на шкірі ледве відчуваєш, але чутливі, добре оснащені яхти плывуть під ними по рівній воді, обходимо останній шпиль мису й бачимо всю Жуанську затоку з ескадрою посередині.

Здалеку панцерники здаються скелями, острівцями, рифами, вкритими мертвими деревами. Димок потяга біжить по березі між Каном та Жуан-ле-Пен, що згодом, мабуть, буде найкращим курортом на побережжі. Три тартани з латинськими парусами, одним червоним та двома білими, спинилися між Сент-Маргеріт та землею.

Скрізь спокій, ніжний, гарячий, спокій весняного південного ранку, і мені здається, що вже тижні, місяці, роки минули відтоді, як я покинув гамірних та метушливих людей, відчуваю в собі сп'янілість від самоти, тиху сп'янілість спокою, якого ніхто не порушить, — ні білий лист, ні синя телеграма, ні дзвінок коло дверей, ні гавкіт мого собаки. Мене не можна ні покликати, ні запросити, ні повести, ні гнобити посмішками, ні дратувати чемностями. Сам я, справді сам, справді вільний.

Біжить димок на березі. А я плыву в крилатому житлі, і воно похитується, гарне, як пташка, маленьке, як гніздо, зручне, як гамак, що блукає без мети по волі вітру. До послуг і праці маю двох підвладних матросів, кілька книжок читати й харчів на два тижні. Два тижні без розмов — яка радість.

Я заплющував очі під сонячним палом, втішаючись глибоким спокоєм моря, коли Бернар промовив ушівголосо:

— Он бриг іде під вітром.

Справді, дуже далеко, проти Агé, назустріч нам плыв бриг. Виразно бачу в трубу його круглі, напнуті вітрила.

— Отже, вітрець з Аге,— каже Раймон,— а на мисі Ру спокійно.

— Балакай,— відповідає Бернар,— вітер буде західний.

Нахиляюсь і дивлюсь на барометр у каюті. За півгодини він упав. Кажу Бернарові, а він посміхається й шепоче:

— Пахне західним вітром, пане.

Після цього в мені прокидається цікавість, особлива цікавість морських мандрівців усе бачити, спостерігати, всім до дрібниць захоплюватись. Не відриваю від очей підзornoї трубки і дивлюся на колір води аж до обрію. Вона чиста, дзеркальна, блискуча. Коли й є вітер, то ще дуже далеко.

Що за жива істота вітер для моряків! Про нього, як про людину, говорять, як про всемогутнього володаря, часом страшного, часом зичливого. Вдень розмовляють здебільшого про нього, а думають про нього день і ніч. Ви не знаєте його там, на суходолі. А ми краще за рідних батьків знаємо цього невидимого, страшного пустуна, жорстокого й похмурого зрадника. Ми любимо його й боїмось, знаємо його підступи та гнів і потрохи навчасомь передбачати їх із небесних та морських знаків. Мусимо думати про нього щохвилини, щосекунди, бо боротьба між нами й ним не вщухає ніколи. Вся істота наша пильнує в цій бійці — око, що силкується помітити найменші ознаки, шкіра, що сприймає його пестоці чи наскок, розум, що розпізнає його настрій, передбачає несподіванки, міркує, чи спокійний він, чи поривний. Жодний ворог і жодна жінка не дає нам такого відчуття боротьби, не змушує нас до такої обачності, бо він — господар моря, його можна уникнути чи використати, від нього можна тікати, але скорити — ніколи. І в душі моряка панує,— як у вірного ідея дратівливого, страшного бога,— таємничий, релігійний, безмежний страх перед вітром та повага до його могутності.

— От і він,— сказав Бернар.

Ген-ген край обрію на воді лежить чорно-синя смужка. Це ніщо, відтінок, ледве помітна тінь, але це він. Тепер чекаємо його, нерухомо стоячи під сонячним палом.

Дивлюсь на годинника — восьма година, й кажу:

— Чорт, раненько ще для західного вітру.

— Після полудня добре розбереться, — відповідає Бернар.

Підводжу очі на плаский парус, в'ялий і мертвий. Здається, його блискучий трикутник сягає аж до неба, бо на фокові погідної години ми підняли великий флагшток, рея якого на два метри стримить над верхівлею щогли. Жодного руху — так ніби на землі. Барометр усе падає. Тим часом темна лінія на обрії ближчає. Металевий блиск потьмянілої води раптом набирає грифельного відтінку. Небо чисте, безхмарне.

Зненацька круг нас по морю, теж чистому, як сталева платівка, прокотився там і там швидкий, майже непомітний дроз, зникаючи, тільки з'явившись, немов хто кинув у воду безліч жмень дрібного піску.

Парус тремтить, але мляво, потім поволі пересувається на правий борт. Обличчя мені вже пестять подихи, і вода дужче тремтить круг нас, мов під невпинним дощем піску. Яхта знову рушає. Вона суне прямо, і вздовж боків чути тихенький плюскіт. Стерно натягується в моїй руці, довге мідне стерно, що на сонці здається вогнистим стеблом, і бриз дедалі дужчає. Треба викеровуватись, та дарма, судно добре йде по вітру, і вітер, коли не вщухне, надвечір прижене нас, галс по галсові, до Сен-Рафаеля.

Наближаємось до ескадри — шести панцерників та двох сильних суден, що всі поволі повертаються круг якорів провою на захід. Потім звертаємо від берега в море, щоб пройти Форміг, позначений баштою серед затоки. Вітер дедалі більше й надзвичайно швидко розбирається, хвиля здіймається коротка й хаплива. Яхта хилиться під напнутим вітрилом і біжить позаду з човником, що натягує ливу і пливе, піднявши в повітря палубу й пірнувши кормою, між двома валками піни.

Наближаючись до Сент-Онора, проходимо коло голої червоної скелі, настобурченої, як той їкатець, такої верстуватої, зубатої, шпилястої, що ледве по ній пройти; треба ногу ставити в западини між її озброєнням і посуватись вельми обережно; зветься вона Сен-Фереоль.

Трохи землі не знати звідки набилось у ями та тріщини на скелі, і з неї ростуть різноманітні лілеї та чудові блакитні іриси, насіння яких немов з неба впало.

На цьому химерному камені серед моря було поховане і п'ять років лежало тіло Паганіні. Пригода варта життя цього геніального, похмурого артиста, якого вважали за

біснுவатого, артиста з такими чудними манерами, тілом та обличчям, чий надлюдський хист та неймовірна худючість стали легендарними, чимсь, ніби персонажем Гофмана.

Вертаючись на батьківщину в Геную вкупі з сином, що тепер тільки один міг розуміти його — такий кволий став у нього голос, — він помер у Ніцці 27 травня 1840 року з холери.

Син забрав на корабля батьків труп і поїхав до Італії. Але генуйське духовенство відмовилось поховати цього сатанинця. Римська курія теж не зважилась дати на це дозволу, коли її запитано. Проте тіло хотіли знести на суходіл, але й цивільна влада заборонила це під тим приводом, що артист помер від холери. В Генуї лютувала епідемія цієї хвороби, але такий уже висновок зробили, що новий труп може збільшити пошесть.

Тоді син Паганіні вернувся до Марселя, де заходити у порт йому заборонили з тих самих міркувань. Потім подався до Кана, де його теж не пустили...

Отже, він стояв у морі, колихаючи на хвилях труп великого, чудернацького артиста, якого люди звідусюди гнали. Він не знав уже, що робити, куди вдатись, куди везти священного для нього мерця, коли побачив серед хвиль голу скелю Сен-Фереоль. І скинув туди труну, і закопав посеред острівця.

Тільки 1845 року приїхав він з двома друзями по батькові останки й перевіз їх до Генуї у віллу Гайона.

Чи не краще було б надзвичайному скрипалеві лишитись на найжененому рифові, де хвилі співають у химерних виступах скелі?

Далі стоїть у чистому морі замок Сент-Онора, що ми побачили, об'їздивши мис Антіб, а ще далі — лінія рифів з баштою: *Ченці*.

Зараз вони білісінькі, вкриті піною та шумом.

Уночі це найнебезпечніше місце на березі, бо не відзначене жодним вогнем, і катастрофи трапляються тут дуже часто.

Раптовий шквал нахилиє нас палубою до води, і я наказую спустити флагшток, бо лишати його на яхті небезпечно, щоб не зламалася щогла.

Хвиля западає, здіймається, піниться, вітер шалено свистить поривами, мов кричить загрозливо: «Бережись!».

— Мусимо ночувати в Кані, — каже Бернар.

Через півгодини, справді, треба було спустити великий

фок і замінити його другим, беручи за вітром риф; чверть години потім узяли й другий риф. Тоді я зважився зайти в Канський порт, небезпечний порт, без жодного захисту, відкритий з південного заходу в море, що загрожує тут усім кораблям. Коли подумати, скільки грошей лишали б у місті великі чужоземні яхти, якби знаходили тут певний притулок, то можна зрозуміти глибину недбальства південців, що не спромоглись і досі добитися від держави потрібних поліпшень.

О десятій годині кидаємо якорі проти пароплава *Канець*, і я сходжу на землю, досадуючи на несподівану зупинку. Весь рейд біліє від піни.

Кан, 7 квітня, 9 год. ввечері

Принци, принци, скрізь принци. Щасливі, хто принців любить.

Тільки я вийшов учора вранці на набережну Круазет, так і здивав аж трьох, одного по одному. В нашій демократичній країні Кан став містом титулів.

Коли б можна було розкривати розум, як знімають покришку з каструлі, то в голові математика побачили б цифри, в драматурга — рухливі й говорючі силуети акторів, у закоханого — жіноче обличчя, у розпусника — хтиві образи, в поета — вірші, а в черепі людей, які до Кана приїждять, знайшли б корони всіляких гатунків, що плавають, як галушки в ющі.

Хто збирається по гральнях, бо любить карти, хто на перегонах, бо любить коні. А в Кані збираються тому, що люблять імператорських та королівських величностей.

Тут вони в себе вдома, тут спокійно панують у вірних салонах, не маючи царств, яких збулися.

Величностей тут здибаєш великих і малих, бідних і багатих, на всякий смак. Здебільшого вони скромні, силкуються подобатись і в стосунках із простими смертними виявляють делікатність та ласкавість, мало властиві нашим депутатам, принцам виборчої урни.

Та коли принци, бідні мандрівні принци без бюджету й підданців, що наїждять пожити в цьому виборному квітучому місті, як звичайні буржуа, поводяться просто й не викликають сміху навіть у людей нешанобливих, то не такі любителі величностей.

Вони крутяться коло своїх ідолів з релігійною, комічною запобігливістю і, збувшись одного, зразу ж починають

шукати другого, немов уста їх можуть розтулятися, тільки щоб вимовляти «ваша вельможність», «ваша ексцеленція».

П'ятьох хвилин з ними не пробудеш, а вони вже розкажуть, що відповіла їм княгиня, що сказав великий князь, куди вони збираються на прогулянку з одним, який дотеп сказав другий.

Почуваєш, бачиш, розумієш, що бувають тільки в світі особи королівської крові, а коли з вами згоджуються розмовляти, то хіба, щоб докладно переказати вам, що на тих високостях робиться.

Провадиться запекла боротьба, де вдаються до всіх можливих хитрощів, щоб потрапити хоч раз у сезон на обід до принца, справжнього принца з найголовніших. Яка пошана тому, хто грає в лаун-теніс з якимсь великим князем, або був хоч би тільки представлений «Уельському», як висловлюються архішиковні люди.

Розписуватись на порозі цих «вигнанців», як каже Доде *, цих викиданців, сказав би інший, становить тут постійну, делікатну, пристрасну й важливу турботу. Список лежить у вестибюлі, по боках його — два лакеї, і один подає відвідувачеві перо. Напише той своє ім'я під двома тисячами інших різномасних імен, що рясніють титулами й кишать найменником «де», потім іде собі пишний, ніби й сам ушляхтився, щасливий, немов священний обов'язок виконав, і каже згорда першому-ліпшому знайомому на вулиці: «Оце зараз розписався у великого князя Герольштейнського». Потім увечері за обідом розповідає: «Допіру бачив у спискові великого князя Герольштейнського імена X, Y і Z», і всі цікаво слухають, немов справа йде про подію надзвичайної ваги.

Та що ж сміятись і дивуватися з безневинної та лагідної манії елегантних аматорів князівства, коли й у Парижі в кількадесят різновидів шанувальників великих людей, теж не менше втішних.

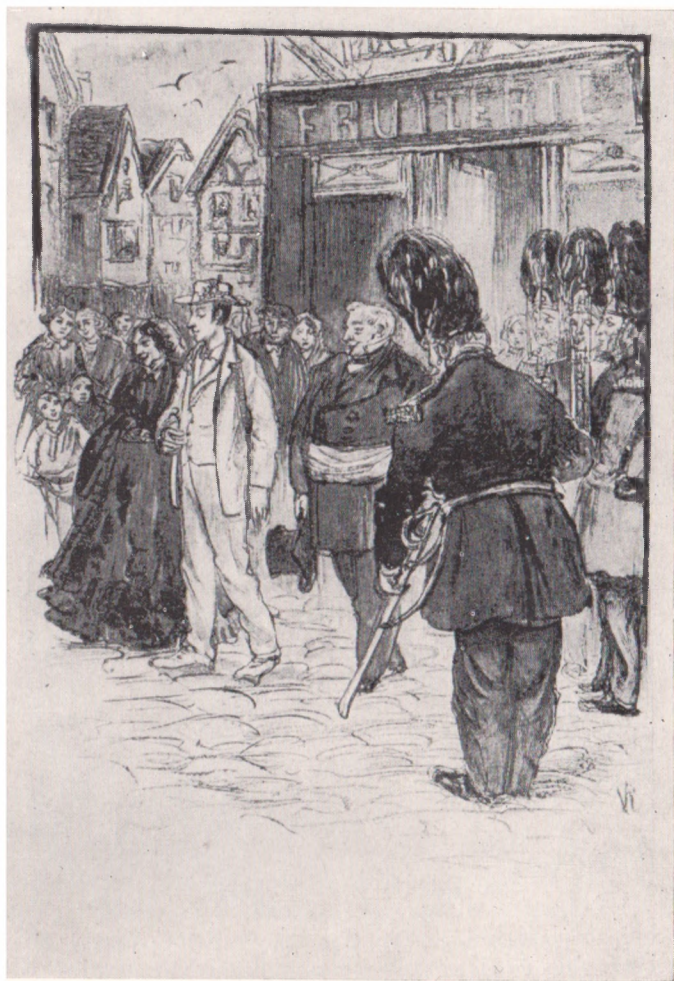
Коли хто має салон, конче мусить показувати в ньому знаменитостей, і на них улаштовують справжні лови. Немає світської жінки, навіть великосвітської, яка не хотіла б мати свого артиста чи своїх артистів, вона дає для них обіди, щоб по місту й на провінції знали, що в неї розумне товариство. Пишатися чужим розумом, у себе його бучно виставляючи, або вельможними стосунками пишались... де ж тут, справді, різниця.

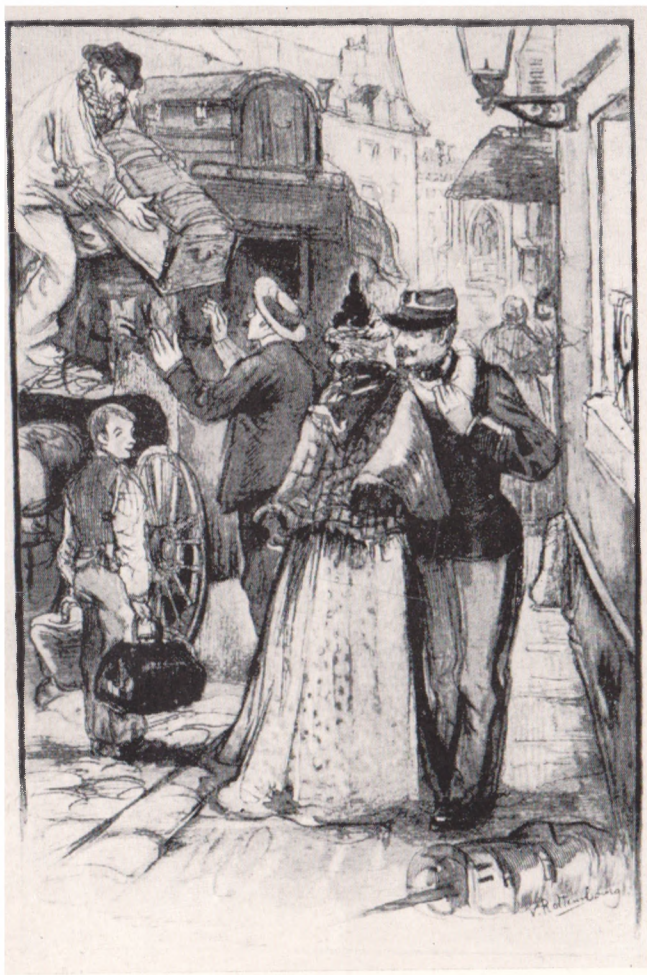
На воді. Худ. Лано. 1904

На воді. Худ. Лано. 1904

Обранець пані Гюсон. Худ. В. Рогамбур

Обікся. Худ. В. Рогамбур

Найбажаніші з великих людей для жінок молодих і старих — це, певна річ, музики. По декотрих домах їх є ціла колекція. Артисти ці мають неоціненну перевагу бути корисними на вечірках. Але тим, хто прагне справді чогось рідкісного, годі й думати збирати двох музик на одній канані. Додаймо, що нема такої підлоти, на яку не здатна була б відома жінка, модна жінка, аби тільки оздобити свій салон славетним композитором. Дрібних заходів, яких звичайно вживають, щоб запопасти художника або простого літератора, замало, коли справа йде про торговця звуками. Перед ним вживають зовсім незвичайних способів спокуси та пестоців. Цілують йому руки, як королеві, стають перед ним навколішки, як перед богом, коли він зволить особисто виконати свою *Regina Coeli*¹. Носять у каблучці волосинку з його бороди, роблять медаль, бережену на золотому ланцюжкові між грудьми, з гудзика, що відірвався від його штанів, коли він зробив рукою надто різкий рух, кінчаючи свій *Тихий спочинок*.

Художники трохи в меншій ціні, хоч теж дуже жадані. В них менше божественного і більше богеми. Їхні манери не досить м'які, а головне, не досить величні. Натхнення вони часто заміняють жартами та дурницями. До того ж від них надто тхне, а від тих, що всякими способами цього духу збулися, починає тхнути позою. Та й потім мінливі, легковажні, хвастовиті. Нема певності, що їх освоїш, а музика, навпаки, звиває собі в родині кубельце.

Останніми роками впадають так само й за письменником. У нього, зрештою, є великі переваги: він уміє говорити, говорити довго, говорити багато, говорити для всіх, а що розум — його професія, то слухати його й захоплюватись ним можна щиро.

Жінка, яку охопило чудернацьке бажання завести в себе письменника, як можна завести папугу, що своєю балаканиною приваблює сусідських покоївок, має вибір між поетами й романістами. В поетах більше ідеального, в романістах — більше несподіваного. Поети сентиментальніші, романісти — статечніші. Справа смаку й темпераменту. В поета більше інтимного чару, в романіста — часто більше розуму. Але романіст криє в собі небезпеки, поетові зовсім не властиві, — він точить, краде і використовує все, що в

¹ Цариця небес (лат.).

нього перед очима. З ним ніколи не можна бути спокійною чи певною, що не покладе вас голісіньку між сторінками якоїсь книжки. Око його — це немов помпа, поглинає все і завжди за роботою, як рука злодія. Від нього ніщо не сховається, він невпинно збирає та схоплює — збирає рухи, жести, наміри, все, що проходить і відбувається коло нього; схоплює найдрібніші слова, найдрібніші речі. З ранку до вечора він ізсипає на купу спостереження й потім складає з них історії на продаж, що сягнуть аж край світу, що їх будуть читати, обговорювати й тлумачити тисячі й мільйони людей. І найстрашніше те, що виходить у нього, негідника, — мимо волі його, несвідомо, бо правильно бачить — і те, що бачить, розповідає. Попри всі заходи його та хитрощі заличкувати постаті, все-таки казатимуть: «Пізнали пана Х... та пані... Разюча подібність».

Отже, для світських людей пестити й принаджувати романістів так само небезпечно, як борошеникові розводити щурів у своїй коморі.

А проте вони в моді.

Так, коли жінка спинилась вибором на письменникові, якого хоче освоїти, тоді ставить на нього тенета з компліментів, уваги та пестощів. Як вода по краплі дообає найміцнішу скелю, так падає хвала слово по слову в чуле серце письменниково. Побачивши, що він зворушився, схвилювався і на ці пестощі піддався, вона відокремлює його, відтинає потроху ті зв'язки, що він мав десь-інде, й непомітно при звичаює його приходити до себе, прилюбляється до її дому та прикрашати його своєю думкою. Щоб добре акліматизувати його в домі, влаштовує й готує йому успіхи, висуває, відзначає його, виявляє до нього перед давніми друзями виключну увагу й незмірне захоплення.

Тоді, відчувши себе ідолом, він лишається у цьому храмі. Зрештою, йому там дуже зручно, бо інші жінки теж ущедряють його найніжнішими ласками, щоб перехопити в цієї, що його здобула. Та коли він спритний, то ніколи не піддається на заходи й кокетство, якими його обкидають. І що більше виявить він вірності, то більше за ним уганятимуть, проситимуть його й любитимуть. О, хай бережеться піддатись на принади цих салонних сирен, бо зразу ж утратить три чверті ціни своєї, тільки почне ходити по руках.

Незабаром він утворює літературний осередок, церкву, де він бог, єдиний бог, бо в справжніх релігіях ніколи немає кількох божеств. Туди ходитимуть, щоб побачити його,

почути, щоб захоплюватись ним, точнісінько, як прочани здалека ходять до певних святощів. Заздритимуть йому, заздритимуть і їй! Вони говоритимуть про літературу, як священники говорять про догми, зі знанням справи й поважністю; їх слухатимуть, його й її, і виходитимуть з цього літературного салону побожно, мов із собору.

За іншими теж упадають, але на нижчих шаблях; генерали, наприклад, яких у вищому світі зневажають і ставлять хіба що трохи вище від депутатів, серед дрібної буржуазії ще мають вагу. Депутат у попиті тільки під час криз. А в часи парламентського спокою його хіба коли-неколи запросять обідати. Учений теж має прихильників, бо всякі є смаки, і навіть начальник канцелярії у великій шанобі серед мешканців сьомого поверху. Але такі люди до Кана не їздять. Тут і буржуазія має лише кількох боязких представників.

Значних чужинців можна побачити на Круазеті тільки до полудня.

Круазет — це бульвар, що йде півколом над морем від шпилья навпроти Сент-Маргеріт до порту, що під старим містом.

Тут швидко проходять молоді, стрункі жінки — модно бути худою, — одягнені за англійською модою, в супроводі молодиків у костюмах до лаун-теніса. Але вряди-годи здибаєш нещасну висхлу істоту, що стомлено плентається, опираючись на руку матері, братові чи сестрі. Відолахи ці кашляють і задихаються, загорнувшись у шалі на такій спеці, і, проходячи, дивляться на вас глибокими, розначливими й лихими очима.

Вони мучаться, бо цей чарівний, теплий край править ще й за великопанський шпиталь, за квітуче кладовище аристократичної Європи.

Страшна безжальна недуга, що зветься тепер туберкульозом, недуга; що точить, палить і нищить людей тисячами, здається, обрала цей берег, щоб добивати свої жертви.

Як проклинають, мабуть, по всіх кінцях світу цю розкішну й страшну землю, пахучий і ніжний присінок смерті, де стільки родин, простих і королівських, князівських і буржуазних, покинуло когось, майже всі — дитину, що в ній надії їхні таїлись і буяла їхня любов.

Пригадую Ментону — найгарячіший і найздоровіший з зимових курортів. Як по військових містах бачиш фортеці

на околичних високостях, так у цій країні мрущих бачиш кладовище на верховині горба.

Яке місце для життя було б з цього саду, де сплять мерці. Троянди, троянди, скрізь троянди. Криваві, бліді, білі або помережані пурпуровими жилками на пелюстках. Могилки, алеї, вільні ще місця, що завтра будуть зайняті, — все ними вкрито. Їхня гостра запашисть дурманить, від неї паморочиться голова й тремтять ноги.

І всім, хто лежить тут, було шістнадцять, вісімнадцять, двадцять років.

Ходиш від могилки до могилки, читаючи імена істот, яких юними вбила невилгойна хвороба. Це дитяче кладовище, кладовище, що нагадує ті білі бали, куди не пускають одружених.

Від кладовища ліворуч розлягається краєвид Італії до виступу, де білі будинки Бордігери виходять до моря; праворуч — до рогу Мартен, що полоще у воді листяні узгір'я.

А втім, скрізь по цьому розкішному березі ми в покоях смерті. Та вона скромна, потайлива, соромлива й живорадісна, загалом — добре вихована. Ніколи не побачиш її в лице, хоч дотиком відчуваєш шохвилини.

Можна навіть подумати, що в цьому краю зовсім не вмирають, бо все тут сприяє шахрайству, в якому ця володарка кохається. Але як відчуваєш її, як її чуєш, як часом помічаєш краєчок її чорної сукні. Певна річ, треба багато троянд, багато цитринових квіток, щоб у повітрі ніколи не чути було страшного духу, що випаровується з кімнат небіжчиків.

Ніколи ні труни на вулицях, ні жалоби, ні похоронного дзвону. Вчорашній виснажений погуляльник сьогодні вже не проходить повз ваше вікно, та й усе.

Коли ви здивуєтесь, що його не видно і почнете про нього розпитувати, метрдотель і всі лакеї скажуть вам, посміхаючись, що йому покращало й лікарі порадили йому перейти до Італії. Справді, в кожному готелі смерть має собі потайні сходи, спільників і кумів.

Колишній мораліст сказав би багато дуже красивих слів про контраст і поєднання тут такої вишуканості й такого горя.

Полудень, набережна вже спорожніла, і я вертаюсь на палубу *Любого друга*, де мене чекає скромний снідачок,

що приготував Раймон,— застав його в білому фартусі, картоплю смажив.

Решту дня читав.

Вітер дме скажено, і яхта тапцює на якорях, бо мушили кинути якоря й з правого борту. Цей рух приспав мене, кінець кінцем, і я трохи подрімав. Коли Бернар зайшов до каюти й засвітив свічки, я побачив, що вже сьома година, а що на землю зійти через хвилювання коло берега важко, то й пообідав я на судні.

Потім вийшов посидіти на повітрі. Круг мене блищали вогні Кана. Нічого кращого немає над освітлене місто з моря. Ліворуч — огні старого кварталу, де будинки немов нашаровані один на один, зливаються з блиском зірок; праворуч — газові ріжки Круазет вигинаються безмежною змією на два кілометри завдовжки.

І я думав, що по всіх тих віллах, по всіх готелях зі-йшлись увечері люди, як було учора й як буде завтра, і розмовляють. Розмовляють! Про що? Про принців!.. Про погоду!.. А потім?.. Про погоду!.. Про принців!.. А потім?.. Ні про що.

Чи є що зловісніше від розмови за табльдотом? Я жив по готелях і знаю людську душу, що виявляється там у всій своїй пласкості. Справді, треба спромогтись на найвищу байдужість, щоб не заплакати від туги, відрази й сорому, коли чуєш, як говорить людина. Людина, звичайна людина, багата, відома, поважна, шановна, статечна, вдоволена з себе, — нічого ж вона не знає, нічого не розуміє, а про розум розводиться так пишно, що рознач бере.

Треба бути сліпим, п'яним від тупих гордощів, щоб уважати себе за щось інше, як тварину, тільки трохи проти інших тварин вищу. Послухайте їх, цих нікчем, коли вони сидять за столом! Вони розмовляють! Розмовляють щиро, довірливо, лагідно і називають це обмінюватись думками. Якими думками? Розповідають, де гуляли: «Гарно було йти, тільки вертатись холодненько»; «В готелі годують не погано, хоч по ресторанах їжа завжди трохи вадлива». І розповідають, що зробили, що люблять, що думають.

Мені здається, що я бачу в них жах їхньої душі, як можна бачити дивоглядний зародок, заспиртований у слоїку. Спостерігаю, як поволі розгортаються загальники, що вони завжди говорять, почуваю, як падають слова із сховища нісенітниць на дурний язик, а з язика — в байдуже повітря, що несе їх у мої уші.

Але думки їхні, найвищі, найпишніші та найшановніші їхні думки, хіба не безперечний доказ вічної, всеосяжної, непохитної і всемогутньої глупоти?

Всі їхні розуміння про бога, невинного бога, що партачить і переробляє перші істоти, що слухає наші признання й нотує їх, про бога-жандарма, єзуїта, адвоката, садівника, в панцері, мантиї чи пантофлях, потім його заперечення, побудовані на земній логіці, докази «за» й «проти», історія священних вірувань, схизм, ересі та філософії, твердження й сумніви, вся дитинність принципів, жорстока й кривава лють творців гіпотез, хаос суперечок, усі нікчемні спроби цієї нещасної істоти, безсилої щось збагнути, зрозуміти чи знати, але до віри дуже охочої, — доводять, що в світі її кинуту такою маленькою, щоб тільки пити, їсти, родити дітей, складати пісеньки та для згайнування часу вбивати собі подібних.

Щасливі, втішені життям, веселі та вдоволені собою! Є люди, що все люблять і всім захоплюються. Люблять сонце й дощ, сніг і туман, гомін і спокій свого помешкання, все, що бачать, усе, що роблять, усе, що кажуть і чують.

Деякі живуть тихо, спокійно й задоволено серед своїх нащадків. Інші — шумно, у втіхах та розвагах.

Ні тим, ні тим не нудно.

Життя для них — якась втішна вистава, де вони самі й грають щось приємне й мінливе, що захоплює їх, хоч і не дуже дивує.

Але інші, чия думка блискавкою пролітає вузьке коло можливих задоволень, пригнічено стоять перед нікчемністю щастя, одноманітністю та убозтвом земних радощів.

Коли доходять тридцяти років, для них усе скінчено. Чого їм чекати? Ніщо їх далі не розважить, бо обійшли вже коло наших нужденних утіх.

Щасливі, хто не знає гидкої відрази до тих самих завжди роблених вчинків, щасливі, хто має силу щодня розпочинати ту саму працю, з тими самими рухами, в тій самій кімнаті, перед тим самим обрієм, під тим самим небом та ходити тими самими вулицями, де здиває ті самі постаті й ті самі тварини. Щасливі, хто не примічає з безмежною огидою, що ніщо не міняється, ніщо не минає і все стомлює.

Певно, повільний, обмежений і невимогливий у нас розум, коли задовольняємось тим, що є. Як ще й досі люд-

ність не крикнула: «Завісу!» — та не зажадала дальшого акту з відмінними від людей істотами, з іншими формами, іншими radoщами, іншими рослинами, іншими зірками, іншими винаходами, іншими пригодами?

Справді, мабуть, ніхто ще не відчув гидоти людського, завжди подібного обличчя, гидоти тварин, що здаються живими механізмами з своїми незмінними інстинктами, переданими в насінні від першого до останнього представника породи, гидоти вічно схожих краєвидів та завжди поновлюваних утіх!

Заспокойтесь, кажуть вам, у любові до знання та мистецтв.

Отже, вони не бачать, що ми завжди замкнені в собі самих, без надії поза себе вийти, засуджені тягти тягар своїх підтятих мрій.

Весь поступ нашої мозкової сили полягає в тім, що ми знайомимось із фізичними явищами за допомогою сміховинно недосконалих приладів, що все-таки трохи підсилюють наші нужденні органи. Що двадцять років якийсь нещасний дослідник на схилі життя свого відкриває, що в повітрі є ще один невідомий газ, що від тертя сургуча об сукно постає невагома, нез'ясована й незрозуміла сила, що серед безлічі неведомих зірок є одна, якої ще не відзначено поруч іншої, вже давно постереженої й охрещеної. Що з того?

Недуги наші походять від мікробів? Гаразд. А мікроби звідки? А недуги самих цих невидимих істот? А сонця звідки походять?

Ми нічого не знаємо, нічого не бачимо, нічого не можемо, нічого не розуміємо, нічого не уявляємо, ми замкнені, ув'язнені в собі самих. А люди чаруються людським генієм!

Мистецтва? Малярство відтворює фарбами одноманітні краєвиди, що ніколи не схожі на природу, малює людей, силкуючись надати їм вигляду живих, але ніколи цього не досягаючи. Отже, воно завзято, але марно довгі роки наслідуює те, що є, і цими нерухомими копіями життя на силу досягає того, щоб вправне око зрозуміло, що саме тут малось на увазі віддати.

Навіщо ці зусилля? Навіщо марно наслідувати? Навіщо банально відтворювати такі сумні з себе речі? Нікчемство! Поети словами роблять те, що художники фарбами. Знову — навіщо?

Прочитавши чотирьох найвправніших, найвигадливіших, нема чого розгортати інших. Та й вони нічого більшого від нас не знають. Вони теж уміють тільки наслідувати людину. Вони виснажуються в марній роботі. Бо людина не міняється, тож і їхнє нікчемне мистецтво є нерухоме. Відколи діє наша куца думка, людина лишилась та сама: ті самі в неї чуття, вірування й почування, вона ні вперед, ні назад не пішла, вона не зрушилась. Навіщо ж мені знати те, що я є, читати те, що я думаю, бачити себе в банальних пригодах якогось роману?

О, коли б поети могли перелітати просторінь, досліджувати зірки, знаходити нові світи, невпинно різноманітнити для мого розуму природу й форму речей, безперестань захоплювати мене в мінливе і чарівне невідоме, розчиняти таємничі брами несподіваних чудесних обріїв, то я читав би їх вдень і вночі. Але ці немічники вміють тільки переставляти слова та показувати образ, як і художники. Навіщо?

Бо думка людська нерухома.

Дійшовши визначних, тісних, неперехідних меж, вона починає кружляти, як кінь по циркові, як муха в заткнутій пляшці, пурхаючи між стінками, об які завжди б'ється.

А втім, не маючи кращого, привмно думати, коли сам.

На цьому кораблику, який хитає море і може залити й перекинути хвиля, я розумію, почуваю, до якої міри не існує нічого з того, що ми знаємо, бо земля, що плаває в порожняві, ще самотніша, ще загубленіша, ніж цей човен на хвилях. Значення їх однакове, і доля їхня довершиться. І я радію, розуміючи нікчемність вірувань та марноту надій, породжених нашим комашиним мозком.

Я ліг, заколисаний хитавицею, і спав міцно, як сплять на морі, аж поки Бернар розбудив мене й сказав:

— Негода, пане, не можемо сьогодні рушити.

Вітер ущух, але хвилювання на морі не дозволяло їхати до Сен-Рафаеля.

Ще день доведеться перебути в Кані.

Коло полудня знову розгулявся західний вітер, слабший ніж учора, і я вирішив скористатися ним, щоб провідати ескадру в затоці Жуан.

Виходячи з рейду, *Любий друг* танцював, як коза, і я мусив керувати дуже пильно, щоб не діставати в обличчя від кожної хвилі, що біла на нас майже збоку, цілих при-

горщів води. Та незабаром я добився під захист островів і пустився ходом коло фортеці Сент-Маргеріт.

Прямі мури її стоять на скелях при морі, і верхівля її рівняється з невисоким берегом. Так, ніби голова, втиснута між велетенськими плечима.

Дуже добре видно те місце, де спустився Базен. Не треба бути вправним гімнастом, щоб злізти по цих вигідних скелях.

Про цю втечу мені дуже докладно розповідала людина, що виставляла себе, та й справді могла бути, в цій справі добре обізнаною.

Базен жив досить вільно й щодня бачився з дружиною та дітьми. І от пані Базен, енергійна на вдачу, заявила чоловікові, що з дітьми назавжди поїде від нього, якщо він звідси не втече, й з'ясувала йому свій план. Він вагався перед небезпеками втечі й непевністю успіху, та, побачивши, що дружина свою загрозу справді виконає, погодився.

Тоді щодня почали привозити до фортеці цяцьки для малих, усі прилади для невеличкої хатньої гімнастики. З цих іграшок і зробили мотуза з вузлами, що мав послужити маршалові. Виготовляли його поволі, щоб не викликати підозри, потім дружня рука сховала його в кінці двору.

Тоді призначено день утечі. Вибрали неділю, бо догляд того дня був ніби найпільговіший.

І пані Базен на якийсь час зникла.

Маршал звичайно гуляв до восьмої години ввечері по подвір'ю в'язниці в товаристві директора, людини приємної, з яким він любив поговорити. Потім заходив у своє помешкання, яке головний тюремник засував і замикав при своєму начальникові.

Того вечора Базен прикинувся недужим і захотів вернутись на годину раніше. Він справді зайшов до помешкання, та, коли директор пішов сказати тюремникові, щоб зараз замкнув в'язня, маршал мерщій вийшов і сховався на подвір'ї.

В'язницю замкнули порожню. І всі розійшлися.

Об одинадцятій годині Базен вийшов із схову з драбиною. Прив'язав її і зліз на скелі.

Вдосвіта спільник його одв'язав мотуза й кинув до підніжжя мурів.

О восьмій з половиною вранці директор в'язниці спитав про в'язня, дивуючись, що не бачить його, бо той завжди

рано виходив. Лакей Базенів відмовився зайти в помешкання.

Нарешті, о дев'ятій годині директор сам зайшов і побачив, що в клітці порожньо.

З свого боку, пані Базен, щоб здійснити свої проекти, знайшла чоловіка, якому маршал зробив колись величезну послугу. Вона звернулась до його вдячного серця й здобула собі відданого й енергійного спільника. Вони обговорили разом усі подробиці, потім вона поїхала в Геную під прибраним ім'ям та найняла, немов для екскурсії в Неаполь, невеличкий італійський пароплав за тисячу ффранків денно, договорившись, що подорож триватиме найменше тиждень і далі її можна буде продовжити ще на тиждень на тих самих умовах.

Корабель вирушив, але тільки вийшов у море, мандрівниця немов змінила свій намір і спитала капітана, чи не відмовиться він заїхати до Кана по її невістку. Моряк охоче згодився й у неділю ввечері кинув якоря в затоці Жуан.

Пані Базен перевезлась на берег і наказала човнові не від'їздити. Відданий спільник чекав її з другим човном на бульварі Круазет, і вони переїхали протоку, що відділяє суходіл від маленького острова Сент-Маргеріт. Чоловік її чекав там на скелях у подертій одежі, з розбитим обличчям та скривавленими руками. Море трохи хвилювалось, і він мусив брести по воді до човна, що інакше розбився б об каміння.

Вернувшись на берег, вони покинули човни.

Тоді сіли в першого човна й переїхали на пароплав, що стояв під парю. Пані Базен заявила капітанові, що невістка її дуже захворіла й поїхати не може, та й додала, показуючи на маршала:

— У мене не було слуги, от я взяла лакея. А дурень цей зірвався зараз із скелі й став отакий, як ви бачите. Пошліть його, будь ласка, до матросів і звеліть дати йому все, що потрібно. Хай перев'яжеться та полатає одужу.

Базен пішов спати в міжпалуб'я.

Другого дня вдосвіта вони вийшли в море. Тут пані Базен знову змінила свій намір і, назвавшись хворою, сказала їхати назад до Генуї.

Але звістка про втечу вже поширилась, і, знаючи про це, під вікнами готелю з ревом з'юрмився народ. Незаба-

ром такий зробився несамовитий галас, що наляканий господар відрядив мандрівців потайними дверима.

Переказую це оповідання, як чув, і нічого не тверджу.

Підходимо до ескадри, де важкі панцерники, стоячи в одну шереду, здаються військовими баштами, збудованими серед чистого моря. Ось *Кольбер*, *Спустошення*, *Адмірал Дюпере* *, *Непогамовний*, *Рішельє*, потім два крейсери, *Ластівка*, *Курбе* * й *Мілан* та чотири міноноски, що лаштувались маневрувати в затоці.

Я хочу відвідати *Курбе*, що вважається за зразковий серед нашого флоту.

Ніщо не дасть такого уявлення про людську працю, клопітну й страшну працю маленького звіра із спритними руками, як ці величезні залізні фортеці, що стоять і плавають на воді, везуть армію солдатів та цілий арсенал дивовижної зброї, і маси ці складені з маленьких припасованих, стоплених, скутих і збитих шматків — комашина й велетенська праця, що свідчить часом про геній і про безсилість, про безпорадне варварство цієї діяльної й кволої породи, що використовує свої сили, творячи знаряддя самознищення.

Хіба колишні люди, що споруджували з каменю мереживні храми, феєричні палаци, де знаходили притулок їхні діячі й побожні мрії, не варті теперішніх, що пускають на море сталеві будівлі, справжні храми смерті?

В ту хвилину, як покидаю корабель і рушаю на свою черепашину, по березі залунала стрілянина. Це вправляється ангібський полк серед піску та сосон. Дим знімається білими пасмами, мов танучі бавовняні хмарки, і понад морем метушаться червоні штани солдатів.

Тоді морські офіцери, зацікавившись зненацька, наводять на землю біноклі, і серце їхнє займається, бачачи цю подобу війни.

Коли я думаю про саме це слово — «війна», — мене жах опановує, немов мова йде про ворожбитство, інквізицію, про щось далеке, кінчене, страшне, дивоглядне, протиприродне.

Згадуючи про антропофагів, ми пишаємось своєю вищістю проти цих дикунів. Хто ж дикуни, справжні дикуни? Ті, хто б'ється, щоб з'їсти переможеного, чи ті, хто б'ється, щоб убити, аби щоб убити?

Солдатики, котрі там бігають, роковані на смерть, як та отара баранів, що різник жене по шляхах. Вони поляжуть десь на рівнині з розтятою від шаблі головою чи пробити-

ми кулею грудьми, а це ж усе юнаки, що могли б працювати, виробляти, бути корисними. Батьки їхні старі й бідні, їхні матері, що двадцять років любили й кохали їх, як кохають матері, дізнаються через півроку, а то й через цілий рік, що сина, дитину, велику дитину, виховану так дбайливо, з такими витратами й любов'ю, кинуто, як здохлого пса, до ями, розірваного ядром, стоптаного, розчавленого, посіченого кавалерійською атакою. Навіщо вбили її хлопця, гарного хлопця, єдину надію її, гордощі й життя! Вона не знає. Справді, навіщо?

Війна!.. Битись!.. Різати!.. Вбивати людей!.. І тепер, за нашої доби, з нашою цивілізацією, з тим обсягом знання і щаблем філософії, до якого, вважають, дійшов людський геній, ми маємо школи, де вчать убивати, убивати дуже далеко, досконало, багато людей разом, вбивати бідлашних, безневинних людців, обтяжених родиною — і то без жодної провини.

І найдивніше те, що народ не повстає проти урядів. Яка ж різниця між монархіями та республіками? Найдивніше, що все суспільство не збунтується від самого слова — «війна».

Ах, ми завжди житимемо під тягарем старих, гідких звичаїв, злочинних забобонів та лютих поглядів наших варварів-предків, бо ми звірі, і лишимось звірами, над якими панує інстинкт і яких ніщо не змінює.

Хіба не затаврували б ганьбою кожного, хто кинув би, як Віктор Гюго, великий крик визволення та правди?

Тепер силу звать насильством і починають судити: війну садовлять на лаву підсудних. Цивілізація, на скаргу людського роду, провадить слідство і складає великий звинувальний акт проти завойовників та воевод. І народи починають розуміти, що розміри злочину не можуть зменшувати вини; що коли вбивати гріх, то масовість не може дати йому пільги, що коли красти ганебно, то й загарбання не може бути славним.

«Ах, проголошуймо ці абсолютні істини, здираймо з війни машкару почесності».

Марний гнів, поетичне обурення! Війна ніколи не була ще в такій шанобі.

Спритний артист у цій справі, геніальний убійник, пан де Мольтке * якось відповів мирній делегації такими чудними словами:

«Війна — свята, походження її божественне; це один із

священних законів світу; вона підтримує в людей усі великі, благородні почуття: честь, некорисливість, чесноту, хоробрість, загалом не дозволяє їм упасти в найгідотніший матеріалізм».

Отже, збиратись юрбами по чотириста тисяч душ, іти вдень і вночі без спочинку, ні про що не думати, нічого не вивчати, нічого не знати, нічого не читати, нікому не бути в користь, гнити від бруду, спати в болоті, жити твариною в постійному озвірінні, грабувати міста, палити села, руйнувати народи, потім здібати таку саму купу людського м'яса, кинутись на неї, пустити річки крові, встелити поля потолоченим тілом, змішаним із кальною, почервонілою землею, накидати купи мертвяків, збутись рук або ніг, розбити собі голову без жодного для когось пожитку й здохнути десь у степу, коли старі батьки, дружина й діти з голоду мруть,— от що зветься не впадати в найгідотніший матеріалізм.

Військові — це людський бич. Ми боремося в природою, з неуцтвом, з усілякими перешкодами, щоб полегшити наше нужденне існування. Люди, добродії, вчені все життя своє віддають праці, шуканням, щоб допомогти, порятувати й підтримати своїх братів. Живуть, поринувши в корисну роботу, нагромаджують відкриття, підносять людську думку, поширюють науку, дають щодня розумові якусь суму нового знання, дають щодня батьківщині добробут, вигоди й силу.

Настає війна. І генерали за півроку нищать двадцять років праці, терплячості й генія.

Ось що зветься не впадати в найгідотніший матеріалізм.

Бачили ми війну. Бачили людей, що стали скаженими звірами, що вбивали для втіхи, для жаху, з хвастощів, із пихи. Коли право перестало існувати, коли вмер закон і зникла справедливість, тоді ми бачили, як розстрілювали безневинних, здібаних серед шляху, ті здавались підозрілими тільки тому, що полякались. Бачили, як убивали собак на ланцюгу коло дверей їхніх господарів, щоб випробувати нові револьвери, бачили, як стріляли корів на полі без жодної причини, аби постріляти, аби посміятись.

Ось що зветься не впадати в найгідотніший матеріалізм.

Зайти в країну, різати людину, що своє житло боронить, бо вона одягнена в блузу й не носить на голові кепі, палити мешкання бідолах, що хліба не мають, ламати й красти меблі, пити знайдене в льохах вино, гвалтувати здібаних

на вулицях жінок, палити в порохів мільйони франків і позад себе лишати злидні та холеру.

— Ось що зветься не впадати в найгідотвіший матеріалізм.

Чи зробили що військові, щоб хоч трохи довести свій розум? Нічого. Чи винайшли що? Гармати та рушниці! Оце й усе.

Той, хто винайшов тачку, хіба не більше для людини зробив цією простою й практичною думкою — припасувати колесо до двох палиць, — ніж винахідник найновіших фортець.

Що лишилось нам від Греції? Книзки, мармур. Чим велика вона — тим, що перемагала, чи тим, що творила?

Хіба перська навала врятувала її від найгідотнішого матеріалізму?

Хіба варварська навала врятувала Рим і відродила його?

Хіба Наполеон I продовжував великий розумовий рух, що почали філософи наприкінці минулого століття?

То що ж, коли уряди отак забирають право смерті над народами, не диво, що й народи часом забирають право смерті над урядами.

Вони обороняються. І мають рацію. Ніхто не має абсолютного права керувати іншими. Робити це можна тільки ради добра тих, ким керують. На тому, хто керує, так само лежить обов'язок уникати війни, як на капітанові корабля — уникати катастрофи.

Коли капітан загубив своє судно, його судять і засуджують, якщо визнають винним за недбальство чи навіть нездібність.

Чому ж не судити уряди, коли вони оголошують війну? Якби народи це зрозуміли, якби самі вчинили суд над убивчою владою, відмовились би іти на безглузду смерть, обернувши зброю проти тих, що їм дали її для різанини, — того дня кінець був би війні... Але день цей не настане ніколи.

Аге, 8 квітня

— Гарна погода, пане.

Встаю й виходжу на палубу. Третя година ранку, море пласке, безконечне, небо нагадує безмежне темне склепіння, покращене зернятками вогню. З землі дме легесенький бриз.

Кава кипить, п'ємо її та, не гаючи й хвилини, використовуємо цей сприятливий вітер, щоб вирушити.

Ось ми біжимо по хвилях у чисте море. Берег зникає; навколо — сама темрява. Турботне й радісне почуття — заглиблюватись у порожнечу ночі, в тишу на воді, в далечі від усього. Здається, що покидаєш світ, що ніде вже не пристанеш, що берега вже ніколи не буде, що не буде вже дня. Коло ніг ліхтарик освітлює компаса, що показує путь. Треба найменше миль зо три відбігти в море, щоб певно об'їхати ріг Ру та Драмон; хоч би який-небудь вітер подув після сходу сонця. Щоб запобігти всякому нещастю, кажу зацалити сигнальні вогні: червоний — з лівого борту, зелений — з правого, і п'яно тішусь цим мовчазним, невпинним і спокійним бігом.

Зненацька крик лунає перед нами. Я тремчу, бо голос зблизька, але нічого не бачу, нічого, крім похмурої стіни темряви, що в неї вганяюсь і що закривається за мною. Раймон, що вартує спереду, каже:

— Це тартана йде на сході, рушайте помалу, пане, проїдемо позаду.

І раптом близенько виринає страшний невиразний привид, велика пливуща тінь високого паруса, її видно на кілька секунд, і ось зразу вона зникає. Нічого нема дивнішого, фантастичнішого, зворушливішого, як ці швидкі появи на морі вночі. Рибальські й вантажні судна ніколи не мають вогнів, їх бачиш тільки тоді, як зіткнешся, і від цього серце стискується, мов від надприродної зустрічі.

Чую здалека — пташка свистить. Вона наближається, пролітає, зникає. Чому мені не можна так блукати, як їй?

Нарешті поволі й тихо займається безхмарна зоря, а за нею — день, справжній літній день.

Раймон твердить, ніби вітер буде східний, Бернар, як завжди, запевняє, що західний, і радить мені змінити напрям та йти з парусом справа на Драмон, що височіє в далечині. Я зразу ж погоджуюсь з ним, і під повільними подихами мрущого бризу ми наближаємось до Естерелю. Довге, червоне взгір'я спадає до блакитної води, надаючи їй фіялкового відтінку. Чудернацьке взгір'я настовбурчене, гарне, шпильасте, з безліччю заток, з химерними, вибагливими скелями, — тисячею примх розхваленої гори. На взбіччях аж до верховини підіймаються соснові ліси, схожі на замки, міста, кам'яні армії, що біжать одна за одною. І море таке прозоре коло підгір'я, що подекуди видно піщане або трав'янисте дно.

Звичайно, іноді мене жах бере від життя, такий жах, що хочеться вмерти. Я до гострого болю відчуваю одноманітну незмінність краєвидів, постатей та думок. Безбарвність всесвіту мене дивує й обурює, дрібність суцього нагонить на мене огиду, убозтво людських істот мене гнобить.

А іноді, навпаки, радію зо всього, як тварина. Якщо мій турботний розум, вимучений і гіпертрофований у праці, поривається в надії, неприступні нашому роду, а потім переймається зневагою до всього, спізнавши нікчемство його, то звіряче тіло моє впивається всіма чарами життя. Люблю небо, як птах, ліси, як волоцюга-вовк, скелі, як сарна, люблю в густій траві качатися та бігати, як кінь, у прозорій воді плавати, як риба. Почуваю, тремтить у мене щось від усіх тварин, від усіх інстинктів та невизначних бажань нижчих створінь. Люблю землю, як вони — не як ви, люди, — люблю її, не чаруючись нею, не поетизуючи її і не захоплюючись. Люблю тваринною й глибокою, ганебною і священною любов'ю все, що бачу, бо все воно, не турбуючи розуму, хвилює мої очі та серце, — все: дні, ночі, річки, моря, бурі, ліси, світанки, жіночий погляд і тіло.

Пестливий плюскіт води об пісок на березі чи об граніт скель мене зворушує й розчулює, і радість, що сповнює мене, коли вітер жене мене й хвиля несе, народжується від того, що віддаюся я грубим, природним силам світу, від того, що вертаюся до первісного життя.

Коли гарна погода, як сьогодні, в моїх жилах прокидається кров давніх фавнів, хтивих та мандрованих, і не брат уже я людям, а брат усіх істот і всіх речей.

Над обрієм сходить сонце. Бриз ущухає, як і позавчора, але ні на західний вітер не збирається, що передбачав Бернар, ні на східний, що віщував Раймон.

До десятої години хитаємось на місці, мов покидьок який, потім тихий подих з моря нас зрушує, вщухає, знову повіває, немов глузує з нас, дратує парус і раз у раз обіцяє нам бриз, що ніяк не схоплюється. Це ніщо, подих із рота, помахи віяла, а проте цього досить, щоб ми не стояли. Дельфіни, ці морські клоуни, грають круг нас, з розгону хутко виринають з води, мов підлітають, мигнуть у повітрі швидше за блискавку, пірнуть і знову туди далі з'являться.

Коло першої години, як ми були на траверсі Аге, бриз зовсім ущух, і я зрозумів, що муситиму ночувати в морі,

якщо не спущу на воду човна, щоб вести яхту на буксирі, і не знайду собі захистку в цій бухті.

Отож сказав матросам сідати в човна, і вони почали тягти мене за тридцять метрів попереду. Над водою стояло скажене сонце, обпікало палубу судна.

Матроси веслували дуже поволі й помірно, мов зужиті важелі в машині, що вже ледве працюють, але без перерви провадять свою механічну роботу.

Рейд Аге утворює гарний, добре захищений басейн, закритий з одного боку червоними спадистими скелями з semaфором на вершині гори, а далі продовження їх у чистому морі становить Золотий острів, названий так через свій колір; з другого — низкою низеньких скель та маленьким виступом при самій воді, де стоїть маяк, показуючи вхід у гавань.

У глибочині є корчма, що дає притуток морякам, захопленим бурею, та улітку рибалкам, станція, де за день спляється тільки два потяги й ніхто не сходить, і гарна річка, що вривається в Естерель до долини, названої Мален-ферме і повної олеандрів, як у африканському ярі.

Ніякого шляху з суходолу до цієї чарівної бухти немає. Тільки до Сен-Рафаеля веде стежка повз драмонські порфірові кар'єри, але жодним возом там не проїхати. Отже, ми серед гір.

Я вирішив погуляти пішки до вечора по стежках, облямованих цистом та мастиковими деревами. Їхній аромат, гострий та запашний аромат диких рослин сповнює повітря й мішається із густим смолистим духом безмежного бору, що немов задихається від спеки.

Годину проходивши, я зайшов у гущавину соснового лісу, світлого лісу на пологому схилі гори. Пурпурові граніти, кістки землі, почервоніли, здавалось, від сонця, і я йшов поволі, щасливий, як ящірка на гарячому камені, аж ось примітив на верховині горба закохану пару, що йшла, не бачивши мене, сп'яніла від своїх мрій.

Це було гарно, чудово — ця пара, побравшись за руки, вона неуважними кроками сходила вниз у миготінні світла й тіні, що строкатим візерунком лежали на похилому березі.

Вона видалася мені дуже елегантною і простою в сірій подорожній сукні та фетровому, сміливому й вибагливому, капелюшкові. Його я зовсім не бачив. Помітив тільки, що вигляд у нього пристойний. Я сів за стовбуром сосни

й дивився на них. Мене вони не бачили і йшли далі, обнявшись, мовчки — так-бо любилися.

Коли вони зникли з моїх очей, я відчув у своєму серці раптовий смуток. На мене війнуло щастям, якого я ніколи не знав, але почував, що воно над усі щастя краще. І я вернувся назад до бухти Аге, бо був тепер надто стомлений, щоб гуляти далі.

До вечора я лежав на траві коло річки, а о сьомій годині пішов до корчми пообідати.

Матроси мої вже попередили господаря, і той мене чекав. Стола для мене накрито в білій тинкованій їдальні поруч другого столу, де вже обідала, сидючи навпроти і в очі одне одному зазираючи, та закохана пара, що я здивав допіру.

Мене узяв сором, що заважаю їм, немов зробив щось непристойне й підле.

Вони хутко оглянули мене й почали тихенько розмовляти.

Корчмар, уже здавна знаючи мене, сів поруч мене. Він розповів мені про кабанів та кролів, про погоду, містраль та італійського капітана, що ночував тут тієї ночі, потім, щоб потішити мене, почав хвалити мою яхту, чорний корпус якої та велику щоглу з моїм червоно-білим прапором на верхку було видко у вікно.

Сусіди мої дуже швидко поїли й зразу ж вийшли. А я сидів, дивлячись на місячний серп, що сипав світлим порошком на маленький рейд. Нарешті побачив свого човна; він плів до берега, перетинаючи своїм ходом нерухоме й бліде світло, що падало на воду.

Вийшовши, щоб сісти в нього, побачив на пляжі закоханих, що стояли, споглядаючи на море.

І коли від'їздив під хапливий плюскіт весел, усе ще бачив їхні силуети на березі, їхні тіні, що стояли поруч. Вони виповнювали бухту, ніч, небо — так любов ширилась від них, розливалась по обрїю і їх робила великими та символічними.

І, вернувшись на своє судно, я довго сидів на палубі, охоплений не знати чому сумом, охоплений не знати до чого жалем, і не міг іти до кімнати, немов хотів довго-довго вдихати хоч трохи того кохання, розіллятого круг них у повітрі.

Зненацька в корчмі засвітилось одне вікно, і я побачив у світлі їхні профілі. Тоді мене пригнітила моя самота, і в

тепліні весняної ночі, під тихий шелест хвиль об пісок, під тонким молодиком, що стояв над морською широчінню, я відчув у серці таке бажання любити, що трохи не крикнув від туги.

Потім раптом соромно стало за цю кволість, і я, не бажаючи признатись, що я теж такий, як усі, став винувати місячне сяйво, то воно затьмарило мені розум.

А втім, я завжди вірив, що місяць має над людським мозком таємничу силу.

Він збуджує красномовство у поетів, робить їх чарівними або смішними і діє на ніжність закоханих, як Румкорфів * індуктор на електричний струмінь. Людина, що любить при сонці нормально, при місяці несамовито обожнює.

Одна молода й чарівна жінка казала мені колись, не пам'ятаю з якої нагоди, що місячні вдари тисячу разів небезпечніші від сонячних. Дістаєш їх, казала, зовсім непомітно, гуляючи гарної ночі, і ніколи від них не виликуєшся; лишаєшся божевільним, не тим буйним божевільним, якого замикають у божевільні, а слабим на особливе тихе й постійне божевілля: ні про що вже не думаєш так, як інші люди.

Певно, я сьогодні ввечері дістав місячного удару, бо почуваю себе безтямним і маячним; і маленький молодик, що хилиться до моря, хвилює мене, зворушує й ранить.

Що ж такого спокусливого є в місяці, старому завмерлому світилі, що пливе по небі з жовтим лицем та сумним, мертвотним світлом, коли так турбує нас, людей, які не знають спокою від своїх мандрівних думок?

Чи не тому любимо його, що він мертвий, як каже поет Арокур? *

І вік тоді настав тепла і квітування,
Живе на місяці ішло перекликання,
І води сріблились, і паслись табуни.
Були гучні міста, був сміх і плач сумний,
Мистецтва, і любов, і віра, і закони...
Та все це завмира ї в чорній п'їтми тоне!

Чи не тому любимо його, що поети, кому ми зобов'язані вічними ілюзіями в нашому житті, зворушили нам очі всіма образами, в його промінні зародженими, навчили нас, з нашою екзальтованою чуттєвістю, безліччю способів розуміти одноманітний і ніжний вплив, що він справляє на світ?

* Вірші переклав Максим Рильський.

Коли він сходить за деревами, коли лле своє тремтяче світло на плинну річку, коли кидає проміння крізь лист на пісок алей, коли самотньо підводиться на чорному, пустинному небі, коли хилиться до моря, кладучи на хвилясту рідку поверхню безмежний ясний слід, — хіба не спадають нам на думку всі ті чарівні вірші, що він надихнув великим мрійникам?

Коли йдемо з веселим серцем уночі й бачимо — він круглесенький, немов жовте око, що на нас споглядає, стримить якраз над дахом, безсмертна балада Мюссе починає співати в нашій пам'яті.

Хіба не він, поет-насмійник, зразу ж показує нам на нього очима:

Морок землю й небо поймає.
Над дзвіницею, там, угорі,
Місяць сіяє,
Наче крапка велика над «і».
Слухай, місяцю! Хто, таємничий,
В небі водить на шворці міцній
Повне обличчя
Або профіль задумливий твій?

Коли смутного вечора ми гуляємо по освітленому ним пляжу на березі океану, хіба не починаємо майже мимоволі розповідати оці два вірші, такі значні й меланхолійні:

Ходить місяць мандрівничий над глибокими морями
І над чорною водою плаче срібними сльозами.

Коли прокидаємось у ліжку, освітленому довгим променем, що проходить у вікно, хіба не здається відразу ж, ніби бачиш, як сходить біла постать, що кликав Катюль Мендес *:

Вони вночі приходили з лілеями в руках,
І скісний промінь місячний був їм за світлий шлях.

Коли, йдучи ввечері полем, чуємо раптом, що собака десь на фермі стелить свою довгу, зловісну скаргу, — хіба не зринає зненацька в спогадах чудовий твір Леконта де Ліля Вуй:

Місяць самотній з-за хмар виглядає,
Блимає сумно, як тьмяний ліхтар.
Скорбний, безмовний, як саван цвинтарний,
Мертвого світла уламок блідий.
Відблиск проміння він, сам крижаний,
На океан одкидає полярний.

Ввечері на побаченні йдете тихенькою стежкою, обіймаючи кохану за стан, стискаючи її руку й цілуючи в скроню. Вона трохи зморена, трохи схвильована і йде стомленим кроком.

Ось лавка під листом, що на нього хвилиною ллється спокійне й ніжне світло.

Чи не прокинуться в думці та серці вашому, як дивний спів кохання, два чарівні вірші:

Збудити місяць, що заснув на лаві,
Щоб сісти там самим.

Чи ж можна дивитись на молодика, що вимальовується, як зараз, на великому, зірками покращеному небові своїм тонким профілем, не згадуючи кінця того шедевра Віктора Гюго, що зветься *Заснулий Вооз*:

...І так питала Рут,
Піднявши над чолом серпанок покривала:
Що то за бог, за жнець, на спокій ідучи,
Лишив там золотом блищати уночі
Серпа, в стерні його покинувши недбало.

І хто краще за Гюго змалює милого й ніжного місяця закоханих:

Спустилась тиха ніч. Погашено огні,
Дзвенять струмки в гаю. У темній гущині
Щасливий соловей, аж поки прийде ранок,
Співає як поет і як палкий коханок.
Усі розсипались по затішках узлісь,
Розважних потягли безумні, сміючись,
І з милим дівчина сховалася в діброві.
Обом їм чується — мов сняться сни чудові —
Як місяць, вийшовши на свій небесний шлях,
Блакитним променем сіяє їм в очах,
Як він до пестоців, що в темряві розквітли,
Домішує своє непереможне світло.

І пригадую ще ту чудову молитву місяцеві, що нею починається одинадцята книга *Золотого Осла* Апулея.

А проте всіх цих людських пісень не досить, щоб покласти нам у серце той сентиментальний смуток, що навіює на нас це нещасне світло.

Нам мимоволі шкода місяця не знати чому, не знати за що, тим-то його й любимо.

В ніжності, що до нього відчуваємо, теж є жаль, нам

шкода його, як старої панни, бо ми невизразно здогадуємось наперекір поетам, що не мрець це, а діва¹.

Планети, як і жінки, потребують чоловіка, і чи не довелося бідному місяцеві, зневаженому сонцем, просто «ко-соу світити», як кажуть на землі.

Тому й наповнює він нас своїм боязким світлом, нездійсненними надіями та недосяжними бажаннями. Усе, чого ми виразно й марно сподіваємось на землі, хвилює наше серце, як безсилий, таємничий порив, під блідим місячним промінням. Підводячи до нього очі, відчуваємо в собі тремтіння неможливих мрій і срагу невимовної ніжності.

Вузкий молодик, золота нитка, вмочав уже у воду свій гострий кінчик і тихо, поволі пірнув аж до другого кінця, такого тонкого, що я не постеріг навіть, як він зник.

Тоді я глянув на корчму. Освітлене вікно допіру зачинилось. Важка туга згнітила мене, і я пішов до каюти.

10 квітня

Коли ліг, відчув, що не засну, і лежав на спині, заплющивши очі з розбурканими думками й збудженими нервами. Жодного руху, жодного звуку зблизька чи здалека, тільки дихання двох матросів чути крізь тонку дерев'яну перетинку.

Зненацька щось рипнуло. Що? Не знаю, певно, блок на щоглі, але цей такий тихий, скорботний та жальний звук сколихнув мені все тіло; потім — нічого, безмежна тиша, що знімалась від землі до зірок; нічого, ні подиху вітру, ні плюскоту води, ні тремтіння яхти, нічого; потім знову несподівано пролунав цей невідомий і тонкий стогін. Мені здалося, чуючи його, ніби зазублене лезо пиляє моє серце. Як певні шелести, певні ноти, певні голоси пригнічують нас, як сповнюють за одну мить нашу душу всім болем, безтямністю та нудьгою, що вона може вмістити. Я прислухавсь, чекаючи, і знову почув цей шелест, що ніби виходив з мене самого, вирваний з моїх нервів, чи, певніш, бринів у мені, як внутрішній поклик, глибокий та розпачливий. Так, це був жорстокий голос, голос знайомий, сподіваний, що розпуку на мене нагонив. Цей кволий, чудернацький звук пройшов у мене, як сіяч жаху та безумства, бо відразу ж розбуркав страшну тугу, що завжди дрімає в глибині кожного людського серця. Що це? Це голос, що

¹ Місяць (la lune) по-французькому жіночого роду.

безперестанку кричить у нашій душі та докоряє нам постійно, невиразно й скорботно, болісний, дошкульний, незнаний, невтішний, незабутній, лютий, що докоряє нам і за те, що ми зробили, й за те, чого не зробили, голос невиразної гризоти, безповоротних жалів, минулих днів, здибаних жінок, які нас, може, покохали б, зниклих речей, марних радощів та мертвих сподіванок; голос того, що біжить, дурить, зникає, того, що ми не досягли й ніколи не досягнемо, тонесенький голосок, що кричить про життєві невдачі, про марність зусиль, безсилість розуму та кволість тіла.

Він казав мені цим коротким шепотом, що завжди лунав після похмурої тиші глупої ночі, казав мені про все, що я міг би любити, чого невиразно бажав і чекав, про все, що я мріяв, що хотів би побачити, зрозуміти, знати, зазнати, про все, чого мій невситимий, і бідний, і кволий розум торкався в даремній надії, про все, до чого він прагнув підвестись, не маючи сили розірвати ланцюг неуцтва, яким був прикутий.

Ах, я всього жадав і нічим не втішався! Мені треба було б життя цілої раси, різноманітного розуму, розподіленого між усіма істотами, всіх здібностей, усіх сил та тисячу запасних існувань, бо маю в собі геть усі бажання, геть усі пориви, і засуджений на все дивитись, нічого не схоплюючи.

Чому ж таке страждання від життя, коли люди здебільшого почувують від нього задоволення? Чому гризе мене невідома мука? Чому не знана мені дійсність утіх, сподіванок та насолод?

Бо маю той другий зір, що є разом і сила, і нещастя письменників. Я пишу, бо розумію і страждаю від усього, що є, бо занадто його знаю, а найбільше тому, що бачу його в собі, в дзеркалі своєї думки, не маючи змоги йому віддатись.

Хай не заздрять нам, але хай нас пожаліють, бо ось чим письменник різниться від інших людей.

Для нього не існує жодного безпосереднього чуття. Все, що він бачить, радощі його, втіхи, муки та розпач, — відразу ж стає об'єктом спостереження. Він постійно, не зважаючи ні на що, мимоволі аналізує серця, обличчя, руки, інтонації. Тільки щось побачив, будь-що побачив, йому треба знати чому. Для нього немає ні щирого пориву, ні щирого крику чи поцілунку, ні тих раптових учинків, які

робляться тому, що треба зробити, — не знаючи, не міркуючи, не розуміючи й справи собі не здаючи.

Коли страждає, то примічає тон свого страждання й відзначає його в пам'яті, вертаючись з кладовища, де покинуто того або ту, що найдорожчі в світі йому були, він думає: «Чудне почуття я зараз пережив: це немов якась болісна сп'янілість і т. ін.». І тоді пригадує всі подробиці, фальшиві жести, вдавану тугу, нещирі обличчя й безліч незначних дрібниць, артистичних спостережень — бабусю, що хрестилась, держачи на руках дитину, промінь світла у вікні, собаку, що перебіг дорогу походові, вигляд катафалка під високими тисами на кладовищі, голову катафальника, напружений вираз у чотирьох грабарів, що спустили в яму труну, отже, безліч такого, чого нормальна людина, страждаючи всією душею, всім серцем та істотою, ніколи не примітить.

Він усе побачив, затамив, занотував мимо власної волі, бо з нього передусім — письменник і душа в нього так збудована, що відбиток у ній яскравіший, природніший, мовляв, за саме враження, луна гучніша за початковий звук.

Немов дві душі в ньому, що з них одна відзначає, з'ясовує та тлумачить кожне почування своєї сусідки — звичайної душі, всім людям спільної, і він живе, засуджений бути завжди, при всякій нагоді, відбитком себе самого та інших, засуджений споглядати свої власні чуття, вчинки, любов, думки та страждання й ніколи не страждати, не думати й не любити, як усі — звичайно, щиро, просто, не аналізуючи себе самого після кожної радості й після кожного ридання.

Коли говорить, слова його часто здаються лихими тільки тому, що думка в нього прозорлива й він викриває всі потайні пружини людського життя та вчинків.

Коли пише, не може втриматись, щоб не кинути в свої книжки всього того, що бачив, зрозумів, спізнав; і це без винятку для батьків та друзів, оголяючи з жорстокою безсторонністю серця тих, кого любить чи любив, прибільшуючи навіть, щоб змінити враження, клопочучись тільки своїм твором, а своїми почуттями аж ніяк не турбуючись.

І коли любить, коли любить жінку, розтинає її, як мерця в шпиталі. Все, що каже вона чи робить, зразу ж важиться на чутливих терезах спостереження, що він носить у собі, та кваліфікується за справжньою його вартістю. Якщо вона кинеється йому на шию з бездумного пориву, він роз-

важить цей рух з погляду його доречності, доладності та драматичної сили й мовчки засудить його, коли відчує в ньому фальш або недбалість.

Актор і глядач себе самого й інших, він ніколи не буває тільки актором, як простодушні люди, що живуть без лукавства. Все круг нього стає прозорим — серця, вчинки, потайні наміри, і він слабує на чудну недугу, на якесь подвоєння розуму, стаючи через це істотою надзвичайно чуйною, химерною, складною й для самої себе втомливою.

Ця чутливість у нього така надмірна й хвороблива, немов його живцем оббіловано, і майже кожне почування стає для нього болем.

Пригадую чорні дні, коли серце моє так вражали хвилинні спостереження, що й досі спогади про бачене лишилися у мене, як рани.

Якось уранці на вулиці Опери серед рухливого й радісного натовпу, сп'янілого від травневого сонця, побачив я якусь неслівську істоту, стару, зігнуту вдвоє жінку в лахах, що були колись одежею, та в чорному солом'яному брилі, позбавленому колишніх прикрас, стрічок та квітів, що зникли хто знає коли. І вона йшла, тягнучи ноги так важко, що я відчув у серці не менше від неї, ба більше навіть, муку кожного її кроку. Підпиралась вона двома ципками. Йшла, нікого не бачачи, байдужа до всього — до галасу, людей, карет і сонця. Куди йшла? До якої кімнатки? Щось несла, в папір загорнуте, на мотузці. Що? Хліб? Певно, що так. Ніхто, жоден сусіда не міг чи не схотів за неї сходити, й вона сама пустилась у страшну мандрівку з своєї мансарди до пекаря. Дві години в дорозі, щоб сходити туди й назад. І яка ж болісна дорога! Яка хресна путь, страшніша за Христову.

Я підвів очі на дахи незорих будинків. Туди, вгору, вона йшла. І коли дійде? Скільки разів спочиватиме, задихаючись на тісних, чорних покручених сходах?

Всі на неї озирались. Шепотіли: «Бідна жінка» — й проходили. Її спідниця, ключчя її спідниці тяглося по тротуару, ледве тримаючись на руїні її тіла. І в ньому була думка. Думка? Ні, страшенний, невпинний разючий біль! О, чи думаємо ж ми про злидні старих, що без хліба, старих, що без надії, без дітей, без грошей, без нічого, крім смерті перед собою? Чи думаємо про старих, що голодують по мансардах? Чи думаємо про слъози їхніх погаслих очей, що колись були блискучі, хвильні та радісні?

Другого разу я йшов сам у дощ, полюючи по нормандській долині, по борознах липучого болота, що осідало й пливло під ногами. Вряди-годи сполохана куріпка, що тупилась за грудкою землі, важко злітала під зливою. Мій постріл, приглушений пеленою води, що падала з неба, ледве ляскав, як удар батога, і сіра пташина билась на землі із скривавленим пір'ям.

Я такий смуток почував, що ладний був плакати, як хмари, що плакали над світом і наді мною, туга мені серце обняла й така притома гнітила, що ледве совав ногами, обліпленими глиною: збирався вже вертатись, коли побачив серед поля лікарів кабріолет, що їхав путівцем.

Він сунувся, цей чорний, низький екіпаж під круглою будою, запряжений гнідим конем, як провісник смерті, блукаючи степом цього лихого дня. Зненацька він спинився; вистромилась голова лікаря й почувся крик:

— Гей!

Я підійшов. Лікар сказав:

— Чи не допоможете мені коло слабії на дифтерит? Я сам, а її треба подержати, поки я плівки з горла зніматиму.

— Іду з вами, — відповів я. І сів у екіпаж.

Він розповів мені таке: ангіна, страшна ангіна, що душить нещасних людей, обпала на фермі бідолашну родину Мартіне.

Батько й син померли на початку тижня. Мати й дочка вмирили тепер.

Сусідка, що доглядала їх, раптом почувалася нездужою й утекла напередодні, покинувши навстіж двері й обох слабих, лишивши на солом'яних одрах самих-самісіньких, без води, і вони хрипіли, задихались, конали вже цілу добу!

Лікар допіру очистив горло матері й дав їй напитись; але дитина, нетямлячись з болю й страху від задухи, заховала голову в сінник й не дозволяла себе займати.

Лікар, звичний до лиха, казав сумно й покірливо:

— Не можу ж я цілий день сидіти коло хворих. Боже ти мій, за цих серце болить, як подумаєш, що вони добу без води перебули! Дощ од вітру б'є їм аж до постелі. Всі кури посідали в захистку на коминку.

Приїхали на ферму. Він прив'язав коня до яблуні коло дверей, і ми ввійшли.

Сморід хвороби й вогкості, гарячки й плісняви, шпиталю та льоху здушив нам горло. Було холодно, як на трясовині,

в цій хаті без вогню й без життя, сірій та похмурій. І одинник стояв; дощ падав у коминак, де кури розгребли попіл, і в темному кутку чути було хрипучі, хапливі подихи. Це дихала дівчина.

Мати лежала на селянському ліжкові, що нагадувало дерев'яного ящика, під старими ковдрами та старим лахміттям і здавалась спокійною. Вона трохи повернула до нас голову.

Лікар спитав її:

— Свічка у вас є?

Вона тихо й глухо відповіла:

— У миснику.

Він засвітив світло й повів мене в куток хати до постелі дівчинки.

Вона задихалась, була страшна, із всохлими щоками й блискучими очима. На її худій, витягнутій шиї за кожного подиху западали глибокі ями. Лежачи на спині, вона стискала обома руками лахміття, яким була накрита, і, побачивши нас, повернулась ниць, ховаючись у сінник.

Я взяв її за плечі, і лікар, примусивши її показати горло, витяг звідти чималу білясту шкурку, що здалась мені сухою, як сириця.

Вона зразу ж почала легше дихати й трохи напилась. Мати, звівшись на лікоть, дивилась на нас. Вона прошепотіла:

— Вже зробили?

— Зробили.

— Ми знову будемо самі.

Голос її затремтів зі страху, гнітючого страху перед самотністю, занедбанням, темрявою та смертю, що вона так близько почувала.

Я відповів:

— Ні, моя люба, я почекаю, поки лікар пришле до вас доглядачку.— І, звернувшись до лікаря, додав:— Пришліть до неї тітку Модюї. Я заплачу.

— Гарзд. Зараз пришлю.

Він потиснув мені руку, вийшов, і я почув, як кабріолет його поїхав по болотному шляху.

Я лишився сам з двома мруцями жінками.

Мій собака Паф ліг коло чорного каміна й навів мене на думку, що нам усім варто було б попрітись. Тож я сховався по дрова та соломі, й незабаром полум'я освітило хату аж

до кутка, де було ліжко малої, що знову починала задихатись.

І я сів, витягнувши до огнища ноги.

Доц стукотів у шибки; вітер підважував покрівлю; мені чути було коротке, важке, свистяче дихання обох жінок та подихи мого собаки, що зітхав від задоволення, скрутившись коло вогню.

Життя! Життя! Що воно таке? Ці дві бідолахи, що завжди спали на соломі, їли чорний хліб, працювали, як худоба, й усіх злиднів на землі дізнали, — вмирають. Що вони зробили? Батько помер, син теж помер. А проте цих жебраків уважали за людей добрих, яких любили й шанували, за простих і чесних людей!

Я дивився, як парували мої чоботи та спав мій собака, й зненацька мене обняла гостра й ганебна радість, коли я порівняв свою долю з долею цих каторжників.

Дівчинка почала харчати, і раптом цей хрипучий подих став мені нестерпучим; він разив мене, як голка, щоразу штрикаючи в саме серце.

Я підійшов до неї.

— Хочеш пити? — спитав її.

Вона кивнула головою, щоб сказати «так», і я налив їй у рот трохи води, але вона не змогла проковтнути.

Мати, що лежала спокійніше, обернулась і глянула на свою дитину; і от зненацька жах мене пройняв, зловісний жах, що пройшов мені по тілі, як дотик невидимого страхіття. Де я? Я вже не тямив! Може, сплю? Який кошмар опанував мене?

Чи ж правда, що таке може трапитись, що так умирають? І я дивився в темні кутки халупи, немов сподіваючись там побачити гидку, несвітську, страшну тінь, ту, що чигає на життя людей, вбиває їх, точить, чавить, душить; ту, що любить червону кров, блискучі від гарячки очі, зморшки та щуплість, сивину та розклад.

Огонь погасав. Я підкинув дров і погрів собі спину — такий холод почував у крові.

Я хоч сподівався померти в гарній кімнаті з лікарями навколо ліжка та ліками на столах.

А жінки ці добу лежали самотньо в непаленій хижці, хрипучи на соломі!..

Раптом почув тупіт коня та рип повозки; і увійшла доглядачка — спокійна, вдоволена, що знайшла роботу, не дивуючись на злидні.

Я лишив їй трохи грошей і мерщій вийшов із собакою; я тікав, як злочинець, біг під дощем, ще чуючи в вухах свист двох горлянок, біг до теплого дому, де чекали мене слуги, готуючи смачний обід.

Але ніколи не забуду цього та й багато іншого, що наго-
нить на мене ненависть до землі.

Як хочеться мені часом не думати більше й не почувати, як хочеться жити по-тваринному десь у ясній та гарячій країні, у жовтій країні без грубого, різкого зела, в якійсь країні на сході, де засинають без смутку, прокидаються без туги, діють без турбот, де вміють любити без муки, де навіть існування свого мало свідомі!

Жив би там у просторому, чотирикутному мешканні, мов у величезній, блискучій від сонця скрині.

З тераси видко море, де пливають білі, гострокрилі вітрила грецьких та мусульманських кораблів. Надвірні стіни майже без отворів. Великий сад, де стоїть важке повітря під парасолею пальм, становить середину цього східного мешкання. Водограй б'є під деревами й падає бризками в розлогий мармуровий басейн, де на дні лежить шаром золотий пісок. Я купався б там щоразу між двома люльками, між двома думками чи двома поцілунками.

Мав би чорних, вродливих рабів, загорнених у легкі тканини, і вони бігали б швидко, босоніж, по глухих килимах.

Стіни в мене були б м'які та пружисті, як жіночі груди, а на диванах, що стояли в кожній кімнаті попід стінами, — всілякі подушки, щоб я міг лягти, як хочу і як тільки можна лежати.

Потім, коли б стомився від чарівного спокою, стомився тишитись з нерухомості та вічних мрій, коли б стомився від тихої радості добробуту, — сказав би привести собі до дверей білого або чорного коня, як та газель, гнучкого.

І помчався б на його спині, п'ючи повітря, що стьобає й п'янить, свистюче повітря шаленого галопу.

Стрілою помчався б по барвистій землі, що очі вбирає, бо бачити її солодко, як пити вино.

Тихої вечірньої години помчав би безтямним чвалом до широкого обрію, що від західного сонця рожевіє. Все стає там рожеве у присмерку — спалені гори, пісок, одежа арабів, верблюди, коні та шатра.

Рожеві фламінго знімаються з боліт на рожевому небі, і я кричав би безтямно, поринувши в безмежну рожевість світу.

Я вже не бачив би на тротуарах приглушених важким стукотом візників по брукові, людей у чорному, що сидять у невидних стільцях та п'ють абсент, розмовляючи про справи.

Не знав би курсів на біржі, політичних подій, змін міністерства, всіх тих даремних дурниць, що в них марно тра тимо наше коротке й облудне життя. Навіщо ця праця, страждання, боротьба? Я спочивав би в захистку од вітрів у своєму пишному, ясному мешканні.

Мав би чотирьох чи п'ятьох жінок у потайних та глу хих покоях, п'ятьох жінок з п'яти частин світу, що при несли б мені розкоші жіночої краси, в усіх расах роз квітлої.

Крилата мрія плавала перед моїми очима, в моєму заспо ковному розумові, коли почув я, що люди мої засвітили ліхтаря й розпочали щось довго й мовчки поратися.

Я крикнув їм:

— Що ви там робите?

Раймон відповів непевним голосом:

— Лагодимо перемет, бо думали, що ви захочете пори балити, якщо година буде на світанку.

Влітку в Аге справді місце побачення всіх берегових рибалок. Вони приїзять з родинами, ночують у корчмі або на човнах і їдять юшку в холодку під соснами, тепла смола яких тріщить на сонці.

Я спитав:

— Котра година?

— Третя, пане.

Тоді, не підводячись, простягаю руку й відчиняю з своєї кімнати до матроської.

Матроси сиділи на карачках у цій низенькій ніші, де по чиналась щогла, проходячи далі в гніздо, в ніші, де була така сила різноманітних та чудернацьких речей, що вона нагадувала якийсь притулок мародерів; там висіло в по рядку вздовж перетинок різне начиння — палиці, сокири, швайки, снасті та каструлі, а далі між двома ліжками стоя ло відро, піч та барило, мідні обручі якого блищали під прямим промінням ліхтаря, привішеного між бітенгами якорів поруч, як для ланцюгів; вони наживляли незчис ленні гачки на довгому мотузові перемету.

— О котрій треба вставати? — спитав я.

— Та зараз, пане.

Через півгодини ми сіли втрьох на човна, покинули

Любого друга й поїхали, щоб закинути мережі коло підгір'я Драмона, близько Золотого острова.

Потім, коли перемет понад двісті метрів завдовжки був уже на дні моря, наживили три довгі вудочки та, об'якоривши човна каменем на ливні, почали вудити.

Уже світало, і мені дуже добре видно було берег Сен-Рафаеля коло гирла Аржан та темне пасмо Маврів, що тяглося до мису Камара — там, у чистому морі, за затокою Сен-Троpez.

З усього південного берега цей куток я люблю найбільше. Люблю його так, немов тут народився й виріс, бо він дикий та пишний, бо парижани, англійці, американці, світські люди й непевні марнотратці його ще не отруїли.

Зненацька нитка в моїй руці затремтіла, я здригнувся; потім нічого, потім трохи смикнуло мотузку, намотану на мій палець, потім ще раз, дуже смикнуло вже за руку; серце мені забилося, я почав тихо, захоплено тягти вудку, пильнуючи оком у прозорій, синій воді, і незабаром помітив у тіні від човна білу миготючу блискавку,

У воді ця риба здавалась мені величезною, а витяг її не більшу від сардинки.

Потім наловив інших, блакитних, червоних, жовтих та зелених, блискучих, сріблястих, строкатих, золотавих, пятакованих, плямистих — гарненьку рибу скель Середземного моря, таку різноманітну та барвисту, немов розмальовано її, щоб тішити око, і разом колючих яльців та гидотних мурен.

Але найцікавіше — це витягати перемета. Що дасть нам море? Яке здивування, яка радість і розчарування після кожного витягнутого з води гачка! Яке хвилювання, коли бачиш здалека чималу рибу, що тріпоче, посуваючись по волі до нас.

О десятій годині вернулись на борт яхти, і матроси, сяючи, оповістили, що наш улов важить одинадцять кіло.

Але я мусив спокутувати безсонну ніч! Мігрень, страшний біль, мігрень, що мучить, як не вміло мучити жодне катування, що стискає голову, паморочить людину, розгонить думки, розвіює пам'ять, як порох на вітрі, — мігрень охопила мене, і довелося лежати на канапці, весь час нюхаючи ефір.

Через кілька хвилин мені почувся шепіт, що незабаром став якимсь дзижчанням, і здалося, що тіло моє робиться легке-легке, як повітря, ніби випаровує.

Потім душу обняло якесь заціпеніння, сонливе задоволення, незважаючи на біль, що хоч і не вшухав, але втрачав свою гостроту. Це був такий біль, що його погоджується терпіти, а не та страшна мука, що проти неї повстає все наше закатоване тіло.

Незабаром дивне й чарівне почуття порожнечі, що була в моїх грудях, поширилось, докотилось до кінцівок, що й собі стали легкими, такими легкими, немов тіло та кістки розтанули, тільки шкіра лишилась, для того лишилась, щоб я міг почувати, як гарно жити, лежати в такій приємній знеможі. Тоді я відчув, що мені вже не болить. Біль теж розтанув, випарувався. І я почув голоси, чотири голоси, дві розмови, але не розумів їх. Часом це були не розбірні звуки, часом схоплював якесь слово. Але зрозумів, що це просто голодний шум у моїх ушах. Я не спав, розумів, почував, міркував виразно, глибоко й надзвичайно могутньо, радіючи й якось дивно п'яніючи від цього загострення розумових здібностей.

Це не була мрія, як від гашишу, й не хворобливі видива від опію, а дивна гострота міркування, якийсь новий спосіб бачити, зважати й цінувати речі та життя з певністю й абсолютною свідомістю, що спосіб цей правдивий.

І давній біблійний образ зненацька зійшов мені в пам'ять. Мені здалося, що я вкусив від дерева пізнання, що всі таємниці мені розкрились — так охопила мене сила нової, дивної й незаперечної логіки. Юрбою сунулись у мені аргументи, міркування та докази, відразу ж заперечувані міцнішим доказом, міркуванням та аргументом. Голова моя стала полем бійки думок. Я був вищою істотою, непереможним розумом озброєною, і почував чудову пасолоду від свідомості своєї могутності...

Так було довго, довго. Я весь час нюхав пляшечку з ефіром. Зненацька зауважив, що вона порожня. І біль знову розворушився.

Десять годин мусив я терпіти це катування, що на нього немає ліків, потім заснув і вранці прокинувся бадьорий, немов одужавши, та й рушив до Сен-Рафаеля, написавши оці сторінки.

Сен-Рафаель, 11 квітня

Плили ми сюди чарівної години під легеньким західним бризом, що пригнав нас за шість галсів. Об'їхавши Драмон, я побачив сен-рафаельські вілли серед сосон, мирша-

вих сосон, яких цілий рік сушить невгавний вітер із Фрежюса. Потім пройшов між левами, гарними червоними скелями, що немов вартують місто, та заплив у порт, засипаний у глибині піском, що примушує спинятись метрів за п'ятдесят від набережжя, і зійшов на землю.

Коло церкви був натовп. Відбувалось вінчання. Священик, з архіерейською поважністю, стверджував по-латинському тваринний, величний та комічний акт, що так глибоко хвилює людей і так багато дає їм сміху, страждання та сліз. Родині молодих, як годиться, запросили всіх своїх родичів і всіх друзів на цю панахиду по дівочій незайманості, на непристойне й побожне видовисько церковних порад, що попереджують поради матері, та прилюдного благословення того, що звичайно там чеснотливо й дбайливо приховують.

І ціла околиця з грайливими думками та пожадливою й брудною цікавістю, що приваблює юрбу на це видовище, зійшлася сюди, щоб побачити обличчя молодих. Я ввійшов у юрбу й почав її оглядати.

Боже мій, які ж люди гидкі! Щонайменше всоте перекопувався я на цьому світі, що з усіх порід людська найстрашніша. Тут плавав дух простолоду, важкий, нудотний дух брудного тіла, масного волосся та часнику, отой часниковий сморід, що шириться круг південців із рота, з носа та шкіри, як пахоці від троянди.

Звичайно, люди завжди гидкі й завжди тхнуть погано, але очі наші й ніс, звикнувши їх бачити та почувати, тільки тоді постерігають їхню бридоту та сморід, коли якийсь час не мали їх перед собою.

Людина страшна! Щоб організувати виставку гротесків, що від неї й мертвий зарегоче, досить узяти десяток перших кращих перехожих, вишикувати та й сфотографувати їхні нерівні постаті з довжезними або куцими ногами, з грубими та худючими руками, червоними й блідими обличчями, смішливими й поважними.

Колись за перших днів світу дика людина, людина міцна й гола, була, певно, прекрасна, як кінь, олень або лев.

Вправляючи м'язи, вільно живучи, використовуючи раз у раз свою силу та спритність, вони підтримували в собі грацію рухів — першу умову краси — та доладність будови, що розвивається тільки від фізичної дії. Пізніше артистичні народи, закохані в пластику, зуміли зберегти розумній людині ту грацію та елегантність штучною гімнасти-

кою. Догляд за тілом, ігри на силу та гучність, крижана вода й парні зробили з греків зразок людської краси; вони лишили нам, ніби в науку, статуї, щоб показати, яке було тіло в цих великих артистів.

А тепер, о Аполлоне, гляньмо на людський рід, що гуляє на святах! Діти, череваті вже з колиски, спотворені передчасним ученням, притуплені школою, що виснажує їм тіло в п'ятнадцять років і калічить розум раніш, ніж дозріє,— доходять юності з неправильно і кепсько розвненими тілами, що назавжди втратили свої нормальні пропорції.

Гляньмо на вулицю, на людей, що метушаться в брудній одежі! А селянин! Господи боже! Подивімось на селянина в полі, на вузлуватий стовбур, довгий, як жердина, завжди кривий, зігнутий, страшніший за типи варварів, що виставлені по антропологічних музеях!

І згадаймо, як гарно збудовані, крім обличчя, негри — бронзові, великі й гнучкі люди, які красні араби постаттю й лицем.

Крім того, я боюся юрби ще й з іншої причини.

Я не можу ходити в театр чи брати участь у прилюдному святі. Зразу ж я почуваю чудну, нестерпучу тяготу, страшне знервування, немов щосили борюся з непереможним і таємничим впливом. І справді, борюся з душею юрби, що пробує мене опанувати.

Скільки разів переконувався я, що розумова діяльність збільшується й підноситься, коли живеш сам, і зменшується та спадає, коли знову еднаєшся з іншими. Зносили, поширені думки, все те, що кажуть, усе, що мусиш слухати, розуміти й відповідати, діє на мислення. Приплив і відплив думок, з голови в голову, з долу в діл, з вулиці на вулицю, з міста до міста, від народу в народ, і встановлюється пересічний рівень розуму для всієї безлічі осіб.

Здібності до розумової ініціативи, вільної думки та мудрого міркування, навіть сила збагнення самотньої людини загалом зникають, коли людина та входить у широке коло інших людей.

Ось уривок з листа лорда Честерфільда * до сина (1751), де він на диво смиренно відзначає раптовий занепад діяльних властивостей розуму в усяких численних зборів:

«Потім виступив лорд Маклесфільд, що найбільшу участь узяв у підготовленні проекту, один з найбільших англійських математиків та астрономів, і говорив з глибо-

ким знанням питання та з усією ясністю, яку можна мати в такій плутаній справі. Але що слова його, періоди та красномовство моїх не дорівнювались, то перевагу одностайно віддано мені, дуже несправедливо, скажу щиро.

Це завжди так буде. Всякі численні збори є юрба; хоч з яких осіб вона складається, до юрби ніколи не можна звертатись мовою чистого розуму. Треба вдаватись тільки до її пристрастей, чуттів та видимих інтересів.

Людський колектив втрачає здібність розуміти... і т. ін.».

Це глибоке зауваження лорда Честерфільда, зауваження, що і філософи наукової школи часто й цікаво підкреслювали, становить один з найсерйозніших аргументів проти представницького урядування.

Це саме явище, явище разюче, повторюється щоразу, коли сходиться багато людей. Вся різноманітність зібраних осіб, відмінних розумом, розвоєм, пристрастями, вихованням, віруваннями, забобонами, зненацька, самим фактом свого об'єднання, перетворюється в особливу істоту, обдаровану власною душею, новим спільним способом мислити, що становить результат, який не підлягає аналізу і витікає з середньої арифметичної індивідуальних думок.

Це — юрба, і юрба ця — хтось, невизначена, колективна особа, що від іншої юрби різниться так само, як людина від людини.

Народна приказка каже, що «юрба не міркує». Так чому ж не міркує юрба, коли кожен складник її міркує. Чому юрба самовільно робить те, чого не зробить ніколи кожен з її членів? Чому юрба має непоборні пориви, люті жадання й тупі захоплення, яких ніщо не в силі спинити, і, віддавши цим нерозумним захопленням, чинить те, чого не вчинив би окремо кожен індивід, що її складає?

Хтось крикне, і от якесь шаленство опановує всіх, і всі в єдиному пориві, якому ніхто й не пробує опиратись, охоплені єдиною думкою, що вмиль стає їм спільна, незважаючи на різницю каст, поглядів, вірувань, звичаїв, кидаються на людину, вбивають її, топлять, майже безпідставно, тимчасом як кожен, сам будучи, кинувся б, важачи життям своїм, рятувати того, кого вбиває.

Увечері, вернувшись додому, кожен спитає себе, яке шаленство, яка безтямність охопила його, змінила зненацька його натуру та вдачу і як міг він піддатись такому дикому пориву.

Бо він перестав бути собою, зробившись частиною юрби. Його індивідуальна воля злилася з волею загалу, як крапля води з річкою.

Особистість його зникла, ставши дрібненькою частиною величезної й дивної особистості — юрби. Паніки, що ширяться в армії, та урагани думок, що цілий народ поривають у шалене захоплення танцями, — хіба не разучі приклади цього самого явища?

В усякому разі, утворення цілості з поодиноких осіб не повинно дивувати нас більше, ніж утворення тіла з повданих молекул.

Цією таємницею можна пояснити особливу мораль театральної зали та чудернацькі зміни думок про п'єсу на генеральній репетиції і на прем'єрі, на прем'єрі й дальших виставах, і різницю вражень кожного вечора, і помилкові погляди, вони засуджують такі твори, як *Кармен*, що згодом здобувають величезного успіху.

Все, що я сказав про юрбу, стосується також і всього суспільства, і той, хто хоче зберегти непорушну цілість своєї думки, горду незалежність своїх поглядів, хто хоче бачити життя, людськість та весь світ, як вільний спостерігач, без ніяких забобонів, упередження та віри, тобто без ніякого страху, — мусить геть уникати того, що зветься світськими стосунками, бо весь світня глупота така заразлива, що кожен, хто спілкується з своїми ближніми, бачить її і чує, неминуче, мимоволі переймається їхніми переконаннями, думками, марновірством, традиціями та забобонами, що б'ють на нього рикошетом, їхніми звичаями, законами та дивною мораллю лицемірства й підлоти.

Ті, що пробують опиратись цим принизливим і невпинним впливам, марно б'ються в дрібних, непереможних, незчисленних і майже непомітних путях. Потім стомлюються й боротись перестають.

Аж ось натовп заворушився — виходили молоді. І раптом я зробив те, що й усі, — став навшпиньки, щоб побачити, і почував бажання побачити дурне, нище, гидке бажання народу. Цікавість сусідів охопила мене, як сп'янілість, я зробився частиною юрби.

Щоб згаяти решту дня, вирішив покататись човном по Аржансу. Ця майже невідома, але чудова річка відділяє долину Фрежюса від дикого пасма Маврів.

Я взяв Раймона, що повіз мене на веслах вздовж великого, низького пляжу до мілкого, занесеного піском гирла:

Тільки один канал сполучає його з морем, але такий бистрий, пінявий та вируватий, що переїхати його ми не змогли.

Тож ми повинні були витягти човна на землю й нести його на руках через дюни аж до чудового озера, що утворює Аржанс у цій місцевості.

Ріка розливається тут по болотяній рівнині того ясно-зеленого кольору, який мають водяні рослини, між двома берегами, порослими такою травою й таким непрохідним та високим листом, що крізь нього ледве видно сусідні гори; розливається, весь час кружляючи й зберігаючи вигляд спокійного озера, отож ніде не побачиш і не постережеш, що воно й далі тече по цій тихій, пустинній і величній країні.

Як по низьких північних долинах, де джерела точаться з-під ніг, біжать та оживляють землю, мов кров, ясна й холодна кров ґрунту, так і тут охоплює чудне почування того буйного життя, що панує у вогких краях.

Птахи з довгими звислими ногами знімаються з очерету, витягуючи по небу дзьоби; інші, широкі й важкі, поволі літають між кручами; ще інші, дрібніші й моторніші, лінуть понад річкою, як кинуті рикошетом камінці. Безліч голубів туркоче по верховіттях або кружляє з дерева на дерево, немов відбуваючи любовні побачення. Почувається, що скрізь круг цієї глибокої води, по всій долині, аж до підгір'їв, ще є вода, облудна, сонна й жива, болотяна вода, великі, ясні простирадла, де відбивається небо, лінуть хмари й повстають розкидані юрби чудернацьких кошів, прозора й родюча вода, де гине життя, де бродить смерть, вода, що живить пропасниці й міазми, дає водночас силу й отруту, стелиться, принадна й гарна, над тасмичним гниттям. Повітря тут приємне, м'яке й страшне. По всіх косогорах, що замикають розлогі тихі болота, скрізь у густій траві кишать, лазять, плигають та плазують слизькі й огидні породи істот із льодовою кров'ю. Люблю ці холодні й швидкі тварини, яких обминають та бояться; в них є для мене щось священне.

В годину заходу болото п'янить мене й захоплює. Цілий день бувши великим, мовчазним, від спеки приспаним ставом, воно в присмерку стає феєричним, надприродним краєм. В його спокійне, незмірне дзеркало падають хмарки, золоті, криваві й вогняні хмарки, падають у нього, зволожуються, пірнають і плінуть. Вони вгорі, в безмежному повітрі, й вони внизу, під ногами, близькі

й неспійманні в мілкій калюжі, мов шерстю порослій стрілчастими травами.

Вся барвистість світу, чарівна, різноманітна й п'янка, ніжно викінчена, дивно блискуча й безмежно мінлива, показується нам круг одного листка латаття. Там усі відтінки червоного, рожевого, жовтого, синього, зеленого й фіялкового, тут, у невеличкому клапті води, де явлено нам усе небо, весь простір, усі мрії й де миготить літ пташок. Потім ще щось нез'ясоване є в болотах на заході сонця. Почуваю там, як невиразне об'явлення невідомої таємниці, перший подих первісного життя, воно було, може, булькою газу, що вирнула з трясовини у вечірньому мороку.

Сен-Тропез, 12 квітня

Вранці, коло сьомої години, ми виїхали з Сен-Рафаеля під міцним північно-західним бризом.

В затоці хвиль не було, але вода була біла від піни, як миляна пелена, бо вітер, страшний вітер із Фрежюса кидався на море, мов щоб шкіру з нього здерти, захоплюючи її і бгаючи дрібними мохуватими зморшками, що вмить розстелялись, потім знову відразу ж складались.

Портовики запевняли нас, що буря вщухне до одинадцятої години, і ми вирішили пуститись у путь з трьома загнутими вітрилами й маленьким клівером.

Човна взяли на палубу до щогли, і *Любий друг* мов на крилах полетів, коли ми вийшли з порту. Хоч вітрил на ньому майже не було, ніколи він ще так швидко не біг. Здавалось, він зовсім не торкався води, і ніхто не подумав би, що внизу широкий кіль його, завглибшки два метри, має олив'яну смугу завважки тисячу вісімсот кіло, не згадуючи за дві тисячі кіло баласту в трюмі й тієї води, що була на борті в снастях, якорях, ланцюгах, линвах та майні.

Я швидко переїхав затоку, що в неї вливається Аржанс, і тільки вийшов під захист берегів, бриз майже цілком ущух. Там починається дика, похмура й велична місцевість, що й досі зветься країною муринів. Це довгий гористий півострів, що самі береги його тягнуться більше як на сто кілометрів.

Сен-Тропез, розташований при вступі в чудову затоку, що звалась колись затокою Гріно, це столиця цього маленького сарацинського королівства, де майже по всіх селах, збудованих на шпильястих, неприступних для нападу вер-

ховинах, ще й досі багато муринських будівель з аркадами, вузькими вікнами та внутрішніми дворами, де ростуть високі пальми, сягаючи тепер верховіттям над дахи.

Коли пішки пройти в невідомі домки цього чудного гірського пасма, потрапиш у надзвичайно дику країну, де нема ні шляхів, ні доріг, навіть стежок, ні селищ, ні хат.

Де-не-де, сім або вісім годин проходивши, надібаєш хижку, часто зовсім покинуту, а іноді заселену вбогою родиною вуглярів.

Муринські гори належать, здається, до зовсім особливої геологічної системи, мають незрівняну флору, найрізноманітнішу, кажуть, в Європі, й величезні соснові, коркові та каштанові ліси.

Три роки тому я зробив у нетрі цієї країни екскурсію до руїн Шартрез-де-ля-Верн, що полишила незабутній спогад. Коли година буде завтра, знову туди піду.

Від Сен-Рафаеля до Сен-Тропеза прокладено понад морем нову дорогу. На цьому розкішному шляхові, що веде через ліси до незрівняного берега, гадають закласти зимові курорти. Першим планується Сент-Егюльф.

Він має зовсім особливий характер. Серед соснового бору, що спускається аж до моря, пороблено в усіх напрямках широкі просіки. Жодного будинку, тільки вулиці назначено серед дерев. Ось майдани, перехрестя, бульвари. Навіть назви їх написано на металевих платівках: бульвар Рейсдаля *, бульвар Рубенса, бульвар Ван-Дейка, бульвар Клода Лорена *. Спитаєте: чому ж усе художники? Чому? Бо *Товариство* вирікло, як той бог, творчий світ: «Це буде артистичний курорт».

Товариство! По інших кутках світу не знають, скільки надій, небезпек, заробітків та витрат бринить у цьому слові на берегах Середземного моря! *Товариство!* Таємниче, фатальне, глибоке й облудне слово!

А втім, тут надії *Товариства*, здається, здійснюються, бо воно має вже покупців, і найкращих серед артистів. Читася де-не-де: «Дільницю купив п. Кароліус Дюран *; дільниця п. Клерена; дільниця панни Круазет» і т. ін. Проте... хто зна... Середземноморському Товариству не щастить.

Нема нічого кумеднішого за цю шалену спекуляцію, що кінчається страшними банкрутствами. Хтось, заробивши десять тисяч франків на одній ділянці, купує на десять мільйонів землі по двадцять су за метр, сподіваючись пере-

продати по двадцять франків. Прокладає бульвари, одводить воду, лаштує газовий завод і чекає аматора. Актор не з'являється, зате приходиться руїна.

Постерігаю перед собою башти та буї, що показують мілізми обох берегів при вході в затоку Сен-Тропез.

Перша з них зветься «баштою сардинців» і означає цілу лаву підводних скель, що з них декотрі вистромлюють на поверхню брунасті голови, а другу охрещено «віхою каракатиці на олії».

Тепер ми наближаємося до входу в затоку, що вривається в глей між узгір'ями та лісами до села Грімо на верховині, на самому кінці збудованого. Старовинний замок Грімальді *, висока руїна, що стримить над селом, стоїть у тумані, як казковий привид.

Вітер ущух. Затока нагадує безмежне, спокійне озеро, де ми тихо запливаємо, використовуючи останні подихи ранкового вихору. Праворуч від ходу — Сент-Максім, маленький білий порт, віддається у воді, де перекинуті відбитки будинків ясніють так само виразно, як і на кругогір'ї. Навпроти стоїть Сен-Тропез під захистом старої фортеці.

Об одинадцятій годині *Любий друг* пристає до набережжя поруч малого пароцлава, що обслуговує Сен-Рафаель. Справді, тільки *Морський Лев*, що був колись яхтою для прогулянок, та старий диліжанс, що возить листи, вирушаючи вночі по єдиній дорозі через гори, підтримує зносини мешканців маленького, окремішнього порту з рештою світу.

Це одна з тих чарівних простих дачок моря, одне з тих гарних, скромних містечок, що виростають, як черепашина, живлячись рибою та морським повітрям, і настачують матросів. Над портом стоїть бронзова статуя судді Сюфрена *.

Там тхне рибою, паленою смолою, ропою та човнами. На бруку по вулицях там перлами блищить луска із сардинок, а попід мурами в порту купки кривих, паралізованих старих моряків гріються під сонцем на кам'яних лавах. Часом вони розмовляють про минулі плавання і про тих, кого знали колись — про дідів тих хлопчаків, що там бігають. Обличчя їхні та руки поморщились, заскорузли, почорніли й усохли від вітрів, втоми, бризок, екваторіальної спеки й холоду північних морів, бо, блукаючи океанами, бачили вони і верх, і спід світу та виворіт усіх земель і широт.

Повз них, зігнувшись над ціпком, проходить старий капітан далекого плавання, що командував «Трьома сестрами», чи «Двома друзями», чи «Марією-Луїзою» або «Молодою Клементіною».

Всі вітають його, як солдати старшину, цілим хором: «Добридень, капітане», не в тон ці слова вимовляючи.

Ви тут у морському краї, в просякнутому сіллю хороброму містечку, що билось колись із сарацинами, з герцогом Анжуйським, з берберійськими корсарами, з військом конетабля Бурбонського *, Шарля V, герцога Савойського й герцога д'Еперона *.

1637 року тутешня людність, предки цих мировитих городян, без жодної допомоги відбивалась від іспанського флоту, і щороку тут з великим запалом улаштовують подобу того нападу й оборони; тоді все місто сповнюється гармидером та криком, дивним способом нагадуючи народні розваги середніх віків.

1813 року місто так само відбилось від англійської ескадри, висланої проти нього.

Тепер воно рибальчить. Ловить тунців, сардинки, морських вовків, лангустів — усяку гарненьку рибу цього сього моря, й саме годує немало частину узбережжя.

Коли я зійшов на берег, опорядивши свій туалет, прозвонило дванадцятку, і я побачив двох старих урядовців, службовців нотаря або повіреного, що йшли перекусити, як та стара робоча худоба, котру ненадовго розпрягли, щоб поїїла вівса з полотняного лантуха.

О воле, воле! Єдине щастя, єдина надія й мрія! З усіх нещасних, з усіх класів, з усіх робітницьких категорій, з усіх людей, що провадять день у день жорстоку боротьбу за існування, оці службовці найнужденніші, найбезпросвітніші.

Про це не думають. Цього не знають. Вони не здатні скаржитись, не можуть збунтуватись; вони живуть зв'язані, із заткнутим ротом у злиднях, ганебних писарських злиднях.

Вони вчилися, знають право, здобулись, може, й на бакалавра.

Як люблю я присвяту Жюля Валеса:

«Всім, хто, годуючись грекою та латиною, помер з голоду».

Знаєте, скільки заробляють ці злидарі? Від восьмисот до тисячі п'ятисот франків річно.

Службовці темних контор, службовці великих міністерств, ви мусите читати щоранку на дверях зловісної в'язниці славетне речення Данте:

«Полиш надію всяк, сюди вступивши».

Туди потрапляють уперше в двадцять років, лишаються там до шістдесяти й більше, і за весь цей довгий час ніщо не міняється. Все життя минає в похмурому маленькому бюро, завжди однаковому, обклеєному зеленими шпалерами. Входять туди молодими, в добу ясних надій. Виходять старими напередодні смерті.

Ті жнива спогадів, що захоплюють нас у житті, несподівані події, ніжні й трагічні кохання, мандрівки з пригодами, всі випадковості вільного існування цим каторжникам невідомі.

Всі дні, тижні, місяці, сезони, роки в них подібні. В один час приходять, в один час снідають, в один час виходять — і так від двадцяти до шістдесяти років. Тільки чотири виняткові події: весілля, народження первістка та батькова й материна смерть. Нічого більше; вибачте, ще підвищення по службі. Звичайне життя їм не відоме зовсім. Не відомі навіть радісні сонячні дні на повітрі й блукання полями, бо вони ніколи не можуть звільнитись до певного часу. Стають в'язнями о восьмій годині вранці, а в'язниця відмикається о шостій, коли вже заходить ніч. Але за все це мають право — і то після суперечок, торгу й нарікання — два тижні на рік посидіти вдома. Бо куди ж без грошей поїдеш?

Тесляр вилазить під саме небо; візник блукає вулицями; машиніст на залізниці їде через ліси, долини та гори, раз у раз від міських стін мчить до широкого блакитного морського обрію. Службовець ніколи не покидає своєї контори, своєї труни, і в те саме невеличке дзеркало, в яке дивився на себе молодим з білявими вусами в день свого вступу, гляне й лисим, із сивою бородою того дня, коли його звільнять. Отже, кінчено, життя замкнено, майбутнє перетято. Як же сталося, що він уже такий? Як можна постаріти, щоб ніякої події з вами не трапилось, щоб ніяка несподіванка в житті вас не вразила. А втім, це так. Дорогу молодим, молодим службовцям!

Тоді він іде геть, ще в більші злидні, і вмирає майже зразу ж від раптового розриву довгої зятої звички до своєї контори, до однакових рухів, учинків та праці, що він певної години робив,

Коли я зайшов до готелю поспідати, мені подали жахний пакунок листів та газет, що чекали мене, і серце мені стиснулось, мов під загрозою лиха. Боюсь і ненавиджу листи — це пута. Коли розриваю чотирикутнички паперу, де написано моє ім'я, чується мені шелест ланцюгів, що приковують мене до людей, яких знав або знаю.

Всі пишуть мені, хоч і різною рукою: «Де ви? Що робите? Навіщо зникати, не попередивши, куди їдете. З ким ви ховаєтесь?» Одна додає: «Як можна любити вас, коли ви завжди тікаєте від своїх друзів; для них це навіть образливо...»

Гаразд, хай мене не люблять! Отже, ніхто не розуміє почуття без присмаку володіння та деспотизму. Всім здається, що не може бути стосунків без обов'язків, дражливості та певної міри покори. Тільки ви посміхнулись у відповідь на чемності якогось невідомого, а невідомий цей уже забирає над вами владу, клопочеться тим, що ви робите, й дорікає, що ви забуваєте його. А коли між нами виникне приязнь, кожен уявить собі, що має якісь права; стосунки стають обов'язковими, і зв'язки, що еднають нас, обертаються кінець кінцем у мертві петлі.

Ця пристрасна турбота, ці підозрілі, неймовірливі, чіпкі ревності істот, які зустрілися і почувають себе зв'язаними, бо одне одному сподобались, — походять від тривожного страху перед самотністю, що відчуває людина на землі.

Кожен з нас, відчуваючи порожнечу круг себе, незглибну порожнечу, де кидається його серце й б'ється його думка, іде безтямно, розкривши обійми й простягнувши уста, шукаючи когось, щоб обняти. І він обіймається наліво і направо з ким попало, не знаючи, не дивлячись, не розуміючи, аби не бути самому. Так, ніби каже, стискуючи когось у своїх руках: «Тепер ви мені трохи належите. Ви винні мені частину себе, свого життя, своїх думок, свого часу». Тим-то стільки людей гадають, що любляться, а не знають одне одного зовсім, стільки людей перебирають руку по руці, уста по устах, не потурбувавшись навіть роздивитись. Їм треба любити, щоб не бути самотніми, і вони говорять про любов, присягаються, розпалюються, виливають усе своє серце у серце, вчора тільки знайдене, і всю свою душу в першу кращу душу, якої обличчя їм сподобалось. І з цієї хапливості поєднань виникає стільки відрази, несподіванок, помилок та драм.

Але, незважаючи на всі заходи, ми лишаємось самотніми; отже, й вільними лишаємось, незважаючи на всі зв'язки.

Ніхто ніколи нікому не належить. Кожен мимоволі захоплюється вибагливою чи пристрасною грою у володіння, але ніколи не віддається. Людина, розпачливо прагнучи опанувати інших, створила тиранію, рабство й шлюб. Вона може вбивати, мучити, ув'язнювати, але людська воля ніколи їй не підвладна, хоч би й погоджувалась навіть на час скоритись.

Хіба матері володіють своїми дітьми? Хіба немовлятко, щойно з лона вийшовши, не починає кричати, щоб висловити своє бажання, проголосити свою окремість та ствердити свою незалежність?

Хіба жінка вам належить коли-небудь? Чи знаєте, що вона думає, хоч би й кохала вас? Цілуйте її тіло, замирайте над її устами. Одного вашого чи її слова, однісінького слова досить, щоб породити між вами непримиренну зненависть.

Всяке ніжне почуття втрачає свій чар, коли стає вимогливим. Якщо мені подобається бачитись та розмовляти із кимсь, то хіба маю я через це право знати, що він робить і що любить.

Хвилювання великих і малих міст та всіх шарів суспільства, лиха, зазdra, злослівна й обмовна цікавість, невсипуща турбота про зв'язки та прихильність, плітки та скандали теж, певна річ, походять з нашого жадання контролювати поведінку інших, так, ніби всі вони до певної міри нам належать. Та ми й справді уявляємо, що маємо право над ними, над їхнім життям, бо хочемо, щоб воно погоджувалося з нашим, над їхніми думками, бо вважаємо, що вони одного роду з нашими, над їхніми поглядами, бо не терпимо, щоб вони від наших різнилися, над їхньою поведінкою, бо вимагаємо, щоб вона нашим принципам корилася, над їхніми звичаями, бо зневажаємо їх, якщо вони нашій моралі невідпорядковані.

Я снідав за довгим столом у готелі *Бальї де Сюфрен*, читаючи свої листи та газети, коли увагу мою притягла голосна розмова шістьох чоловіків, що сіли до столу з другого краю. Це були комівояжери. Вони говорили про все переконано, впевнено, глузливо й зневажливо, і в їхній мові я виразно відчув французьку душу, тобто пересічне світорозуміння французів, відчув їхній розум, логіку й дух.

Один із них, високий, у поганій рудій перуці, мав військово медалью й медалью за порятунок — сміливець. Маленький товстун без угаву сипав дотепами й сам реготав з них, раніш ніж інші встигали їх зрозуміти. Третій в голеною головою реорганізовував армію й магістратуру, реформував закони й конституцію, змальовував ідеальну республіку відповідно до поглядів торговця вином. Два сусіди його весело розважались, розповідаючи про свої удачі, про пригоди в кімнатці за крамницею та перемоги над покоївками.

І я бачив у них усю Францію, легендарну, дотепну, рухливу, хоробру й галантну Францію.

Люди ці були типами нації, вульгарними типами, що коли б їх трохи опоетизувати, то в них проступив би той француз, якого показує нам історія, ця стара, запальна й брехлива пані.

Та й справді, нація наша дуже втішна тими особливостями своїми, яких ніде інде не знайдеш.

Це передусім наша рухливість, що дозволяє нам так хутко змінити звичаї та установи. Через неї минуле нашої країни нагадує чудовий пригодницький роман, у якого *дали* буде завжди повне несподіванок, драм і комедій, жаху й чуднот. Хай обурюються чи ображаються відповідно до своїх поглядів, але, певна річ, немає цікавішої і багатшої на рух історії в світі, як наша.

З погляду чистого мистецтва — а чому б не прикладати цього особливого й безстороннього погляду до політики, як і письменства? — вона не має суперника. Чи є щось цікавішого й дивнішого за події, що сталися тільки минулого століття?

Що побачимо завтра? Хіба в такому чеканні несподіванок немає, зрештою, свого чару? Все можливо в нас, навіть найнеймовірніші жарти й найтрагічніші пригоди.

Що нас дивує? Якщо країна мала Жанну д'Арк і Наполеона, то її можна вважати за землю чудес.

Крім того, ми любимо жінок; дуже любимо їх, палко й легковажно, розумно й шанобливо.

Нашу галантність годі з чимсь порівняти по інших країнах.

Той, хто зберіг у серці любовний вогонь минулих віків, оточує жінок глибоким, ніжним, зворушливим і разом з тим радісним коханням. Він любить усе, що їм належить, що від них походить, любить усе в них і в їхніх ділах. Любить їхні туалети, дрібнички, прикраси, хитрощі, наївність,

зрадництво, брехні і жарти. Любить усіх — багатих і бідних, молодих і навіть старих, чорнявих, білявих, товстих і худих. Йому гарно коло них і серед них. Він може бути з ними без кінця, не стомлюючись і не нудьгуючи, щасливий від самої їхньої присутності.

Він уміє з першого ж слова поглядом або посмішкою показати їм свою любов, збудити їхню увагу, розворушити в них бажання подобатись і накликати на себе всі їхні чари. Між ними й ним зразу ж виникає жива приязнь, інстинктивне приятелювання, якась спорідненість вдачі й натури.

Між ними й ним розпочинається якась боротьба, кокетування й лицання, нав'язується таємнича й войовнича дружба, поглиблюється невиразна прихильність серця й душі.

Він уміє казати те, що їм подобається, давати наздогад, що думає, показувати їм, ніколи не ображаючи їх і не тривожачи їхньої крихкої й чуйної чесноти, приховане й палке бажання, що завжди світиться в його очах, тремтить на устах і шумує в крові. Він їм друг і раб, слуга їхніх забаганок і обожнювач їхньої особи. Він радо пожертвує собою для них, для тих, кого мало знає, кого зовсім не знає і кого ніколи не бачив.

За це жадає від них тільки трохи ласкавої прихильності, трохи довіри чи цікавості, трохи доброго ставлення чи навіть підступного лукавства.

Він любить на вулиці жінку, що повз нього проходить, торкнувшись його поглядом. Любить дівчину з синім бантом у волоссі, з квіткою на грудях, з боязкими чи сміливими очима, що хутко чи поволі йде у натовпі на тротуарах. Любить незнайомих, зачеплених ліктем, маленьку крамарку, що мріє на порозі, й неуважну красуню, що відкинулася у відкритій колясці.

Коли потрапить у товариство жінок, його серце зворушується і розум збуджується. Він думає про неї, говорить для неї, силкується сподобатись їй і показати, що вона йому подобається. В словах у нього ніжність, в очах пестощі, в душі бажання поцілувати їй руку й торкнутись її сукні. Для нього жінки прикрашають світ і надають життю принадності.

Він любить сидіти коло їхніх ніг тільки тому, що йому там приємно. Любить скидатися з ними поглядом тільки для того, щоб спіймати їхню метку й приховану думку.

Любить слухати їхній голос тільки через те, що це голос жіночий.

Саме від них і для них навчився француз розмовляти й завжди бути дотепним.

Що таке — розмовляти? Таємниця! Це вміння ніколи не здаватись нудним, про все говорити цікаво, подобатись у всьому й захоплюватися дрібницями.

Як означити ті жваві дотики словами, те перекидання репліками, легкими, як тенісні м'ячі?

На світі тільки француз має дотеп, тільки він відчуває його й розуміє.

Має дотеп минуций і дотеп невмирущий, дотеп вулиць і дотеп книжок.

Не вмирає дотеп у широкому розумінні слова, той великий іронічний і веселий дух, що витає над нашим народом, відколи він почав мислити й говорити; це страшний запал Монтеня і Рабле, іронія Вольтера, Бомарше, Сен-Сімона та чудовий сміх Мольєра.

Приклади до слівця — це дрібна монета того самого дотепу. А проте ця риска, ця особливість теж тільки нашому національному духові властива. Це один з найясніших його чарів. Від нього походить скептична веселість нашого паризького життя й мила недбайливість наших звичаїв.

Колись ця втішна гра провадилась віршами; тепер її провадять у прозі. Це зветься, зважаючи на час, епіграмами, слівцями, уципливістю, клинами. Вони облітають місто і салони, родяться скрізь, на бульварі й на Монмартрі часто не гірші, ніж на бульварі. Їх друкують по газетах. По всіх кінцях Франції вони викликають сміх. Бо ми вміємо сміятись.

Чому якесь слово, якесь несподіване, чудернацьке сполучення двох значень, двох думок чи навіть звуків, якась дурна відмова чи несподівана нісенітниця викликає в нас бурю сміху, вибухає як міна, збурюючи весь Париж і всю провінцію?

Чому французи сміються тоді, коли англійці й німці навіть не можуть зрозуміти причини наших веселощів? Чому? Тільки тому, що ми французи, що маємо французький дух і чудову здатність сміятися.

Щоб керувати у нас, треба тільки трохи дотепності. Добрий гумор заступає у нас місце розуму, влучне слово освічує людину й звеличує її для нащадків. Решта важить

мало. Народ любить тих, хто його тішить, і прощає тим, хто його смішить.

Одного погляду на наше минуле досить, щоб переконатись, що слава наших великих людей утворилась завдяки щасливим словам. Найощадніші князі ставали популярними після втішних жартів, що лунали й зберігались із століття в століття.

Французький трон спирався на дотепи.

Слова, слова, самі слова — іронічні й героїчні, жартівливі й непристойні слова витають над нашою історією, яку можна порівняти зі збіркою каламбурів.

Хлодвіг *, король-християнин, вигукнув, слухаючи страсті: «Чом мене там не було з моїми франками?»

Король цей, щоб царювати самому, вирізав усіх спільників та родичів, учинив усі можливі злочини. Проте його вважають за побожного монарха-цивілізатора.

Ми нічого б не знали про доброго короля Дагобера *, коли б пісенька не розповіла нам про деякі, явно несправедливі, особливості його життя.

Піпін, бажаючи скинути з трону короля Хільдеріка *, поставив папі Захарієві * таке облудне питання: «Хто з двох більше годен царювати, — той, хто гідно виконує всі обов'язки короля, не маючи титулу, чи той, хто титула має, а царювати не вміє?»

Що ми знаємо про Луї VI? Нічого. А втім, вибачте. Коли під час Бренвільського бою один англієць схопив його, крикнучи: «Короля взято», то король, як справжній француз, відповів: «Хіба ти не знаєш, що короля ніколи не беруть, навіть у шахах?»

Луї IX, хоч і святий, не лишив нам на спогад жодного слова, тому й царювання його здається страшенно нудним, повним казань та спокути.

Філіпп VI, дурень, розбитий і зраний під Кресі, постукав у браму замку д'Арбруа, гукаючи: «Відчиніть! Від цього залежить щастя Франції!» Ми ще й досі вдячні йому за це мелодраматичне речення.

Жан II, потрапивши в полон до принца Уельського, сказав з лицарською ввічливістю й чемністю французького трубадура: «Я сьогодні сподівався вас почастувати вечерею, але доля судила, щоб я у вас повечеряв».

З ворогом не можна бути гречнішим.

«Не королеві Франції мститися за сварки герцога Орлеанського», — великодушно заявив Луї XII.

Це справді велике слово короля, слово, яке варто запам'ятати всім монархам.

Франсуа I, великий йолоп, бабій і нікчемний воевода, врятував свою пам'ять і оточив своє ім'я непогасним ореолом, написавши матері після поразки під Павією такі величні слова: «Все втрачено, крім честі».

Хіба слова ці не здаються нам тепер такими прекрасними, як і перемога? Чи не вславили вони короля більше, ніж здобуття цілого царства? Ми забули здебільшого назви великих боїв, що відбулися тієї давньої доби, а чи забудемо колись: «Все втрачено, крім честі...?»

Анрі IV! Вітайте, панове, це майстер! Потайливий, недовірливий, облудний, криводушний, хитрий, як ніхто, неможливий брехун, розпусник, п'яниця, безвірник, він умів кількома влучними словами створити собі в історії чудову славу короля-лицаря, великодушного, хороброго, щирого й чесного.

О, шахрай, як умів він грати людською дурістю!

«Повісься, хоробрий Крільон*, ми перемогли без тебе!»

Після такої мови кожен генерал ладен був вішатись і вмирати за свого пана.

Перед славетною бійкою під Іврі він сказав: «Діти, якщо втратите прапори, гуртуйтеся коло моєї білої китиці — ви завжди побачите її на шляху честі й перемоги».

Чи міг не перемагати той, хто вмів отак розмовляти з старшиною та військом!

Цей король-скептик жадає Парижа, жадає його, але мусить вибирати між вірою та прекрасним містом. «Гаразд, — мовив він, — Париж вартий відправити!» І змінив релігію так, як міняв одягу. Хіба неправда, що влучний вислів погоджує з вчинком. «Париж вартий відправити» розсмішило розумних людей, і ніхто дуже не гнівався.

Хіба не став він патроном батьків, спитавши в іспанського посла, який застав його, коли він гуляв із дофіном у коників: «Пане посол, ви батько?»

Іспанець відповів: «Так, ваша величність».

«В такому разі, — сказав король, — я продовжую».

Але він навіки здобув французьке серце, серце буржуазії й народу, найкращими словами, що казав коли король, геніальними словами, глибокими, добротними, лукавими й значущими:

«Якщо бог дасть мені життя, хай не буде в моєму королівстві такого бідного селянина, що не варитиме в неділю курки».

Саме з такими словами й можна захопити, опанувати поривну й дурну юрбу та керувати нею. Двома реченнями окреслив Анрі IV нащадкам своє лице. Тільки вимовляєш його ім'я, так і виникає зразу ж в уяві біла китиця й смак вареної курки.

Луї XIII не говорив дотепів. І владарювання цього сумного короля було сумне.

Луї XIV дав формулу абсолютної особистої влади: «Держава — це я».

Він висловив найвищу міру королівської гордості в її цілковитому розквіті: «Мені трохи не довелося чекати!»

Дав зразок пишної політичної фрази, що творить спілку між двома народами: «Немає вже Піренеїв!»

Все царювання його полягає в цих кількох реченнях.

Луї XV, зіпсутий, елегантний, розумний король, полишив нам знак своєї безтурботності: «Після мене хоч потоп».

Якби Луї XVI був дотепний, він, може, й урятував би монархію. Хіба не уникнув би він якимсь слівцем гільйотини?

Наполеон I жменями кидав слова, потрібні серцям його солдатів.

Наполеон III погасив короткою фразою весь майбутній гнів нації, пообіцявши: «Імперія — це мир». Імперія — це мир. Величне твердження, чарівна брехня. Сказавши це, він міг оголошувати війну всій Європі, не боячись свого народу. Він добрав простої, чистої, захватної формули, що вражала уми — факти вже не могли перемогти.

Він воював з Китаєм, Мексікою, Росією, Австрією, з усіма. Що з того? Дехто й досі переконано говорить про вісімнадцять років миру, що він нам дав: «Імперія — це мир».

Але так само словами, смертельнішими за кулі, словами й Рошфор * побив імперію, розчавив її своїми стрілами, розтяв і покритив її.

Навіть маршал Мак-Магон * лишив нам спогад про свій прихід до влади: «Я тут і тут буду». І Гамбетта * скинув його словами: «Підкоритись або поступитись».

Цими двома дієсловами, могутнішими за революцію, грізнішими за барикади, непереможнішими за військо й

страшнішими за голосування, трибун скинув солдата, роздушив його славу, знищив його силу і вплив.

А ті, що тепер нами керують, упадуть, бо не мають до-тепу; впадуть, бо в день небезпеки, в день бунту, в день неминучого струсу не зуміють розсмішити Францію й обеззброїти її.

З усіх цих історичних речень, може, тільки десяток набереться правдивих. Дарма, аби тільки думали, що їх ска-зали ті, кому приписують.

В краю горбатих горбачем
Родись
Або робись,—

каже народна пісня.

Тим часом вояжери розмовляли вже про жіночу емансипацію, права й нове становище, яке жінки хочуть здобути в суспільстві.

Одні підтримували, інші обурювались, малий товстун невтомно жартував і кінчив сніданок та суперечку таким досить втішним анекдотом:

«Недавно,— казав він,— в Англії був великий мітинг, де це питання обговорювано. Коли якийсь промовець виклав численні докази на користь жінок і кінчив такою фразою: «Загалом, панове, між чоловіком та жінкою дуже маленька різниця»,— тоді міцний, захоплений, переконаний голос пролунав над юрбою:

«Слава маленькій різниці!»

Сен-Тропез, 13 квітня

Зранку погода була чудова, і я пішов до Шартрез-де-ля-Верн.

Два спогади тягли мене до тієї руїни — почуття безкрайньої самотності й незабутнього смутку в занехаяному монастирі та старе подружжя селян, до котрих водив мене торік один приятель, що був мені за провідника в країні мурінів.

Я сів у шарабана, бо туди далі дорога була непроїзна для коляси, й поїхав спочатку понад затокою аж у кінець її. На протилежному березі видко було сосновий бір, де *Товариство* планує ще один курорт. А втім, пляж тут чудовий і вся країна чарівна. Потім — через містечко Ко-голен. Трохи далі звертаю з нього на розбиту дорогу, що нагадує якусь довгу вибоїну. Поруч тече річка, певніше,

великий струмок, і що сто метрів перетинає цей яр, заливає його, відхиляється трохи, знову завертає, покидає своє річище й затоплює шлях, потім потрапляє в канаву, губиться серед каміння, раптом з'являється, вже оброзумившись, і якийсь час тече спокійно, але зненацька від раптової забаганки знову кидається на шлях, обертаючи його в болото, де кінь грузне по груди, а високий повіз — по короб.

Будинки вже зникли: тільки хижі вуглярів де-не-де. Найбідніші з них оселяються в печерах. Де можна уявити, що люди живуть у печерах, живуть у них цілий рік, рубаючи дрова й палячи їх на вугілля, їдять хліб із цибулею, п'ють воду й сплять у вузьких розколинах скель, як ті кролі по норах? А втім, серед цих недосліджених долин недавно викрили самітника, справжнього самітника, що ховався тут тридцять років, не відомий нікому, навіть лісникам.

Не знати, хто падибав цього дикуна, але, певно, про нього почув візник диліжанса й розповів начальникові пошти, а той побалакав з директором або директоркою телеграфа, яка висловила свій подив репортеріві якогось *Маленького Півдня*, а цей написав сенсаційну хроніку, передруковану в усіх провансальських газетах.

Жандармерія рушила в похід і знайшла самітника, а проте не потривожила його, бо, мабуть, він зберіг документи. Але фотограф, зацікавлений новиною, теж рушив у похід, блукав горами три дні й три ночі й фотографував когось, кінець кінцем — хто каже справжнього, хто підробного самітника.

Але торік приятель, знайомлячи мене з цим чудернацьким краєм, показав мені двох людей, безперечно, цікавіших за того бідолаху, що ховав у непрохідних пущах своє горе, каяття, невтішний розпач, а може, просто нудьгу від життя.

Ось як він сам їх знайшов. Блукаючи верхи по долинах, він зненацька падибав на оброблену землю, виноградники, поля й скромну ферму.

Зайшов. Його зустріла жінка років під сімдесят, селянка. Чоловік її, що сидів під деревом, підвівся й підійшов привітатись.

— Він глухий, — сказала вона.

Це був високий, вісімдесятилітній дід, на диво міцний, рівний та вродливий.

Вони держали робітника й служницю. Друг мій, трохи дивуючись, що здибав у цій пустині таких незвичайних людей, почав про них розпитувати. Жили вони тут уже дуже давно, всі їх дуже шанували й мали за заможних селян.

Кілька разів він туди навідувався і заприятелював з жінкою. Приносив їй газети та книжки, дивуючись з її розвитку, чи, певніше, решток розвитку, не властивого її верстві. Проте вона не була ні читана, ні освічена, ні розумна, але десь у глибини пам'яті в неї були ніби сліди забутих думок, заснулий спогад про колишнє виховання.

Якось вона спитала, як його звать.

— Мене звать граф де Х..., — відповів він.

Вона відповіла під впливом тієї невиразної пихи, що дримає в глибу кожної душі:

— Я теж із благородних.

Потім сказала, вперше, мабуть, розповідаючи цю старезну, нікому не відому історію:

— Я полковницька дочка. Чоловік мій був унтер-офіцером у полку, яким тато командував. Я закохалась у нього, і ми втекли.

— І забились сюди?

— Еге ж, ми ховались.

— І ніколи вже не бачились із родиною?

— О ні! Подумайте, мій же чоловік дезертир!

— І ніколи нікому не писали?

— О ні.

— І ніколи не чули про родину, про батьків?

— О ні. Мама ще тоді померла.

В цій жінці збереглося щось дитяче, наївний вигляд тих дівчат, що кидаються в кохання, як у прірву.

Він знову спитав:

— Ви цього нікому не розповідали?

— О ні. Тепер я сказала, бо Моріс глухий. Поки він чув, я не зважувалась про це говорити. Та й за весь час, відколи я втекла з дому, я нікого не бачила, окрім селян.

— Та чи хоч щаслива ви була?

— О, дуже щаслива. Він зробив мене дуже щасливою. Я ніколи не каялась.

Торік я теж ходив подивитись на ту жінку, на ту пару, як ходять на прощу до чудових святощів.

Сумно, здивовано, зачаровано й гидливо дивився я на дівчину, що пішла за цим чоловіком, за мужиком,

зваблена його гусарською уніформою, а потім увесь час вбачала під його селянським сіряком синій доломан на спині, шаблю при боці й чоботи із дзвінкими острогами.

Потім і сама вона стала селянкою. Тут, серед пустині, вони звикли жити без блиску, без розкошів та без жодних вигод, пристосувались до простих звичаїв. І все-таки любила його. Стала простолюдкою в очіпку й полотняній спідниці. Їла з глиняної миски на дерев'яному столі, сидючи на солом'яному стільці, капуста та картоплю з салом. Спала коло нього на сіннику.

Вона ні про що ніколи не думала, тільки про нього. Ніколи не жалкувала ні за прикрасами, ні за тканинами, ні за елегантністю, ні за м'якими кріслами, ні за напахченою теплістю оббитих шпалерами кімнат, ні за ніжними пуховиками, де тіло пірнає спочивати. Йй завжди був потрібен тільки він. Аби тільки він був тут,— більше нічого вона не хотіла.

Вона молоденькою покинула життя, світ і тих, хто виховував її і любив. Прийшла вдвох із ним у цю дику лощовину. І він був їй усім, що бажають, про що мріють, чого весь час чекають і без кінця сподіваються. Він сповнив щастям її життя від початку до кінця. Щасливішою вона бути не могла.

Тепер я вдруге йшов побачити їх з подивом та невиразною зневагою, що до неї почував.

Вона жила по другий бік тієї гори, на якій стоїть і Шер-трез-де-ля-Верн, коло Іерського шляху, де чекала мене друга підвода, бо рівчак, яким ми їхали, зненацька обертався в звичайну стежку, де можна було тільки пішки пройти або проїхати на віслюкові. Я почав одинцем поволі сходити на гору. Круг мене був чарівний ліс, справжні корсіканські чагарі, казкові зарослі квітучих ліанів, ароматичних рослин та величних дерев.

По дорозі блищало й котилось каміння, а в просвіті між гіллям раптом бовванів широкий краєвид темних, трав'янистих долин, що розлягались, скільки сягало око.

Мені було гаряче, кров жваво струмувала по тілу, я почував, як вона оббігає мої жили трохи палкіше, швидше, бадьоріше, ритмічніш, відгукуючись на велику тваринну й радісну пісню життя, що буває на сонці. Я був вдоволений, міцний, прискорював ходу, дряпався на кручі, плигав, біг, бачив щохвилини ширші краєвиди, велетенську мережу пустинних долин, де не куріла жодна стріха,

Потім, дійшовши верховини — над нею стриміли ще вищі шпилі — й, кілька разів звернувши, побачив на узбіччі протилежної гори за безмежним каштанником, що тягся з верховини до долу, купу темного каменю й старовинні будівлі на аркадах. Щоб дістатися туди, треба було обійти широкий яр та пройти каштанник.

Величезні, покручені, немічні дерева пережили свого однолітка — мертве абатство. Декотрі попадали під вагою віку, інші стояли без верховіття порожніми дуплами, де можна сховатись десятком. І виглядають грізним військом античних, блискавкою вражених велетнів, що йдуть ще приступом на небо. В цьому фантастичному лісі, де нічого вже не цвіте коло підніжжя цих колосів, тхне століттями й пліснявою, старовинним життям гнилого коріння. Тут, між сірими стовбурами, тільки камінь та рідка трава.

Ось дві копанки чи колодязі, щоб поїти корови.

Підходжу до абатства й бачу всі старі будівлі, що з них найдавніше належить до XII століття, а в найновіших живе родина пастихів.

В першому дворі сліди, залишені скотом, показують, що в цих місцях ще є якесь життя, потім, перейшовши обвалені зали, схожі на якесь руйновище, потрапляєш у монастир, у довгий низенький, ще покритий коридор для прогулянок круг внутрішнього подвір'я, порослого терником та високою травою. Ніде в світі не почував я на серці такого важкого тягара меланхолії, як у цьому давезному й зловісному прохідникові ченців. Звичайно, цьому почуттю тягара, цьому стисненню серця сприяє форма арок і пропорції будови — вони своїм виглядом засмучують душу, подібно тому, як вдало знайдена лінія якоїсь веселої споруди тішить нам погляд. Той, хто збудував цей притулок, був, певно, зневірений, коли зумів створити це гульбище розпуки. В цих мурах хочеться плакати й стогнати, хочеться страждати, ятрити сердечні рани, глибити й ширити без краю всі згнічені в нас скорботи.

Я виліз через щілину, щоб оглянути краєвид знадвору, і зрозумів — навкруги нічого немає, крім смерті. За абатством стриміла в небо гора, круг руїн — каштанник, прямо — долина, туди далі — теж долини, сосни, океан сосон, і геть на обрії — знову сосни на верховині.

І пішов геть.

Далі пройшов корковим лісом, де мені трапилася торік хвиляна й разюча несподіванка.

Було це сірого дня в жовтні, коли з дерев цих деруть кору на затички. Її знімають від прикорня до перших віг, і оголений стовбур стає червоний, криваво-червоний, як оббіловане тіло. Дерева тут чудернацькі, бридкі, як каліки, як покорчені епілептики, і мені раптом здалося, ніби я опинився в лісі закатованих, у кривавому пекельному лісі, де люди мають коріння, де спотворені від муки тіла нагадують дерева, де безперестанку в безконечному стражданні точиться життя із кривавих ран, які нагнали на мене ту судому, ту млюсть, що охоплює нервових, коли зненацька побачать кров або роздушену чи потрощену людину. І це враження було таке яскраве, і це почуття було таке міцне, що мені почувись скарги, безліч розпачливих і далеких криків, а коли торкнувся рукою до котрогось дерева, щоб заспокоїти серце, мені видалось, привиділось, що рука моя геть червона.

Тепер вони одужали до найближчого білування.

Аж ось нарешті бачу шлях, що проходить повз ферму, де знайшло притулок довге щастя гусарського унтера та полковниківни.

Здалека мені видко чоловіка, що походить по винограднику. Тим краще — жінка сама буде вдома.

Коло дверей пере служниця.

— Чи дома господиня? — питаю.

Вона ніяково відповідає з південним акцентом:

— Ні, пане, вже півроку, як немає.

— Померла?

— Атож, пане.

— Від чого?

Жінка завагалась, потім пошепки:

— Вмерла, кажу ж — умерла.

— Та з чого?

— Та впавши ж.

— Звідки впавши?

— Та з вікна.

Я дав їй двадцять су.

— Розкажіть.

Їй, певно, дуже хотілось розказати, певно, вона не раз за півроку розповідала цю історію, бо викладала мені її дуже докладно, як щось відоме й незмінне.

Я дізнався, що чоловік, старий і глухий, тридцять років мав коханку в сусідньому селі, і жінка, випадково дізнавшись про це від візника, який тут проїздив і вибовкав про

це, не знаючи, з ким говорить, вражена, побігла на горище, не тямлячись і виючи, потім кинулась у вікно, може, й не з наміру, а божеволіючи з страшного болю від такої несподіванки, що безоглядно гнала її вперед, як батіг, що разить і ранить. Вона вилізла по драбині, переступила поріг, й, не тямлячи, не здолаючи спинити свого пориву, бігла далі перед себе, й плигнула в порожнечу.

А він нічого не знав, не знає й ніколи не знатиме, бо був глухий. Жінка вмерла, от і все. Всім же треба вмирати.

Я бачив здалеку, як він мигами щось наказував робітникам.

Я помітив бричку, що чекала мене в затінку під деревами, і вернувся в Сен-Тропез.

14 квітня

Вчора ввечері збирався вже лягати, хоч була тільки дев'ята, коли мені принесли телеграму.

Один приятель, з тих, що я люблю, писав мені: «Я в Монте-Карло на чотири дні, і посилаю тобі телеграми по всьому березі. Приїзди побачитись».

І от бажання здибатись із ним, бажання поговорити, посміятись, порозмовляти, побачити людей та життя, полихословити, поплескати, поміркувати, полаятись, погадати й погомоніти зайнялося в мені пожежею. Ще вранці цей поклик роздратував би мене, а от увечері порадував, я хотів бути вже там, бачити велику залу людного ресторану, чути той гомін, де цифри рулетки лунають над усіма словами, як *Dominus vobiscum*¹ на церковних відправах.

Покликав Бернара.

— Вранці о четвертій рушаємо в Монако, — кажу.

Він відповідає філософськи:

— Якщо буде година, пане.

— Буде.

— А барометр падає.

— Байдуже, підніметься!

Матрос недовірливо посміхався.

Я ліг і заснув.

Цього разу я вже сам розбудив людей. Було темно, хмари загнули небо. Барометр ще більше впав.

Матроси непевно хитали головами.

Я казав:

¹ Господь з вами! (Лат.)

— Ще буде година. Ну, рушаймо!

Бернар казав:

— Коли видно далеко, я знаю, що роблю; а тут, у порту, в кінці затоки, нічого невідомо, пане, нічого не видно; ми навіть не знаємо, що там на морі твориться.

Я відповів:

— Барометр упав, отже, східного вітру не буде. А коли розгуляється західний, сховаємось у Аге, за шість чи сім миль звідси.

Людей це, здається, не переконало; проте вони лаштувались рушати.

— А човна візьмемо на палубу? — спитав Бернар.

— Ні! Побачите, що буде година. Хай тягнеться позаду. Чверть години згодом ми покинули порт і пустились у вихід із затоки під нерівним і легким бризом.

Я сміявся:

— Ось побачите, буде година!

Ми вже минули чорно-білу башту на рифі Рабіу, і, хоч були під захистом мису Камара, що далеко вгониться в море, спалахуючи щохвилини вогнем маяка, *Любого друга* підносило вже на довгих, могутніх та повільних хвилях, на водяних горбах, що сунуться один по одному тихо, плавко, без піни, грізні, але не гнівні, страшні своїм спокоєм.

Було темно, почувалось тільки хитання яхти серед рухливого, похмурого моря.

Бернар казав:

— Вночі на морі був великий вітер, пане. Добре буде, коли щасливо доїдемо.

Крізь натовп швидких хмар пробивався ясний світанок, і ми втрьох вдивлялись у простір, чи знову не розгуляється буря.

Тим часом корабель ішов, швидко гнаний вітром та хвилями. Ми були вже навпроти Аге й обговорювали, чи держати на Кан, передбачаючи негоду, чи на Ніццу, йдучи між островами.

Бернар радив зайти в Кан, але вітер не втихав, і я висловився за Ніццу.

Три години все було гаразд, хоч бідна яхтка крутилась у глибокому вирі, мов корок.

Хто не бачив широкого моря, тих гір на ньому, що швидко й важко здіймаються між долинами, які пересуваються раз у раз, невпинно ростуть і западають, — той не

увяляє й не підозрює таємничої, страшної, жахної і величної сили хвиль.

Наш човник біг позаду за сорок метрів на линві серед плинного, бурхливого хаосу. Він раз у раз зникав з очей, потім знову раптом виринав на водяному шпилі, плаваючи, як великий білий птах.

Ось Кан; там, у кінці затоки,— Сен-Онора з баштою серед хвиль, а спереду — мис Антіб.

Бриз потроху збільшується, і на гребенях хвиль з'являються баранці, сніжні баранці, що швидко біжать неозорою отарою без чабана й собак під безкраїм небом.

Бернар каже:

— Добре, як доб'ємось до Антіба.

Справді, море б'ється об нас із скаженим, невисловленим шумом. Раптові вихори штовхають нас, кидають у роззявлені прірви, звідки виходимо й випростовуємось із страшним тремтінням.

Щоглу спущено, але гік за кожного хитання яхти торкається хвиль, здається, зараз зірве щоглу й полетить вона із своїм парусом, покинувши нас самотніми, безпорадними на скаженій воді.

Бернар гукає:

— Човен, пане!

Обертаюсь. Його заливає, крутить, обгортає піною дивовижна хвиля, немов пожираючи, рве линву, якою він прив'язаний, і захоплює свою напівзатоплону, завойовану перемогою здобич, щоб потім кинути на скелі до мису.

Хвилини здаються годинами. Робити нема чого, треба йти, треба добитись до шпиля, що перед нами, і, коли об'їдемо його, будемо в захисті, врятуємось.

Допливли нарешті. Тут море спокійне, рівне під охороною довгої низки каменю й землі, що утворюють мис Антіб.

Ось і порт, звідки ми виїхали кілька днів тому, хоч мені здається, що я в дорозі вже місяці, і ми заходимо в нього опівдні.

Матроси сяють, вернувшись додому, хоч Бернар раз у раз приказує:

— Ох, пане, бідний наш човник, серце болить, що він там загинув.

Я сів на чотиригодинний потяг і поїхав обідати до свого друга в князівство Монако.

Я охоче розповім колись про цю дивну державу, величиною меншу від французького села, але де є самодержав-

ний володар, єпископ, ціла армія єзуїтів та семінаристів, численніша за королівське військо, артилерія, в якій гармати майже нарізані, придворний етикет, церемонніший, ніж у покійного Луї XIV, основи правління деспотичніші, ніж у Вільгельма Пруського, принципи влади і поряд із цим — чарівна терпимість до людських пороків, з яких живуть і самодержавець, і єпископ, і єзуїти, й семінаристи, й міністри, й армія, і магістратура, — всі.

Проте привітаймо доброго, миролюбного короля, що паує, не боячись нападів та революцій, над своїм щасливим народцем серед двірських церемоній, де непорушно збереглися традиції чотирьох реверансів, двадцяти шести цілувань у руку та всіх формул, уживаних колись при великих володарях.

А втім, монарх цей не кровожерний і не мстивий; коли когось вижене — а таки вижене, — то кару цю застосовують з великими пільгами.

Треба доказів?

Один завзятий гравець, програвшись, образив державця. Його вислано декретом.

Цілий місяць блукав він круг втраченого раю, жахаючись архангелового меча в формі жандармської шаблі. Нарешті, якимось насмілився, перейшов кордон, за півхвилини опинився в серці країни й зайшов у казино. Аж раптом спиняє його урядовець:

— Вас же вигнано, пане?

— Так, але я виїжджаю першим потягом.

— О, в такому разі гаразд, пане, заходьте.

Він вертався щотижня, і щоразу той самий урядовець отак питає його, а він отак відповідав.

Чи може бути правосуддя милосерднішим?

Але кілька років тому в царстві трапився дуже поважний і зовсім незвичайний випадок.

Сталось убийство.

Убив не хто-небудь із мандрівних чужинців, що їх кишать у Рів'єрі, убив житель Монако: чоловік у хвилину гніву забив дружину.

О, вбив її безпідставно, без жодного поважного приводу. І все князівство обурилось одностайно.

Зібрався найвищий суд, щоб розглянути цю виключну справу (ніколи не бувало тут убивств), і негідника одноголосно засуджено до страти на горло.

Обурений державець затвердив вирок.

Лишалось тільки скарати злочинця. Тут і виникли труднощі. В країні не було ні ката, ні гільйотини.

Що робити? З поради міністра закордонних справ, князь розпочав переговори з французьким урядом, щоб узяти напрокат ката з його приладом.

В паризькому міністерстві довго це обговорювали. Нарешті відповіли, пославши рахунок видатків за перевіз дерева й виконавця. «Разом» набігло шістнадцять тисяч франків.

Його монахська величність побачив, що справа коштуватиме йому дорогенько; убійник не варт був такої ціни. Шістнадцять тисяч франків за голову негідника! Ох, ні-защо!

Тоді звернулись із запитом до італійського уряду. Король, брат, не буде, певна річ, таким вимогливим, як республіка.

Італійський уряд прислав рахунка на двадцять тисяч франків.

Двадцять тисяч франків! Треба було запровадити новий податок, по два франки подушного. Це могло призвести до нечуваних у державі заколотів.

Додумались, щоб шахрая стратив простий солдат. Але генерал, з яким порадились, непевно відповів, що люди його не досить вправні з холодною зброєю, щоб виконати завдання, яке потребує великого досвіду в шабельному ділі.

Тоді князь знову скликав найвищий суд і передав йому цю важку справу.

Після довгих міркувань не знайшли жодної практичної ради. Нарешті голова запропонував замінити кару на смерть довічним ув'язненням, і захід цей схвалено.

Але ж не було в'язниці. Довелось установити її, призначити тюремника, що взяв в'язня під нагляд.

Півроку все було гаразд. В'язень цілий день спав на сіннику в своїй камері, а вартовий теж дрімав на стільці коло дверей, роздивляючись на перехожих.

Але князь ощадливий — це його найменша хиба — і вимагає звіту за найменші витрати, зроблені в державі (розпис їх короткий). Отож йому подали рахунок видатків на утворення нової установи — на утримання в'язниці, в'язня та вартового. Платня останнього тягарем лягала на бюджет самодержця.

Спочатку він скривився; та коли подумав, що це може тривати не знати доки (засуджений був молодий), запро-

понував міністрові юстиції вжити заходів, щоб скасувати цю витрату.

Міністр порадився з головою суду, й обидва погодились, що треба скасувати посаду тюремника. В'язень, полишений на самого себе, безперечно втече, а це розв'яже питання на загальне вдовсення.

Отже, тюремник вернувся в свою родину, а на кухарчука з палацу покладено обов'язок носити вранці та ввечері їжу винуватцеві. Але той не зробив жодної спроби визволитись.

Якось йому забули послати харчу, так він спокійненько прийшов і попросив; після цього взяв за звичку, щоб не бігати кухарчукові, ходити до палацу певними годинами і їсти в лакейській, де з ним подружились.

Після сніданку гуляв собі по Монте-Карло. Часом заходив в казино й ставив п'ять франків на зелений стіл. Вигравши, замовляв добрий обід у першорядному ресторані, потім вертався у в'язницю, пильно замикаючи її зсередини.

І разу він не почував деінде.

Справа поверталась кепсько — не для засудженого, а для суддів.

Знову зібрався суд, і ухвалено запропонувати злочинцеві покинути межі Монако.

Коли його повідомили про цей присуд, він щиро відповів:

— Диваки ви! Ну, що ж зі мною буде? Жити мені вже ні з чого. Родини в мене немає. Що ви від мене хочете? Мене засуджено на смерть. Ви не виконали. Я мовчав. Потім засуджено на довічне ув'язнення й віддано тюремникові. Ви одібрали в мене вартового. Я теж мовчав. Тепер ви хочете вигнати мене з краю? Е, ні! Я в'язень, ваш в'язень, ви мене судили й засудили. Я покірно відбуваю кару. Нікуди я не піду.

Найвищий суд був приголомшений. Князь страшенно розгнівався й наказав ужити заходів.

Знову почали обговорювати.

І вирішили запропонувати винуватцеві шістьсот франків пенсії, щоб він вибрався на чужину.

Він згодився.

Взяв у оренду клопоть ґрунту за п'ять хвилин ходи від держави свого колишнього володаря і живе щасливо на своїй землі, розводячи городину й зневажаючи королів.

Але монахський суд, трохи запізно навчений цим прикладом, вирішив укласти угоду з французьким урядом; тепер він віддає нам засуджених, а ми їх спроваджуємо в царство тіней за помірну винагороду.

В судових архівах князівства й досі зберігся присуд про пенсію негідникові з умовою покинути монахську територію.

Проти князівського палацу стоїть його суперник — рулетка. Проте жодної ненависті чи ворожості між ними немає, бо перше підтримує друге, а те йому сприяє. Дивний приклад, єдиний приклад двох сусідських, могутніх родин, що живуть мирно в маленькій державі, чудовий приклад, що годен стерти спогад про Капулетті і Монтеккі. Тут царський палац, там гральня, старе й нове суспільство братається під брязкіт золота.

Так само, як до князівських покоїв важко досягнути, так само зали казино гостинно відкрито для чужинців.

Сюди й іду.

Дзвін грошей, невтишний, як шум хвиль, глухий, тихий, страшний дзвін сповнює вухо, тільки-но ввійдеш, потім сповнює душу, ворухить серце, хвилює розум, розпалює думку. Скрізь його чуєш, отой дзвін, що співає, кричить, кличе, спокушає й мучить.

Круг столу — страшне плем'я гравців, покидьки континентів та суспільства вкупі з князями й майбутніми королями, з світськими жінками, буржуазією, лихварями й кокотками, одинока на землі суміш всіх рас, каст, гатунків та походжень, музей російських, бразильських, чілійських, італійських, іспанських та німецьких пройдисвітів, старих жінок з кошиками, молодих повій з гаманцем у руці, де лежать ключі, хустки та три останні монети по сто су, що підуть на зелене сукно, коли власниця зачує щастя.

Підходжу до першого столу й бачу... бліду, насушлену, із стиснутими устами й перекошеним, лихим обличчям — молоду жінку з бухти Аге, прекрасну закохану з сонячного лісу й ніжного місячного сяєва. Коло неї сидить і він, нервовий, накривши рукою кілька золотих.

— Грай на першу клітину, — каже вона.

Він тужно запитує:

— Все?

— Все.

Він ставить золоті купкою.

Круп'є закрутив колесо. Кулька біжить, танцює, спиняється.

— Більше не йде,— кидає голос і за мить додає:— Двадцять вісім.

Жінка здригається й каже суворо й уривчасто:

— Ходімо.

Він підводиться, іде за нею, не дивлячись, і відчувається, що між ними виникло щось страшне.

— Прощай, любов. Щось вони сьогодні не дуже привітні.

Рука плескає мене по плечі. Обертаюсь. Це мій друг.

Мені лишається перепросити, що я стільки про себе наговорив. Я тільки для себе писав цього щоденника, чи певніш скористувався мандрівною самотністю, щоб ловити блудні думки, що линуть у нашому розумові, як птахи.

Мене просять опублікувати оці сторінки, де нема ні зв'язку, ні плану, ні мистецтва, що йдуть одна по одній без причини й кінчаються безпідставно, бо порив вітру спинив мою подорож.

Я погодився. Може, й помилково.

ОБРАЩЕНІЕ ПАНИ ГЮСОН

ОБРАНЕЦЬ ПАНІ ГЮСОН

Ми допіру проїхали Жізор, де я прокинувся, почувши, як кондуктор прокричав назву станції, і вже знову збирався задрімати, коли щось страшенно струсонulo мною й кинуло на гладку панію, яка сиділа просто мене.

В локомотиві зламалось колесо, і він лежав впоперек колії; тендер та вантажний вагон теж зійшли з рейок і валялися поруч з ним; машина, конаючи, хрипіла, стогнала, шипіла, тяжко дихала, пускала слину, мов той кінь, що впав серед дороги, — гонить він боками, груди так і ходять, з ніздрів вилітає пара, все тіло тремтить, та не здатен він більше, либонь, спромогтися на найменше зусилля, не здатен стати на ноги, рушити з місця.

Не було ні вбитого, ні пораненого, лише кілька контузій, бо потяг іще не встиг набрати швидкості. І ми всі безнадійно дивились на покалічену, величезну залізну тварину, що вже не зможе нас везти далі, а тільки шлях загороджує, ще й надовго, мабуть, аж поки прибуде з Парижа ремонтний потяг.

Була тоді десята година ранку, і я надумавсь вернутись до Жізора, поснідати там.

Идучи дорогою, я все собі проказував:

«Жізор, Жізор! Але ж я когось тут знаю! Кого ж би то? Жізор? Чи ти ба! Та маю приятеля в цьому місті!»

Вигулькнуло раптом у пам'яті прізвище: «Альбер Марамбо». То був мій давній гімназійний товариш, якого я не бачив дванадцять років щонайменше, — він лікарював у Жізорі. Частенько листувався зо мною, запрошував до себе; я завше обіцяв і ніколи не додержував слова. Цього разу нарешті скористаюся з нагоди.

Я запитав першого зустрічного:

— Не знаєте, де тут мешкає лікар, добродій Марамбо? Той одказав зразу, по-нормандському розтягуючи слова:

— Вулиця Дофіни.

І, справді, я побачив на тому домові, що мені показали, на дверях, велику мідну таблицю, а на ній стояло прізвисьце давнього мого товариша.

Я подзвонив.

Але служниця, руда, вайлувата дівка, почала мені товкти з дурнуватою міною:

— Їх немає вдома, їх немає вдома.

Я почув, як бряжчать у хаті виделки та склянки, й крикнув:

— Гей! Марамбо!

Розчинились двері, вийшов, тримаючи серветку в руці, товстий чоловік з баками; дивився на мене нерадо.

Я б ніколи його не пізнав. Показував на літ сорок п'ять, щонайменше. Я тільки глянув на нього, як так і стало в мене перед очима життя в провінції, життя, що з нього людина важчає, гладшає, старіється. Тільки подумав і не встиг іще подати йому руку, як знав уже, чим він живе, як живе, до чого має нахил, знав його світогляд. Бачив я учти, що з них розрісся його живіт, важкий сон по обіді, коли ледве травить шлунок їжу, злилу коньяком; неуважні погляди на хворого і разом з тим думка про курча, що смажиться перед огнем на рожні. Скоро глянув на його одвислі, червоні щоки, на товсті губи, каламутні очі, як догадався за балачки про кухню, про сидр, про горілку та вино, про те, в який спосіб готувати різні страви, заправляти підливи.

Я сказав до нього:

— Ти не пізнаєш мене? Я Рауль Обертен.

Він розкрив обійми і замалим мене не задушив.

— Сподіваюся, ти ще не снідав? — такі були його перші слова.

— Ні.

— Маєш щастя! Я саме сідаю за стіл, а яка ж у мене чудова форель!

За п'ять хвилин я вже з ним снідав.

Я запитав:

— Ти й досі не женився?

— На якого біса!

— І ти тут не нудьгуєш?

— Не нудьгую, роблю своє діло. Є в мене тут хворі, є приятелі. Добре мені, почуваюсь при здоров'ї, люблю по-сміятись, люблю ходити на полювання. От і живу.

— Певне, в цьому маленькому місті життя занадто одноманітне?

— Ні, голубе, треба тільки вміти знайти собі діло. Маленьке місто, загалом кажучи, це те саме, що й велике місто. Менше тут різноманітності в подіях та в розвагах, зате надають їм більшої ваги; зв'язки не такі численні, але бачаться тут частіше. Коли знайоме тобі кожне вікно, то більше воно тебе обходить за цілу вулицю в Парижі.

Дуже втішна річ маленьке місто, дуже втішна. Хоч би й це, Жізор, — я його знаю, як своїх п'ять пальців, з часу заснування й до сьогоднішнього дня. Ти б і не подумав, яка чудернацька його історія!

— Ти ж сам із Жізора?

— Я? Ні. Я з Гурне. Вони сусіди, і все одно одному стають наперекір.

Жізорові Гурне — це те, чим був колись Лукулл * Цицеронові. Тут, у Жізорі, понад усе слава; так і кажуть: «гордовиті жізорці». А в Гурне, то все для шлунка — «ласуни з Гурне», кажуть про них. Жізор гордує Гурне, а Гурне сміється з Жізора. Дуже вона смішна, ця країна.

Я зоглядівся, що їм щось і справді дуже добре: легко зварені яйця, що сиділи, мов у гнізді, в галантірі, і все це заправлене пахучими травами й злегка заморожене.

Я сказав, прицмокуючи, щоб догодити Марамбо:

— Добра штука!

Він осміхнувся:

— Для цього доконче потрібні дві речі: добрий холодець, а його трудно знайти, та добрі яйця. О! Добрі яйця рідко коли трапляються, такі, знаєш, з трохи червонуватим жовтком, смачні, смачні! Я маю дві птичні: в одній держу птицю на яйця, а в другій — до столу. Несущу птицю я годую особливим робом. Маю з цього приводу свою думку. В яйці, у м'ясі, в курятині, в яловичині, в баранині, в молоці, в усьому ми знаходимо, повинні розсмакувати суть, квінтесенцію того, що споживає тварина. Наскільки б то смачніша була наша страва, якби ми більше про те дбали!

Я сміявся:

— А ти таки ласун!

— Е, матері його ковінька! То тільки дурні не ласі до доброї їжі! Є ласуни, так само, як є артисти, вчені, як є поети. Орган смаку, голубе, то орган делікатний, здатний до удосконалення, гідний уваги, як око чи вухо. Коли в тебе брак смаку, то бракує, значить, тобі чудової здіб-

ності, здібності розпізнавати якісь страви, як би бракувало здібності розпізнавати вартість книжки чи якого витвору мистецтва; це означає брак важливого почуття, брак прикмети людської зверхності; це означає, що належиш до котрогось із тих незліченних класів, — людей недолугих, незугарних чи недоумків, — що з них складається наша раса; це означає, що маєш, коли сказати коротко, дурну губу, як то мають дурний розум. Людина, що не відрізняє лангусти від омара, оселедця, цієї дивовижної риби, яка вміщає в собі весь смак, усі пахощі морські, не відрізняє оселедця від скумбрії чи то від мерлана, груші-дулі від дюшеса, — така людина скидається на того, хто плутає Бальзака з Еженом Сю, симфонію Бетховена з військовим маршем, що склав його якийсь полковий диригент, Аполлона Бельведерського зі статуєю генерала Бланмона.

— А що воно за генерал Бланмон?

— Ага, правда! Ти не знаєш. Зразу видно, що ти не з Жізора. Я тобі, друже, допіру казав, що мешканців цього міста звивають «гордовиті жізорці», отож ніколи ще ніхто більше не заслуговував на своє прізвисько, як вони. Але поспідаймо, а коли поведу тебе обдивляться місто, тоді й розказуватиму.

Він змовкав іноді, випивав помалу півсклянки вина, голубив його поглядом і знову ставив на стіл.

Обв'язався серветкою, вилиці почервоніли, очі розгорілись, баки розтріпались круг рота, що працював безупинно, аж втішно було на нього дивитись.

Він так мене напакував, що я ледве дихав. А коли я думав відправитися на вокзал, ухопив мене за руку і потяг по вулицях. Над гарним, провінціального характеру, містом височіла фортеця, найцікавіший на всю Францію пам'ятник військової архітектури сьомого віку, само ж місто височіло над розлогою, зеленою долиною, де паслися й ремигали важкі нормандські корови.

Лікар мені розказував:

— Місто Жізор має чотири тисячі мешканців, лежить на межі Еврського департаменту; про нього згадує ще Цезар у своїх *Коментарях*: *Caesaris ostium*, потім Цезарціум, Цезорціум, Гіцорціум, Жізор. Я не поведу тебе до колишнього римського табору — ще й тепер там zostалися виразні сліди.

Я засміявся.

— Любий друже, — сказав я до нього, — мені здається,

до тебе вчепилась особлива хвороба, ти мав би її як лікар вивчити, а звуть її: «Наші дзвони голосніше дзвонять».

Він спинився враз.

— «Наші дзвони голосніше дзвонять», мій друже, це не що інше, як природний патріотизм. Я люблю свою хату, своє місто і, далі, свою провінцію, бо тут я ще знаходжу звички рідного мого села; а коли я люблю, коли захищаю кордони, коли дратує мене, як сусід ступить на них ногою, то це тому, що починаю відчувати небезпеку у власній хаті, тому, що з тих не знайомих мені кордонів проходить дорога на мою провінцію. Отже, я нормандець, правдивий нормандець; а тому, хоч і яку маю злість на німців, хоч і як хотів би їм оддячити, проте вони мені не осоружні, я не відчуваю до них тієї інстинктивної зненависті, що до англійців, справжніх, з діда, з прадіда, природжених ворогів кожному нормандцеві, бо англієць двадцять разів пройшов по цій землі, де мешкали ще мої пращури, руйнував, ціюндрував її, бо зненависть до цього підступного народу передавав мені батько разом із життям... А ось і статуя генералова.

— Якого генерала?

— Генерала Бланмона. Нам бракувало статуї. Недурно ми «гордовиті жізорці!» Отож ми й розшукали генерала де Бланмона. Подивись-но на вітрину цієї книгарні.

Він підвів мене до книгарні, до вікна, де впадали ввічі з п'ятнадцять томів у жовтих, червоних, блакитних обкладинках.

Читаючи заголовки, я сміявся, мов божевільний.

Жізор, походження його та прийдешність. Склад д. Х..., член багатьох наукових товариств.

Історія Жізора. Склад абат А.

Жізор від Цезаря до наших часів. Склад М. Б..., землевласник.

Жізор та його околиці. Склад доктор С. Д...

Славетні діячі Жізора. Склад дослідник...

— Не буває, мій друже,— почав знову Марамбо,— не буває такого року, чувш, жодного року, щоб не з'явилась тут нова історія Жізора. Маємо вже їх двадцять три.

— А славетні діячі Жізора?

— О, я про всіх тобі не казатиму, розкажу лише про головніших. Був у нас найперше генерал Бланмон, тоді барон Давільє *, славнозвісний кераміст, дослідник Іспанії

та Балеарських островів, що відкрив, колекціонерам на втіху, чарівні іспано-арабські фаянси. В письменстві — Шарль Брен *, журналіст великої вартості, покійний уже, а з живих-здорових — дуже видатний редактор *Руанських Вістей*, Шарль Лап'єр, та ще багато, багато інших...

Ми простували довгою, схилистою трохи вулицею, де припікало з кінця в кінець липнече сонце, аж усі мешканці поховались по хатах.

Раптом на вулиці, в тому кінці, з'явився чоловік; він заточувався, бо був п'яний.

Находив, виставивши голову; руки звисились, ноги обм'якли, пролітав прудко три, чотири, шість, десять кроків, і кожного разу ставав після того одпочити.

Коли коротке, енергійне зусилля виносило його на середину вулиці, він спинявся зненацька, хитаючись на ногах, вагався — чи то впасти, чи знову напружити свою енергію. Потім рушав раптово, куди ноги понесуть. Наскакував на який-небудь дім, прилипав ніби до нього, мовби хотів пройти крізь стіну. Постоявши, повертався враз, дивився просто себе, роззявивши рота, кліпаючи очима проти сонця; тоді, відштовхнувшись, одлипав од стіни й знову брався мандрувати.

Маленький, рудий, зголоднілий собачка, з породи дворяг, біг за ним слідом, гавкаючи. Ставав, коли той спинявся, рушав з місця, як і той рушав.

— Бач! — промовив Марамбо. — Ось тобі обранець пані Гюсон.

Я дуже здивувався й запитав:

— Обранець пані Гюсон? Що ти, власне, хочеш сказати? Лікар зареготався.

— Е! Так ми називаємо тутешніх п'яниць. Походить це прізвисько з давньої події, що стала тепер чимось на кшталт легенди, хоч усьому тому правда, до найменших подробиць.

— А смішна вона, ота подія?

— Дуже смішна.

— Ну, то розкажуй.

— Залюбки. Була колись-то в цьому місті стара пані, дуже цнотлива сама й дуже прихильна до цнотливих, звалась вона пані Гюсон. Знай, що я тобі кажу справжні прізвища, не придумую. Пані Гюсон завзято бралася до добродійних вчинків, допомагала бідним, потішала тих, хто на те заслуговував. З себе невеличка, ступала дрібноенько,

носила чорну шовкову перуку; церемонна, гречна, в найкращих стосунках із господом милосердним в особі абата Малу, вона зроду всім еством відчувала огиду до гріха, особливо до того гріха, що зве його церква передлюбством. Дошлюбна вагітність обурювала, дратувала її до нестями.

Тоді був такий час, коли в околицях Парижа квітчали цнотливих дівчат трояндовими вінками, і пані Гюсон набігла думка добрати й собі таку, гідну трояндового цвіту, дівчину.

Призналася про те абатові Малу; той зараз склав цілий реєстр кандидаток.

Але в пані Гюсон була служниця, стара служниця, на ймення Франсуаза, така сама непоміrkована, як і її господиня.

Скоро абат вийшов, пані закликала служницю й сказала:

— Це, бач, пан кюре позаписував мені отут тих дівчат, що варті нагороди за цнотливість. Постарайся розпитатись, що тут у нас про них думають.

І Франсуаза зараз рушила на довідки.

Збирала всі плітки, всі байки, про що хто тільки додумавсь, догадувався, й того не минала. Щоб нічого не забути, записувала все, всуміш із витратами, в своїй кухонній книжці й подавала щодня пані Гюсон, яка й вичитувала, примостивши перше окуляри на тонкому носі:

Хліб — чотири су.

Молоко — два су.

Масло — вісім су.

Мальвіна Левек тягалася торік з Матюреном Паулю.

Баранина, озадок — двадцять п'ять су.

Сіль — один су.

Пані Онезім, прасувальниця, надибала в ліску Рібуде Розалію Ватінезь із Цезарем П'єнуар, 20 липня, смерком.

Місячна редька — один су.

Оцет — два су.

Шавлений квас — два су.

Жозефіна Дюран, думають люди, ще не согрішила, але має зв'язки з Опортеновим сином, із тим, що служить у Руані та що переслав їй диліжансом чепця на гостинець.

Після таких надто вже докладних розшуків жодна дівчина не вийшла бездоганна. Франсуаза всіх розпитувала: сусідів, постачальників, вчителів, виховательок, прислухалася до всіх поговорів.

А що немає на світі дівчини, якої б не взяли на язика цокотухи, то на всю округу не знайшлося такої молоді особи, що не йшла б про неї неслава.

А пані ж Гюсон хотіла, щоб на обранку з Жізора, як на Цезареву дружину, ніхто не то не сказав, а й не подумав нічого. Отже, сиділа стурбована, в розпачі, безнадійно вдивляючись у Франсуазину кухонну книжку.

Тоді збільшили коло пошуків, дійшли до околиць сіл, та й там не знайшли нічого.

Радилися з мером; але мерових кандидатів теж довелося скасувати. Не краще пощастило й докторовим Барбезоль-вим, хоч він і гарантував їхню чистоту, як науковий фахівець.

Аж якось уранці Франсуаза, вернувшись з довідок, сказала до своєї господині:

— Бачите, пані, коли ви хочете когось ушанувати, то хіба тільки Ізидора — один він на всю округу.

Пані Гюсон задумалась.

Вона знала його добре, Ізидора, — сина Вірґинії, що овочем торгує. З надмірної його цютливості втішався весь Жізор уже кілька літ. Городяни, зійшовшись на балачку, мали завше напоготові жаргівливу тему, а дівчата знайшли собі забавку — чіплялися до нього на сміх. Віком понад двадцять років, високий, вайлуватий, незугарний, боязкий, він, помагаючи матері, цілими днями сидів на стільці перед дверима, перебирав садовину та городину.

Його огортав хворобливий страх перед кожною спідницею, і коли яка купувальниця, посміхаючись, гляне, було, на нього, зараз спускає очі. Що він такий соромливий, знали якнайкраще й мали те собі за виграшку всі тутешні штукарі.

Почувши сміливе слово, вільний жарт, двозначний натяк, він так раптово червонів, що доктор Барбезоль прозвав його «термометром соромливості». «Знає він чи не знає?» — питали себе хитромудрі сусіди. Чи просте передчуття, незначна, стидка таємниця, чи, може, обурення з огидних зносин, до яких змушує кохання, так дуже впливало на перекупчиного сина? Хлопці-шибеники зо всього міста, пробігаючи попід крамницею, вигукували на весь голос сороміцькі слова, щоб побачити, як він зніяковіє; дівчата жартома, проходячи сюди й туди перед ним, шепотіли нісенітниці, а він тікав у хату. Одважніші вголос зачіпали його, сміхом, для забави, призначали побачення, пропонували безліч бридких речей.

Отож пані Гюсон почала думати.

Справді, Ізідор це зразок цнотливості, виняткової, всім відомої, безперечної. Ніхто з-поміж найбільших скептиків, з-поміж найнеймовірніших не зміг би, не насмів би подумати на Ізідора, що він коли-небудь хоч на волосину порушив якийсь моральний закон. Нема чого й казати, що не бачив його ніхто в кафе, не зустрічав ніхто ніколи на вулиці, ввечері. Лягав спати о восьмій, а вставав о четвертій. Це була довершена людина, перлина дорогога.

Проте пані Гюсон іще вагалась. Думка, що замість обранки доведеться взяти обранця, турбувала, непокоїла її трохи. Надумалась порадитися з абатом Малу.

Абат Малу сказав:

— А що ж ви, пані ласкава, хочете винагородити? Цноту, чи ж не правда, а не що інше? То що ж вас має обходити, чи жіночої вона, чи чоловічої статі? Цнота вічна, не має вона вітчизни, не має статі. Вона *цнота!*

Підбадьорена такими словами, пані Гюсон пішла ще до мера.

Той схвалив цілком її думку.

— Влаштуємо, — казав, — гарне свято. А на той рік, як знайдемо дівчину, таку саму цнотливу, як Ізідор, то вшануємо дівчину. Буде це навіть гарний приклад для Нантера. Не будьмо однібок, йдімо назустріч кожному, хто того вартий.

Попередили Ізідора, він дуже почервонів, але був, бачилося, задоволений.

Призначили нарешті день святкування — 15 серпня, на пречисту, — в цей день, бач, народився імператор Наполеон.

Міська управа постановила бучно одсвяткувати цей урочистий день; влаштувати естраду на прегарному місці, на валах старої фортеці, куди я тебе зараз оце поведу.

Мінлива, як завше, громадська думка добачила раптом в Ізидоровій цнотливості, з якої до цього часу тільки насміхались, річ, гідну уваги; почали їй заздрити, особливо з того часу, як дізнались, що вона має йому дати п'ятсот франків, книжечку ощадної каси та цілу гору шани й слави — хоч неси на продаж. Дівчата тепер каюлися за свою легковажність, за сміхи та нерозважні витівки. А Ізідор, хоч і все тихий, соромливий, трошки запишався; це свідчило про те, що радісно було йому на серці.

Напередодні 15 серпня вся вулиця Дофіни квітчалася прапорами. А! Забув тобі сказати, через яку подію назвали її вулицею Дофіни.

Кажуть, нібито дофіну, не знаю вже, котру саме дофіну, коли вона завітала до Жізора, так довго загаляли представники влади, показуючи місто, що вона, серед триумфальної прогулянки по Жізорі, спинила весь почет коло одного дому на цій вулиці, скрикнувши:

— О! Який гарний будиночок! Як би мені хотілось оглянути його! Кому він належить?

Назвали їй власника, побігли шукати, знайшли, привели, засоромленого й налитого вщерть гордощами, до принцеси.

Вона покинула карету, зайшла в domeк — їй заманулося оглянути його докладно; в одній кімнаті побула навіть сама, запершись на хвилинку.

Коли вийшла з хати, людність, пишаючись, що громадянинові Жізора припала така честь, ревнула:

— Нехай живе дофіна!

А тут ще якийсь штукар склав пісеньку й вулиця назавше зберегла назву ясновельможної дофінової дружини, бо:

Принцеса, хапаючись дуже,
Сама, без попа, без кропила,
Побризкавши злегка водою,
Її нарекла, охрестила.

Але вертаюсь до Ізідора.

Встелили дорогу квітками скрізь, де мав проходити урочистий похід, як то роблять під час процесії на свято божого тіла. Заметушилась національна гвардія на чолі з майором Дебарром, старим воякою з часів Великої Армії, що кожному показував, вихваляючись, ордена Почесного Легіону, в рамці на стіні, яким винагородив його сам імператор, та козакову бороду — стяв він її за одним махом з козачого підборіддя під час відступу з Росії.

Відділ, що ним командував майор, було то саме добірне військо, славне на всю провінцію, і тому жізорських гренадерів закликали на всі видатні свята за п'ятнадцять, за двадцять льє.

Розказують, що король Луї-Філіпп, ревізуючи єврьську міліцію, зупинився в захопленні перед жізорським відділом, скрикнувши:

— О! Звідкіля ж ці чудові гренадери?

— Це жізорці, — одказав генерал.

— Я повинен би був догадатись, — муркнув король.

Отож майор Дебарр рушив зі своїми вояками, з музикою поперед війська, по Ізідора, до матеріної крамнички.

Програли під вікнами коротеньку арію, і сам обранець став на порозі.

Одягнений був у саме біле, в тик, на голові мав солом'яного бриля з маленьким пучечком флер-д-оранжу замість кокарди.

Справа з убранням завдала багато клопоту пані Гюсон; довго вона вагалась — чи то вистроїти його в чорне, як до першого причастя, чи знов у саме біле. Але порадниця її Франсуаза привернула думку пані до білого, доводячи, що в такому строї обранець скидатиметься на лебедя.

За Ізідором вийшла, тріумфуючи, його добродчинниця, мати хрещена, пані Гюсон. Стала по один бік, а по другий бік — мер, взяли його попід руки.

Загули бубни. Майор скомандував:

— Шикуйся!

Пішли до костьолу серед величезного натовпу, бо сходились люди зо всіх околишніх сіл та присілків.

Після короткої одправи та зворушливої промови абата Малу побралися до фортечних валів, де під наметом чекала на них учта.

Перше, ніж сісти за стіл, взяв слово мер.

Ось вона, та промова, — я вивчив її напам'ять, бо вона таки гарна:

«Юначе! В добродчинній жінки, що люблять її бідні, поважають багаті, в пані Гюсон, якій дякує моїми вустами вся країна, виникла думка, щаслива, спасенна думка, встановити в нашому місті нагороду за цнотливість, аби дар той дорогий став захоотою для мешканців чудового цього краю.

Ви, юначе, ви перший обранець, перша коронована особа з династії поміркованих та безгрішних. Ваше ймення буде перше в реєстрі гідних найбільшої шани. І життя ваше, зрозумійте це добре, все життя ваше повинне відповідати щасливому цьому початкові. Сьогодні перед цією шляхетною жінкою, що дає вам нагороду за вашу поведінку, перед цими вояками-громадянами, що вийшли зі зброєю в руках, аби вас ушанувати, перед цим розчуленим населенням, що зійшлося, аби вас вітати, чи радше вітати

в вашій особі цноту, ви складаєте урочисте зобов'язання перед містом, перед нами всіма, — до самої смерті давати нам найкращий приклад, як і замолоду.

Не забувайте ж цього ніколи, юначе. Ви перша зернина, кинута на те поле, що зветься надія; дайте ж нам той плід, якого ми від вас чекаємо!

Мер ступив три кроки вперед, розкрижував руки, притис до серця Ізідора. Ізідор ридав.

Він ридав, той обранець, сам не знаючи, з якої причини, — і зніяковів, і запишався, розчулився й зрадив.

Тоді мер уклав йому в одну руку шовкову калитку, де бряжчало золото, п'ятсот франків золотом... а в другу книжечку ощадної каси і вимовив урочисто:

— Пошана, слава, багатство цнотливому!

Майор Дебарр рикнув «слава!». Гренадери подали голос, натовп плескав у долоні.

А пані Гюсон утирала сльози.

Тоді посідали за стіл, де чекала на них учта.

Була вона пишна — тяглася без кінця. Подавали страву за стравою; жовтий сидр та червоне вино горнулися до себе, мов брати, стоячи поруч у шклянках, обіймалися у шлунках. Бряжчали тарілки, люди гомоніли, музика пригравала стиха, і з того всього зчинився безнастанний, приглушений гамір, що хвилями розходився до синього неба, де літали ластівки.

Пані Гюсон, поправляючи час од часу свою чорну шовкову перуку, що все чогось з'їжджало на вухо, розмовляла з абатом Малу. Мер, дібравши охоти, говорив про політику з майором Дебарром, а Ізідор їв, Ізідор пив, неначе ніколи не пив і не їв! Набирав та ще добирав усього, що тільки було, перший раз на віку спостерігши, як воно любо на серці, коли в животі повно смачних речей, що справляють приємне враження, ще проходячи крізь рот. Він мудро розстебнув пряжку в штанях, бо вони почали тиснути, — живіт щодалі, то більше налягав на пасок. Мовчазний трохи, тільки заклопотаний тим, що заплямував вином тикову свою камізельку, як не жував, то тулив до рота склянку й держав її так якомога довше, бо розсмаковував не поспішаючи.

Надійшов час тостів. Були вони численні, й плескали їм гучно. Вечоріло, а сіли за стіл ще опівдні. Вже пропливала в долині прозора, білувата пара, легеньке вбрання, що в нього вдягаються на ніч струмки та сіножаті; сонце тор-

калось обрію; корови ревли на далекому пасовиську, оповитому туманом. Скінчилося — вертались до Жізора. Лави тепер розпорошились, перемішались. Пані Гюсон, попідр руки з Ізідором, давала йому силу важливих і чудових порад.

Спинилися коло овочевої крамнички; обранця пустили до матері.

Мати ще й не думала вертатись. Запросили її родичі, щоб теж одсвяткувати Ізідорів тріумф; там, у сестри, вона й засіла снідати, провівши похід аж до намету, де відбувався бенкет.

Отже, Ізідор опинився сам-один у крамниці, куди крізь вікна зазірала ніч.

Він сів на стілець, розгарячкований від вина та слави, поглянув кругом себе. Від моркви, від капусти та цибулі дуже тхнуло городиною, розходився в зачиненій кімнаті важкий городній дух, до якого домішувався гострий пах з ягід та ніжні, ледве чутні пахощі від кошика з персиками.

Обранець взяв один персик, строщив, хоч і так живіт у нього випнувся, мов гарбуз. Тоді раптом, не тямлячися з радощів, пішов високом по хаті; а тут щось і забряжчало у нього в куртці.

Він здивувався, встромив руки в кишені й витяг калитку з п'ятьмастами франками, про які, сп'янівши, й забув! П'ятсот франків! Яка сила грошей! Висипав луїдори на прилавок, розіклав їх по одному, погладжуючи помаленьку великою долонею, щоб бачити всі заразом. Мав їх двадцять п'ять, двадцять п'ять золотих кругляків! І всі з щирого золота! Блищали в темряві на дерев'янім прилавку, а він їх лічив, перелічував, торкаючись до кожного пальцем та мурмочучи:

— Один, два, три, чотири, п'ять — сто; шість, сім, вісім, дев'ять — двісті...

Тоді зібрав у калитку й знову заховав у кишеню.

Хто зміг би, хто б зумів сказати, який страшенний бій зчинився в обранцевій душі поміж добром та злом? Хто розказав би про бурхливий дияволів наскок, про те, на які він кидався хитрощі, щоб спокусити оте плохе, безгрішне серце? Які знадливі, сласні картини малював Лукавий, щоб розпалити, щоб довести до згуби найкращого з найкращих!

Обранець пані Гюсон ухонив бриля, того самого бриля, на якому ще пишався пучечок флер-д-оранжу, і, вийшовши на вуличку поза хатою, зник у темряві.

Дали знати перекупці Вірґінії, що син її вернувся з бенкету, й вона сливе зараз пішла додому, але застала порожню хату. Підождала, зразу не дивуючись. Перечекавши з чверть години, пішла розпитати сусідів. Сусіди з вулиці Дофіни бачили, як він зайшов у хату, а щоб виходив — не бачили. Почали шукати, та не знайшли й сліду. Стурбована перекупка побігла до мера; мер не знав нічого, казав тільки, що довів обранця до самої хати. Пані Гюсон саме вкладалася спати, як її повідомили, що зник десь її піклуванець. Пані Гюсон зараз наділа перуку, встала з ліжка й сама пішла до Вірґінії. Простодушна Вірґінія, котра легко піддавалася почуттям, умивалася сльозами серед своєї капусти, моркви та цибулі.

Боялися, що трапилось нещастя. Але яке? Майор Дебарр сповістив жандармів, ті обійшли місто навкруги, знайшли на Понтуазькім шляху пучок флер-д-оранжу. Поклали його на столі, круг якого сиділи, мізкуючи, представники влади. Наробили, певне, обранцеві лиха чиїсь хитрощі, злочинні заміри, чиїсь заavidки. Тільки яким побитом? Яких саме вжито засобів, щоб захопити ту безневинну душу? І з якою метою?

Отак дошукуючись і ні до чого не дошукавшись, представники влади стомилися нарешті й полягали спати. Одна тільки Вірґінія, вся в сльозах, не могла спати.

Аж другого дня, ввечері, як проїжджав назад Паризький диліжанс, дізнався Жізор про таке диво: обранець його зупинив диліжанса за метрів двісті від Жізора, заплатив за місце, розмінявши луїдора, і зліз любісінько у самім осередку великого Парижа.

Увесь Жізор сколихнувся. Почалося листування поміж тутешнім мером та шефом паризької поліції, одначе й тут ні про що не дізнались.

Спливали дні за днями, минув і тиждень.

Коли якось уранці доктор Барбезоль, вийшовши зарання з дому, побачив чоловіка в сірій полотняній одежі, що сидячи спав на чиемусь порозі, прихилившись головою до стіни. Доктор підійшов ближче і впізнав Ізидора. Думав його розбудити, та ніяк не міг добудитись. Колишній обранець спав як убитий, аж страшно робилося. Вражений доктор

нобіг шукати людей, щоб перенести його в Боншевалеву аптеку. Як підняли Ізідора, то побачили під ним порожню пляшку; лікар понюхав і сказав, що вона з-під горілки. Це стало за вказівку, як саме його рятувати. Одходили нарешті. Ізідор був п'яний, — пив цілий тиждень, аж обезглуздів з пиятики, — п'яний і такий гидкий, що до нього не схотів би приторкнутись і ганчірник. З гарного його білого тикового вбрання зробилися лахи, сіре, жовте, засмальцьоване, в болоті, в самих дірках, мерзенне лахміття; і тхнуло від нього різним паскудством, брудними канавами, тхнуло гріхом.

Обмили його, висповідали добре, заперли; чотири дні він і не виходив з дому. Соромився, видно, каювся. Не знайшли при ньому ні калитки з п'ятьмастами франками, ні книжечки з оцадної каси, ні срібного навіть годинника, дорогої спадщини по батькові, що теж овочами торгував.

Аж п'ятого дня одважився вийти на вулицю Дофіни. Всі цікаво проводили його поглядом, а він ішов попід будинками, понурившись, ховаючи очі. Вийшов з міста, попрямував у долину — там його й згубили з очей. Але за дві години знову з'явився в місті; щирив зуби, стукався об стіни; п'яний був, п'яний як ніч.

Що вже не робили, нічого не помагало.

Мати його вигнала; найнявся він до Пугрізеля, — фірма його й досі існує, — возити вугілля.

П'яниця Ізідор увійшов у таку велику славу, розійшлася та слава так далеко, аж у самому Евре заговорили про обранця пані Гюсон; так і тепер прозивають тутешніх запіяк.

Добре діло ніколи не загине марно...

Доктор Марамбо кінчив оповідання, затираючи собі руки.

Я запитав у нього:

- А сам ти знав того обранця?
- Так; сподобився закрити йому очі.
- З чого ж він помер?
- З *delirium tremens*¹, звичайно.

Ми надійшли до старої фортеці, де купами валялися зруйновані стіни, над якими височіла башта святого Томи Кентерберійського та так звана В'язнева башта.

¹ Біла гарячка (лат.).

Марамбо розказав мені про того в'язня; що самим тільки двяхом порізббив усі стіни в своїй темниці, переходячи щоразу на те місце, куди пробивалося сонце крізь вузьку бійницю.

Ще дізнався я, що Клотар * II віддав родовий свій маєток Жізор двоюрідному братові, святому Романові, єпископові Руанському, що Жізор перестав бути головним містом Вексенського краю після угоди в Сент-Клер-Сюр-Епті, що Жізор перший стратегічний пункт на всю цю частину Франції та що його, через таке вигідне становище, брали й одбирали без кінця, без ліку. З наказу Вільгельма Рудого славетний інженер Роберт Беллесм збудував тут могутню фортецю, на яку невдовзі зробив наскок Луї Товстий, облягали потім Нормандські барони — боронив її тоді Робер Кандо, — що нарешті поступився нею перед Луї Товстим Жофруа Плантагент, що знову були її забрали англійці, бо зрадили тамплієри; боровся за неї Філіпп-Август з Річардом Лев'ячим Серцем, спалив Едуард III Англійський, не змігши добути замку, відбудували англійці 1419 року, віддав потім Шарлеві VII Річард Марбюрі, здобув герцог Калабрійський, забрала Ліга *, ще мешкав там Анрі IV і ще далі й далі.

І Марамбо, переконано, красномовно майже, вигукнув:

— Які падлюки оті англійці!!! А п'яниці які, мій голубе! Усі вони такі самі обранці, святі та божі! — Потім, помовчавши трохи, показав рукою на вузьеньку річечку, що вилискувала серед сіножатей. — А відомо тобі, — запитав, — що Анрі Монье * був найзавзятіший рибалка на Епті?

— Ні, я цього не знав.

— А Буфе, серденько, Буфе! * Він малював тут, на склі!

— Он як!

— А певне. Як ти міг такого не знати!

ОБПІКСЯ

Я їхав до Туріна. Дорога була через Корсіку.

У Ніцці сів на пароплав до Бастії, і тільки-но ми виїшли в море, я завважив на палубі гарну, тиху жінку. Вона сиділа і дивилась в далечінь. Я подумав собі: «То що ж, буде мила мандрівка».

Я примостився напроти і почав приглядатися до неї, подумки запитуючи себе про те, що запитуєш, коли бачиш незнайому жінку, що тобі впала в око: яких батьків, скільки їй років і яка на вдачу. Отак сидиш й розгадуєш невидиме у видимім. Вдивляєшся в поставу, обмацуєш очима скромну одіж. Зауважуєш, який-то в неї стан, зір тягнеться додолу, аж до ніг, і потім перескакує на руки, такі принадно гарні; а вушко, таке миле, краще, ніж непевна метрака, показує, що знатного вона роду. Вслухаєшся, бо так хочеться почути її мову, проникнути в глибіню її думок, у тайнощі серця. Бо ж тембр і переливи голосу відкривають досвідченому спостерігачеві весь легіт душі; хоч як це важко вловити дивну гармонію між думкою і голосовим апаратом.

Отже, я уважно приглядався до своєї сусідки, брав на карб усі рухи, всі прикмети, чекав, що виявить своє ество.

Вона розчинила маленьку торбинку і добула газету. Я втішився: «Скажи мені, що ти читаєш, і я скажу тобі, хто ти».

Вона запопадливо взялася за передову. Назва газети відразу впала мені у вічі: *Еко де Парі*. Я спантеличився. Вона читає хроніку Шоля. Прокляття! Вона шанувальниця Шоля* — шолістка? Ось вона всміхнулася: певне, якесь міцне слівце. Отже, ти не тишко, серденько. Чудово. Шолістка — о, вона любить дотеп, жарти з сіллю, навіть і перцем. Добрий знак. І я подумав собі: «Треба пересвідчитись достоту».

Я сів обіч неї, і так само запопадливо взявся читати збірочку поезій, куплену при від'їзді: *Пісня кохання* Фелікса Франка.

Я завважив, що вона скинула оком й ввібрала ним назву книжки, мовби пташка у леті вбирає мушку. Повз нас проходило багато мандрівців, усяк намагався глянути на неї. А вона сиділа і, здавалось, думала тільки про свою хроніку. А коли закінчила читати, то поклала газету між нами.

Я вклонився і сказав:

— Дозвольте, пані, переглянути цю газету...

— О, прошу дуже.

— А вам дозвольте запропонувати збілочку поезій.

— О, сподіваюсь, то потішна річ?

Я трохи збентежився таким запитанням, бо де можна питати, чи збірка віршів потішна.

Я відповів:

— Миліша від оцього — вона делікатна й дуже художня.

— Що ж, прошу дати.

Вона взяла книжку, розкрила і почала гортати із здивованою гримаскою; було ясно, що вірші читала нечасто.

То здавалось, що забавляється, то ялось дивно усміхалася, але інакше, як при газеті.

І тут я запитав її:

— Вам подобається?

— Так, але знаєте, я люблю веселі речі, дуже веселі, я не сентиментальна.

І ми повели розмову. Я довідався, що вона їде до свого чоловіка — драгунського капітана в Аяччо, де стоїть його полк.

За кілька хвилин я зрозумів, що вона майже не любить цього чоловіка! Власне, вона його любила, але стримано, як люблять людину, що не справдила надій, навіяних у дні заручин. Він возив її з гарнізону в гарнізон, по сумних, смертельно нудних містечках. А тепер кличе її на цей, певно, такий похмурий острів. Ні, життя не для всіх веселе. Вона радо залишалася б далі в своїх редицях у Ліоні, бо там усіх знає. Але тепер треба їхати на Корсіку. Міністр не вельми люб'язно повівся з її чоловіком, незважаючи на його чудовий службовий список.

І ми заговорили про міста, де б вона воліла замешкати.

Я запитав:

— Вам подобається Париж?

Вона вигукнула:

— О пане, чи мені подобається Париж? Та нащо й питати!

— І вона так запально, так захоплено і пристрасно заговорила про Париж, що я подумав: «Ось на якій струні слід заграти».

Вона захоплювалася Парижем здалеку — якимсь стриманим шалом, безнадійною пристрасстю провінціалки, знавіснелим неспокоєм пташки, замкненої в клітку, яка цілими днями дивиться на ліс з вікна, де почепили клітку.

Вона взялася розпитувати мене, аж затиналась від хвилювання: хотіла все знати, геть усе одразу, в одну хвилину. Вона знала імена усіх відомих людей, знала ще багато такого, про що я ніколи не чув.

— Як поживає пан Гуно? А пан Сарду? * О пане, як я люблю його п'єси! Які вони веселі, дотепні! Як побачу якусь з них, цілий тиждень сама не своя. Я читала й одну книжку пана Доде, вона мені дуже сподобалася! *Сафо* — ви знаєте? Пан Доде, напевне, дуже гарний хлопець? Ви бачили його? А що чувати в пана Золя? Якби ви знали, як я наплакалася над *Жерміналем!* Пригадуєте, там мала дитина помирає без сонця? Як це жахливо! Я й сама мало не захворіла, така то невесела річ. Я також читала книжку пана Бурже — *Моторошна загадка* *. Маю кузинку, то вона так пройнялася тим романом, що аж написала до пана Бурже. Гадаю, що то вже занадто розчулено, мені більше до вподоби дивовижне. А ви знаєте пана Гревена? * А пана Коклена? * А пана Дамала? А пана Рошфора? Кажуть, він такий дотепний! А пана де Касаньяка? * То правда, що він щодня б'ється на дуелі?

Вона сповідалася з годину. Я терпеливо слухав; таким дивним чином я вдовольнив її цікавість і врешті сам міг удатися до слова.

Я розказував їй великосвітські історії. Вона уважно слухала. О! Певно, вона була гарної думки про красунь і значних дам Парижа. А тут були тільки галантні пригоди, зустрічі, швидкі перемоги й пекучі поразки. Час від часу вона запитувала:

— О! То він такий, цей вищий світ?

А я лукаво посміхався:

— Атож! Лише міщаночки живуть банальним і монотонним життям, бо пильнують цноти, за що їм ніхто навіть любого слова не скаже...

І я кинувся нищівно підривати мораль — іронією, філософією, насмішками. Я невимушено сміявся з бідолах, які

старіються, не пізнавши нічого гарного, ніжного й ласкавого; ніколи не звідавши чарівної млості, таємничих, палких, нестямних поцілунків, бо побралися з якимись беззніями. До самої смертної години вони зберігають подружню вірність і вмирають, так і не зачувши ні витонченої чуттєвості, ані красивої жаги.

Відтак я розповів анекдоти, історійки про урядових осіб, інтриги, — і все те буцімто зібрав з усього світу. А як рефрен — завжди була стримана, потайна похвала раптового й прихованому кохання, насолодам, що їх зриваєш на лету, ніби достиглий овоч, і, скуштувавши, одразу ж забуваєш.

Зайшла спокійна, тепла ніч. Великий пароплав, двитячи од машин, плыв морем під безкраім шатром фіюлетового неба, всіяного зірками.

Маленька жінка вже ані словом не озивалася. Вона повільно дихала, хіба раз-другий зітхала. Раптом вона підвелася.

— Я йду спати, — мовила вона. — На добраніч, пане.

І потиснула мені руку.

Я знав, що завтра увечері вона має сісти в диліжанс, який з Бастії через гори поїде в Аяччо. Цілу ніч у дорозі.

Я відповів:

— На добраніч, пані.

І також пішов у свою каюту та й ліг спати.

На другий день зранку я замовив три місця в кареті, всі три для себе одного.

А проти ночі, коли сідав у той старий повіз, щоб рушити в дорогу, машталір запитав, чи не буду ласкавий відступити куток одній дамі.

Я запитав:

— Якій дамі?

— Офіцерській дружині, вона їде в Аяччо.

— Скажіть, що я радо відступлю їй місце.

Вона прийшла. Сказала, що цілий день спала. Пробачилася, подякувала мені і сіла.

Ця карета була немовби щільно зачинена коробка, куди світло проходило тільки через двоє дверей. Ось ми всередині, одне навпроти одного. Повіз вигуцкував по дорозі; потім в'їхав у гори. Свіжі пахоці духмяних трав проникали крізь опущені вікна; ці п'янкі пахоці линуць із Корсіки так далеко, що моряки впізнають їх у чистому морі. Такі вони, ті запахи, міцні й нездоланні, мовби дух тіла,

мов запаморочливі випари зеленої землі — пересяклі сонцем і несені вітерцем.

Я знову завів мову про Париж, а вона слухала мене напродиво уважно. Моя мова набувала певності, підступної вільності, в ній спліталися двозначні улесні слова, що збувають кров.

Була темна ніч. Я вже нічого не бачив, навіть тої білої цятки, що допіру ясніла обличчям молодої жінки. Лише ліхтар фурмана освітлював чотирьох коней, що йшли кроком.

Часом нам учувався шум потоку, що плив поміж скель; той шум зливався з дзеленчанням бубонця, а потім пропадав вдалині, ген за нами.

Я стиха підсунув ногу і зустрів її ногу, вона не ворухнулася. Я так сидів, перечекав трохи і нагло, змінивши тон, став говорити про ніжність кохання. Я простягнув руку і натрапив на її руку. Вона не ворухнулася. А я говорив і говорив, уже прихилився до її вуха, до її вуст. Уже чув, як калатає, як б'ється її серце біля моїх грудей. Воно билось швидко і сильно — то добрий знак! — і я припав вустами до її шиї, був певен, що вона вже моя, міг би закластися хоч із ким.

Але раптом вона здригнулася, мовби прокинулася, здригнулася так, що я відкинувся на сам зад, ще й тяжко вдарився. А далі, перш ніж я встиг зрозуміти, зміркувати, то дістав п'ять-шість страшних ляпасів, потім на мене звідусіль посипались колючі удари. Я не міг боронитись від них у повній темряві, що огортала цю колотнечу.

Марно намагався схопити її руки. Вже не тямив, що маю робити, то відвернувся, підставивши лише спину під її шалені напади, а голову заховав у куток купе.

Вона, здається, зрозуміла по ударах мою безпорадність, бо раптом перестала мене бити.

За якусь мить вона була вже в своєму кутку, де з годину ридма ридала.

Я був дуже спантеличений і засоромлений. Нарешті сів. Хотів би щось промовити до неї, але що? Нічого не знаходило на думку! Попросити пробачення? Було б по-дурному! А ви що сказали б на моєму місці? Теж нічого, еге ж?

Тепер вона пхінькала, часом глибоко зітхала; це мене зворушувало і відчаювало. Я хотів би її заспокоїти, поцілувати, як цілують засмучених дітей, вибачитись перед нею, стати навколішки. Але я не смів.

І трапляються такі химерні випадки!

Врешті вона заспокоїлася; ми сиділи по своїх кутках, нерухомі й мовчазні. Повіз їхав далі, зупинявся тільки на те, щоб міняти коней. Як наша карета потрапляла у яскраве світло конюшні, ми швидко заплющували очі, щоб не бачити одне одного. Потім дилжанс знову від'їздив; і знову запашно п'янке повітря корейканських гір пестило наші щоки і уста, п'янило мене, як вино.

Ото лихо! Як би вдалася та мандрівка, коли б моя сунутиця була не така дурепа!

Та слабке світанкове проміння повільно пробивалося в карету. Я подивився на сусідку. Вона вдавала, що спить. Потім сонце, схопившись із-за гір, освітило розлогу синю-синю бухту, лямовану гранітовими гострими скелями. На березі бухти ще в тумані забовваніло перед нами біле місто.

Тоді моя сусідка вдала, ніби прокидається, розплющила очі (вони були червоні), розтулила рота, ніби позіхала, ніби довго спала. А потім завагалася, почервоніла й промовила:

— Певно, скоро прибудемо?

— Так, пані, десь за годину.

Вона мовила далі, а сама дивилася в далечінь:

— Дуже тяжко їхати цілу ніч.

— О так! Нисє в попереку.

— Особливо після морського переїзду.

— Авжеж!

— Перед нами Аяччо?

— Так, пані.

— Я дуже хотіла б вже бути на місці.

— Я розумію вас.

Голос її злегка тремтів, вигляд був трохи збентежений, очі блукали. Однак вона, здавалось, усе забула.

Я милувався нею. Які то хитрі ці шельми! Які вони дипломатки!

За годину ми справді прибули; і великий кремезний драгун, який стояв біля поштової контори, побачивши екіпаж, замахав хусточкою.

Моя сусідка кинулась йому в обійми і принаймні з двадцять разів поцілувала його, повторюючи:

— Ти здоровий? Я так поспішала до тебе!

Мою валізку знято з імперіалу, і я лагодився непомітно піти, аж тут вона мене озвала:

— О пане! Ви йдете, не попрощавшись зі мною.

Я промимрив:

— Пані, я залишив вас з вашою радістю.

Тоді вона сказала своєму чоловікові:

— Подякуй панові, коханий. Він був люб'язний до мене під час усієї мандрівки. Він відступив навіть мені одне місце в кареті, яку найняв тільки для себе. Приємно мати таких милих супутників.

Чоловік вдякнув потиснув мені руку.

Молода жінка посміхалася, позираючи на нас... А я, певно, мав дуже дурний вигляд!

СКАЖЕНИНА

Люба Жєнев'єво, ти просиш мене розказати про шлюбну мою подорож. І ти ще смієш!

Лукава, ти нічого мені не сказала, навіть наздогад нічого не дала, анічогісінько. Як, ти замужем цілих уже вісімнадцять місяців, ти звешся найкращою мені подругою, ти нічого досі від мене не таїла, — і ти ж така була зла, що не попередила мене! Хоч би була натякнула якось, перестерегла! Хоч би слівцем дала мені зрозуміти, що я маю зазнати, то я б не наробила тих дурниць неслвітєнних, від яких я червонію й досі і з яких чоловік мій сміятиметься аж до смерті. І ти одна у всьому винна!

Я назавжди залишуся смішна. Я зробила одну з тих помилок, що про них ніколи не можна забути, і це ти до всього спричинилася, недобра!

О, якби я була знала!

Гаразд, наважусь таки і розкажу тобі все, але пообіцяй, що ти не сміятимешся занадто глузуливо.

Не сподівайся, що це буде комедія, це драма.

Ти пам'ятаєш моє весілля. Я того-таки вечора мала рустити в шлюбну подорож. Звичайно, я анітрохи не схожа була на Полету, що про неї так смішно в дотєшному своєму романі *Навколо шлюбу* розповідає Жіп *. Коли б моя мати сказала мені, як чані д'Отретан своїй дочці: «Твій чоловік обійме тебе і...», я б не одповіла сміючись, як Полета: «Досить, мамо, я знаю все не згірше за тебе».

Я зовсім нічого не знала, а мама, бідна моя мамуся, в ляку не посміла заговорити на таку дразливу тему.

Отже, після вечері, о п'ятій годині, нам сказано, що коні готові. Гості поїхали. Я зібралася в дорогу. Досі пам'ятаю грюкіт на сходах, коли виносили наші куфєрки, і хрипкий голос у татка, що ховав од нас свої сльози. Цілуючи мене, бідолаха сказав: «Не бійся нічого», так ніби мені мали виврати зуба. Щодо мами, то в неї сльози так і лились.

Чоловік мій підганяв мене, щоб уникнути цих зворушливих прощань; я була в сльозах, хоч і почувалася щаслива; цього не пояснити, але це так. Раптом я почула, як щось тягне мене за сукню. Це був Біжу — я од самого ранку геть про нього забула. Бідна тваринка по-своєму прощалася зо мною. У мене трохи стислося серце, і я захотіла поцілувати свого песика. Я взяла його на руки (ти ж знаєш, що він як кулак завбільшки) і почала палко його цілувати. Я люблю до нестями тварин, лащити їх справляє мені величезну радість, тремтінням легким проймає, — це щось чудове!

А він був наче скажений, вовтузився, лизав мене, кусав злегесенька, як робить завжди, коли дуже задоволений. Зненацька він ухопив мене зубами за ніс, і я відчула біль. Я скрикнула і пустила собаку додолу. Він справді вкусив мене, пустуючи, і ніс мені закривавився. Усі вжахнулись. Принесли води, оцту, шматинок, і чоловік мій сам упадав коло мене. Зрештою, то була дурниця: дві малесенькі дірочки, таж от, як ніби там уколото голкою.

За п'ять хвилин кров спинилась, і ми рушили.

Вирішено було, що ми тижнів шість помандруємо по Нормандії.

Увечері ми приїхали до Дієппа.

Увечері, тобто опівночі.

Ти знаєш, як я люблю море. Я сказала чоловікові, що не ляжу спати, доки не побуваю там. Це його прикро вразило. Я, сміючись, запитала: «Хіба ви хочете спати?»

Він одповів: «Ні, люба моя, але ви повинні зрозуміти, що я хочу якнайскоріше залишитися з вами на самоті».

Я здивувалася: «Зо мною на самоті? Але ж від Парижа ми були самі в вагоні».

Він усміхнувся: «Так... але... в вагоні — це не те саме, що в себе в кімнаті».

Та я правила своє: «Гаразд, добродію, адже ми самі й на пляжі!»

Це йому було зовсім не до смаку, проте він сказав: «Ну, ходімо, коли ви так цього бажаєте».

Була чудова ніч, з тих ночей, що навівають на душу невиразні високі думи, певніше, почуття, ніж гадки, бажання розкрити обійми, розширити крила, небо охопити, чи вже не знаю що. Під таку хвилину тобі здається, що ти от-от розгадаєш невідоме,

В повітрі відчувається мрія, глибока поезія, неземне щастя, щось, як безмежне сп'яніння, що йде від зірок, від місяця, від срібної, струмистої води.

Це найсолодші хвилини в житті, вони роблять його іншим, кращим, принаднішим: це ніби об'явлення того, що могло б бути чи буде.

Тим часом мій чоловік нетерпеливився, рвався до кімнати. Я спитала його: «Тобі холодно?» — «Ні!» — «Ну, то глянь, онде маленький корабель, він ніби заснув на воді. Чи ж може де бути краще, як тут? Я б тут охоче залишилась до ранку. Скажи, хочеш чекати тут досвітку?»

Він подумав, що я сміюся з нього, і сливе силою потяг мене до готелю.

Коли б я знала! О, нещасний!

Як ми zostалися самі, то я — присягаюся, сама не знаю чому — відчула якусь ніяковість, сором якийсь. Нарешті я примусила його зайти до вбиральні і лягла в постіль.

Ах, мила моя, та як же це розповідати?

Він, певне, вважав скрайню мою невинність за пустощі, щирю простоту — за жарт, довірливу, дурну безпорадність — за певну тактику; і не вжив потрібних заходів, щоб я якось пристала й погодилась, — я, така довірлива і анітрошки до цієї таємниці не підготована душа.

Я раптом подумала, що він стратив розум. Потім мене охопив жах, я питала сама себе, чи не хоче він мене вбити. Перелякана людина не роздумує, не міркує — вона божевільна. За одну хвилину я пригадала різні пригоди, вичитані в газетах, таємничі злочини, всі історії, розказувані про молодих дівчат, що вийшли заміж за мерзотників. А я хіба ж знала цю людину?

Я пручалась, одштовхувала його, збезумівши од страху, і навіть вирвала жмут волосся та шматок вуса. Завдяки цьому, власне, зусиллю, я визволилась із його обіймів, вискочила, кричачи: «Пробі!» — кинулась прожогом до дверей, одсунула заціпку і вибігла роздягнена на сходи.

Двері з інших кімнат повідчинялись, повибігали чоловіки в одних сорочках, тримаючи свічки в руках. Я кинулась в обійми одному з них і благала захистити мене. Він кинувся на мого мужа.

Що було далі, я не знаю гаразд. Бились, кричали, а потім зареготались, та ще й так реготались, що ти й уявити собі не можеш. Од горища до підвалу увесь дім сміявся.

Я чула вибухи реготу в коридорі і в сусідніх номерах. Кухарчата сміялися під дахом, швейцар од сміху аж підлигував на своєму матраці у вестибюлі.

Ти тільки здумай — у готелі!

Знову я зосталася з мужем на самоті. Він мені дещо пояснив, як пояснюють хімічні досліди, перш ніж їх показувати. Він був геть незадоволений; я проплакала до ранку, і ми поїхали, скоро повідчинювано двері.

Та це ще не все.

Другого дня ми приїхали до Пурвіля, який можна назвати лише зародком курорту. Чоловік упадав коло мене: після першої неприємності він здавався зачарований. Прикро вражена й засоромлена вчорашнім випадком, я готила йому й слухала його, як уміла. Ти собі уявити не можеш, яку огиду, майже ненависть, збудив у мене Анрі, коли я спізнала ту ганебну таємницю, що так старанно ховають від молодих дівчат. Я була в розпачі, смертельна нудота мене охопила, взяла байдужість до всього в світі, і мучило бажання вернутись до бідолашних моїх батьків.

Другого дня приїхали ми в Етретá. Всі, що брали там купелі, були схвильовані: молода жінка саме тими днями вмерла, її вкусив скажений пес. У мене мороз пішов поза спиною, як я почула це під час обіду. Мені здалося, ніби я відчуваю біль у носі, і щось чудне перебігло через усе тіло.

Я не спала цілу ніч і зовсім забула про свого чоловіка. А що, як я теж умру від сказу?

Другого дня я розпитала про подробиці у дворецького. Він оповів мені страшні речі.

Удень ми влаштували прогулянку на морі. Я нічого не казала, тільки думала. Сказ? Яка жахлива смерть! «Що тобі? Чого ти така сумна?» — питав мене Анрі. Я на те: «Мені нічого, нічогосінько». Мій погляд блукав по морю, але я його не бачила, спинявся на домах, на рівнинах, але я не могла б сказати, що в мене перед очима. Нізачо в світі не висловила б думок, що мене гнітили. Щось боліло, справді боліло в носі. Я захотіла вернутись.

Прибувши до готелю, я замкнулась, щоб розглянути рану. Її не було видно, але мені таки боліло.

Я зараз же написала до матері листа, що, певне, видався їй чудний. Я прохала відповісти негайно на найпустіші питання, а в кінці приписала: «Головне, не забудь сповістити мені про Біжу».

Наступного дня я не могла їсти, проте відмовилась порадитися з лікарем. Цілий день перебула я на узбережжі, дивлячись на купальників.

Худі, товсті — вони були смішні, смішні в своїх потворних костюмах, та мені не до сміху було. «От щасливі люди! Їх не покусає, вони житимуть. Їм нема чого боятися, вони можуть веселитися скільки схочуть. Які вони спокійні!» — думала я.

Щохвилини я торкалася рукою до носа — чи не розпух він. Вернувшись до готелю, я зараз же замкнулася в кімнаті, щоб глянути в дзеркало собі на ніс. О, коли б він лише змінився на кольорі, я там би і вмерла.

Увечері я раптом відчула незвичку ніжність до свого чоловіка — ніжність людини в розпачі. Він здався мені такий добрий, і я обперлась йому на руку. Разів двадцять я поривалася сказати йому свою страшну таємницю, але мовчала.

Він підло вжив на зле мою безпорадність і знемогу, у мене не було ні снаги, ні навіть волі опиратися йому, я б усе на світі стерпіла.

Наступного дня я дістала листа від мами. Вона відповідала на всі мої питання, але нічого не писала про Біжу. Я зараз же подумала: «Він здох, і з цим од мене криються». Я вже хотіла була бігти до телеграфної контори, але мене спинила думка: «Коли він справді здох, то мені однаково не скажуть цього». Поклавши перемучитися іще два дні, я знову написала листа, просячи, щоб мені для розваги прислали песика, бо я, мовляв, трохи занудилась.

Удень мене схопило щось як лихоманка; я не могла підняти повної шклянки, не вихлюпавши половини. Душею я була сама не своя. Як звечоріло, я втекла од чоловіка до церкви і довго молилась.

Вертаючись, я знову відчула біль у носі і зайшла до аптеки, де ще світилося. Я розповіла аптекареві про подругу, яку нібито вкусив пес, і просила в нього поради. Це був гречний, послужливий добродій; він порадив мені багато дечого, але мій розум був такий стривожений, аж я забула все, що мені казав. Запам'ятала лише: «Часто в таких випадках дають проносних ліків», купила декілька пляшечок чогось там, буцім то на те, щоб відіслати їх подрузі.

Собаки на вулиці збуджували в мені жах, я ладна була втікати од них — прожогом. Мені кілька разів навіть здалося, що я хочу їх укусити.

Ніч була для мене нестерпна; чоловік мій повернув це собі на користь. Другого дня я одержала листа від мами. Біжу, писала вона, чудесно мався, але його небезпечно посилати самого залізницею. Отже, його не хотіли мені послати. Він здох! Я знову не могла заснути, Анрі хропів, але кілька разів прокидався. Я тратила останні сили. Наступного дня я взяла морську кушіль, але як увійшла в воду, то ледве не зомліла від холоду, що охопив мене. Це враження від холодної, як крига, води ще гірше мене знервувало; поги мені дрижали, але ніс уже не болів.

Випадково мене познайомили з головним на курорті лікарем, дуже люб'язною людиною. Вельми спритно повернула я розмову на своє. Я сказала йому, що кілька днів тому мене вкусив мій пес, і спитала, що робити, коли на тім місці виникне запалення.

Він засміявся й промовив: «У вашім становищі, пані, тільки одно можна порадити — зробити нового носа» *.

Я нічого не зрозуміла, а він тоді:

«Зрештою, це вже вашого чоловіка діло».

Так я нічого в нього й не допиталась.

Анрі того вечора здавався дуже веселий і задоволений. Ми були в казино, але він не дочекався кінця вистави і сказав, що хоче додому. Мене вже ніщо не цікавило, і я пішла за ним.

Я була така стурбована та знервована, що не могла влєжати на ліжку. Чоловік також не спав, він цілував і обіймав мене, зробившись лагідний і ніжний, так наче догадався, нарешті, про мої муки. Я корилась його пестошам, навіть не думаючи про них, не розуміючи їх.

Раптом надзвичайний шалений порив охопив мене. Я дико скрикнула, відштовхнувши чоловіка, що голубив мене, вибігла з кімнати і впала навзнаки біля дверей. Це був напад скаженості, страшної скаженості, мені прийшов кінець.

Вражений Анрі підвів мене, допитувався, що це означає, але я байдужо мовчала і ждала смерті. Я знала, що за який час мене схопить новий напад, потім ще і ще раз — аж до останнього, коли прийде смерть.

* Непередавана гра слів: *pouveau nez* (новий ніс) — по-французькому вимовляється так само, як і *pouveau né* (новонароджена дитина).

Я дозволила перенести себе в постіль. Удосвіта невідступні пестоці мого чоловіка викликали новий напад. Мені хотілось кусатись, рикати, рвати. Це було страшне щось, але менше мучило, ніж я думала.

Години коло восьмої ранку я заснула вперше після чотирьох ночей.

Об одинадцятій мене розбудив любий мені голос. То була мама; стурбована моїми листами, вона як могла скоріше прибула до мене. Вона держала в руках великого кошика, звідти почулось гавкання. Схвилювавшись до краю, стративши розум від надії, я схопила його й одчинила; звідти вискочив на мою постіль Біжу, стрибаючи, качаючись по подушках од шаленої радості.

Тепер, любая моя, вір мені, коли хочеш.

Я зрозуміла все тільки другого дня.

Ах, яку силу має уява! Здумати лише, що я повірила. Скажи, хіба ж це не безглуздо?

Я нікому ніколи не признавалась, які муки терпіла ті чотири дні. Ну, що, якби про це дізнався мій чоловік? Він і так досі сміється з моєї пурвільської пригоди. Правда, я не дуже серджусь на його жарти. Я вже маю досвід. До всього в житті звикаєш.

НАТУРНИЦЯ

Розкинувшись півмісяцем, курортне містечко д'Етрета в оточенні білих круч, укритего рінно білого берега та глибокого моря спочивало під сліпучим сонцем липневої днини. На обох ріжках цього серпастого місяця дві брами, маленька праворуч, величезна ліворуч, висували в затишні води одна — ніжку карлика, інша — лапу велетня. Шпиль, майже зі скелю заввишки, широкий на споді, тонкий угорі, штрикав небо своїм гострим вершечком.

На піщаному березі, вздовж моря, люди сиділи юрбами й роздивлялись на тих, хто купався. На терасі казино теж юрмилися люди, одні сиділи, інші походжали, хизуючись проти ясного неба пишним квітником убрань, де яскраво плямилися червоні й блакитні парасольки з повишиваними на них шовком великими квітами.

Край тераси повільною ходою прогулювалося алеями статечне й поважне товариство віддалік од чепурної галасливої юрби.

Молодий чоловік, відомий і славетний маляр Жан Зюмер, ішов, хмурний з лица, обіч візка для інвалідів, де напівлежала молоденька жінка, його дружина. Слуга підштовхував злегенька цей рухливий фотель, а понівечена сердега смутними очима дивилась на радісне небо, радісний день, на те, як раділи інші.

Вони не говорили між собою. І не дивились одне на одного.

— Зупинімося трошки, — мовила жінка.

Вони зупинились, маляр сів на складаний стілець, що його подав слуга.

Ті, хто проходив повз нерухому мовчазну пару, поглядали на неї журно. З уст до уст перебігала поголоска про самопожертву. Начебто він одружився з нею, незважаючи на каліцтво, зворушений її любов'ю.

Недалечко від них двоє молодиків розмовляли, вмостившись на корбі й втупивши очі у виднокруг.

— Ні, це неправда. Кажу тобі, що я близько знав Жана Зюммера.

— Але тоді навіщо він із нею одружився? Адже вона скалічила ще перед шлюбом, хіба ж не так?

— Саме так. Він одружився з нею... він одружився... як бува одружуються, біс його знає, з дурості!

— А ще з чого?

— Ще, мій друже... ще — з нічого. Дурні бувають тому, що дурні. До того ж тобі добре відомо, що недоладні шлюби — то привілей малярів; либонь, всі вони одружуються з натурницями, колишніми коханками, одне слово, з пропацими жінками. Чому це? Хто його зна. Здавалось би, навпаки, постійні стосунки з отим племенем індичок, так званих натурниць, повинні були б назавжди відвернути їх від жінок цього ґтибу. Таж ні. Спершу їх змушують позувати, потім беруть за дружин. Почитай лишень *Жінки митців* Альфонса Доде, таку правдиву, жорстоку й чудову книжку.

Що ж до цієї от пари, їхній випадок особливий і жахливий. Жіночка розіграла комедію, чи скорше страшну драму. Зрештою, вона ризикувала всім заради всього. Чи ж була вона щира? Чи кохала Жана? Хто дізнається про це будь-коли? Та хто б спромігся певне визначити, що в жіночих вчинках облуда, а що — правда? Вони завжди щирі в повсякчасній зміні вражень. Скоряючись невловимим почуттям, вони бувають то запальні, то злочинні, віддані, чарівні або підлі.

Вони обманюють безперестанку, без жодного наміру, не усвідомлюючи того, мимоволі. І разом із тим їм властива безмежна щирість відчуттів і почувань — вона виявляється в непогамовних, несподіваних, незбагнених, божевільних учинках, що геть перевертають нашу розсудливість, звичну рівновагу, всі наші егоїстичні розрахунки. Їхні непередбачені й раптові вихватки для нас — як нерозгадана загадка. І ми повсякчас запитуємо себе: «Чи ж вони щирі? Чи вони брехливі?»

Та річ у тім, мій друже, що жінки водночас щирі й нещирі, бо така вже в них природа: бути тими й іншими над міру, але не бути ні тим, ані тим.

Подивись, до яких хитрощів удаються найдобročесніші з них, аби домогтися від нас того, чого вони хочуть. Ці засоби прості й складні заразом. Настільки складні, що ми ніколи не розгадуємо їх завчасно, настільки нехитрі, що,

ставши їхніми жертвами, ми несамохить б'ємо себе в поли й дорікаємо собі: «Як? Вона мене ошукала отак по-дурному?»

І вони, любий мій, завжди доходять свого, особливо коли йдеться про заміжжя.

Та повернімось до історії Зюммера.

Оця маленька жіночка, певна річ, натурниця. Вона позувала в його студії. Була вона гарненька, дуже зграбна, мала начебто божественний стан. Він закохався, як закохуються в кожну хоч трохи спокусливу жінку, що її бачать раз у раз. Йому здавалось, наче він кохає її всім серцем. Саме це — просто дивина! Варто вам зажадати будь-яку жінку, і ви починаєте щиро вірити, що вам несила обійтися без неї в дальшому житті. Ви чудово знаєте, що таке вже вам траплялося; що завжди після оволодіння наступає відраза; що коли хочеш паруватися з іншою істотою, потрібна не брутальна тваринна пристрасть, яка дуже швидко згасає, а злагода сердець, настрою і вдачі. Треба, щоб у тій звабі, яка вас полонила, ви вміли розрізнити, йде вона від тілесної краси, від якогось почуттєвого сп'яніння чи це глибокий духовний чар.

Отож він вірив, що кохає її, надавав їй без ліку обіцянок у вірності, й вони стали жити разом.

Вона справді була дуже мила, обдарована тою елегантною дурістю, що властива паризьким дівчатам. Вона цокотіла, щебетала, молола нісенітниці, що здавалися дотепними, так кумедно вона їх вимовляла. Її жести завжди були сповнені грації, цілком здатної зачарувати око митця. Коли вона піднімала руки, нахилилася чи сідала в коляску або простягала вам долоню,— всі її рухи були довершені, природні й доречні.

Три місяці Жан зовсім не помічав, що вона, власне, подібна до всіх натурниць.

На літо вони найняли маленький домочок в Андресі.

Я був там саме того вечора, коли в душі мого друга зродились перші паростки неспокою.

Ніч зайшла осяйна, і нам заманулось прогулятися берегом річки. Місяць поливав трепетні хвилі світляним дощем, розпорошуючи жовтуваті відсвіти в чорторях, в течії, в повільній плинній широчині річкових вод.

Ми йшли вздовж берега, дещо сп'янілі від того невиразного збудження, що його викликають у нас такі казкові ночі. Ми прагнули надлюдських звершень, марили любити

істоти пезнані, чарівливо поетичні. Ми відчували, як нас поривають дивні бажання, надії і захват. І ми йшли мовчки, пройняті чистою живодайною прохолодою чудової ночі, тою місячною прохолодою, що, здавалось, пронизувала наше тіло, огортала його, затоплювала душу, насичувала її пахощами й занурювала у щастя.

Раптом Жозефіна (її звали Жозефіна) вигукнула:

— О! Ти бачив, яка здорова риба он там скинулася?

Він відповів, не глянувши, не міркуючи:

— Так, моя люба.

Вона спалахнула:

— Але ж ні, ти її не бачив, ти ж стояв плечима.

— Це правда, — посміхнувся він, — навколо так гарно, що я нічогосінько не думав.

Вона замовкла. Та за хвилину її охопила потреба говорити, і вона спитала:

— Ти поїдеш завтра до Парижа?

— Я ще не знаю, — промовив він.

Вона знову розсердилася.

— Невже ти гадаєш, що це дуже весело, отака прогулянка без розмови! Люди розмовляють, якщо вони не дурноголові.

Він не відповів. Тоді, безпомилково відчуваючи своїм зіпсутим жіночим інстинктом, що його дратує, вона почала наспівувати дражливу пісеньку, яка вже від двох років нав'язла всім у вухах і протуркала голови:

Дививсь я у небо...

Він мовив стиха:

— Прошу тебе, помовч.

— Чому це я повинна мовчати? — гукнула вона, розлючена.

— Ти псуєш нам краєвид, — відповів він.

Тоді почалась сцена, огидна, безглузда сцена з несподіваними докорами, взаємними недоречними обвинуваченнями, врешті слізьми. Все було зіпсовано. Ми повернулися. Він дав їй повну волю, не перечив їй, притлумлений чудовою ніччю, ошелешений цією зливою дурниць.

Минуло три місяці, він усе ще запально борсався в тих нездоланих і невидимих путах, що ними подібна звичка оплітає наше життя. Вона взяла над ним гору, насідала на нього, терзала. З ранку до вечора вони сперечалися, сварилися й змагалися між собою,

Врешті він дав собі слово покласти-цьому край, за всяку ціну порвати з нею. Він продав усі свої полотна, позичив у друзів грошей, зібрав двадцять тисяч франків (тоді він був ще маловідомий) і залишив їх одного ранку на коминкові разом із прощальним листом.

Сховок він знайшов у мене.

О третій пополудні залунав дзвоник. Я відчинив. Якась жінка метнулася передо мною, відштовхнула мене, вбігла й потрапила до моєї студії. Це була вона.

Вгледівши її, він підвівся.

Вона кинула йому до ніг конверт з банкнотами — це був справді шляхетний жест — й уривчасто мовила:

— Ось ваші гроші. Я їх не потребую.

Вона була дуже бліда, вся тремтіла, здатна, безперечно, вчинити будь-яке шаленство. Я побачив, що він також полотнів — від гніву й розпачу, можливо, ладний діяти силою.

— Чого ви хочете? — спитав він.

Вона відповіла:

— Я не хочу, щоб ви мене мали за якусь дівку. Ви мене ублагали, ви мене звели. Я нічого не прохала в вас. Тож тримайтеся мене!

Він тупнув ногою:

— Ні, це занадто! Коли ти гадаєш, що ти...

Я взяв його за руку.

— Годі тобі, Жане. Облиш це мені.

Я підійшов до неї і лагідно, обережно став її вмовляти, виклав цілу купу доказів, що до них звертаються звичайно в таких випадках. Вона слухала мене мовчки, з застиглим поглядом, нерухома й затята.

Нарешті, не знаючи що казати далі і передчуваючи лихий кінець усієї сцени, я вдався до останнього засобу.

— Він тебе кохає, дівчинко, як і перше, — мовив я, — але, розумієш, родина хоче його одружити.

Вона зірвалася на ноги.

— О! О! Тоді я розумію...

Обернувшись до нього, вона спитала:

— Отже, ти... ти... одружуєшся?

Він твердо відказав:

— Так.

Вона сіпнулася вперед.

— Якщо ти одружишся, я вб'ю себе, чуєш?

Знизавши плечима, він зронив:

— Ну що ж, убивай!

Голосом, здушеним невимовною мукою, зануваючись, вона вимовила двічі або тричі:

— Ти так сказав?.. Ти так сказав? Скажи ще раз!

Він повторив:

— Що ж, убивай себе, коли тобі до вподоби!

Бліда, аж страшна, вона мовила:

— Не слід мене на це підбурювати. Я кинуся в вікно.

Він зареготав, підійшов до вікна, відчинив його і, уклібно схилившись, як той, хто з чемності не проходить перший, проказав:

— Дорога вільна. Я — після вас!

На мить вона зупинила на ньому погляд гострий, жахливий, безтямний. Тоді рвучким рухом, розігнавшись, немов наміряючись десь у полі перестрибнути через живопліт, вона промчала повз мене, повз нього, скочила на підвіконня й зникла...

Я ніколи не забуду враження від цього розчахнутого вікна, де оце майнуло, падаючи, тіло; воно здалося мені на мить величезним, наче небо, й порожнім, як безмежний простір. І я несвідомо відступив назад, не зважаючи глянути, немовби я сам міг упасти.

Жан, приголомшений, не повернувся.

Нещасну дівчину принесли, обидві ноги в неї були зламані. Вона вже ніколи не могла ходити.

Її коханець, збожеволівши від докорів сумління, та, можливо, зворушений її любов'ю, повернув її до себе й узяв з нею шлюб.

Оце й усе, мій любий.

Надійшов вечір. Відчувши холод, молода жінка зажадала повернутися, і слуга покотив до міста інвалідний візочок. Маляр ішов обіч дружини, і за цілу годину вони не перемовились ані словом.

БАРОНЕСА

— Хочеш побачити гарненькі оздоби,— сказав мій друг Буарене,— то ходімо зі мною.

І він повів мене на другий поверх гарного будинку в одній із великих паризьких вулиць. Нас зустрів вельми пристойний добродій з прекрасними манерами і повів із кімнати до кімнати, показуючи різні раритети, недбалим тоном називаючи їх ціни. З того, як легко й незмушено злітали йому з уст великі суми — десять, двадцять, тридцять, п'ятдесят тисяч ф'ранків,— можна було не сумніватись, що в цього великопанського комерсанта у вогнетривкій шафі лежали мільйони.

Я про нього давно вже чув. Напрочуд спритний, меткий, розумний, бував він за посередника в найрізноманітніших справах. Маючи стосунки з усіма найбагатшими аматорами мистецьких виробів у Парижі, ба навіть по всій Європі та в Америці, знаючи їхні смаки, їхні хвилеві уподобання, він сповіщав їх словом або телеграмою, коли жили вони десь далеко, скоро до нього в руки потрапляла річ, котра могла б їх задовольнити.

Люди з найвищих верств зверталися до нього за поміччю, коли опинялися в прикрому становищі,— чи то грошей їм бракувало на гру, чи треба було платити якийсь борг, чи продати картину, фамільну оздобу коштовну, вишивку якусь дорогу, а навіть і коня чи й маєток, як на те вже за лихих обставин ішлося.

Казано, ніби він ніколи не відмовляв у своїх послугах, коли передбачав з того який-небудь зиск.

Буарене, видно, був у добрій приязні з цим своєрідним купцем. Певне, не одну вони мали вже спільну справу. Я з великою цікавістю приглядався до господаря.

Був він високий на зріст, худий, лисий, вельми елегантний. Голос його, ніжний, ласкавий, мав у собі якийсь особливий чар, чар спокусливості, і це додавало продава-

ним речам ціни. Коли він держав яку-небудь коштовну річ у своїх пальцях, то повертав її на всі боки, розглядав так уміло, спритно, красиво, з такою любов'ю, що сама річ робилась від того краща, на очах міняючись од його дотику, од його погляду. І зараз же її ціновано куди дорожче, ніж тоді, коли вона лежала ще в вітрині, не потрапивши до його рук.

— А де ваш Христос, — промовив Буарене, — той прегарний Христос із доби Ренесансу, що ви мені торік показували?

Той усміхнувся й одповів:

— Проданий, ще й у досить дивний спосіб. От, маєте собі, справдешня паризька історія. Хочете, розкажу?

— Гаразд!

— Ви знаєте баронесу Саморіс?

— І так, і ні. Бачив її якось, але мені відомо, що вона за одна.

— Відомо... таки справді відомо?

— Так.

— Скажіть же, будь ласка, спершу, що саме вам відоме, я тоді побачу, чи ви помиляєтесь, чи ні.

— Залюбки скажу. Пані Саморіс — світська жінка, вона має дочку, хоча ніхто не знав її чоловіка. В кожному разі, коли й не було в неї чоловіка, то з коханцями своїми вона вміє критись, бо її приймають певні люди з товариства, толерантного чи, може, сліпого.

Вона одвідує церкву, причащається вельми побожно і конче на людях, нічим себе не компрометує. Вона сподівається, що дочка її найде собі неабияку пару. Так чи ні?

— Так, але я дещо додам. Вона живе на кошти своїх коханців, і ще й уміє змушувати їх шанувати свою полюбовницю більше, ніж тоді, коли вона такою не була. Ця здатність — неабияцтво; тут можна добитись від мужчини всього, чого лише заманеться. Той, кого вона собі обрала, ні сном ні духом про те не відає і лицяється до неї довго, домагається кохання неспіливо, бере її з подивом і володіє з пошаною. Він аж ніяк не постерігає, що платить їй, так воно виходить у неї тактовно; і в стосунках з ним додержує тону такої обережності та гідності, такого доброго тону, що, вставши з постелі, де був удвох із нею, він ладен дати ляпаса тому, хто насмів би піддати якомусь сумніву її цнотливість. І то якнайщиріше.

Я декілька разів ставав цій пані в пригоді. І в неї нема від мене таємниць.

Якось на початку січня попросила вона мене позичити тридцять тисяч ф'ранків. Звичайно, я тих грошей не дав, але бажаючи їй таки прийти на поміч, попросив розказати одверто про своє становище, щоб я міг збагнути, чим їй прислужитись.

Вона в таких обережних висловах оповіла мені про свої клопоти, що делікатніше не могла б говорити і про перше причастя своєї доньки. Я зрозумів, кінець кінцем, що настали лихі часи і що в неї ані шеляга за душею.

Торговельна криза, політичні заколоти, що їх ніби зумисне плакає наш уряд, чутки про війну, загальна скрута — все це змусило навіть закоханих приховати гроші. До того ж вона, чесна жінка, не могла віддатися першому стрічному.

Їй бракувало кого-небудь із панського, аристократичного кола, хто підтримав би її репутацію, а разом і оплачував би її щоденні видатки. Вітрогон, хай би навіть і багатий, скомпрометував би її навіки і унеможливив би щасливий шлюб для її доні. Тим небезпечніше вдаватися до шлюбних контор або до отих ганебних посередників, що могли б на який час вивести її зі скрутного стану.

Отже, їй треба було доконче підтримувати такий самий, як і завжди, лад та розпорядок у господі, приймати, як і перше, гостей, — інакше вона втратила б надію знайти серед одвідувачів бажаного скромного й достойного друга.

Я довів їй, що навряд чи тридцять тисяч ф'ранків, коли б я їх позичив, могли до мене вернутись, бо наколи вона їх потратить, то мусила б відразу дістати десть шістдесят тисяч, щоб віддати мені половину.

Вона вельми засмутилася, це слухаючи. Я не знав, що його вигадати, аж раптом геніальна ідея блиснула мені в голові.

Я саме перед тим купив отого Христа з доби Ренесансу, котрого вам показував, чудову річ, найкращу в такому стилі з усіх, які я бачив.

«Мила моя, — сказав я їй, — я скажу занести цю от статуетку зі слонової кістки до вас. Вигадаєте якусь там зворушливу, поетичну історію, що вже собі хочете, щоб з'ясувати, чому ви хочете цієї речі позбутися. Звичайно, це фамільна коштовність, що перейшла до вас у спадок від батька.

Я присилатиму до вас amatorів; сам їх привождитиму. Решта вже залежить од вас самих. Напередодні сповіщатиму вас про їхні статки, тощо. Христос коштує п'ятдесят тисяч франків; але я ладен віддати вам за тридцять. Що поверх того — ваше.

Вона кілька хвилин з дуже серйозним виглядом подумала та й каже: «Гаразд, може, це й щаслива ідея. Велике вам спасибі».

Другого дня я сказав однести до неї свого Христа, а ввечері того ж таки дня привів туди барона де Сент-Опінталь.

Протягом трьох місяців посилав я до неї найкращих, найпевніших із моїх клієнтів. Та про неї не мав жодної звістки.

Одного разу, коли завітав до мене якийсь чужинець, що дуже зле розмовляв французькою мовою, я намислив повести його сам до Саморіс і глянути, що там і як там.

Лакей, одягнений у все чорне, зустрів нас і провів до гарненького салону, темного, зі смаком умебльованого, де нам довелося кілька хвилин заждати. Вона вийшла — чарівна, привітна, — подала мені руку, попросила сідати. Коли я їй сказав, чого ми саме прибули, вона подзвонила.

Ввійшов лакей.

— Підіть запитайте в панни Ізабелли, — сказала вона, — чи можна нам зайти до її каплиці.

Дівчина сама принесла відповідь. Було їй років п'ятнадцять. Скромна, мила, вона так і дихала свіжістю молодого віку.

Вона зохотилась сама провести нас до каплиці. Каплиця тая була щось як будуар святенниці, де палала срібна лампада перед Христом, моїм Христом, покладеним на чорному оксамиті. Обстановка була чарівна, вельми вдала.

Дівчина перехрестилась і промовила:

«Погляньте, панове, правда ж, він прегарний?»

Я взяв статуетку, розглянув її й оголосив, що це — дуже коштовна річ. Чужинець також подивився на неї, але, здавалося, його далеко більше цікавили мати та дочка, ніж Христос.

В їхньому приміщенні прегарно пахло — фіміамом, квітами, парфумами. Людина почувала себе там якнайкраще. Це було таки справді комфортабельне житло, котре так і закликала залишитися в ньому.

Коли ми вернулись до салону, я порушив, дуже обережно та делікатно, справу з ціною. Пані Саморіс, опустивши очі, заправила п'ятдесят тисяч франків.

І додала: «Коли б ви хотіли подивитись іще раз, то я буваю, добродію, щодня до третьої години вдома».

На вулиці чужинець почав мене розпитувати про баронесу, що вельми припала йому до вподоби. По тому я не чув нічого ні про неї, ні про нього.

Проминуло ще три місяці.

Якось уранці, тижнів тому зо два, вона завітала до мене саме під сніданок і вклала мені до рук портфельчика з грішми:

— Друже мій, ви янгол. Маєте п'ятдесят тисяч франків. Я сама куплю у вас Христа і плачу за нього на двадцять тисяч більше, ніж стояло в нашій угоді, але з умовою, щоб ви завжди... завжди надсилали до мене клієнтів... бо мій Христос... іще продається.

ПРОДАЖ

Викликані Брюман (Сезер-Ізідор) і Корню (Проспер-Наполеон) стали перед карним судом департаменту Нижньої Сени, обвинувачені в тім, що хотіли втопити жінку Брюман, законну дружину першого з підсудних.

Двоє обвинувачених сидять поруч на традиційній лаві. Обидва вони селяни. Перший маленький, товстий, коротко-рукий, коротконогий, з круглою червоною прищуватою головою, посадженою просто на круглий і так само короткий тулуб, без жодного натяку на шию. Він розводить свині й живе в Кашвіль-ля-Гупілі, в кантоні Крікто.

Корню (Проспер-Наполеон) — середнього зросту, худий, з непомірно довгими руками. Голова в нього скривлена, щелепи покорчені, очі косують. Блакитна, довга, як сорочка, блуза звисає йому аж до колін, а від жовтого, рідкого, немов прилиплого до черепа волосся набуває він брудного вигляду, вигляду обшарпаного, знівеченого, навіть страшного. Прозивають його «кюре», бо він може досконально наслідувати церковний спів, навіть гру серпента. Цими талантами він приманює до свого кафе, — віл шинкар у Крікто, — силу відвідувачів, що вподобали «відправу Корню» більш, ніж одправу божу.

Пані Брюман сидить на лаві свідків; це худа селянка, що, здавалось, завжди дрімала. Вона сидить непорушно, скрестивши руки на колінах, зі скам'янілим поглядом і придуркуватим обличчям.

Голова допитує:

— Так от, добродійко Брюман, вони ввійшли в хату й укинули вас у діжку з водою. Розкажіть докладно, що вони робили. Підведіться-но!

Жінка підводиться. У своєму білому, схожому на ярмулку очіпку вона здається висока, як щогла. Вона пояснює протягло:

— Я лушила квасолю, як ось увійшли вони. Я й кажу собі: «Щось вони мають на думці. Якісь вони дивачні, не

такі, як завжди». А вони все поглядають на мене отак, ско-са, надто Корню, кривий біс. Не люблю я, коли вони вкупі, бо не таке це гарне товариство. Я їй кажу їм: «Чого вам треба?» Вони не відповідають. Мені аж кинулось у голову, що тут щось не гаразд...

Підсудний Брюман жваво перериває свідчення й виго-лошує:

— Я був під чаркою.

Корню, обернувшись до свого співучасника, говорить глибоким, як згук органу, басом:

— Скажи, що ми обоє були під чаркою, і ти не збрешеш.

Голова (*суворо*). Ви хочете сказати, що були п'яні?

Брюман. Авжеж, п'яні.

Корню. З ким не буває.

Голова (*до свідка*). Кажіть далі, добродійко Брюман.

— Ну, от Брюман і каже мені: «Хочеш заробити сто су?»

«А так, — кажу я, — бо сто су, це ж у борозні не знайдеш».

Тоді він каже: «То розплющ сліпаки та й роби, як я».

І ось він іде до великої діжки, що під ринвою за рогом,

перекидає її, приносить у кухню, ставить якраз посередині

та й каже мені: «Піди по воду та налий повну діжку».

Ну от, я пішла з двома відрами до криниці й принесла

води, та ще, та ще носила з добру годину, бо ця діжка, бач-

те, велика, як прірва, з вашого дозволу, пане голово.

А тим часом Брюман з Корню випили по чарці, тоді

ще по другій, а тоді й по третій. Вони так лизнули, що я

взяла та й кажу їм: «От ви-то вже повні, повніші за цю

бочку». А тоді Брюман мені каже: «Не турбуйся, роби

своє, дійде черга до кожного, кожен одержить своє готів-

кою». А я й байдуже до тих слів, мало чого там сп'яну

варнякає.

Наливши бочку вщерть, я й кажу: «Ну от, готово».

Тоді Корню дістає мені сто су. Не Брюман, а Корню,

зауважте; мені Корню дав їх. А Брюман каже: «Хочеш

заробити ще сто су?» — «Авжеж, — кажу я, — мене такими

подарунками не панькають».

Тоді він каже: «Роздягайся». — «Щоб я роздягла-

ся?» — «Ну, так», — каже він. «Догола, чи що, роздяга-

тися?»

А він на те: «Як тобі неохота, залишайся в сорочці, ми

не проти».

Сто су — гроші, от я собі й роздягаюсь, хоч і не личить

мені роздягатися перед такими пікчемами. Ну, скинула

очінок, потім кофту, потім спідницю, а потім роззулася. Брюман мені й каже: «Добре, залишайся в панчохах. Ми добрі хлопці».

А Корню притакує: «Ми добрі хлопці».

І от я стою ледве не така, як наша матінка Єва. Тоді вони підводяться, а самих ноги не держать — так-бо смикнули, з вашого дозволу, пане голово.

Я собі й кажу: «Тут якась каверза!» А Брюман каже: «Давай?» А Корню на те: «Шквар!»

Та як зцуплять мене — Брюман за голову, а Корню за ноги, наче беруться ковдру полоскати. А я як закричу, як на пуп.

Брюман мені й каже: «Замовчи, ледащо!»

Тут вони підкидають мене догори, та й шубовсть у воду, в мене аж жижки затряслися, все нутро промерзло.

А Брюман каже: «Оце стільки?»

А Корню йому: «Оце тобі по всьому».

Брюман каже: «Голова не ввійшла, голову також рахуй».

А Корню на те:

«Занур їй і голову».

І от Брюман тицяє мене головою в воду, ніби хоче втопити, вже я й похлинулася, уже думала царство небесне побачу. А він усе штовхає. Я й пурнула з головою.

Та він, видно, злякався. Витяг мене з діжі й каже: «Біжи швидше, висушися, кощеїхо».

Я ноги на плечі і до пана кюре, він дав мені наймиччину спідницю, бо я була як мати родила, і послав по дядька Шіко, сторожа, а той — у Крікто по жандарів, жандарі додому мене й привели.

Прийшли ми й бачимо: Брюман і Корню б'ються, як два барани.

Брюман репетує: «Ні, брешеш, там не менше кубометра. Цей спосіб не годиться!»

А Корню лементує: «Четверо відер, у них і півкубометра не набереться. Ти не переч, так воно й є!»

Тут бригадир і хап їх за барки. Та й уже.

Вона сіла. Публіка сміялась. Присяжні здивовано перевирались. Голова промовив:

— Підсудний Корню, здається, ви підбурювач у цьому ганебному злочинамі. Поясніть, як була справа!

Корню підводиться:

— Пане голово, ми були випивши.

Голова суворо:

— Знаю. Далі!

— Та я до того ж і веду. Так от, біля дев'ятої години прийшов до мого кафе Брюман, замовив два келишки й каже мені: «Тут і для тебе, Корню». Я підсідаю до нього, випиваю і для годиться ставлю іще пару. Тоді він знову частує, потім знов я, отож до полудня келишок по келишку набралися ми як хлющ.

Тут Брюман у сльози. Розжалив він мене. Рознитую, що з ним таке, а він і каже: «Мені на четвер треба тисячу ф'ранків». Ну я, самі розумієте, зразу прохолов. А він нагло випалює: «Хочеш, я продам тобі дружину?»

Я ж удівець, та й п'яний як чіп. Пройняло мене, самі розумієте. Дружини я його не бачив, але жінка єсть жінка, хіба ні? Я й питаю його: «А як саме ти її продаватимеш?»

Він подумав чи тільки вдав, що думає, бо коли хто випивши, його не збагнеш. А тоді й каже мені: «Я її продам тобі на кубометри».

Цим мене не здивуєш: і надуддлилися ми обидва, та й кубометр у нашому ремесстві міра знайома. Це становило тисячу літрів, воно мені підходило.

Треба було про ціну домовитись. Тут усе залежить від якості. Я й питаюся в нього: «Ну, а чому кубометр?»

А він на те: «Дві тисячі ф'ранків».

Я так і підскочив, але сам міркую, що в жінці більш як триста літрів не набереться. Проте кажу йому: «Задорого правеш».

А він: «Менше не можу. Мені й так збитки».

Ви ж розумієте, він недаремно продає поросят, справу свою знає. Тільки, гай-гай, він махляє, а я його перемахляю, він свиноторговець, а я виноторговець. Ха-ха-ха! От я йому й кажу: «Якби вона була свіжа, то я ні слова не казав би. Але вона в тебе давно, отже, крам уже у вжитку. Даю півтори тисячі за кубометр і жодного шеляга більш. Згода?» — «Згода, — відповідає, — бий по руці!»

Вдарили ми по руках і пішли разом, обнявшись. У житті треба ж один одному допомагати.

Але тут узяв мене сумнів: «Стривай, як же ти виміряєш її на літри, адже її не переллеш?»

Заходився він тлумачити свій спосіб, хоча з великою бідю, бо таки набрався непомагу. «Візьму, — каже, — бочку, наллю її вщерть. Занурю туди жінку. Тоді зміряємо, скільки води вийде, ось тобі й рахунок».

Я кажу йому: «Все ясно, все зрозуміло. Тільки воца виліється й розтечеться, як ти збереш?»

Тут він обізвав мене ковбасою й пояснив, що як тільки жінка вилізе, треба буде долити діжку — та й по всьому. Скільки долито води, ось тобі й міра. Ну, на око, відер десять — це якраз кубометр. Він хоча й п'яний, а не дурний, оця тварюка!

Словом, приходимо ми до нього додому; подивився я на його господиню. Кралею мальованою її не назвеш, де там! Самі бачите, он вона сидить. Прогадав я, думаю, та дарма, чи вродлива, чи погана, а вжиток з неї однаковий, хіба ні, пане голово? А потім я примічаю, що вона худа, як жердка. «В ній і чотириста літрів не буде», — гадкую собі. Вже я на них знаюся, на рідких мірах.

Як усе було, вона вже вам розказала. Ми навіть сорочку й панхочи їй залишили, мені на збиток.

Не встигли ми її витягти, вона ну тікати. Я кажу: «Дивись, Брюмане, вона дременула». — «Не бійсь, — відповідає, — я її завжди впіймаю. Повернеться ж вона додому почувати. Міряймо краще, скільки витекло».

Ну, зміряли ми. Чотирьох відер і то не набралось. Ха-ха! Ха-ха!

На підсудного напав такий нестримний сміх, що жандармові довелось стукнути його в спину. Заспокоївшись, він почав ізнову:

— Словом, Брюман заявляє: «Не буде діла, тут нестача», я лементую своє, він лементує своє, але моє зверху, тут він мене в зуби, я його в пику. Так ми й гамселили один одного до страшного суду — надто вже смикнули.

А тут уже й жандарми! Вилаяли нас, злапали обох та й у хурдигу. Я прсшу повернути мені збитки.

Він сів на лаву.

Брюман заявив, що свідчення його співучасника по всіх пунктах правдиве. Здивовані судді вийшли порадитись.

За годину вони вернулися й виправдали підсудних, виголосивши їм перед тим суворе попередження щодо святощів шлюбу й показавши точні межі для торговельних оборудок.

Брюман укупі з жінкою вирушив у дорогу до свого подружнього житла.

Корню повернувся до свого шинку.

ВБИВЦЯ

Обвинуваченого захищав ще зовсім молодий адвокат, він виступав уперше і казав так:

— Докази незаперечні, панове присяжні. Мій клієнт, людина чесна, бездоганний службовець, спокійної і ніжної вдачі, вбив свого хазяїна у спалаху гніву, на перший погляд, незрозумілого. Дозвольте мені розкрити психологію цього злочину, так би мовити, нічого не пом'якшуючи, нічого не даруючи. А потім ви судитимете.

Жан-Ніколя Лужер є сином дуже поважних людей, вони виховали його скромним і шанобливим.

Його злочин — пошана! Цього почуття, панове, ми, здається, тепер уже не знаємо: лише гола назва залишилася від нього, а всесилля зникло. Тільки в деяких патріархальних родинах можна надібати цю строгу традицію, цю побожність перед річчю або людиною, перед почуттям або вірою, що стає святощами, цю віру, що не зносить ні сумніву, ні насмішки, ні найменшої підозри. Справді, чесною людиною в цілковитому розумінні цього слова можеш стати лише тоді, як ти поштивий. Очі в тебе заплющені. Ти віриш. А ми не такі, ми живемо з широко розплющеними на цілий світ очима: у цьому палаці справедливості — смітнику суспільства, куди звалюються всякі паскудства, ми — довірені всіх соромиськ, віддані захисники людських гідот, ми — заступники всякої потлочі од принципів до бурлак, ми замалим не живемо їхнім коштом, ми ладні поблажливо, ласкаво, мило всміхаючись, боронити перед вами будь-якого злочинця, ми, чия прихильність до винного; якщо тільки по-справжньому любити своє ремесло, тим дужче, чим моторошніший злочин, — ми вже не маємо поштивої душі. Ми надто близько бачимо цей потік уселюдського зіпсуття, що заливає всіх — від керівників держави до останніх жебраків, — ми надто добре знаємо, як усе відбувається, як усе дається і як усе продається. Посади, служби, честь — або відкрито за жменьку золота,

а в торгах спритніше за титули, за пай у прибутках або просто за поцілунок жінки. Наш обов'язок, наша професія змушує нас усе знати, підозрювати увесь світ, бо всі люди викликають підозру. Ось чому ми зупиняємось у здивуванні, коли здибаємо людину, яка — мов той убивця, що сидить перед нами, зберіг таку сильну любов до пошани, що став її мучеником.

Ми, панове, дбаємо про свою повагу, як ото дбають про охайність, із почуття власної гідності, гордості і відрази до підлот, але в серці ми не маємо сліпої, вродженої, сильної віри, як у цієї людини.

Дозвольте ж розповісти про його життя.

Його виховали, як виховували колись дітей: поділяючи усі людські вчинки на добрі й лихі. Йому показували добро з такою непохитною впевненістю, що він звикнув відрізняти його від зла, як світло від темряви. Його батько не належав до тих вибраних умів, що поглядають на все згори, бачать джерела віри й соціальну доконечність, що зродила відмінність між добром і злом.

Ось так він ріс, вірний і довірливий, натхненний і обмежений.

Мав двадцять два роки, коли одружився. Його посватали за кузинку, виховану так, як він, просту, як він, чисту, як він. Йому поталанило мати за дружину жінку чесну, щирого серця, себто таку, що так рідко трапляється і так шанується у світі. До матері він чув пошану, якою оточуються матері в патріархальних сім'ях, глибокий культ, що належить святим. Він переніс на свою жінку частку цієї побожності, трохи пом'якшеної подружньою близькістю. І жив, не гадаючи про якийсь обман, у впертій прямоті і спокійному щасті не схожий на інших. Сам не обдурюючи нікого, він навіть і гадки не мав, що його можуть обдурити. Незадовго перед одруженням він влаштувався касиром до пана Лангле, якого тепер убив.

Ми знаємо, панове, зі свідчень пані Лангле, її брата пана Пертюїса, компаньйона її чоловіка, зі свідчень усієї родини і всіх вищих чиновників цього банку, що Лужер був зразковим урядником своєю чеснотою, покірністю, спокійним характером, люб'язністю до своїх хазяїв, точністю.

Його всі шанували, як він і заслужив своїм зразковим поведінням. Він звик до цієї поваги й до того обожнювання, що ним оточена пані Лужер, однастайно всіма хвалена.

За якихось кілька днів її скосив тиф.

Звичайно, він відчував глибокий біль, але то був похмурий, спокійний біль педанта. Тільки блідість та його запалі риси зраджували його муки.

Ось тут, панове, сталося, як мало статися.

Цей чоловік десять років був жонатий. Десять років він відчував біля себе жінку. Він призвичаївся до її турбот, до рідного голосу, який чуєш, прийшовши додому, увечері або вранці, до ніжного шереху жіночої сукні, до ласки, то любовної, то материнської, від якої так легко стає на душі, до присутності коханої жінки, з якою легко живеться. Він теж, певно, звик до того, щоб на нього хухали і дмухали, добре годували, звик до чулої опіки, що непомітна, але помалу стає такою необхідною. Він не міг більше жити на самоті. Отож, щоб збавляти довгі вечори, він узяв собі за звичку забігати на годинку-дві до сусідньої пивнички. Він випивав кухоль і сидів нерухомо, позирав на кульки більярда, що бігали навперейми в цигарковому димі, не уважно слухав суперечки гравців, розмови сусідів про політику й вибухи сміху, що лунали іноді у другому кінці зали у відповідь на масний жарт. Бувало, що врешті засинав з утоми й нудьги. Але в глибині душі й тіла носив непереборну потребу жіночої ласки й взаємності; і якимось мимовільно, щовечора, потроху наближався до прилавка, за яким сиділа касирка, маленька білявка, його неборно вабило до неї, бо ж то була жінка.

Незабаром вони вже познайомились, і він узяв за звичку проводити кожен вечір біля неї. Вона була мила й послужлива, як належить у такій комерції, і її бавило, як він замовляв кухоль по кухлю, бо від того йшов краще торг. Але щодень Лужер усе більше прихилився до жінки, хоча зовсім її не знав, хоча її життя залишалося для нього таємницею; він полюбив її, полюбив лише тому, що не спіткав іншої.

Маленька касирка, яка була досить хитрою і незабаром зрозуміла, що могла б скористатися з цього добряче, стала думати, як би найкраще убрати його в шори. Найдотепнішим було б, звичайно, оженити його на собі.

Йї це вдалося за виграшки.

Чи слід говорити вам, панове присяжні, що поведження цієї дівчини виявилось найнеподобнішим і що шлюб замість присоромити її, навпаки, зробив її ще безсоромнішою.

Удаючись до звичайної жіночої хитрості, вона знаходила втіху зраджувати чесного чоловіка зо всіма урядовцями цієї контори. Кажу: зо всіма. В нас є листи, панове. Незабаром це стало притчею во язицех, один лише чоловік, як завше буває, ні про що не здогадувався.

Врешті, ця хвойда легковажно спокусила навіть сина свого хазяїна, дев'ятнадцятилітнього юнака, і згодом мала згубний вплив на його душу й почуття. Пан Лангле, що дотепер з доброти і дружби до свого урядовця заплющував на все це очі, як побачив сина в руках (а точніше, в обіймах цієї небезпечної істоти), відчув справедливий гнів.

Він допустився помилки, одразу ж викликавши Лужера, щоб усе розповісти йому в пориві свого батьківського обурення.

Мені, панове, залишається лише прочитати вам розповідь про злочин, записаний слідчим зі слів смертеного.

«Я допіру взнав, що мій син подарував напередодні тій жінці десять тисяч франків, і гнів пересилив мій розум. Звісно, я ніколи не сумнівався в чесності Лужера, але іноді засліплення буває гірше від пороку.

Отже, я покликав його й заявив, що змушений його звільнити.

Він стояв переді мною, мов укопаний, нічого не тямлячи. Потім дещо різко попросив мене пояснити, в чому річ.

Я відмовився пояснювати, сказавши, що причини відмови з особистих міркувань. Тоді він подумав, що я підозрюю його в непорядності, зблід, клявся, силував мене пояснити.

Він розпалився і дозволив собі зняти голос.

Я весь час мовчав, він лаяв мене, ображав і впав у таку пасію, що я почав боятися якогось насильства.

Раптом у відповідь на якесь образливе слово, що схопило мене за живе, я кинув йому в вічі всю правду.

Якусь мить він стояв нерухомо, блимаючи на мене розгублено, потім схопив зі столу довгі ножиці, якими розрізав книжки, і кинувся на мене, замахнувся, і я відчув, як щось увійшло мені в горло, хоча і не зазнав болю.

Ось, панове присяжні, і вся розповідь про це вбивство. Що сказати ще на його захист? Він сліпо шанував свою другу жінку; бо розумно шанував першу».

Після короткої наради ув'язненого виправдали.

МАРТЕНОВА ДОЧКА

Це сталося із ним одної неділі після церковної відправи. Він вийшов із церкви і рушив битим шляхом додому, як раптом побачив попереду Мартенову дочку, яка так само поверталась додому.

Батько йшов поруч із дочкою, виступаючи поважно, як заможний фермер. Зневажаючи блузи, він одягав щось подібне до куртки сірого сукна й круглий капелюх з широкими крисами.

Плечиста, затагнута в корсет, який одягала тільки раз на тиждень, перехвачена в талії, дівчина трималася дуже рівно і на ході злегка похитувала крутими стегнами.

З-під капелюшка з квітами, зробленого в модистки в Івто, видніла її міцна, кругла, гнучка шия, маленькі кучерики, поруділі від сонця й вітру.

Він, Бенуа, бачив тільки її спину, але добре знав її в обличчя, хоч досі не дуже помічав її.

І враз він сказав собі: «Будь я проклят, вона таки справді вродлива дівчина, оця Мартенова дочка». Захоплений зненацька і почувуючи, що його вабить до неї, він дивився, як вона йде. Йому навіть не кортіло, щоб вона обернулась, ні. Він не відривав очей од її стану, знову повторюючи сам собі: «Будь я проклят, вона вродлива дівчина».

Звернувши праворуч, до *Мартіньєри*, ферми свого батька Жана Мартена, Мартенова дочка обернулась. Вона побачила Бенуа, і він видався їй якимсь чудним. Вона гукнула йому:

— Добридень, Бенуа.

Він одповів:

— Доброго здоров'я, Мартенівно, доброго здоров'я, дядьку Мартене.— І пішов далі.

Коли він прийшов додому, на столі вже стояла юшка. Він сів навпроти матері, поруч із наймитом і поденником, а служниця побігла націдити сидру.

З'ївши кілька ложок, він одсунув тарілку. Мати поспитала:

— Тобі що, нездужається?

Він одповів:

— Ні, мені немов щось кілком стало в шлункові, тому-то й не хочеться їсти.

Він дивився, як інші їдять, коли-не-коли відрізав шматочок хліба, повільно підносив до рота й довго жував. Він думав про Мартенівну. «Таки всім гарна дівчина!» І як він не примічав її досі? Це найшло на нього одразу і з такою силою, що ось уже він навіть і їсти не може.

Він не доторкнувся й до печені. Мати сказала:

— Та ну, Бенуа, присилуй себе трошки, це баранячий бочок, тобі від нього покращає. Як нема апетиту, треба себе змусити.

Він проковтнув кілька шматочків і знову відсунув тарілку, — ні, нічого не йшло в горло, нічого — і край.

По обіді він надумав обійти свої ґрунти й одпустив поденника, пообіцявши сам дорогою перегнати худобу.

Було свято, й у полі не було нікого. Подекуди серед копіюшини лежали корови, виставивши черева й ремигаючи під гарячим сонцем. Випряжені плуги лежали край ниви, а скороджена рілля, готова до засіву, важкими рудими чотирикутниками стелилася поміж жовтих смуг, де зотлівали короткі стерні пшениці й вівса.

Сухий осінній вітер віяв рівниною, провіщаючи прохолоду по заході сонця. Бенуа присів на канаві, поклав капелюха на коліна, ніби йому треба було остудити голову, і голосно промовив серед тиші на полі:

— Що ловка дівчина, то ловка!

Він думав про неї ввечері, в ліжкові, і встаючи другого дня.

Він не був сумний чи роздратований і сам не міг би сказати, що з ним трапилось. Щось порвало його, щось зачепило йому душу, якась думка не покидала його й чудно лоскотала йому серце. Отак інколи влетить до кімнати велика муха. Ви чуєте, як вона літає й дзижчить, і цей шум набридає й дратує вас. От, здається, затихла, ви уже забули про неї, таж ні, вона починає знов, і ви знову підводите голову. Ви не можете ні піймати її, ані вигнати, ані вбити, ані втихомирити. Тільки сядеш, вона знов починає дзижчати.

Так спогад про Мартенівну хвилював розум Бенуа, немов ота муха.

Потім йому закортіло побачити її, і він заходився шукати біля *Мартіньєри*. Нарешті він побачив дівчину: вона розвішувала білизну на мотузці, напнутій між двох яблунь.

Надворі було гаряче, вона стояла в самій сорочці, в короткій спідниці, і її круті стегна виразно вимальовувались щоразу, як вона піднімала руки, вішаючи рушники.

Він просидів на канаві більше години, сидів навіть після того, коли вона пішла. І повернувся додому ще більш змучений, ніж перед тим.

Цілий місяць його розум був повний нею й коли при ньому згадували про неї, він тремтів. Зовсім перестав їсти і не спав ночами, вмиваючись потом.

В неділю на відправі він не відривав од неї очей. Вона помітила це й почала всміхатись до нього, влещена такою увагою.

І ось якось увечері він раптом зустрів її на дорозі. Побачивши його, вона спинилась. Тоді він пішов просто до неї, задихаючись од страху й тремтіння, але зважившись, проте, з нею поговорити. Він почав, прожебонівши:

— Слухайте, Мартенівно, далі так не може тягтися.

Вона відповіла, немов жартуючи з нього:

— Що не може далі тягтися, Бенуа?

Він промовив:

— Та що я стільки думаю про вас, скільки є годин на днину.

Вона взялася руками в боки.

— А я вас не силую.

Він пробурмотів:

— Ні, це ви! Я не маю ні сну, ні відпочинку, ні апетиту — нічого!

Вона промовила тихенько:

— Чим же вас лікувати од цього?

Він уражено спинився, розмахуючи руками, витріщивши очі й роззявивши рота. Вона ляснула його рукою по животу й утекла.

Відтоді вони почали сходитися де попало — біля канави, на стежках або ж надвечір у полі, коли він повертався з кіньми, а вона загонала корів до хліва.

Він почував, що його тягне, кидає до неї, зо всім жаром серця й тіла. Йому хотілось стиснути її в обіймах, заду-

пити, з'їсти, всмоктати в себе. І він тремтів з безсилля, з нетерпіння й гніву, що вона ще не зовсім його, не становить із ним одної істоти.

Про них уже цокотіли по окрузі. Вважали їх зарученими. Він і справді спитав її, чи хоче вона бути йому за дружиною, й вона відповіла:

— Так.

Вони чекали нагоди поговорити з батьками.

І от раптом вона перестала виходити на побачення. Він не бачив її, навіть блукаючи навколо ферми. Тільки в неділю на відправі йому щастило поглянути на неї. І якраз у неділю, по казанні, кюре оповістив з казальниці, що заручено Віктуар-Аделаїду-Мартен і Жозефена-Ізідора Вален.

Бенуа відчув, немов йому виточено всю кров з рук. У вухах йому шуміло, більше він нічого не чув і тільки згодом помітив, що плаче, уткнувшись у молитовника.

Цілий місяць сидів він, не виходячи з хати. Потім знов узявся до роботи.

Але він не видужав ще і завжди про неї думав. Він уникав ходити дорогами, що йшли поблизу її оселі, щоб не бачити навіть дерев на її дворі, тим-то й мусив щоранку й щовечора їхати околицею.

Вона була вже одружена з Валеном, найбагатішим на весь кантон фермером. Бенуа й він не розмовляли поміж себе, хоча були приятелі ще з дитинства.

Якось, проходячи увечері біля мерії, він довідався, що вона вже вагітна. Ця вістка не тільки не засмутила його, а навпаки, дала якусь полегкість. Тепер усе скінчено, посправжньому скінчено. Це більш роз'єднувало їх, ніж її одруження. Бігме, так ліпше.

Минули місяці і ще місяці. Кілька разів бачив він, як вона проходила селом обважнілою ступою. Угледівши його, вона червоніла, нахилила голову й прискорювала ходу. І він теж звертав з своєї дороги, щоб не перейти їй путі й не зустрінутись очима.

І він з острахом думав, що першого літнього ранку він може опинитись із нею віч-на-віч і муситиме розмовляти з нею. Що скаже він тепер, після того, що говорив їй раніш, держачи її в обіймах і цілючи кучерики на скронях? Він часто ще думав про ті зустрічі десь край канави. Ні, це було мерзенно — так зрадити після тих обіцянок!

Проте потроху журба зникала з його серця, лишаючи

там тільки легкий сум, і ось якось він знову пішов своєю давньою дорогою повз ферму, де вона жила. Здалека дивився на дах її хати. Ось тут жила вона з іншим! Цвілі яблуні, на гною співали півні. Вся оселя здавалась порожня, бо люди вийшли в поле на весняні роботи. Він спинився біля паркана й заглянув на подвір'я. Собака спав перед будкою, троє телят повільно йшли одне по однім до копанки. Товстий індик біля воріт розпускав хвоста, виступаючи перед курми, немов оперний співак на сцені.

Бенуа сперся на стовп, відчуваючи, що йому хочеться заплакати. Та несподівано з дому він почув крик, голосний, благальний крик. Він розгубився і почав дослухатися, вп'явшись руками в частокіл. Закричало вдруге, протягло й голосно, як на гвалт, просто йому в уха, в душу, в тіло. Це вона кричала так! Він кинувся, перебіг моріжок, штовхнув двері й побачив її, простягнуту на землі, зігнуту, з синім обличчям і затьмареними очима, охоплену переймами.

Він затремтів і, зблідши більш за неї, пробурмотів:

— Я тут, я тут.

Вона відповіла, задихаючись:

— О, не кидайте мене, не кидайте мене, Бенуа.

Він дивився на неї, не знаючи, що казати й що робити.

Вона знов почала кричати:

— Ой! Ой! Бенуа! Боляче, мені боляче!

При цьому вона страшенно корчилась.

Бенуа раптом пойняла шалена потреба допомогти їй, заспокоїти її, полегшити її муки. Він нахилився до неї, підняв, переніс на ліжко й, поки вона, все плачучи, скаржилась, роздягав її, скидаючи кофту, сукню, спідницю. Вона кусала собі кулаки, щоб не кричати. І він поміг їй, як звик помагати тваринам — коровам, вівцям, кобилам, — він прийняв на свої руки величеньку крикливу дитину.

Він обер її, загорнув у ганчірку, що сушилась перед вогнищем, і поклав на купу прасованої білизни, що була на столі, потім підійшов до матері.

Переніс її на долівку, переслав постелю й знову вклав її в ліжко. Вона лепетала:

— Дякую, Бенуа, в тебе добре серце.

І вона трохи поплакала, немов її охопило каяття.

А він, він не любив уже її, зовсім не любив. Усе було покінчено. Чому? Як? Він не міг би сказати. Те, що тільки оце відбулося, вилікувало його краще, ніж десять років розлуки.

Вона поспитала, виплакавшись і схлипуючи:

— А що ж воно?

Він відповів спокійно:

— Дівчинка, і гарна така.

Вони замовкли, потім мати промовила кволо:

— Покажи-но мені її, Бенуа.

Він узяв дівчинку на руки й, тримаючи її, ніби причастя, підніс до матері, як раптом двері відчинилися й увійшов Ізідор Вален.

Він спочатку нічого не зрозумів: потім враз догадався. Бенуа, знякотивши, бурмотів:

— Іду я собі... іду... і раптом чую — вона кричить! Ну, я ввійшов... ось твоя дитина, Валене!

Тоді, зі сльозами на очах, чоловік ступив крок до Бенуа, узяв тендітне безпомічне немовля, поцілував його, постояв кілька секунд, задихаючись від зрушення, потому поклав дитину на ліжко й простягнув Бенуа обидві руки.

— Дай-но руку, дай, Бенуа, бо, бачиш, поміж нас тепер уже все полагоджено. Хочеш, будемо друзями, а так, правдивими друзями!

І Бенуа відповів:

— Я дуже хочу, їй-право, я дуже хочу.

ВЕЧІР

Підофіцер Варажу, одержавши відпустку на тиждень, надумався перебути той час у своєї сестри, пані Падуа. Варажу стояв зі своїм полком у Ренні; він тільки й мав у голові, що пиття та гульню, пересварився з усією сім'єю, але написав сестрі, що хоче її провідати, відпочити цей тиждень у неї, зовсім не з великої прихильності до пані Падуа, маленької, побожної, опришкуватої жінки, яка любила кожного розуму вчити, ні, дуже йому потрібні були гроші, от і згадав він, що з усіх родичів одним тільки Падуа ще не заборгував.

Батько його, старий Варажу, мав раніше садівництво в Анжері. Тепер зліквідував свої справи; синові не давав і копійки, не бачився з ним уже два роки. Дочка його виїшла заміж за урядовця, митника, що служив у Ванні.

Зійшовши з потяга, Варажу пішов до шуряка. Знайшов його в конторі — балакав з околицьними селянами-бретонцями. Падуа, підвівшись з кріселка, простяг йому руку через стіл, де купами лежали різні папери, і муркнув:

— Сідайте, за хвилину буду до ваших послуг.

Тоді знову сів і провадив далі свою балачку.

Селяни не розуміли його пояснень, він не розумів, про що вони ведуть мову. Він говорив по-французькому, а вони — по-бретонському; службовець, що був за перекладача, нікого з них не розумів.

Так тяглося довго, дуже-дуже довго. Варажу, розглядаючи шуряка, думав: «Ото дурило!»

Падуа мав років з п'ятдесят. Високий був, худий, кощавий, пелехатий, з дугастими бровами, що мов дві арки з волосся, нависали над очима. На голові була в нього оксамитова шапочка з золотою китицею. Дивився він лагідно і все робив лагідно якомсь, лагідно рухався, говорив лагідним голосом. Варажу все казав сам до себе: «Ну й дурило!»

Сам він був гультяй, крикун, з тих гультяїв, що для них кафе та повії — найкраща втіха в житті. Усе його життя

грунтувалось на цих двох утіхах, нічого більше він не знавав. Насмішкуватий, гультіпака, він гордував усім світом; ставився з презирством до кожного, деручи аж до неба безмізку свою голову.

«Оце-то гулянка, хай йому біс!» — казав він, коли хотів щось похвалити — далі не йшов розум.

Падуа, одкараскавшись нарешті від селян, запитав:

— Як же вам живеться?

— Нічого собі, як бачите, а ви як?

— Незле; спасибі. Дуже я радий, що ви приїхали нас провідати.

— О, я давно вже поривався, тільки, знаєте, на військовій службі мало маєш вільного часу.

— Так-так, це правда: дуже це гарно з вашого боку.

— Жозефіна здорова?

— Здорова, спасибі; ви її скоро побачите.

— А де ж вона?

— Пішла декого одвідати: тут у нас багато знайомих; це місто дуже порядне.

— Воно й видно.

Відчинилися двері, ввійшла пані Падуа. Вона, не поспішаючи, підійшла до брата, підставила щоку.

— Ти давно тут? — запитала.

— Ні, може з півгодини.

— А я думала, що поїзд спізниться. Ходімо до вітальні.

Вони пішли вдвох у сусідню кімнату, залишивши добродія Падуа з його цифрами та платниками.

Скоро опинилися він-на-віч, вона сказала:

— Я багато дечого чула про тебе.

— А що власне?

— Кажуть, ти поводишся, мов нерозважне хлоп'я, бенкетуєш, у борги влазиш.

— Я? Та нічого подібного! — Він зробив вигляд, що дивується.

— О, не заперечуй, я знаю дуже добре.

Він хотів виправдатись, але вона так суворо стала йому вичитувати, що він тільки мовчки слухав.

Сказала наприкінці:

— Ми обідаєм о шостій; до того часу ти вільний. Я не можу з тобою довше побути, бо маю безліч діла.

Залишившись самотою, Варажу завагався — чи піти на прогулянку, чи лягти заснути. Оглянув свою кімнату, визирнув на вулицю, і вулиця перемогла.

Вийшовши з дому, почав сновигати, грузнучи в піску, по сонному, тужному, тихому бретонському містечку, такому мертвому на березі моря, що йому навіть назву дали Морбіган¹. Дивився на сіренькі домки, на перехожих, що стрічалися вряди-годи, на порожні крамниці і казав сам до себе:

— Ніяких веселощів, ніякої втіхи немає в цьому Ванні. Який я дурень, що сюди приїхав!

Дійшов до похмурої пристані, вернувся безлюдним, глухим бульваром і, ще й п'ята не настала, прийшов додому. Кинувся тоді в ліжку, щоб заснути перед обідом.

Збудила його наймичка, постукавши в двері.

— Обід, пане, на столі.

Він зійшов униз.

У вогкій, з одсталими шпалерами, кімнаті, на круглому, без скатерки, столі, стояла супова миска і три тарілки.

Пан та пані Падуа ввійшли разом з ним.

Сіли за стіл. Чоловік та жінка перехрестили животи, і пані Падуа насипала в тарілки масного супу. Цього дня в них звичайно подавано суп.

Після того подали печеню, тлусту, перепечену, що розлазилась клаптями.

Підофіцер жував її помалу, з огидою, лютуючи.

Пані Падуа спитала чоловіка:

— Підеш сьогодні до пана голови?

— Аякже, серденько.

— Не засиджуйся там довго. Ти кожного разу занадто стомлюєшся. Ти замалого здоров'я, тобі шкодить бувати часто в товаристві.

Забалакали про товариство, про добірне ваннське товариство, де подружжя Падуа дуже шанували за побожність.

На третю страву було пюре з картоплі, з шинкою, — то вже так задля гостя. Тоді сир. Кави не подавали.

Коли Варажу зрозумів, що йому доведеться перебути вечір удвох із сестрою, вислуховувати її докори та науку, не промочивши горла хоч би маленькою чарчиною, щоб запити всю тую казань, він відчув, що несила його знести таку кару, і сказав, що треба йому піти до поліції, дещо впорядкувати в своїй відпустці.

О сьомій годині він зник.

Вийшовши на вулицю, отруснувся, мов собака, вискочивши з води, й муркнув:

¹ Мертвота (франц.).

— Фе, яке паскудство!

Пішов шукати найкращої в місті кав'ярні, знайшов її на майдані; коло неї горіло два газові ріжки. Всередині було п'ять чи шість душ підпанків. Пили собі, тихо розмовляючи, поспиравшися на маленький столик, а двоє гравців, штовхаючи один одного, ходили круг більярда, качаючи кулі по зеленому сукні.

Чутно було, як вони лічили, вигукуючи:

— Вісімнадцять.

— Дев'ятнадцять. Схибив!

— Оце-то влучив, краще й не придумасш!

— Одинадцять!

— Треба було цілити в червоне!

— Двадцять — піраміда.

— Дванадцять.

— А що, не на моє вийшло?

Варажу наказав:

— Півфіліжанки кави та карафочку кон'яку, найкращого.

І сів, чекаючи, поки йому подадуть.

Він звик гуляти по вечорах з товаришами, бучно, на дозвіллі смаячи люльку. Ота тиша, той спокій, непутили його. Почав пити свою каву, не забував і карафочки; наказав і другу принести. Хотілося йому сміятися, галасувати, кричати, з ким-небудь завести колотнечу.

— Тепер я дійшов міри, — казав сам до себе. — Треба собі влаштувати свято.

Зараз набігли йому на думку жінки.

Гукнув на лакея:

— Гей, хлопче!

— Чого пан собі зичать?

— Скажіть мені, де б тут побенкетувати як слід?

Лакей здивувався, почувши таке.

— Не знаю, пане. Можна б і тут.

— Як то тут? А що воно означає, по-твоєму, бенкетувати?

— Не знаю, пане. Я думаю — пити добре вино, добре пиво.

— Зійди ти з очей, дурню. А панянки, ти про це ані гадки!

— Панянки? Ага, ага!

— А певне, що панянки; де б тут їх знайти?

— Панянок?

— Ну так, панянок!

Лакей нахилився до нього й сказав пошепки:

— Ви питаєте, де той дім?

— Та певне, сто чортів тобі в спину.

— Як пройдете дві вулиці, зверніть ліворуч, а тоді перша вулиця праворуч. То буде в п'ятнадцятому номері.

— Спасибі, голубе; на ось тобі.

— Дякую панові.

Варажу вийшов, приказуючи:

— Через дві ліворуч, перша праворуч, п'ятнадцять.

За хвилину подумав: «Ліворуч, то ліворуч, але куди повернути зразу, коли вийдеш із кав'ярні? Е, чорт там його бери, побачимо!»

Пішов, повернув, пройшовши дві вулиці, ліворуч, потім праворуч і почав шукати п'ятнадцятого числа. Знайшов. Був то досить гарненький домок; крізь зачинені віконниці, на другому поверсі, пробивалося світло. Двері від вулиці були прочинені, на сходах горіла лампа. Варажу подумав: «Це тут, напевне!»

Увійшов, а що нікого не побачив, гукнув:

— Гей, гей!

Вийшла наймичка, дивуючись, поглянула на солдата, а той до неї:

— Здорова будь, дівчино. Дами на другому поверсі?

— Так, пане.

— У вітальні?

— У вітальні, пане.

— Іти по цих сходах, чи що?

— Так, пане.

Він побрався по сходах, розчинив двері і побачив у кімнаті, де ясно горіло дві лампи, люстра та два канделябри, чотирьох декольтованих дам, що когось, видно, очікували,

Три, молодші, нудячись, сиділи на оббитих червоним оксамитом фотелях, а четверта, старша, — мала літ сорок п'ять — поправляла квітки в вазі. Була вона надзвичайно гладка, в зеленій шовковій сукні, з якої, мов з чашечки в великій квітці, випиналися товстелезні, яскраво-рожеві понанудрувані руки та шия.

Підофіцер склонився:

— Здорові будьте, моє панство.

Стара оглянулася, здивувалася, либонь, але теж уклониласть.

— Доброго здоров'я, пане.

Варажу сів.

Бачачи, що його приймають досить байдужно, він подумав, що сюди, певне, пускають тільки офіцерів. Стало йому трохи ніяково від цієї думки, та потім сказав собі: «Е, дарма! Коли прийде який, то там побачимо!»

— Чи все у вас гаразд? — запитав.

Гладка пані, господиня, видно, одказала:

— А все гаразд, спасибі вам.

Далі він уже не знав, що говорити, і всі замовкли.

Нарешті йому стало соромно за свою сумирність, і він, осміхаючись, невпевнено сказав:

— Що ж це тут ніхто не гуляє? Я ставлю пляшку вина...

Не встиг доказати, як відчинилися двері, — ввійшов Падуа в чорнім убранні.

Варажу радісно ревнув, скочив з місця, кинувся до шуряка, вхопив його за руки і почав з ним танцювати по кімнаті, приспівуючи:

— Ось і він Падуа... Падуа... Падуа...

Пустивши нарешті бідолашного урядовця, що отетерів з дива, він крикнув йому у вухо:

— Ах ти ж штукакар! От штукакар!.. То й ти гуляєш?.. Ах ти, паливода... а сестра... покинув удома... кажи!..

Радіючи, що несподівано трапилась така щаслива нагода, кинувся з ногами на канапу й зареготався, аж канапа затріщала.

Молодші панії, всі три, схопилися, мов опечені, й повтікали з хати, а стара, ледве переставляючи ноги, попленталась і собі до дверей — здавалося, от-от упаде, зомліє.

В дверях з'явилося два добродії, у фраках, з орденами. Падуа так і кинувся до них.

— Пане голово, пане голово! Він божевільний, далєбі, божевільний! Його сюди прислали лікуватись!.. Самі бачите — божевільний!

Варажу, не можучи отямитися з дива, сів. Починав догадуватись, що вчинив якесь страшенне глупство.

Звернувшись до швагра, запитав:

— Та де ж ми, нарешті?

— Де... Де ми?.. Поганцю проклятуций... та ми ж у пана голови... у пана голови... у де Мортемена... у пана де Мортемена... де Мортемена... Ах ти ж паскудо... паскудо... паскудо.

СПОВІДЬ

Коли капітан Гектор-Марі де Фонтен побрався з Льориною д'Естель, родичі та друзі казали, що це буде нещаслива пара.

Панна Льорина, гарнешька, струнка, тендітна, смілива на вдачу блондинка, мала на двадцятому році впевненість жінки тридцятилітньої. Це була одна з тих скороспілих парижанок, що ніби й родяться вже з повним життєвим досвідом, з усіма жіночими хитрощами, думкою сміливі, розумом лукаві та вигадливі, — істоти, яким неначе сама доля судила ошукувати та обманювати інших. Усі їхні вчинки, здається, заздалегідь обмірковані, кожен крок обрахований, кожне слово виважене й переважене, ціле життя — роль, яку відіграють вони перед своїми ближніми.

Вона була чарівна і така сміхотунка, що ніяк, було, не спиниться, не здержиться, коли щось видається їй утішним чи кумедним. Вона сміялася просто людям у вічі, ні трошки не криючись, але з такою грацією, що ніхто не брав того за зле.

Це була вельми багата особа. Священик висватав її капітанові де Фонтену. Суворо вихований десь у монастирі, цей офіцер приніс і до полку монастирські звичаї, строгі принципи та крайню нетернимість. Він належав до тих людей, з яких виходять святі або нігілісти, що все життя своє підпорядковують певним ідеям, віра в них непохитна, воля незламна.

Це був високий чорнявий чоловік, поважний, суворий, наївний, з розумом простим, недалеким та обмеженим; такі люди проходять через усе життя, не помічаючи його споду, відтінків і тонкощів, вони не здатні вгадуватись, мати якісь підозри, кмітувати, їм і на думку не спадає, що хтось може інакше, ніж вони, мислити, мати відмінні погляди, вірити й поводитись по-іншому, ніж вони.

Панна Льорина, скоро побачила його, зараз же збагнула, що він за один, і погодилась вийти за нього.

Це було чудове подружжя. Вона була хитра, метка та розумна, вмiла вдавати з себе таку, як на часi треба; завжди готова до добрих дiл чи до учт, перша до церкви i до театру, люб'язна i чесотлива, з iронiчним виразом обличчя, з блискучими очима, вона серйозно розмовляла з поважним своїм мужем. Розказувала йому про благодiйнi заходи, до яких бралася з усіма в парафiї та в околицях абатами, i користувалася з цих благочестивих справ, пропадала з дому од ранку до вечора.

Та iнодi саме посеред розповiдi про який-небудь благодiйний вчинок вона раптом заходилася таким божевiльним нервовим смiхом, що нiяк не могла його вгамувати. Подив тодi та неспокiй охоплював капiтана, його навiть трохи ображав цей регiт, од якого жiнка аж задихалася. Потiм, коли вона, було, трохи втишитися, він питався: «Та що вам таке, Льорино?» А вона: «Нiчого! То я згадала про одну кумедну рiч». I розказувала яку-небудь iсторiю.

Влiтку 1883 року капiтан Гектор де Фонтен брав участь у великих маневрах 32-го в армiї корпусу.

Якогось вечора, коли вiйсько отаборилось недалеко вiд певного мiста, по десятьох днях життя в шатрах та в полi, по десятьох днях працi й невигод, надумали товаришi капiтановi побенкетувати як слiд.

П. де Фонтен вiдмовився спочатку вiд того, але бачивши, що це їх неприсмно вражає, пристав до гурту.

Сусiд його за столом, майор де Фавре, розмовляючи все про вiйськовi операцiї — єдине, що захоплювало капiтана, — безперестанку пiдливав тому до келеха. Того дня було дуже гаряче, тяжка, аж задушлива жарота гнiтила людей. Капiтан пив, сам про те не думаючи, не помiчаючи, що поволi його захоплює якась жвава, палка веселiсть, радiсть iснувати, повна пробуджених раптом бажань, недовiдомих поривiв та неясних сподiванок.

Коли подано десерт, він був уже зовсім п'яний. Розмовляв, смiявся, київ, схоплений шумливим, безумним сп'янінням, сп'янінням людини, звичайно розсудливої та спокiйної.

Запропоновано докiнчити вечiр у театрi; він з компанiєю i собi. Котрийсь iз офiцерiв пiзнав актрису, що з нею колись кохався, i вони влаштували вечерю, запросивши декого з жiночого персоналу трупи.

Капітан прокинувся другого дня в незнайомій кімнаті, в обіймах якоїсь блондиночки, що промовила, коли він розплющив очі:

— Добридень, товстий мій коте!

Спершу він нічого не міг зрозуміти; далі, помалу-малу, зринули йому невіразні спомини.

Тоді він мовчки схопився, одягся і висипав, що було в гаманці, на коминок.

Сором охопив його, коли він побачив сам себе, з шаблею при боці, у тій мебльованій кімнаті з порваними фіранками; з підозрілою на вигляд, поплямованою канапою, — він просто не наслідювався вийти, зійти по сходах, де могли зустрітися люди, повз консьєржа, а головне — показатись на вулиці, серед людей перехожих.

Жінка цокотала не вгаваючи:

— Що це тобі таке? Язика позбувся? А вчора ж він у тебе добре був привішений! От іще халява!

Він уклонився їй церемонно і, наважившись таки втікати, швидкою ходою подався до себе, певний, що кожне відгадає з його поведінки, обличчя та манер, відкіля він вертається.

Каяття опанувало його, пекуче каяття суворої до себе, чеснотливої людини.

Він висповідався, запричастився; та неспокійно було йому на душі, не давали жити спомини про той занепад та свідомість, що він порушив священний обов'язок перед дружиною.

Побачився з нею він лише за місяць, бо вона на час отих великих маневрів виїздила погостювати до своїх.

Вона вийшла до нього, розкривши обійми, з усміхом на устах. Він пригорнув її з ніяковістю, як провинник, і до самого вечора сливе не говорив до неї.

Як тільки вони залишилися самі, вона спитала:

— Що з вами, друже? Ви зовсім не той, що були!

Він одповів, зніяковівши:

— Та ні ж бо, люба моя, мені анічогісінько!

— Даруйте, я вас добре знаю і бачу, що чи вас турбує щось, чи смутить, чи якісь прикрості маєте...

— Ну що ж, мене справді одна річ непокоїть.

— Ага! Що ж саме?

— Не можу вам того сказати.

— Мені? Чому ж то? Ви мене тривожите.

— Не маю змоги вам те пояснити. Нічого не можу сказати.

Вона сиділа на канапці, а він ходив туди й сюди через кімнату, заклавши руки за спину, і уникав погляду жіночого. Вона знову взялась до нього:

— Слухайте-но, треба мені, бачу, вас висповідати,— це мій обов'язок; я вимагаю від вас усієї правди — це моє право. Ви не повинні мати жодних таємниць від мене, так само, як я від вас.

Він сказав, підійшовши до вікна і одвернувшись від неї:

— Люба моя, є речі, що про них краще не говорити. Те, що мене турбує, власне, належить до таких речей.

Вона підвелась, перейшла світлицю, взяла його за руку, змусила повернутись до себе, а тоді поклала обидві руки йому на плечі і, лукаво всміхаючись, заглядаючи йому в вічі, промовила:

— Ну, Марі (вона звала його Марі під ніжну руч), ви ж нічого не повинні від мене таїти. Я ще подумаю, що у вас лихий вчинок на душі.

Він тихенько:

— Так, я зробив дуже лихий вчинок.

Вона весело перехопила:

— Такий-бо то лихий! Ви? Це мене дуже дивує!

Тоді він похапливо:

— Я вам не скажу більше нічого. Даремно ви й наполягати будете.

Та вона потягла його до фотеля, посадила там силоміць, примостилася сама йому на колінах і мовила, легенько, бистро цілуючи закрученого вуса:

— Не скажете — посваримось навіки.

Він шепнув, перейнятий гірким каяттям та мукою:

— Коли я признаюсь вам, що вчинив,— ви мені того ніколи не подаруєте.

— Навпаки, друже мій, зараз же подарую.

— Ні, це неможливо.

— Обіцяю вам.

— Кажу ж, це неможливо.

— Присягаюсь вибачити вам.

— Та ні, люба Льорино, ви того не зможете.

— Які ви наївні, друже мій, гіршого слова не казавши! Відмовляючися сказати мені, що там таке зробили, ви примушуете мене не знати що думати про вас; я завжди про це пам'ятатиму, і гірше мені дошкулить оте ваше мовчан-

ня, ніж невідома ваша провина. А як признається щиро — я завтра таки й забуду все.

— Бачите...

— Ну що?

Він почервонів по саме волосся і промовив серйозно:

— Сповідуюся перед вами, як перед священиком, Льюрино.

У неї на губах перебігла усмішка, як то бувало часом, коли він що говорив.

— Слухаю якнайуважніше.

Він тоді:

— Ви знаєте, моя кохана, як я цураюсь трунків усяких. Не п'ю нічого, окрім підфарбованої вином води, і жодних лікерів,— адже знаєте!

— Знаю.

— І от, уявіть собі, під час великих маневрів я допустився того, що випив трохи... Я був дуже натомлений, зморений, спрага мене мучила...

— І ви напились? Фі, яка гидота!

— Так, напився.

Вона прибрала суворого вигляду:

— Напились геть п'яні, признайтесь, що й ходити вже не могли?

— О, не те, зовсім не те. Я стратив розум, а не рівновагу. Я говорив, сміявся, зробився безумний.

Він замовк, а вона спитала тоді:

— Це все?

— Ні.

— А! І... потім?

— Потім... я... я зробив ганебний вчинок.

Вона глянула на нього стривожено, неспокоїно:

— Що саме, друже мій?

— Ми вечеряли з... з актрисами... і не знаю вже, як воно вийшло,— я зрадив вас, Льюрино!

Він проказав це поважним, урочистим голосом.

Вона стрепенулася ледве помітно, і око їй блиснуло раптовою веселістю, щирою й непереможною.

— Ви... ви... ви мене...— промовила вона.

І сухий, нервовий, уривчастий сміх вибухнув у неї крізь уста, не даючи говорити.

Вона намагалася стриматись, але щоразу, скоро хотіла вимовити слово, сміх дрижав їй у горлі, давив її, вилітав, як газ із одкорованої пляшки шампанського, де не можна

п'язк здержати шуму. Вона затуляла собі рота рукою, щоб затамувати якось цей недоречний регіт, та він виривався їй крізь пальці, душив груди, годі було йому опиратись. Вона лепетала:

— Ви... ви... мене зрадили... Ха-ха-ха-ха!.. Ха-ха!..

І дивилась на нього так чудно, так проти власної волі насмішкувато, що він застиг, вражений.

Раптом, не маючи вже сили стримуватися, вона зайшлася шаленим реготом... Це було щось як нервовий напад. Уривчасті вигуки злітали їй з уст, виникаючи десь ніби в глибині грудей; стисла руки і аж закашляла дихавично, наче в коклюші.

Щоразу, як намагалась вона вгамуватись, підкочувався новий вибух сміху, кожне слово, яке хотіла промовити, змушувало її аж корчитись від реготу.

— Мій... мій... мій... бідний друже... ха-ха-ха-ха!

Він устав, залишивши її саму на фотелі, і, поцелотнівши, раптом промовив:

— Льорино, це більше ніж неприємно.

Вона пробурмотіла, божевільною веселістю охоплена:

— Воля... воля ваша... я... я... я не можу... ви такі смішні... ха-ха-ха-ха!

Він, блідий як стіна, пильно глянув на неї. Чудні думки зароїлись йому в голові.

Зненацька він розтулив уста, наче мав щось крикнути, але не сказав ні слова, повернувся на закаблуках і виїшов прудко.

Льорина, скорчившись, утомлена та виснажена, ще сміялась останніми нападами, що виривалися іноді, як полум'я майже загашеної пожежі.

РОЗЛУЧЕННЯ

Метр Бонтран, відомий паризький адвокат, той самий, що вже десять років веде справи про розлучення і завше домагається розірвання нещасливих шлюбів, відчинив двері свого кабінету й пропустив уперед нового клієнта:

То був огрядний рудий чолов'яга, в шорстких бляклих баках, череватий, обличчя — мов кров з молоком, у повній силі. Він привітався.

— Сідайте, — сказав адвокат.

Клієнт сів, прокашлявся й почав:

— Я прийшов просити вас, пане, вести мою справу про розлучення.

— Говоріть, пане, я слухаю.

— Пане, я колишній нотар.

— Як, уже колишній?

— Так, пане. Мені тридцять сім років.

— Я слухаю вас.

— Пане, я невдало одружився, дуже невдало.

— Ви не єдині.

— Знаю і жалію інших, але мій випадок особливий, і моя скарга на жінку особлива. Але почну все з початку. Одружився я досить дивно. Чи ви вірите в небезпечні думки?

— Що ви маєте на увазі?

— Чи знаєте, що деякі думки бувають такі шкідливі для розуму, як трутизна для тіла?

— Напевно, так, пане.

— Отож. Є думки, що опановують нас, гризуть, убивають, ми божеволіємо, бо не знаємо, як їм опиратися. Вони згубні для душі, як філоксера для рослин. Якщо ми, на лихо, дамо такій думці застати в голову, якщо з самого початку не побачимо, що вона загарбниця, кат, тиран, що вона росте годинами, днями, безперервно повертається, осідає, відганяє всі інші щоденні турботи, полонить нашу увагу й змінює наші погляди, ми пропали.

Ось, пане, що скоїлося зі мною. Як я вам уже казав, я був нотарем в Руані; якимсь перебивався, не знав біди, хоч допікала скрута, вічно гризли турботи, був змушений у всьому обмежувати себе, ось так. Не легко зносити таке в моєму віці.

Як нотар, я уважно перечитував оголошення на четвертій сторінці газет — пропозиції і запити, відділ листування тощо. Кілька разів мені вдалось щасливо оженити кількох клієнтів.

Якимсь натрапив на таке: «Вродлива панна, гарно вихована, вийде заможна за поважну людину і дасть їй певних два з половиною мільйони франків. Посередників не треба».

Якраз того дня я обідав з двома друзями — адвокатом і власником прядильні. Не знаю, як то ми звернули на щлюби, і я розповів їм зо сміхом про панну з віном у два з половиною мільйони франків.

Власник прядильні сказав:

— Сам нечистий не знає, що ті жінки можуть вступити.

Адвокат не раз був свідком щасливих подружжів, що зішлись саме так, і розповів про кілька випадків, а далі обернувся до мене й сказав:

— Чого б тобі не спробувати? Грець йому, ти позбудешся усяких турбот, що не кажи, а два з половиною мільйони в кишені.

Ми зареготали та й повели мову про інше.

За годину я повернувся додому.

Ця ніч була холодною. Я жив, до слова сказати, в старенькому будинку, в одному з тих стареньких провінційних будинків, що скидаються на льох, де вирощують печериці. Схопився рукою за залізне поруччя і відчув холодну дрож. Як простяг другу руку, щоб намацати стіну, знову пройняв мене холод, ще вогіший; обидва ті відчуття з'єдналися в мені в одне, сповнили мене тривогою, смутком і роздратуванням. Нагло зринув спомин, і я прошепотів:

— Ех, бий тебе лихий, аби я мав тих два з половиною мільйони!

Кімната моя похмура, звичайна кімната руанського парубка; господарювала в ній служниця, вона ж була й за куховарку. Уявіть собі: велике незастелене ліжко, шафа, комода, столик — і без вогню. На стільцях одяг, на підлозі — папери. Я став наспівувати якийсь мотив, почутий у кабаре, бо відвідую час од часу ті місця:

Два мільйони,
два мільйони,
та ще й половинку.
А до них додати
вродливу жінку.

Взагалі я не думав ще про жінку і згадав собі її, як шуснув у ліжку. Думав над тим, так тяжко думав, що довго не міг заснути.

Назавтра, як розплющив очі ще вдосвіта, нагадав собі, що о восьмій годині мав бути в Дарнеталі у важливій справі. Треба, отже, вставати о шостій, а надворі мороз.

— Грім їх побий, тих два з половиною мільйони!

О десятій прийшов у контору. Там стояв дух перегрітої печі, старих паперів, запах проведених уже процедур — ніщо так не смердить, як воно, — запах писарських сурдутів — їхніх черевиків, сорочок, волосся й нехлюйного тіла, давно не митого взимку, — і все це при температурі вісімнадцять градусів.

Як і щодня, я поснідав підгорілою котлетою і куснем сиру. Потім сів за роботу.

Саме тоді я поважно задумався над панною з віном у два з половиною мільйони. Хто вона? Може б, написати? Може б, розвідати?

Та доволі, пане, не буду розтягувати. Впродовж двох тижнів ця думка переслідувала мене, не давала спокою, мучила. Всі ті знегоди, прикромці, якими я безперервно мучився досі, не помічаючи їх, жалили мене, як голка, і кожен біль примушував мене одразу ж згадувати панну з віном у два з половиною мільйони.

Врешті я вигадав цілу її історію. Якщо забажаєш чогось, пане, уявляєш собі це так, як вимріяв.

Певно, що не звичним було, щоб дівчина значного роду, з таким посагом шукала собі чоловіка через газету. Однак, можливо, ця дівчина була шанована й нещасна.

Скарб у два з половиною мільйони франків мене засліпив, як та казкова річ. Ми вже звикли, читаючи в газетах різноманітні пропозиції, до матримоніальних оголошень з сімома, вісьмома, десятьма і навіть дванадцятьма мільйонами. Навіть цифра дванадцять мільйонів трапляється часто. Вона подобається. Правда, ми мало віримо в реальність обіцянок. А вони, однак, вбивають нам у голову ті фантастичні числа, до певної міри, через нашу довірливу неухважність, роблять правдоподібними ті фантастичні суми;

ми починаємо дивитися на посаг у два з половиною мільйони як на цілком можливий, моральний.

Отже, молода дівчина, незаконна дитина скоробатька і покоївки, несподівано дістає спадок по своєму батькові і водночас дізнається про своє безталанне народження. Щоб не повіряти цієї таємниці людині, яка могла б її покохати, вона звертається до незнайомих з допомогою банального досить способу, визнаючи вроджену свою ваду.

Безглузда гадка. Однак я за неї вхопився. Ми, нотарі, не повинні б ніколи читати романів, а я прочитав його, пане.

Отже, я написав їй, як нотар, від імені одного клієнта і став очікувати. Днів зо п'ять. А десь пополудні, як працював у своїй конторі, старший писар повідомив:

— Панна Шантефріз.

— Впустіть.

Увійшла жінка років тридцяти, повнява, брюнетка, почувала себе ніяково.

— Сідайте, панно.

Вона сіла і стиха мовила:

— Це я, пане.

— Але, панно, не маю честі знати вас.

— Я та, котрій ви писали.

— Про одруження?

— Так, пане.

— А! Чудово!

— Я приїхала сама, бо так краще лагодити речі.

— Я такої ж думки, панно. Отже, ви бажаєте вийти заміж?

— Так, пане.

— Ви маєте родину?

Вона завагалася, опустила очі й промовила затинаючись:

— Ні, пане... Моя мати... і батько... померли.

Я здригнувся. Отже, я добре вгадав, і вміть у моєму серці зайнялося палке співчуття до тієї бідної істоти. Не вишитував більше, аби не вразити її, й сказав:

— Увесь ваш спадок готівкою?

Тепер вона відповіла без вагання:

— О так, пане!

Я дивився на неї уважно, і слово честі, вона мені подобалася, хоч була трохи старшою, таки старшою, ніж я думав. То була гарна особа, міцна, грім-жінка. І тут мені на гадку

спало зіграти маленьку комедію почуттів, закохатися в неї, замінити свого уявного клієнта, бо вже знав, що спадок цей певний. Я заговорив про цього клієнта і змалював його, як людину невеселої вдачі, трохи хворобливу, але дуже статечну.

Вона швидко відповіла:

— О пане, мені подобаються здорові люди.

— Ви його побачите, панно, лише за три-чотири дні, бо він поїхав учора до Англії.

— О, яка шкода! — сказала вона.

— Господи! І так, і ні. Чи ви поспішаєте додому?

— Ні, пане.

— Гарзд, тоді залишайтеся у Руані. Постараюсь забавити вас.

— Ви дуже милі, пане.

— Ви зупинились у готелі?

Вона назвала першорядний руанський готель.

— Чудово, панно. Чи ви не прийняли б запрошення від вашого майбутнього... нотаря пообідати сьогодні увечері?

Вона схвильована, нерішуча, ледь завагалася, потім сказала:

— Добре, пане.

— Я зайду по вас о сьомій годині.

— Гарзд, пане.

— Отже, до вечора, панно?

— Так, пане.

І я провів її до дверей.

О сьомій годині я був у неї. Вона причепурилася для мене і велася дуже кокетливо.

Я повів її обідати до ресторану, де мене знали, і замовив пікантні страви.

За годину ми вже були добрими друзями, і вона розповідала мені свою історію. Вона була дочкою значної дами, яку спокусив шляхтич; виховувалася на селі. Тепер вона заможна, бо успадкувала багатство свого батька й матері, імена яких ніколи не назве, ніколи. Марно запитувати, марно її благати, вона цього ніколи не скаже. А що мене це не дуже цікавило, я запитав про її маєток. Вона одразу ж заговорила як практична особа, певна себе, певна своїх цифр, титулів, прибутків, інтересів, вкладів. Її знання всього того збудило моє довір'я до неї, і я став гречним,

стримано гречним. Та ясно давав їй зрозуміти, що вона мені сподобалася.

А вона мило жартувала. Я запропонував їй шампанського, сам теж випив, і мені трохи запаморочилось у голові. Тоді я відчув, що стаю відважним, аж взяв острах, щоб вона, чого доброго, не захвилювалася і не здалася. Щоб заспокоїтися, я знову почав розмову про її спадок, про те, що слід усе точно викласти, бо мій клієнт—ділова людина.

Вона весело відповіла:

— О, знаю! Я привезла всі докази!

— Сюди, до Руана?

— Так, до Руана.

— Ви маєте їх у готелі?

— Так, пане.

— Чи могли б ви їх показати?

— Певно.

— Сьогодні ввечері?

— Та певно, пане.

Ось мій порятунок. Я розрахувався, і ми пішли до неї.

Вона справді привезла всі документи. Сумніватися не було підстав, я тримав їх, бгав у руках, читав. Від цього мені так легко стало на серці, що в мене виникло раптом бажання поцілувати її. Бажання, звісно, цютливе, бажання вдоволеної людини. І я поцілував її, слово честі. Раз, другий, десять разів... врешті... від того шампанського я піддався, точніше... ні... вона піддалася.

О пане! Я лютував після того... а вона! Вона заливалася слізьми, благаючи не зраджувати їй, не губити її. Я пообіцяв їй усе, що вона просила, і вийшов у жахливому стані.

Що робити? Я звабив свою клієнтку. То нічого б не важило, якби я мав для неї нареченого, але його не було. Я сам був наречений — наївний, обдурений самим собою. Яка скрута! Правда, я міг би її кинути. Але цей спадок, гарний, добрий, певний, очевидний! І чи мав я право покинути бідну дівчину, з якою так обійшовся? Але скільки турбот надалі! Хіба будеш спокійний із жінкою, що так легко віддається першому-ліпшому!

Я провів жахливу ніч у муках сумління, у страхіттях, мене гризло каяття. Але вранці моя думка проясніла. Я вишукано одягнувся і рівно об одинадцятій з'явився в готель, де вона замешкала.

Побачивши мене, вона почервоніла по самі вуха.

Я сказав:

— Панно, одна лише річ може виправити наш учинок.
Я прошу вашої руки.

Вона прошепотіла:

— Я даю вам її.

Ми побралися.

Шість місяців усе йшло гаразд.

Я залишив роботу, жив на пенсію, і таки не мав чого нарікати на свою жінку.

Поступово я став примічати, що іноді вона надовго виходить із дому. Це траплялося в певний день, одного тижня — у вівторок, другого — в п'ятницю. Я вирішив, що мене обдурюють, почав стежити за нею.

Був вівторок. Вона вийшла з дому десь о першій, пішла по вулиці Республіки, за архієпископським палацом рушила по Великомоствівській до Сени, дісталася набережжям до П'єрового мосту й перейшла річку. І з тієї хвили виглядала неспокоїною, часто озиралася, оглядала всіх перехожих.

Тому що я одягнувся за вугляра, вона не впізнала мене.

Врешті вона увійшла у вокзал на лівому березі; я більше не сумнівався — її коханець приїде потягом о першій сорок п'ять...

Я сховався за візком і чекав. Свисток... юрба людей... Вона ступає вперед, кидається, підхоплює на руки трирічну дівчинку, яку веде повна селянка, гаряче обіймає її. Потім озирається, помічає другу дитину, молодшу, дівчинку чи хлопчика, на руках в іншої селянки, кидається до неї, шалено обіймає, а далі іде з двома малюками і двома нянями до довгої і темної променади Королівського подвір'я.

Я вернувся додому розгублений, пригнічений, в тямі і без тямі, не хотілося ні думати, ні гадати.

А як вона прийшла на обід, я кинувся до неї, волаючи:

— Що то за діти?

— Які діти?

— Ті, на яких ви чекали з Сен-Северського потяга!

Вона голосно зойкнула й впала непритомна. Як прийшла до себе, довірилась мені, заливаючись слізьми, що має їх четверо. Так, пане, двоє дівчаток, вони прибували в вівторок, і двоє хлопчиків — у п'ятницю.

Отже, в цьому — о, сором! — в цьому полягало її багатство. Четверо батьків!.. Так вона збрала своє віно.

— Тепер, пане, що ви мені порадите?

Адвокат поважно промовив:

— Признати дітей, пане.

РЕВАНШ

СЦЕНА ПЕРША

Пан де Гарель (*сидить у глибокій фотелі*).

— От я і в Кані, по-парубоцькому; дивне диво — я знову нежонатий! У Парижі я цього не помічав, а під час мандрівки — інша річ. Далєбі, я не скажусь!

А моя дружина вийшла заміж!

Чи щасливий же мій наступник? Щасливіший за мене?

Та й дурень же він, що взяв її по мені. Я-то не був дурень, як женився з нею перший.

Мала вона чимало принадного... фізично принадного... Та мала також і неабиякі моральні вади. Яка вона лукавниця, крутійка, яка кокетка і яка зваблива для всіх, хто не її чоловік. Чи обманювала вона мене з ким? Господи! Що за мука — з ранку до вечора питати себе про це і не мати відповіді?

На які тільки хитроці я не вдавався, щоб устежити за нею, — і все дарма. В кожному разі, якщо я й був рогатий, то тепер уже ні, спасибі Наке*! І яка, проте, легка річ — розлучення! Це коштувало мені прута за десять ф'ранків та синяка на правій руці, зате яка втіха попобити зо щирого серця жінку, на яку не жартома думалося, що обманює. А що вже бив, то бив!

(Встає усміхаючись, проходить кілька кроків і знов сідає).

Щоправда, вирок був їй на користь, але ж таки попобив! Тепер я перезимую на півдні, по-парубоцькому. От чудово!

Як приємно подорожувати з новсякчасною надією на кохання! Кого зустріну я в цім готелі чи, може, десь на розі, на вулиці?

Де та, що покохає мене завтра чи збудить кохання в мені? Які будуть у неї очі, уста, коси, яка усмішка? Яка буде та перша жінка, що простягне до мене свої уста і що я її пригорну до себе? Білява чи чорнява, маленька на

зріст чи велика? Весела чи поважна вдачаю? Огрядненька чи... вона буде огрядненька! Який жаль маю я до тих, що не знають уже всієї радості ждати випадку! Справжні жінка, що я люблю, це — невідоме! Сподівана, жадана жінка. Вона виповнює мені серце, хоч я не знаю її форм, лише відгадую їх принадність, яка від того ще збільшується. Де вона? В цім готелі, за цими дверима? В одній із кімнат у цьому будинку, зовсім близько, чи ще, може, далеко? Однаково, аби-но я був певен цієї зустрічі! Я таки з нею зустрінусь сьогодні чи завтра, на цьому тижні чи на тому, рано чи пізно. Мушу знайти її!

Я зазнаю всіх солодощів першого поцілунку, перших пестощів, я переживу все сп'яніння таємниці та її виявлення, щось таке чарівне, як завойована невинність. О, дурні, що не знають чудової привабливості піднятої вперше запони!

Дурні... ті, що женяться... бо ту запону не слід підіймати надто часто... над однією сценою...

А! Ось і жінка!

Струнка, елегантна пані з тонким станом проходить бульваром.

Лихо матері, гарна хода, і стан як слід... Ану придивіться-но до голови.

Вона проходить повз нього, не помічаючи його; він стиха промовляє:

— Туди к бісу, це ж моя дружина, чи то пак — Шантеверова... А вона таки гарненька, шельма...

Що ж це я? Та ж не здумаю я братись із нею вдруге! Чудесно, вона сідає й бере *Жиль Блас*. Гарзд, треба заїтись.

Моя жінка! Що за чудний ефект вона справляє на мене. Моя жінка. Ось уже рік, як вона не жінка мені.

Так, у неї було багато чого принадного фізично... Яка ніжна! На саму згадку мене тремтіння охоплює. А груди — що за довершена краса! Ух! Першим часом ми собі таку вправу мали: ліва — права, ліва — права... Що за груди!.. Ліва чи права — одна одної варта.

Але... які моральні вади...

Чи були в неї коханці? Скільки перемучився я, роздумуючи про це! Тепер мені байдуже.

Я не бачив чарівнішого створіння, як вона, коли лягає в постіль. Мала особливу свою манеру стрибати на ліжко й ховатись під простирало...

Таке... Я знов закохуюсь у неї! Що, як я заговорю до неї? Але що ж сказати?

Та вона ж може й закричати пробі, людей покликати, пам'ятаючи мою науку. Ну, й бив же я її!

Може-таки, я був тоді надто брутальний. Заговорити? Це було б цікаво. А, до лиха, заговорю таки! І якщо з мене добрий хлопець... Там побачимо.

СЦЕНА ДРУГА

Він підходить до дами, що уважно читає *Жиль Блас*, і промовляє ніжно:

— Дозвольте мені, пані, воскресити себе в вашій пам'яті.

Пані Шантевер швидко підводить голову, скрикує і хоче втікати. Він заступає їй дорогу і ввічливо веде мову далі.

— Вам нема чого боятись, я вже не чоловік ваш.

Пані де Шантевер. Як ви смієте! Після... після того, що сталося!

Пан де Гарель. Смію й не смію... Розумійте, як хочете. Коли я вас побачив, то не міг стриматись, щоб не заговорити з вами.

Пані де Шантевер. Гадаю, що цьому жартові вже кінець, чи ж не так?

Пан де Гарель. Це не жарт, пані.

Пані де Шантевер. Ну, то заклад якийсь, коли не просто бажання образити. Зрештою, чоловікові, що вдарив жінку, ніщо не заборонене.

Пан де Гарель. Ви жорстокі, пані. Але мені здається, що вам не годиться докоряти мені за ту хвилину гніву, в якій я тепер каюсь. Сказати правду, я сподівався певніше на вашу вдячність.

Пані де Шантевер (*вражено*). Ви збожеволіли? Чи знущаєтеся з мене, як мужик?

Пан де Гарель. Анітрошки, пані. Виходить, ви дуже нещасливі, коли не розумієте цього.

Пані де Шантевер. Що ви хочете сказати?

Пан де Гарель. Коли б ви були щасливі з тим, хто

посів моє місце, то були б мені вдячні за мою суворість — вона-бо дала вам змогу побратися вдруге.

Пані де Шантевер. Ви забагато дозволяєте собі в жартах. Прошу вас облишити мене.

Пан де Гарель. Подумайте лише, пані, коли б я не зробив підлого вчинку, ударивши вас, то ми б і досі тягли своє жалюгідне животіння...

Пані де Шантевер (*ображено*). Досить сказати, що ви мені зле прислужились.

Пан де Гарель. Так! Я гадав, що за свою послугу міг би сподіватись на більшу від вас люб'язність, ніж оце зараз.

Пані де Шантевер. Може, й так. Але ваше обличчя мені таке неприємне!..

Пан де Гарель. Не можу сказати цього про ваше.

Пані де Шантевер. Ваші компліменти мені не менше прикрі, як ваша тодішня брутальність.

Пан де Гарель. На жаль, я не маю тепер права вибити вас, пані. Отже, доводиться бути люб'язним.

Пані де Шантевер. Оце принаймні щиро. Але як хочете справді бути гречні, то йдіть звідси.

Пан де Гарель. Моє бажання догодити вам не сягає ще так далеко.

Пані де Шантевер. Чого ж ви хочете?

Пан де Гарель. виправити свої помилки, коли я справді помилявся.

Пані де Шантевер (*гнівно*). Як то «коли справді помилявся»? Ви тратите розум. Ви побили мене і, може, гадаєте тепер, що зробили якнайкраще?

Пан де Гарель. Може, й так.

Пані де Шантевер. Як то «може, й так»?

Пан де Гарель. Авжеж, пані. Може, ви знаєте комедію: «Обманений, побитий і задоволений чоловік»? Ну, ось — чи обманювали ви мене, чи ні, а тут усе! В кожному разі ви були побиті й незадоволені.

Пані де Шантевер (*устає з місця*). Ви мене ображаєте, пане.

Пан де Гарель (*жваво*). Вислухайте мене лише, прошу вас. Я був ревнивий, дуже ревнивий. Це доказ, що я кохав вас. Я вас побив — доказ іще сильніший. І побив неабияк — найбільший доказ. Коли ви були мені вірні, а вас, незважаючи на це, побито, то треба вас пожаліти од щирого серця, мушу це визнати...

Пані де Шантевер. Нема чого мене жаліти.

Пан де Гарель. Що це має значити? Можна ці слова тлумачити так і інакше. Виходить, ви або погорджуєте моїм співчуттям, або маєте його за незаслужене. Якщо мій жаль до вас незаслужений, то удари, скажемо відверто, міцні удари, вами більше ніж заслужені.

Пані де Шантевер. Розумійте, як хочете.

Пан де Гарель. Гаразд, я збагнув. Отже, я мав ріжки.

Пані де Шантевер. Я цього не кажу.

Пан де Гарель. Не кажете, але даєте наздогад.

Пані де Шантевер. Я даю наздогад, що не хочу вашого співчуття.

Пан де Гарель. Облишмо це перекидання словами, признайтеся, що я був...

Пані де Шантевер. Не кажіть того бридкого слова, воно мене дратує і ображає.

Пан де Гарель. Минаю слово, але ж признайтеся в самому факті.

Пані де Шантевер. Ні, це неправда.

Пан де Гарель. У такому разі мені жаль вас од щирого серця, і пропозиція, що я вам хотів був зробити, втратила сенс.

Пані де Шантевер. Яка пропозиція?

Пан де Гарель. Даремно б було вам її подавати, вона б могла здійснитись тільки тоді, якби ви мене обманювали.

Пані де Шантевер. Ну, припустімо на хвилинку, що я вас обманювала.

Пан де Гарель. Цього мало: мені треба признання.

Пані де Шантевер. Я признаюсь.

Пан де Гарель. Цього мало, мені треба доказів.

Пані де Шантевер. Ви хочете забагато!

Пан де Гарель. Ні, пані. Я хотів вам подати дуже, дуже поважну пропозицію, а то б і не підійшов до вас по тому, що сталося між вами і мною спочатку і між мною та вами потім. Ця пропозиція може мати серйозні наслідки для нас обох, але в тому лише разі, коли ви мене одурювали.

Пані де Шантевер. Дивна з вас людина! Ну, чого ви ще хочете? Я вас одурювала, ну!

Пан де Гарель. Мені треба доказів.

Пані де Шантевер. Та яких же доказів ви хочете? Їх нема при мені, чи, краще сказати, їх уже нема.

Пан де Гарель. Однаково, де вони, мені їх треба, та й годі!

Пані де Шантевер. Та не можна ж зберігати доказів... про такі речі... і принаймні щодо гарячого вчинку... (помовчавши). Мені здається, що мого слова вам повинно бути досить.

Пан де Гарель (уклонившись). Отже, ви готові присягнутись?

Пані де Шантевер (піднявши руку). Присягаюсь.

Пан де Гарель (серйозним тоном). Я вам вірю, пані. З ким же ви мене обманювали?

Пані де Шантевер. Ваші запитання задалеко сягають.

Пан де Гарель. Мені конче треба знати його ім'я.

Пані де Шантевер. Не маю можливості сказати його.

Пан де Гарель. Чому б то?

Пані де Шантевер. Бо я заміжня жінка.

Пан де Гарель. То що ж по тім?

Пані де Шантевер. А професійна таємниця?

Пан де Гарель. А, правда.

Пані де Шантевер. Зрештою, я обманювала вас з паном Шантевером.

Пан де Гарель. Неправда!

Пані де Шантевер. Чому?

Пан де Гарель. Бо тоді він з вами б не побрався.

Пані де Шантевер. От грубіян! А яка ж, проте, ваша пропозиція?

Пан де Гарель. Ось вона. Ви призналися допіру, що через вас була з мене одна з тих смішних істот, з котрих усі й завжди глузують, мають їх за комічних, коли вони мовчать, і ще за комічніших, коли вони сердяться, — їх звуть опшуканими чоловіками. Отже, безперечно, пані, кілька разів прута, що ви їх дістали, не винагороджують мене цілком за образу та збитки, яких зазнав я. І немає сумніву, що ви повинні нагородити мене щедріше тепер, коли я вам уже не чоловік.

Пані де Шантевер. Яке безумство! Що ви маєте на мислі?

Пан де Гарель. Я маю на мислі, пані, що ви повин-

ні повернути мені чарівні години, вкрадені у мене, коли я був вашим чоловіком, вкрадені для того, щоб оддати їх бозна кому.

Пані де Шантевер. Ви збожеволіли.

Пан де Гарель. Анітрошки. Ваше кохання належало мені, чи ж не так? Ви повинні були віддавати мені свої поцілунки, всі без жодного винятку. Адже правда? І от ви частину їх витрачали на іншого. Ну, і я хочу, щоб мені сплачено збитки, тихо, без розголосу, як то буває, коли хтось зловився на ганебній крадіжці.

Пані де Шантевер. За кого ви мене маєте?

Пан де Гарель. За дружину пана де Шантевера.

Пані де Шантевер. Це вже занадто.

Пан де Гарель. Пробачте, той, хто вбирав мене в іпори, мав же вас за дружину пана Гареля. Справедливість вимагає, щоб тепер була моя черга. Я не маю права зректися того, що законно мені належить.

Пані де Шантевер. Коли б я сказала так... Ви могли б...

Пан де Гарель. Авжеж!

Пані де Шантевер. Навіщо ж тоді було б розлучення?

Пан де Гарель. Щоб відживити наше кохання.

Пані де Шантевер. Та ви ж мене ніколи не кохали.

Пан де Гарель. Але я вам даю певний доказ свого кохання!

Пані де Шантевер. Який саме?

Пан де Гарель. Як то, який? Коли чоловік остільки нерозважний, що спершу прохає певну особу бути йому за жінку, а потім прохає стати за коханку, то цим він доводить, що кохає її. Чи, може, я нічого не тямлю в коханні?

Пані де Шантевер. Не треба плутати. Шлюб доводить кохання або бажання, а коли хто бере кого за коханку, то це нічого не доводить, окрім зневаги. В першому разі приймають на себе увесь тягар, усі клопоти і всю відповідальність любові; в другому разі всі ці прикrostі залишають законному власникові і користуються лише з того, що є в коханні солодкого, маючи зникнути геть, скоро жінка перестане подобатись. Це зовсім різні речі.

Пан де Гарель. Люба моя, ви зле міркуєте. Коли кохавш якусь жінку, то ніколи не треба з нею одружуватись, бо вона напевне буде обманювати, як от ви це

робили зо мною. Маємо тому певні докази. Але ж, безперечно, коханка зберігає вірність до свого полюбовника так само ретельно, як ретельно ошукує свого мужа. Хіба не так! Коли ви хочете, щоб незламна любов була між людиною й жінкою, то віддайте її за другого, бо шлюб — це тільки ретязь, що його можна розтяти коли хочете, — і станьте їй за коханця. Вільне кохання — то ланцюг, якого не розривають. Ми розтяли ретязь, пропоную вам ланцюга.

Пані де Шантевер. Ви говорите дуже цікаві речі, але я того зрікаюсь.

Пан де Гарель. Я скажу йому, що ви мене обманювали.

Пані де Шантевер. Що я обманювала вас... вас...

Пан де Гарель. Так, коли були мовою жінкою.

Пані де Шантевер. Ну й що ж?

Пан де Гарель. Він вам цього не подарує.

Пані де Шантевер. Він?

Пан де Гарель. До лиха, в кожному разі це його не заспокоїть!

Пані де Шантевер (*сміючись*). Не робіть цього, Анрі.

На сходах чути голос: «Матільдо!»

Пані де Шантевер (*стиха*). Мій чоловік! До побачення.

Пан де Гарель (*підвівшись*). Я проведу вас і привітаюся з ним.

Пані де Шантевер. Не робіть цього!

Пан де Гарель. Ось побачите.

Пані де Шантевер. Я вас прошу!

Пан де Гарель. Отже, ви згодні на ланцюга?

Голос: «Матільдо!»

Пані де Шантевер. Пустіть мене!

Пан де Гарель. Де я вас побачу?

Пані де Шантевер. Тут, увечері... по обіді.

Пан де Гарель (*цілує їй руку*). Я вас кохаю...

Вона втікає.

Пан де Гарель вертається до свого фотеля й падає в нього.

Ну, масте. Мені більше до вподоби ця роль, ніж попередня. Вона чарівна, ще чарівніша від тієї хвилини, як я почув голос пана Шантевера, що гукав «Матільдо» тоном господаря, який звичайно засвоюють собі жонаті чоловіки.

ОДИССЕЯ ОДНОЇ ПОВІЇ

Так, спомин про цей вечір довіку не згладиться з мові пам'яті. Я відчув, десь за півгодини, всю непереможність зловісної долі; мене брало з-за спини холодом, як буває при спусканні на дно глибочезної шахти. Мені відкрилася темна глибочінь людського убозтва; я осягнув неможливість чесного життя для деяких людей.

Було за північ. Я вертався з театру *Водевіль* на вулицю Друо, швидко прямуючи бульваром, серед потоку розіпнутих парасолів. Швидше курилася, ніж падала, дрібна мжичка, оповиваючи газові ліхтарі та сповнюючи сумом вулицю. Тротуари лисніли під дощем і здавались якимись липкими. Люди поспішали, не звертаючи ні на що уваги.

Гулящі дівчата, підібравши спідниці, показували в темному блиманні нічного освітлення свої литки в білих панчохах, чатували в сутінку під'їздів на чоловіків, закликали їх або нахабно крутилися тротуарами, нашіптуючи незрозумілі, безглузді слова. Кілька хвилин вони гналися за чоловіком, притулялися й пашіли на нього своїм гнилявим подихом; коли ж бачили, що намагання їхні марні, круто, з серцем повертали і знов починали походжати, похитуючи клубами.

Вони всі закликали й мене, хапали за рукава, переслідували й збуджували в мені огиду. Аж ось — бачу трьох дівчат, що летіли мов навіжені, гукаючи щось подругам. Ті також кинулися врозтіч, підхопивши спідниці обома руками, для вільнішої ходи. В цей день було влаштовано облогу на повій.

Раптом я чую на своєму плечі чийсь руку, а схвильований голос шепоче мені на вухо:

— Врятуйте мене, пане, врятуйте, не лишайте мене!

Я поглянув на неї. Їй не було ще й двадцяти років, але вигляд мала досить зів'ялий. Кажу їй:

— Гаразд, лишайся.

Вона пролепетала:

— О, дякую!

Ми дійшли до поліцаїв, що стояли лавою. Вони розступилися й дали нам пройти.

Я завернув на вулицю Друо.

Моя супутниця запитала:

— Чи не хочеш до мене?

— Ні!

— Чому ж ні? Ти зробив величезну послугу мені, я ніколи цього не забуду.

Я відповів, щоб позбавитись її:

— Бо я одружений.

— То й що?

— Слухай-но, дитино, годі! Я визволив тебе з біди. Дай же мені тепер спокій.

Вулиця була безлюдна й темна, якась лиховісна. І ця жінка, зависла на моїй руці, ще збільшувала тугу, що охопила мене. Жінка захотіла поцілувати мене. Я з огидою відсахнувся й гостро крикнув:

— Геть, під три чорти!.. Чи ж даси мені спокій?

Вона спершу затремтіла з люті, потім раптом почала ридати. Я стояв розгублений, розчулений, але нічого не розумів.

— Слухай-но, що тобі?

Вона промурмотіла крізь сльози:

— Коли б ти знав... та що казати! Невесело!

— Що невесело?

— Та оце життя.

— Навіщо ж ти так живеш?

— Хіба ж я в цьому винна?

— Хто ж винен тобі?

— Та й не знаю!

Мене пойняло якесь співчуття до цієї вуличної дівчини.

Я попросив її:

— Розкажи мені свою історію.

Вона й оповіла.

— Мені було шістнадцять років, я служила тоді в Івето, у пана Лерабля, торговця насінням. Мої батьки померли. В мене не було нікого; я добре бачила, як чудно мій хазяїн поглядає на мене і все прагне вщипнути мене принагідно за щоку; проте не надавала цьому значення. Звичайно, я

розуміла все. На селі навчать усьому; але пан Лерабль був старий святенник, щонеділі ходив до церкви, от би вже на нього ніколи не подумала.

Коли одного дня він накинувся на мене в кухні. Я дала йому одсіч, і він відстав від мене.

Проти нас жив бакалійник, добродій Дютан, у нього був дуже милий продавець; ото ж він і звабив мене. Адже це трапляється зо всіма, правда? Я звечора не замикала дверей, і він вчашав до мене.

Аж ось однієї ночі хазяїн мій почув шум. Він піднявся до мене, застав Антуана й хотів його вбити. Вони билися стільцями, горщиками, що під руку трапилося. Я вхопила свої манатки й кинулася на вулицю. Так я врятувалася.

Мене охопив жах, шалений жах. Я одяглася коло ганку. Потім пішла куди очі світять. Я була певна, що в бійці одного з них убито й що жандарми вже шукають мене. Я потрапила на руанську дорогу. Я гадала, що в Руані легше сховатися.

Було так темно, хоч в око стрель, на фермах гавкали собаки. Чого тільки не чуєш уночі! Птах волає, мовби людину ріжуть, хтось виє, харчить, довкола такий шелест, — не збагнеш де. Мене так морозом і обсіпало. Чую шерех, і я хрещусь. Не розкажеш, як мені маркітно було. Коли розвидніло, знову сплили на думку жандарми, і я вдарилася бігти. Потім трохи заспокоїлася.

Мені дуже хотілося їсти, хоча я була як несповна розуму. Але в мене не було нічого за душею, ні одного су, я забула свої гроші в комірчині — вісімнадцять франків, усе своє багатство.

Отже, я все йшла, а в животі мовби співало щось. Ставало гаряче. Сонце пекло. Було вже за південь. А я все йшла.

Раптом позад себе я чую тупотіння коней. Обертаюся. Жандарми. Кров в мені заохолола; здавалось, я от-от упаду; але здержую себе. Вони мене здоганяють. Дивляться на мене. Один з них, старший, звертається до мене:

— Добридень, панночко!

— Добридень, пане!

— Куди це ви мандруєте?

— До Руана, мені там місце обіцяли.

— Отак пішечки?

— Як бачите.

Моя серце билеся так, що я ледве могла на слово здобу-
тись. Я казала сама до себе: «Попалася!» Мені так кортіло
утекти, що аж ноги підскакували. Але ж, ви розумієте,
їони б зразу ж упіймали мене.

Старший запропонував:

— Ми поїдемо з вами разом до Барантена, панночко,
отже, нам по дорозі.

— Дуже приємно, пане.

І ми почали подорожні теревені. Я з усієї сили намага-
лася бути милою, щоб нічого такого вони не подумали.
Отже, коли ми проминали лісок, старший і каже:

— Чи не бажаєте ви, панночко, трохи спочити на мо-
хові?

Я нерозсудливо згодилась:

— Як хочете, пане.

Далі він зійшов з коня, передав його своєму товаришеві,
і ми вдвох ідемо в ліс.

Нема що й казати. Що зробили б ви на моєму місці? Він
взяв те, чого хотів; потім каже мені:

— Не забудемо ж і про товариша.

Він вернувся піддержати коней, поки той другий пере-
буде зо мною. Мені було так соромно, що я ледве не пла-
кала, пане. Але ж ви розумієте, я не зважувалася чинити
спір.

От ми й попростували далі. Я не розмовляла більше. На
серці був такий сум. До того ж я ледве ноги тягла: їсти
хотілося. По дорозі в якомусь-то селі вони почастивали
мене шклянкою вина, що підсилило мене на деякий час.
А далі пустили коней клусом, щоб проминути Барантен
без мене. Тоді я сіла край канави й виплакала всі свої
сльози.

Мені довелося ще три години волоктися до Руана. Ледве
о сьомій годині вечора допленталася я туди. Спочатку
мене засліпило яскраве освітлення. Потім я не знала, де
мені сісти. По дорозі в канави й трава, де можна навіть
лягти й виспатися. А в місті нічого.

Ноги мені підломлювалися, і в голові шуміло; здавалося,
ось-ось упаду. До того задощило, мряка сіяла, мов із сита,
як оце зараз, проймаючи наскрізь. Мені не щастить у
дощові дні. Отже, я тинялася по вулицях. Я дивилася на
всі ці будинки й казала: «Там є стільки ліжок, стільки
хліба, а я не маю ні сухої скориночки, ані солом'яника».
Я попала на одну вулицю, де жінки зачіпали прохожих чо-

ловіків. У таких випадках, добродію, кожний робить, що може. Як і вони, я почала пропонувати свої послуги кожному, але на мене не звертали уваги. Я хотіла вмерти. Зайшла північ. Я не тямилася, що роблю. Нарешті, якийсь один — зупинився. Запитав мене:

— Де ти живеш?

Злидні зразу роблять людину хитромудрою. Я відповідаю:

— Я не можу вести вас до себе, бо живу з мамусею. Та чи ж нема хати, куди б ми пішли?

Він на це:

— Так я й викину двадцять су на кімнату!

Потім поміркував щось і додав:

— Ходімо. Я знаю затишний куток, де нам ніхто не перешкодить.

Він попровадив мене через міст, аж на околицю, на лужок, поблизу річки. Далі я вже не могла йти.

Він посадив мене та й почав про те, чого ми прийшли сюди. Але ж його розмова тягнулася так довго, а я була така знесилена втому, що й заснула.

Він пішов, нічого не заплативши. Я й не помітила. Йшов дощ, як я вам казала. І з того часу я маю хворобу, ніяк не можу й досі вилікуватися, бо проспала всю ніч на болоті.

Мене розбудили два поліцаї й повели до комісаріату, а потім до в'язниці: я просиділа там тиждень, поки з'ясували, хто я й звідки. Сама я не хотіла нічого казати, бо боялася, що мене розшукують.

Проте вони дізналися про все та й звільнили мене, визнавши за невинну.

Треба було знову шукати шматка хліба. Я силкувалася стати на місце, та не щастило, бо я сиділа у в'язниці.

Тоді я згадала про старого суддю, що під час допиту прями на мене очима, зовсім як старий Лерабль із Івето. Я пішла його шукати і не помилилася. На прощання він дав мені сто су й сказав:

— Стільки ти матимеш щоразу, але приходь не частіше, як двічі на тиждень.

Цілком зрозуміло, беручи на увагу його вік. Та це навело мене на думку. Я сказала собі: «З юнаками, звичайно, приємніше й веселіше, але ж вони злидні, тоді як із старими — це інша річ». Тепер я вже їх добре пізнала, оцих старих мавп, із ласими очима й пісними мордами.

Знаєте, добродію, що я робила? Я одягалася за служницю, що йде з базару, і снувала вулицями, шукаючи своїх хлібодавців. Тепер вони зразу попадали на вудку. Я казала собі: «Оцей зловиться!»

Підходить до мене. Знімає мову:

— Добридень, панночко.

— Добридень, пане.

— Куди це ви поспішаєте?

— Додому, до хазяїв.

— А далеко живуть ваші хазяїни?

— Кому близько, кому далеко.

А він уже не знає, про що далі закидати. Я стримувала кроки, щоб дати йому висловитися.

Тоді він шепоче на вухо всякі компліменти, потім починає прохати, щоб я пішла з ним. Він мусив благати мене, ви розумієте, але, врешті, я згоджувалася. Щоранку я їх мала, двох або трьох стариганів, і по обіді завжди була вільна. Це була щаслива година мого життя. Я не мала про що турбуватися.

Але... не може бути тривалого спокою. Судилося мені недолею познайомитися з одним надзвичайним великосвітським багатієм. Він був колись якимось головою і мав добрих сімдесят п'ять років.

Одного вечора він повіз мене обідати до загороднього ресторану. І потім, ви розумієте, він не був вміру здержливий, та й вмер за десертом.

Мене на три місяці засадили до в'язниці за те, що я не була зареєстрована.

Ось тоді-то я й переїхала до Парижа.

О добродію, тут важко жити!

Не щодня доводиться попоїсти як слід. Нас тут занадто багато. Що ж подієш, врешті, кожен має своє лихо, чи так?

Вона замовкла. Із стиснутим серцем йшов я поруч з нею. Коли раптом вона звернулася до мене на «ти»:

— То ти не підеш до мене, серденько?

— Ні, я ж казав тобі.

— Ну що ж, прощай, сердечне спасибі тобі, я не маю на тебе зла. Але, запевняю, ти даремно відмовляєшся.

І вона пішла, поринувши у дрібну, мов через сито сіяну, мряку. Я бачив, як вона майнула в світлі газового ліхтаря, потім зникла серед мороку.

Сердечна дівчина!

ВІКНО

З панею де Жадель я познайомився цієї зими в Парижі. Вона одразу мені сподобалася. Однак ви знаєте її не гірше... ні... пробачте... майже так само, як я... Ви знаєте, яка вона чарівна й поетична! У неї легка хода й вразливе серце, вона привітна, незалежна, відважна, зарадна, смілива, без жодних забобонів, а водночас чутлива, ніжна, легко ображається, делікатна й цнотлива.

Вона була вдова; через свою незграбність я обожною вдів. Тоді я саме думав одружитися, топтав стежку до неї. А що більше визнавав її, то дужче вона мені припадала до серця; то й вирішив, що час уже ризикнути зі своїм проханням. Я був закоханий у неї, боявся, що закохаюся ще палкіше. Коли одружуєшся, не слід надто любити свою жінку, бо робиш тоді дурниці; ніяковієш, стаєш водночас і незарадним, і грубим. Треба тримати себе в руках. Якщо в перший вечір втратиш голову, багато чим ризикуєш рік опісля.

Отож якось я став перед нею в ясных рукавичках і кажу:

— Пані, маю щастя кохати вас і прийшов спитати, чи можу мати надію вам сподобатися і дати вам своє ім'я?

Вона спокійно відповіла мені:

— Який ви скорий, пане! Я зовсім не певна, чи ви мені сподобаєтеся коли-небудь, але я ладна вас випробувати. Як мужчина, ви непоганий. А треба ще з'ясувати, що у вас на серці, яка вдача, які звички. Чи то не раз буває, що поберуться, а потім сварки й бійки? Бо не пізнають одне одного як слід до одруження. Вистачає маленької дрібниці незмінної звички, впертості у поглядах на якесь питання моралі чи релігії, якогось руху чи здвигу, що не сподобався; малюсінької вади або неприємної риси — і двоє найпізніших і найпалкіших наречених стають непримиреними лютими ворогами аж до скону.

Я не вийду заміж, пане, поки не визнаю як слід усі куточки душі людини, з якою повинна жити. Я хочу спокійно вивчати її, зблизька, місяцями.

Ось що я пропоную. Приїздіть до мене в Ловільський маєток улітку, і ми там побачимо, чи створені одне для одного...

Бачу, ви смієтесь! Щось погане думаєте. О пане, якби я не була певна себе, то не казала б такого... До любові, як це розуміють мужчини, в мене така зненависть, така відраза, що не можна мені розчаровуватись. Ви згодні?

Я поцілував їй руку.

— Коли ми їдемо, пані?

— Десятого травня. Гаразд?

— Гаразд.

За місяць я влаштувався в неї. То справді була дивна жінка. З ранку до вечора вона мене вивчала. Вона любила коней, і ми щодня годинами прогулювалися в лісі, гомоніли про всяку всячину, а вона намагалася проникнути в мої найпотємніші думки, спостерігаючи найменші мої по-рухи.

А я шалено закохався в неї і не турбувався про згоду наших вдач. Незабаром я помітив, що за моїм сном теж стежать. Хтось замешкав у маленькій спальні, суміжній з моєю, і приходив туди опівночі дуже обережно. Це стеження на кожному кроці почало набридати мені. Я хотів прискорити розв'язку і якось увечері насмілився. Вона так прийняла мене, що я втримався від нових спроб; але нестримне бажання поїняло мене відплатити їй як-небудь за цей поліційний нагляд, що йому я підпав. І я придумав спосіб.

Ви знаєте покоївку Сезаріну, гарненьку дівчину з Гранвіля, де всі жінки вродливі, але такі ж білі, як моя коханка чорна.

Отже, одного пополудня я зтягнув покоївку до себе в спальню, дав їй сто франків у руку і сказав:

— Дитя моє, я нічого не прошу підлого, але мені хочеться вчинити з твоєю панею так само, як вона чинить зі мною.

Маленька покоївка хитро всміхнулася. Я вів далі:

— Знаю, що за мною стежать удень і вночі. На мене дивляться, коли я їм, п'ю, одягаюся, голюся, натягаю шкарпетки, все це мені відомо.

— Та що ви, пане! — промурмотіла дівчина, але одразу замовкла.

А я провадив своє:

— Ти спиш у сусідній спальні, щоб слухати, чи я не хроплю, чи не сню вголос, не смій заперечувати!..

Вона розсміялася й промовила:

— Та що ви, пане! — і зпову замовкла.

Я захоплено вів:

— Отож-то, серденько, розумієш, несправедливо, щоб про мене знали все, а я нічого не знав про свою майбутню дружину. Я люблю її від щирої душі. Її серце, обличчя, розум — моя втілена мрія, я найщасливіша людина, як на те; однак мені хотілося б ще дещо знати..

Сезаріна наважилась заховати в кишеню мій банковий білет. Я зрозумів, що договір укладено.

— Слухай, любя, ми, мужчини, надаємо великого значення деяким... деяким... дрібницям у будові тіла; вони не заважають жінці бути приємною, але можуть понизити її в наших очах. Я не прошу, щоб ти говорила погано про свою господиню або викривала її потайні вади, якщо вона їх має. Тільки відповідай мені щиро на чотири-п'ять запитань, які я тобі поставлю. Ти знаєш пані де Жадель, як себе саму, бо ти вдягаєш і роздягаєш її щодня. Отже, скажи мені. Чи вона така ж пухкенька, як здається?

Маленька покоївка не відповідала.

Я знову:

— Бачиш, дитинко, ти знаєш, що деякі жінки підкладають вату... розумієш вату... туди... словом, куди немовлята тягнуться вустоньками... а також туди... знаєш, на чому сидять. Скажи, чи підкладає вона вату?

Сезаріна опустила очі. Вона боязко промовила:

— Питайте далі, пане. Я відповім на все одразу.

— Гаразд, дівчинко. Є жінки, в яких коліна ввернуті усередину, вони труться щокрок. В інших, навпаки, широко розхилені, отож ноги схожі на мостові арки, крізь них видно, можна милуватися краєвидом. Усе це дуже добре, але скажи мені, які ноги в твоєї пані?

Маленька покоївка не відповідала.

Я вів далі:

— У деяких гарні перса, але під ними утворилися складки. В інших — великі руки, а вузький стан. Бувають товсті спереду, а ззаду худі і, навпаки, дуже товсті ззаду й мізерні спереду. Все це дуже гарно, дуже: але я хотів би знати, яка твоя пані. Скажи щиро, і я дам тобі ще багато грошей...

Сезаріна подивилася мені просто в вічі і зареготала.

— Пане, вона хіба що не чорна, а всім іншим така, як я.
І втекла.

Я пошився в дурні.

На цей раз з мене насміялися, і я вирішив принаймні помститися зухвалій покоївці.

За годину опісля я тихенько увійшов у маленьку спальню, де вона підслуховувала, як я сплю, і відчинив засув.

Десь опівночі вона прибула на своє вивідче місце. Я ступив за нею. Вона помітила мене і хотіла закричати; але я затулив їй рукою рота і досить легко переконався, що пані де Жадель повинна бути гарно збудована. Якщо лиш покоївка не обдурила.

Я аж надто залюбувався тим порівнянням, бо як пішов далі, то воно вже навіть сподобалося Сезаріні.

То був, слово честі, гарненький екземпляр нижньонормандської раси, міцної і водночас зграбної. Її хіба що бракувало трохи витонченості, та це простив би їй сам Анрі IV. Я швидко просвітив її з цього погляду, а що люблю парфуми, то подарував їй у цей же вечір слоїк янтарної лаванди.

Незабаром ми подружилися більше, ніж я сподівався, стали майже друзями. Вона була чудовою коханкою, дотепною зі своєї натури, швидкою до втіх. У Парижі з неї виїшла б високого лету куртизанка.

Її пестоці допомогли мені терпеливо дочекатися кінця випробувань пані де Жадель. Я став незрівнянним, піддатливим, ніжним, приємним.

Що ж до мови реченої, то вона вважала мене, безперечно, делікатним, і по деяких знаках я зрозумів, що незабаром дістану її згоду. Певно, що я був найщасливішим мужчиною у світі, бо терпеливо чекав на законний поцілунок жінки, яку я кохав, в обіймах молоденької вродливої дівчини, до якої ставився так ніжно.

Ось тут, пані, вам слід трішки відвернутися, бо дожджу до делікатного місця.

Одного вечора, як ми верталися з нашої прогулянки верхи, пані де Жадель вельми скаржилась, що конюхи, попри її вимоги, не досить турбуються про коней. Вона навіть кілька разів промовила: «Хай вони стережуться, хай вони стережуться, мені вдасться зловити їх на гарячому».

Я провів спокійну ніч у своєму ліжку. Прокинувся до світа, сповнений завзяття й бадьорості. Одягнувся.

Мав звичку виходити зранку викурити цигарку на вежі замку. Вели туди кручені сходи, освітлені великим вікном на першому поверсі.

Ішов я тихенько у своїх саф'янових капцях, мав уже ступити по сходах, аж тут помітив Сезаріну: вихилившись із вікна, вона дивилася вниз.

Правда, я побачив не всю Сезаріну, а лиш половину Сезаріни, спідню її половину; але ця половина подобалась мені цітрохи не менше. В пані де Жадель я волів би краще верхню. Ця половина, що виступала передо мною, ледь прикрита коротенькою білою спідничкою, була така звабна, така кругленька.

Я так тихо наблизився, що дівчина не вчула. Я вкляк: обережно вхопив за два краї тоненької спіднички і вмить підняв її. Я візнав одразу ж повні, свіжі, пухленькі форми моєї коханки і вліпив на оксамитовій шкірі, пробачте пані,— вліпив ніжний поцілунок коханця, який усе сміє.

Я здивувався. Пахло вербеною. Та я не встиг нічого збагнути, як дістав сильний удар, а швидше поштовх у лице, що мені мало не розбив носа. Я почув крик, від якого волосся стало дибки. Особа повернулася — це була пані де Жадель!

Вона сплеснула руками, ніби мала зомліти; важко задихала, підняла руку, ніби хотіла вдарити мене і кинулась тікати.

Десять хвилин опісля приголомшена Сезаріна принесла мені листа. Я прочитав: «Пані де Жадель сподівається, що пан де Брів негайно позбавить її своєї присутності».

Я від'їхав.

Ось так! Ще дотепер я не заспокоївся. Я перепробував різні способи і різні пояснення, аби пробачитись за цю помилку. Всі мої намагання були марні.

Від тієї хвили, розумієте, ношу в серці запах вербени... мені нестерпно хочеться відчутти ще раз цей аромат!

М'ЕР и ЖАН

РОМАН

«РОМАН»

Я зовсім не збираюся обстоювати тут маленький роман, що йде далі. Зовсім навпаки, ідеї, що я маю на меті з'ясувати, мабуть, викличуть критику на той етюд психологічного жанру, що я подав його у «П'єрі й Жані».

Я хочу поміркувати про роман узагалі.

Не мені одному лише закидають однакові докори ті ж самі критики кожного разу, коли виходить нова книга.

Серед похвальних фраз я регулярно знаходжу оцю, за-вше однакову:

«Найбільша вада цього твору, що це, власне кажучи, не роман».

Можна відповісти однаковим доказом:

«Найбільша вада того, хто робить мені честь, критикуючи мене, це те, що він не критик».

Які-бо справді істотні риси критика?

Треба, щоб безсторонньо, без упередження, без тих гадок, що від них тхне певною школою, без зв'язку з яким-небудь мистецьким угрупованням він розумів, визначав і з'ясовував усі найрізноманітніші тенденції, найпротилежніші вдачі і визнавав найрізноманітніші мистецькі шукання.

Але критик, який після *Манон Леско*, *Поля та Віржині*, *Дон-Кіхота*, *Небезпечних взаємин*, *Вертера*, *Добірного споріднення*, *Клариси Гарло*, *Еміля*, *Кандіда*, *Сен-Мара*, *Рене*, *Трьох Мушкетерів*, *Мопра*, *Дядька Горіо*, *Кузини Бети*, *Коломби*, *Червоного й чорного*, *Мадемуазель де Мопен*, *Собору Паризької богоматері*, *Саламбо*, *Мадам Боварі*, *Адольфа*, *Пана де Камора*, *Пастки*, *Сафо* та інших, насмілиться це писати: «Це роман, а це не роман», — здається мені наділений проникливістю, що надто скидається на неуцтво.

Взагалі, цей критик має за роман більш-менш правдоподібну авантуру, розділену, на вірець театральної п'єси, на три дії, що з них перша містить зав'язку, друга розвиток дії, а третя розв'язку.

Така манера компоувати є цілком припустима, з умовою, що її однаково визнають усі інші.

Та чи існують правила, як писати роман, при недодержанні яких твір повинен мати іншу назву?

Якщо *Дон-Кіхот* — роман, то чи *Червоне й чорне* — теж роман? Коли *Монте-Крісто* — роман, чи *Пастка* — також роман? Чи можна порівнювати *Добірне споріднення* Гете з *Трьома Мушкетерами* Дюма, *Мадам Боварі* Флобера з *Паном де Камом* О. Фейє і *Жерміналем* пана Золя? Який з цих творів є роман? Що ж то за вславлені правила? Звідки вони взялися? Хто встановив їх? На підставі якого принципу, якого авторитету та яких доказів?

А проте критики знають ніби напевно, безперечно, чим саме визначається роман і що відрізняє його від іншого твору, що не є роман. Це цілком просто означає, що, не будучи творцями, вони належать до якоїсь мистецької школи та й відкидають, ніби самі були романістами, усі твори, розпочаті й написані поза їхніми естетичними вимогами.

Розважливий критик мусив би, навпаки, вишукувати все, що найменше нагадує вже написані романи, та якомога підштовхувати молодь випробовувати нові шляхи.

Усі письменники, Віктор Гюго так само, як і Золя, твердо вимагали собі абсолютного права, незаперечного права творити, тобто уявляти й спостерігати, йдучи за своїм власним мистецьким розумінням. Талант походить від оригінальності, а оригінальність є особлива манера думати, добачати, розуміти й обмірковувати. Так критик, який намагається визначити «роман» за ідеєю, що відповідає його укоханим романам, і встановити певні непохитні приписи творчості, завжди змагатиметься з артистичним темпераментом, що створює якусь нову манеру. Критик, що справді заслуговує цієї назви, має бути лише аналітиком без упередження, без хитань, без пристрастей і, як експерт малюнка, зважати лише на художню вартість оцінюваного мистецького твору. Його мистецьке сприймання, відкрите для всього, повинно в достатній мірі заступити його індивідуальність, щоб він міг виявити й хвалити навіть ті книжки, які не до вподоби йому як людині, але які він мусить розуміти як суддя.

Але більшість критиків загалом — лише читачі, тому й виходить так, що вони лають нас майже завжди даремно; а якщо ж вихваляють, то не знають ні стриму, ні міри.

Читає, який шукає в книжці лише вдоволення природного прагнення своєї душі, вимагає, щоб письменник годив його улюбленим смакам, і тому він завжди визнає видатними чи *гарно написаними* ті твори або той уривок, що відповідають його настроєві, піднесеному або веселому, грайливому чи сумному, мрійному чи тверезому.

Загалом публіка поділена на численні групи, які кричать нам:

«Втіште мене!»

«Тіште мене!»

«Засмутіть мене!»

«Розчуйте мене!»

«Примусьте мене мріяти!»

«Примусьте мене сміятися!»

«Приневольте мене тремтіти!»

«Приневольте мене плакати!»

«Примусьте мене думати!»

Лише деякі обранці зажадають від митця:

«Дайте мені щось прекрасне у такій формі, що видасться вам за найкращу, йдучи за своїм темпераментом!»

Митець пробує, досягає успіху або зазнає невдачі.

Критик повинен цінити наслідки, йдучи лише за натурою намагання; він не має права займатися тенденціями.

Про це кричали вже тисячу разів. Треба безупинно це повторювати.

Отже, за літературними школами, що намагалися дати пам деформовану, надлюдську, поетичну, зворушливу, чарівну або препишну уяву про життя, прийшла школа реальна чи натуралістична, що наважилася показати нам правду, нічого крім правди й цілковитої правди.

Треба з однаковим інтересом визнати обидві ці такі різні мистецькі теорії, а про створені ними твори судити єдине з погляду на їхню художню вартість, приймаючи апріорі філософські ідеї, що їх породили.

Хто заперечує право письменника братися до твору поетичного або реалістичного, той намагається примусити його змінити свою вдачу, відкинути свою оригінальність, не дозволяти йому користуватися очима й розумом, якими наділила його природа.

Хто закидає, що речі здаються йому гарними чи потворними, дрібними чи величними, втішними чи зловісними, той закидає, що його створено не таким, а іншим і що він не має уяви, однакової з нашою.

Даймо ж йому волю сприймати, спостерігати, творити, як йому подобається, аби він був митцем. Станьмо поетично екзальтовані, щоб судити ідеаліста, і доведімо йому, що його мрія — звичайна, заяложена, не досить палка й розкішна. А коли судитимемо натураліста, покажімо йому, в чому правда життєва різниться від правди в його книжці.

Очевидно, такі різні школи мають удаватися й до цілком протилежних засобів композиції.

Романіст, який перетворює правду, непорушну, шорстку й прикру, щоб видобути з неї якусь виключну й звабливу пригоду, повинен без зайвих турбот про ймовірність композивати події за власним хотінням, підганяти й розробляти їх на втіху читача, хвилювати чи розчулювати його. План його роману — лише низка дотепних комбінацій, що хитро провадять до розв'язки. Події в ньому розміщені й розгорнуті стосовно до кульмінаційної точки й кінцевого ефекту, який являє головну й остаточну подію, що заспокоює усю цікавість, збуджену напочатку, вичерпуючи весь інтерес та кінчаючи цю історію так довершено, що більше не кортить уже знати щось про дальшу долю найпринадливіших персонажів.

І навпаки, романіст, що намагається правдиво змалювати нам життя, мусить дбайливо уникати всілякого сполучення подій, що скидаються на надзвичайні. Його мета полягає зовсім не в тому, щоб розповісти нам якусь історію, розважити чи зворушити нас, але в тому, щоб примусити нас обмислити глибокий і захований сенс подій. На підставі своїх спостережень і міркувань він сприймає всесвіт, речі, вчинки й людей на якийсь власний штиб, котрий сам є наслідком сукупності його думок і спостережень. Це й є те особисте уявлення всесвіту, що його він, відтворюючи у книжці, хоче навіяти нам. Щоб зворушити нас так, як він сам був зворушений цим життєвим спектаклем, романіст повинен відтворити його перед нашими очима до найточнішої подоби. Тож повинен скласти твір так уміло, так хитро і на огляд так просто, щоб не можна було помітити й виявити плану, викрити його замірів.

Замість того, щоб прикрашати пригоду якимись штучними засобами й розгортати її так, щоб вона не втрачала цікавості аж до самого кінця, він бере свого чи своїх персонажів у певну добу їхнього існування і веде їх через натуральні проміжні стадії до наступної доби. Він покаже таким чином і як душі перетворюються під впливом обста-

вин і оточення, і як розвиваються почуття й пристрасті, як кохаються, як ненавидять, як змагаються в усіх соціальних осередках, як борються між собою інтереси буржуазні, грошові, родинні й політичні.

Тож умілість його плану полягає зовсім не в емоції чи чаруванні, у звабливому початку чи в зворушливій катастрофі, але в умілому гуртуванні маленьких сталих фактів, що з них виокремлюється остаточне розуміння твору. Коли він займає триста сторінок, описуючи десять років якогось життя, щоб виявити, яке було його особливе й характерне значення серед усіх навколишніх існувань, він повинен уміти вилучити з-поміж численних, щоденних, дрібних пригод усе непотрібне йому й висвітлити якимось особливо все те, що обминули б малопрозорливі спостерігачі і що надає книзі ваги та коштовної цільності.

Цілком зрозуміло, що подібний спосіб писання, такий відмінний од старовинного способу, ясного для кожного, спантеличує часом критиків, бо вони недобачають усіх тих волокнин, таких тонких, таких захованих, майже невидимих, що їх уживають найновіші митці замість єдиної грубої шворки, званої інтрига.

Одно слово, якщо романіст вчорашній вибирав і описував життєві кризи, гострий стан душі й серця, романіст сьогоднішній пише історію серця, душі й розуму у нормальному стані.

Щоб досягти ефекту, який він має на оці, — тобто зворушити звичайним реальним життям, — і щоб видобути з того бажані артистично-навчальні наслідки, — тобто показати, чим є сучасна людина, на його погляд, — він мусить сперувати фактами незаперечної і сталої правди.

Але, ставши на точку зору самих реалістів-митців, треба розглянути й заперечити їхню теорію, яку, здається, можна визначити так: «Лише сама правда і цілковита правда!»

Незважаючи на свій намір виявити філософію певних фактів, сталих і поточних, вони муситимуть частенько виправляти події на користь правдоподібності й на шкоду правді, бо:

Правда часто-густо може бути неправдоподібною.

Реаліст, якщо він справжній митець, намагатиметься показати нам не банальну фотографію життя, але видіння його більш повне, вразливе й переконливе, ніж сама дійсність.

Розповісти про все — неможливо, треба було б покласти принаймні по цілому тому на кожну днину, щоб перерахувати безліч незначних інцидентів, що заповнюють наше буття.

Потрібний, отже, вибір,— це є перша поразка теорії цілковитої правди.

Життя, крім того, складається з речей найрозмаїтіших, найнепередбаченіших, найнедоладніших, найпротилежніших; воно шорстке, непослідовне, незв'язане, повне катастроф незрозумілих, нелогічних і суперечливих, які треба було віднести до розділу *різних пригод*.

Ось чому митець, вибравши собі тему, бере від цього захаращеного випадковостями й дрібницями життя тільки характерні, потрібні для його сюжету деталі, відкидаючи всю решту, все другорядне.

Ось один з тисячі прикладів.

Щодня сила людей на землі умирає випадково. Але чи можемо ми кинути цеглину на голову головного персонажа або візьяти його колесами повозу, серед оповідання, лише для того, щоб віддати належне випадкові?

Життя виставляє все в одній площині, прискорює події або тягне їх без кінця. Мистецтво ж, навпаки, повинно бути обережним і розважливим, орудувати переходами уміло й приховано, одним лише умілим компонуванням, всебічно висвітлювати істотні події, надіючи решті відповідного рельєфу, стосовно до їхньої важливості, щоб ґрунтовно виявити діяння саме тієї істини, що її бажають довести.

Тож змалювати правду — значить дати певну ілюзію правди, йдучи за звичайною логікою фактів, а не рабськи занотовувати їх у безладді їхньої послідовності.

Я ладен гадати, що талановиті реалісти повинні б зватися швидше ілюзіоністами.

Яка наївність, зрештою, вірити в реальність узагалі, коли кожен із нас має свою власну реальність у своїх думках і своїх органах. Наші очі, наші вуха, наш нюх і наш смак створені по-різному, тому існує стільки істин, скільки є людей на світі. І наш дух, що виконує накази цих органів, які сприймають по-різному, розуміє, аналізує й мислить так, ніби кожний з нас належить до іншої раси.

Отже, кожний з нас просто творить свою ілюзію світу, ілюзію поетичну, чуттєву, радісну, журливу, брудну або похмуру, відповідно своїй натурі. І письменник має одне

лише завдання, — правильно відтворювати цю ілюзію усіма мистецькими засобами, які він сприйняв і які має у своєму арсеналі.

Ілюзію краси, що є людською умовністю! Ілюзію брідоти, що є мінливою! Ілюзію правди — вічно несталої! Ілюзію підлоти, що вабить стількох! Великі митці — це ті, що навівають людськості свою особисту ілюзію.

Не обурюйтесь, отже, проти жодних теорій, бо кожна з них є просто узагальнене виявлення темпераменту, що сам себе аналізує.

Існують дві теорії, що їх часто-густо заперечують і протиставляють одну одній, замість того щоб визнати їх обидві: це теорія чисто аналітичного роману й роману об'єктивного. Прибічники аналізу вимагають, щоб письменник неухильно відмічав найменші етапи розумового життя та найтаємніших рухів наших вчинків, надаючи самій події лише другорядної ваги. Вона лише кінцевий пункт, простий наріжний камінь, привід для роману. Тож треба, вимагають вони, писати такі точні і мрією створені твори, де уява змішується з спостережливістю, писати, як філософ, що складає книгу психології, викладати причини, простеживши якнайглибше їхнє походження, визначати кожен підставу кожного прагнення та розкривати усі реакції душі, що постають під впливом якихось інтересів, пристрастей або інстинктів.

Прихильники ж об'єктивності (що за гідке слово!), навпаки, прагнучи дати нам точне змалювання всього, що трапляється в житті, пильно уникають заплутаних пояснень, всілякого обміркування мотивів і обмежуються тим, що пропускають перед нашими очима персонажів та події.

На їхню думку, психологія має бути захована у книзі, як ховається вона в дійсності серед життєвих подій.

Написаний за такою манерою, роман набуває від того цікавості, руху в оповіданні, барви, життєвої жвавості.

Отже, замість докладно з'ясовувати душевний стан персонажа, об'єктивні письменники шукають учинку чи жесту, що їх цей душевний настрій обов'язково викличе в цієї людини у певній ситуації. І вони змушують її поводитися з початку й до кінця роману так, що всі її вчинки, всі рухи будуть відбивати її потаємну вдачу, всі її думки, всі прагнення, усі вагання. Отже, вони ховають психологію замість виставляти її, роблять з неї кістяк твору, як невидимі кістя-

ки складають кістяк людського тіла. Художник, що малює наш портрет, не показує нашого кістяка...

Мені здається також, що роман, створений так, виграє й у ширості. Передусім він правдоподібніший, бо люди, що їх життя ми бачимо навколо, не розповідають нам зовсім про ті побудники, якими вони керуються.

Потім треба зважити й на те, що коли, силою спостережень над людьми, ми можемо визначити досить точно їхню натуру, щоб передбачити їхнє поведження майже у всіх обставинах, коли ми з певністю можемо сказати: «Така людина, такої вдачі, в такому разі зробить так», — це ще не значить, що ми можемо з'ясувати усі таємничі зміни чужої думки, усі таємні заклики інстинктів, не подібних до наших, усі безладні змагання природи, відмінної від нашої органами, нервами, кров'ю, м'язами.

Яка б не була обдарована людина квола, ніжна, холодна, закохана лише в науку й працю, вона ніколи не зможе переміститися досить повно в душу й тіло завзятого гульвіси, змислового, розбещеного, розпаленого усіма жаданнями і навіть усіма злими звичками, щоб зрозуміти й виявити найінтимніші потяги й почуття цієї, такої відмінної істоти, а ще більше — щоб вона змогла добре передбачити й описати усі його життєві дії.

Нарешті той, хто творить за чистою психологією, може лише заступати сам місце кожного з своїх персонажів у різних ситуаціях, в які їх ставить, бо він не годен змінити своїх органів, єдиних посередників між зовнішнім життям і нами, що накладають свої сприймання, обумовлюють нашу почутливість, утворюють у нас душу, цілком відмінну від інших людей. Нашу уяву, наше знання світу, набуті за допомогою наших почувань, наші погляди на життя ми можемо лише почасти перенести на наших персонажів, інтимне й невідоме єство яких ми збираємося виявити. Отже, ми вічно будемо являти самих себе в особі короля, убивці, злодія чи чесною людиною, куртизанки, черниці, дівчини чи базарної перекупки, бо ми змушені будемо ставити питання так: «Коли б я був королем, вбивцею, злодієм, куртизанкою, черницею, дівчиною чи базарною перекупкою, що робив би я, як би я думав, як би я поведився?» Ми різноманітно своїх персонажів лише тим, що міняємо вік, стать, соціальне становище та всі життєві умови нашого власного Я, що його природа обмежила непереборною стіною органів сприймання.

Спритність полягає в тім, щоб не дати читачеві впізнати це *Я* під усіма тими масками, що ними послугуємося ми для заховання його.

Але якщо й можна — єдине з огляду на цілковиту точність — заперечувати чистий психологічний аналіз, він може все ж дати нам мистецькі твори однаково прекрасні, як і кожна інша метода праці.

Ось ми маємо зараз символістів. Чому ні? Їхня мистецька мрія поважна; і особливо цікаве в них те, що вони зрозуміли й одверто визнали надзвичайні труднощі мистецтва.

Треба бути справді надто божевільним, надто сміливим, надто зарозумілим чи надто дурним, щоб ще писати сьогодні! Після стількох майстрів такої різної вдачі, таких численних геніїв, що можна зробити ще не зроблене, що сказати, ще не висловлене? Хто серед нас може похвалитися, що написав сторінку, одну фразу, якої б не знайти у досить подібній формі, десь в іншому місці? Коли ми читаємо, ми, такі пересичені французьким письменством, що аж тіло наше цілком справляє враження тіста, зробленого з слів, чи знаходимо ми коли-небудь єдиний рядок, єдину думку якусь, що не була б нам відома або про яку принаймні не мали б ми якоїсь неясної уяви?

Людина, що бажає лише розважати свою публіку засобами вже відомими, самовпевнена, щира у своїй посередності, пише твори, призначені для юрби неуків та гульвіс. Але ті, на кому тяжать усі віки минулої літератури, яких ніщо не вдовольняє, які до всього мають несмак, бо мріють про краще, для яких усе вже видається збляклим, на яких власний твір завжди робить враження праці даремної та ординарної, — ті от, кінець кінцем, доходять висновку, що літературне мистецтво є щось невловиме, що його нам ледве-ледве відкривають кілька сторінок найбільших майстрів.

Двадцять віршів, двадцять фраз, прочитані раптом, змушують нас здригнутися аж до серця, як дивовижне якесь викриття; але дальші вірші видаються подібні до всіх віршів, а проза, що точиться далі, — подібна до кожної прози.

Геніальні люди, безперечно, не мають зовсім цієї туги й цих мук, бо вони носять у собі непереможну творчу силу. Вони не судять самі себе. Інші, себто ми, що є лише свідомими та впертими працівниками, ми можемо змагатися з непоборною зневірою тільки безупинним зусиллям.

Двос людей своїм простим і ясним навчанням дали мені про силу вічно на щось зважуватись: Луї Буйє та Гюстав Флобер.

Коли я згадую тут про них і про себе, це через те, що їхні поради, зрозумовані в кількох рисах, будуть запевне корисні для кількох юнаків, менше в собі впевнених, що при літературному дебюті рідкісне явище.

Буйє, що я з ним перший досить близько познайомився десь два роки перед тим, як здружився з Флобером, твердив мені, що сотні, якщо не менше, віршів досить для репутації митця, коли вони бездоганні й виявляють суть таланту та оригінальності навіть другорядної людини; тож він навіяв мені думку, що безугавна праця й глибоке знання майстерності,— у якийсь день ясності, сили й захвату, коли щасливо натрапиш на цілком відповідний усім прагненням своєї душі сюжет,— можуть викликати до життя короткий, єдиний і найвищої приступної для нас досконалості твір.

Я зрозумів далі, що найвідоміші письменники майже ніколи не залишали більше одного тому; але треба перед усім, щоб пощастило серед безлічі матеріалів, з яких маємо вибирати, знайти й впізнати те, що поглине весь наш талант, усе цінне в нас, усю нашу мистецьку силу.

Пізніше Флобер, з яким я інколи бачився, виявив прихильність до мене. Я насмівся показати йому кілька своїх спроб. Він ласкаво прочитав і сказав: «Не знаю, чи відкриється у вас талант. Те, що ви принесли мені, свідчить лише про певне розуміння, але не забувайте того, юначе, що талант, за словами Бюффона, є лише довге терпіння. Працюйте!» Я працював, і я часто ходив до нього, розуміючи, що припав йому до серця, бо він жартуючи почав звати мене своїм учнем.

Протягом семи років писав я вірші, оповідання, новели, написав навіть поганеньку драму. Нічого з того не лишилося. Учитель читав усе, потім наступної неділі, за сніданком, починав свою критику, утовкмачуючи мені помалу два чи три принципи, що становлять резюме його довгих і терпеливих навчань. «Коли маєш оригінальність,— казав він,— треба передусім її виявити; коли ж не маєш, треба її здобути».

«Талант — це довге терпіння. Треба досить довго й досить уважно приглядатися до всього, що хочеш змалювати, щоб відкрити в ньому те, чого ніхто ще не бачив і не ви-

словлював. В усьому є щось недосліджене, бо ми звикли дивитися на речі лише оглядаючись на те, як думали до нас інші, дивлячись на ті самі речі. Кожна найменша дрібниця захоче щось невідоме. Шукаймо його. Щоб описати огонь, що палає, й дерево в долині, повернімося лицем до цього вогню й до цього дерева й досліджуймо їх, поки вони перестануть для нас бути подібними до кожного іншого дерева й іншого вогню».

Так навчаються бути оригінальними.

Висловивши далі твердження, що в цілому світі немає двох піщинок, двох рук чи двох носів абсолютно тотожних, він велів мені змальовувати кількома фразами яесь створіння чи річ так, щоб цілком докладно можна було його відокремити, відрізнити його від усіх інших створінь та усіх інших речей одного племені чи одного роду.

«Проходячи, — казав він мені, — повз якогось бакалійника, що сидить коло своїх дверей, повз якогось швейцара, що курить свою люльку, повз біржу фіакрів, змалюйте мені цього бакалійника й цього швейцара, їхню позу, їхній зовнішній вигляд, що виявляв би разом із тим і весь їхній моральний склад, підкреслений влучністю малюнка так, щоб я не сплутав їх із жодним іншим бакалійником, жодним іншим швейцаром, і покажіть мені, єдиним словом, чим кінь у фіакрі відрізняється од п'ятдесяти інших, що стоять спереду й позад його».

В іншому місці я подав докладніші відомості про його погляди на стиль. Вони дуже збігаються з теорією спостережень, поданою мною зараз.

Про яку б річ ми не хотіли щось сказати, є тільки одне слово, щоб її назвати, одне дієслово, щоб надати їй життя, й один прикметник, щоб її визначити. Тож і треба шукати, поки не знайдеться це слово, це дієслово й цей прикметник, і ніколи не треба задовольнятися приблизними, ніколи не вдаватися до обманних засобів, навіть вдалим, до язикової клоунади, щоб уникнути труднощів.

Можна передати й визначити найделікатніші речі, виконуючи пораду з вірша Буало:

Велика сила в слів,
поставлених де треба.

Щоб виявити всі нюанси думки, зовсім непотрібне те химерне, складне, численне й манірне нагромування слів, що нам накидають сьогодні під назвою художнього письма;

але треба з надзвичайною ясністю розуміти всі відміни у значенні слова, залежно від місця, яке воно займає. Хай буде менше іменників, дієслів й прикметників, майже незрозумілих, але більше різноманітних речень, різно побудованих, влучно розчленованих, повних звучності й майстерного ритму. Намагаймося стати передусім досконалими стилістами, а не збирачами рідкісних слів.

Справді, трудніше орудувати фразою на свій смак, примусити її говорити про все, навіть те, чого вона не визначає, надати їй захованого змісту, таємних і невисловлених намірів, ніж вигадувати нові вислови або вишукувати в глибині старих невідомих книжок усе, що давно перестали вживати й що втратило своє значення і стало для нас ніби мертвим словом.

А втім, французька мова — це чиста вода, яку манірні письменники ніколи не могли й ніколи не зможуть скаламутити. Кожне століття кидало у цей ясний струмок свої моди, свої вибагливі архаїзми й свої примхи, ніщо з цих марних спроб, з цих даремних зусиллів не втрималося. Природа цієї мови — бути ясною, логічною й нервовою. Вона не дає себе знесилити, затемнити чи зіпсувати.

Ті, хто творить сьогодні образи, не остерігаючись абстрактних висловів, ті, хто дає граду й дощу падати на чистоту шкла, можуть також шпурляти каміння у простоту своїх колег! Вони зможуть, певно, вразити колег, бо ті мають тіло, але ніколи не зачеплять простоти, що є безтілесна.

Гі де Мопассан

— А бодай тобі!.. — скрикнув раптом старий Ролан, що сидів нерухомо вже чверть години, втупивши очі у воду, і тільки від часу до часу легким рухом витягав з морської глибини свою вудку.

Пані Ролан, що дримала на кормі човна поруч пані Роземійї, запрошеної цього разу на риболовлю, прокинулася і повернула до чоловіка голову:

— Що там?.. Що там?.. Жероме!

Старий відказав сердито:

— Не клює зовсім. З півдня я нічого не зловив. Рибалити слід тільки з чоловіками, з жінками завжди виїжджасяш запізно.

Двоє синів його — П'єр і Жан, котрі сиділи один біля лівого, другий біля правого борту і тримали намотані на вказівні пальці вудки, — зареготалися разом, і Жан промовив:

— Ти нечемний до нашої гості, тату.

Добродій Ролан зніяковів і почав виправдуватися:

— Даруйте, пані Роземійї, таку вже я маю вдачу. Запрошую жінок, бо мені до вподоби їхнє товариство, а почуву під собою воду, — тільки й думки в мене, що про рибу.

Пані Ролан тим часом остаточно прокинулася й мрійливо дивилася на широкий обрій, на море та скелі. Вона промурмотіла:

— А проте ви наловили чимало.

Але чоловік її заперечливо похитав головою, любовно скидаючи оком у той же час на кошика, де наловлена трьома чоловіками риба ще злегка тріпотіла, тихо шарудячи липкою лускою та розчепіреними плавцями, безсила й млява, хапаючи ротом смертельне для неї повітря.

Дядько Ролан стиснув кошика між колінами, нахилив його так, що риба срібним потоком покотилася до самого краю, щоб побачити ту, котра була на дні; вона ще дужче

заворушилась у смертельному конанні, і різкий запах її, здоровий морський сморід, піднявся з повного кошикового нутра.

Старий рибалка міцно втягнув у себе цей запах, як нюхають троянди, й заявив:

— На бога! Вони зовсім свіженькі! — Та й далі:— Скількох зловив ти, докторе?

Його старший син П'єр, тридцятилітній чоловік, беззубий і безбородий, з чорними стриженими, як у магістратського урядовця, баками, відповів:

— О, дурниця! Щось чотири чи п'ять.

Батько звернувся до молодшого:

— А ти, Жане?

Жан, високий, русявий хлопець, з великою бородою, куди молодший за свого брата, посміхнувся й промимрив:

— Приблизно стільки ж, як і П'єр, чотири чи п'ять.

Вони щоразу повторювали цю брехню, що так тішила старого Ролана.

А той обмотав свою вудку на кочет від весла і, схрестивши руки, заявив:

— Більше ніколи не буду рибалити після полудня. Після десятої години вже кінець. Вона не клює, падлюка, вона спочиває на сонці.

Старий оглянув навколо себе море з виглядом задоволеного власника.

Він був колись паризький ювелір; нездержна пристрасть до човна та рибальства відірвала його від прилавка, як тільки він збив досить грошенят, щоб скромно жити на ренту.

Тоді він переїхав до Гавра, купив баркаса й зробився матросом-аматором. Обидва сини його, П'єр та Жан, залишилися у Парижі продовжувати науку й приїздили часами на вакації поділяти батьківську розвагу.

Скінчивши колеж, П'єр, старший на п'ять років од Жана, захоплювався по черзі різними професіями і, випробувавши одну по одній з півдесятка, швидко набував нехоті до кожної й зараз же кидався до нової мети.

Нарешті його спокусила медицина, і він узявся до праці з таким запалом, що за короткий час, одержавши від міністра дозвіл скласти іспити екстерном, здобув звання доктора.

Це була екзальтована, розумна, мінлива й уперта людина, схильна до утопій та філософських роздумів.

Жан остільки білявий, оскільки його брат чорнявий, остільки спокійний, оскільки той запальний, однаково добрий, як той лихопомний, — спокійно закінчив правничу науку й здобув свого ліценціатського диплома в той самий час, як П'єр дістав докторського.

Обидва нині приїхали трохи спочити в своїй родині та обидва мали намір осісти в Гаврі, якщо пощастить знайти щось підхоже.

Але якась невиразна заздрість, та спляча заздрість, що майже непомітно росте між братами чи сестрами, поки не виріє, і вибухає з нагоди одруження чи гаразду, який випадє на долю одного з них, змушували їх стерегтися один одного і підбурювали на незлостиве суперництво. Вони любили один одного, але й ревниво стежили один за одним. П'єр, якому було п'ять років, коли народився Жан, з ворожістю маленького розбещеного звірятка поглядав на друге маленьке звірятко, яке з'явилося зненацька на руках його батька й матері і яке ті так люблять та пестять.

Жан із дитинства був зразком лагідності, доброти та рівного характеру; і П'єр потрохи злостився, чуючи, як вихваляли безперестанку цього гладкого хлопця, що його лагідність він уважав за млявість, доброту — за дурість, а добродушність — за осліплення. Його батьки, люди тихі, що мріяли для своїх дітей про становище почесне й звичайне, докоряли його за вагання, ентузіазм, за невдалі спроби, за всі безсилі поривання до високих ідей, за мрії про блискучу кар'єру.

Відтоді як він виріє, йому вже не казали: «Дивись на Жана й бери приклад із нього». Але, чуючи щоразу: «Жан зробив так, Жан зробив сяк», він добре розумів значення й натяки, приховані в цих словах.

Їхня мати, дуже порядна, ощадлива, трохи сентиментальна, мало не весь вік провела при касі, проте зберегла чуйну, ніжну душу. Їй доводилось безперестанку втихомирювати невеличкі сварки, які що не день поставали між двома її дорослими синами через усякі життєві дрібниці. Одна незначна подія, проте, бентежила знедавця її душевний спокій, і вона побоювалася ускладнень. Минулої зими, коли її діти закінчували обоє навчання, вона познайомилася з сусідкою, панею Роземійї, вдовою капітана далекого плавання, що загинув у морі два роки тому. Молода вдова, зовсім молоденька, двадцяти трьох років, була кмітлива

жінка і розумілася на житті інстинктивно, як тварина на волі, немовби вже бачила, пережила, зрозуміла та зважила усі життєві можливості, обмірковуючи їх по-своєму — тверезо, вузько і досить доброзичливо; вона почала вечорами вчацати до своїх привітних сусідів, щоб випити шклянку чаю за випиванням та теревенями.

Старий Ролан, якого раз у раз під'юджувала його мореплавська манія, розпитував нову приятельку про покійного капітана, і вона говорила про нього, про його мандрівки, про його розповіді, як жінка розважлива й покірлива долі, що любить життя та поважає смерть.

Обидва сини, вернувшись додому і часто бачачи цю гарненьку удовицю у себе в хаті, почали зразу ж залицятися до неї, не так через те, що вона їм припала до серця, а швидше з суперництва.

Їхній розсудливий і практичний матері дуже кортіло, щоб одному з них поталанило, бо молодичка була заможна, але вона також дуже хотіла, щоб не зазнав жалю другий.

Пані Роземійї була білява, з блакитними очима, в короні пухнастого волосся, що розліталось при найменшому вітрі, й мала сміливий, меткий та задирилий вигляд, який зовсім не пасував до врівноваженого й твердого складу її розуму.

Вона вже ніби давала перевагу Жанові, до якого її вабила схожість їхніх характерів. Зрештою, ця перевага виявлялася лише у майже невлесних відтінках голосу й поглядів та ще в тому, що вона кілька разів послухала його порад.

Вона ніби вгадувала, що Жанова думка підсилює її власну, тоді як П'єрова — неминуче буває протилежна. Коли розмовляла про П'єрові погляди на політику, мистецтво, філософію та мораль, вона промовляла іноді: «Ваші нісенітниця». Тоді він поглядав на неї холодним зором судді, що провадить процес проти жінок, проти усіх жінок, цих мізерних істот!

До приїзду синів старий Ролан ніколи не запрошував її на риболовлю, тим більше ніколи не брав з собою жінки, бо любив виїздити до світу з капітаном Бозіром, відставним моряком далекого плавання, якого він зустрів у порту в годину припливу й щиро здружився з ним та з старим матросом Папагрі, на прізвисько Жан-Бар, що наглядає за човном.

Аж ось, якогось вечора на тому тижні, пані Роземійї, обідаючи в них, запитала: «Це, певно, дуже цікаво ловити рибу?»

Колишній ювелір, влещений у своїй пристрасті й захоплений бажанням прищеплювати її іншим, вербувати вірних, немов який священик, скрикнув:

— Хочете поїхати на рибу?

— Таж звичайно!

— Наступного вівторка?

— Гаразд, наступного вівторка.

— Чи ж здатні ви встати о п'ятій вранці?

Вона скрикнула вражено:

— О ні! Що ви?

Він був розчарований, прохолов та й зразу зневірився в її покликанні до рибальства.

А проте запитав:

— А о якій годині могли б ви виїхати?

— Ну... о дев'ятій!

— Не раніш?

— Ні, не раніш, і то вже зарано!

Старий вагався. Запевне, вони нічого не зловлять, бо як сонце починає припикати, риба вже не клює, але двоє братів заповзялися влаштувати поїздку й зараз же про все домовилися.

Отже, наступного вівторка *Перлина* закинула кітву під білими скелями Гевського рогу; там вони рибалили до полудня, потім дрімали, потім знову ловили, але нічого не ввіймали, і старий Ролан, запізно зрозумівши, що пані Роземійї любила й цінувала лише прогулянку по морю, й бачачи, як його вудки стоять нерухомі, кинув у нападі безтямної нетерплячки це енергійне «А бодай тобі», що однаково стосувалося і байдужої удовички, і невловимої риби.

Зараз він дивився на зловлену рибу, свою рибу, трясучись від радощів, мов скупій; потім, підвівши очі до неба, постеріг, що сонце сідає, і промовив:

— Гаразд, діти, чи не вертатись нам помалу?

Обидва повитягали свої вудки, поскручували їх, позастромляли у корок вичищені гачки й чекали.

Ролан підвівся і, як справжній капітан, оглянув обрій.

— Вітру вже немає,— промовив,— доведеться веслувати, хлопці!

І, простягнувши раптом руку на північ, додав:

— Гляньте, гляньте, саутгемптонський пароплав!

На рівному морі, що простягалось, мов блакитна тканина, безмежна та блискуча серед золотих і вогневих відблисків, ген-ген у зазначеному напрямкові, на рожевому небосхилі підносилася чорнувата хмарка. А з-під неї виринув корабель, що з такої відстані видавався зовсім маленьким.

На півдні виднілося ще чимало димків, прямуючи всі до Гаврського молу, що ледве визначався білою лінією, з маяком на кінці, стрімким, наче ріг.

Ролан запитав:

— Здається, сьогодні має прийти *Нормандія*?

Жан відповів:

— Так, тату.

— Дай-но мені мою підзорну трубу, я гадаю, що це вона, ононо.

Старий розсунув мідяну трубу, пристосував до ока, навів і раптом заволав, зрадівши, що вгадав:

— Так-так, це вона, я впізнав її дві труби. Погляньте-но, пані Роземійї!

Взявши трубу, вона скерувала її в далечінь, до трансатлантичного пароплава, та, запевне, не потрапила добре навести, бо не побачила нічого, крім блакиті, оточеної кольоровим колом, наче круглою веселкою, та ще якихось дивних темних плям, від чого їй паморочилося в голові.

І, вертаючи підзорну трубу, вона промовила:

— Зрештою, я ніколи не вмiла користуватися цим струментом. Це навіть сердило мого чоловіка — він годинами простоював коло вікна, спостерігаючи за кораблями.

Старий Ролан сказав з досадою:

— Це, певно, щось з вашими очима, бо моя труба досконала.

Потім він запропонував дружині:

— Хочеш подивитися?

— Ні, спасибі, наперед знаю, що не потраплю навести.

Пані Ролан, якій не можна було дати її сорока восьми років, здається, більш за всіх тішилася з цієї прогулянки й чудового вечора.

Її темно-русяве волосся ледве починало сивіти. Приємно було дивитися на неї — така спокійна, поважна, щаслива та добра здавалася вона. За словами її сина П'єра, вона вмiла цінувати гроші, що не заважало їй, проте, втішатися чарами мрій. Вона любила читати романи й вірші і ціну-

мала їх не тільки за художню вартість, але й за меланхолійні й ніжні марення, що вони будили в ній. Вірші, частенько банальні, погані, зачіпали, як вона казала, якусь ніжну струну, давали їй відчуття якогось таємного, майже здійсненого прагнення. І вона мала насолоду від цих легких хвилювань, які трохи бентежили її душу, в якій звичайно все було так упорядковане, мов у книзі рахунків.

Вона набула, після переїзду до Гавра, досить помітної огрядності, її колись дуже гнучкий та тонкий стан обважнів.

Ця морська прогулянка чарувала її. Чоловік її, хоч і не злий, поводився з нею брутально, як поводяться брутально, без пересердя та ненависті деспоти-крамарі, що для них наказувати — значить даятися. При чужих він стримувався, але вдома давав собі волю й набирал грізного вигляду, хоч сам боявся всіх. Вона, з остраху перед галасом, сценами та даремними розмовами, завжди поступалася й ніколи нічого не просила; вже здавна не насмілювалася вона просити Ролана взяти її на морську прогулянку. Отже, вона з радістю вхопилася за цей випадок й утішалася цією новою та незвичайною розвагою.

З моменту від'їзду вона віддалася вся, всім тілом і душею, цьому принадному відчуттю плавного руху по воді. Без думок, не заносячись ні в минуле, ні в майбутнє, їй видавалося, ніби серце її, як і тіло, пливе по чомусь м'якому, текучому, чарівному, що гоїдало й заколисувало.

Коли старий закомандував до повороту: «Ну, на місця й за весла!» — вона всміхнулася, поглядаючи, як її сини, її дорослі сини, скинули свої піджаки й позакачували рукави сорочок.

П'єр, що сидів ближче до жінок, взяв праве весло, а Жан—ліве, й обидва чекали наказу капітана: «Разом, вперед!» — бо він вимагав, щоб усе робилося за командою.

Разом, єдиним зусиллям, вони занурили весла, потім відкинулися назад, налягаючи з усієї сили; й між ними почалося змагання. Вранці вони вийшли в море під вітрилом, не поспішаючи, але вітер ущух, і при цій нагоді помірялися силами в братах збудилася пиха самців.

Коли вони виїздили рибалити самі з батьком, вони веслували без стерничого, бо старий Ролан рихтував вудки, наглядаючи лише за ходом баркаса й виправляючи його по рухом руки чи вигуком: «Жане, легше. А ти, П'єре, наддай». Або примовляв: «Ану, перший, ану, другий,

підмастить машину!» Той, що загавився, — налятав, занадто завзятий — зменшував свій запал, і човен вирівнювався.

Сьогодні ж вони мали демонструвати свої біцепси. П'єрові руки були волохаті, трохи худорляві, але нервові; Жанові — повні й білі, дещо рожеві, з гулями м'язів, що перекочувалися по під шкірою.

Спочатку взяв гору П'єр. Стиснувши зуби, наморщивши чоло, витягнувши ноги, вп'явшись руками у весло, він викидав його на всю довжину за кожним вимахом; і *Перлину* зносило вбік. Старий Ролан, сидячи на носі, щоб полишити цілу задню лаву для жінок, надривавсь, командуючи: «Легше — п е р ш и й, наддай — д р у г и й». П е р ш и й подвоював завзятість, а д р у г и й не в стані був пристосуватися до цього безладного веслування. Нарешті командир скомандував: «Стій!». Обидва весла разом вихопилися, і Жан, із наказу батькового, веслував кілька хвилин сам. Але з цього менту перевага перейшла на його бік; він набрався охоти, запалився, тоді як П'єр, задиханий, вичерпавши останні сили, охляв і засапався. Чотири рази поспіль перепиняв старий Ролан веслування, щоб дати змогу старшому перевести дух і вирівняти збитого з курсу баркаса. Тоді лікар, зі спітнілим чолом, із блідими щоками, принижений і розлючений, бубонів:

— Не знаю, що зо мною, щось стискає серце. Виїжджаючи, я почував себе чудово, а зараз мені мліють руки.

Жан пропонував:

— Хочеш, я веслуватиму один обома веслами?

Роздратована мати промовляла:

— Бачиш, П'єре, і навіщо доводити себе до такого стану, адже ти вже не дитина.

Він знизував плечима й знову брався за весла.

Пані Роземійї ніби нічого не бачила, нічого не розуміла й нічого не чула. Її маленька білява голівка за кожним раптовим сіпом човна дуже милим порухом відкидалася назад, від чого її пухнасте волосся розліталося на скронях.

Аж ось старий Ролан крикнув:

— Погляньте, нас наздоганяє *Принц Альберт!* — Усі озирнулися. Довгий, низький, з двома своїми похиленими назад трубами та двома округлими, наче щоки, жовтими покрішками на колесах, переповнений пасажирами та розіпнутими парасольками, посувався на всіх парах саут-гемптонський пароплав. Його швидкі, шумливі колеса

розбивали воду на піну й надавали йому сквапливого вигляду, вигляду кур'єра, що поспішає; його зовсім рівний ніс розтинав море й здіймав біля бортів два тонкі, прозорі струмені.

Коли він опинився зовсім близько коло *Перлини*, старий Ролан скинув свого капелюха, двоє жінок почали махати хустками, і з півдесятка парасольок, майнувши в повітрі, відповіли на це привітання; потому корабель поплив собі далі, лишаючи позад себе на тихій, лиснучій поверхні моря легкі брижі.

Виднілися ще й інші кораблі, також закучерявлені димом, прямуючи звідусіль до короткого білого молу, що, наче паща, ковтав їх один по одному. І рибальські баркаси, і великі вітрильники, з легкими щоглами, добре нашкіпованими на тлі неба, що їх тягли непомітні буксири, простували усі, швидко чи поволі, до цього ненажерливого страховиська, яке час од часу, ніби наївшись, викидало в чисте море іншу флотилію пакетботів, бригів, шхун і трищоглових кораблів, обтяжених переплутаним такелажем. Жваві пароплави бігли праворуч і ліворуч по пласкому череву океану, тоді як парусні велетні, кинуті катерами, що їх витягли, стояли нерухомо, одягнені цілком, від грот-марса до маленької брам-стенги, у білу чи брунатну парусину, що при заході сонця видавалася червоною.

Пані Ролан, приплющивши очі, промовила стиха:

— Боже, яке гарне море!

Пані Роземійї протягло, проте без жодного суму, зітхнувши, відповіла:

— Так, але й чимало лиха чинить інколи.

Ролан скрикнув:

— Стривайте, ось *Нормандія* заходить до порту. Яка ж величезна! — Далі, вказуючи на узбережжя, ген-ген аж до протилежного берега гирла Сени, сказав: — Воно завширшки двадцять кілометрів.

Він розповів про Вілервіль, Трувіль, Ультат, Люк, Аромань, річку Кан і Кальвадоські скелі, що роблять судноплавство небезпечним аж до Шербурга. Потім заговорив про піщані мілини на Сені, що переміщуються за кожного припливу і збивають з пантелику навіть кійбефських лоцманів, якщо вони не перевіряють щоденно фарватеру. Він нагадав, як Гавр відмежовує низову Нормандію від верхньої. Плаский берег низової Нормандії сходить до моря пасовиськами, лугами й ланами, а берег високої Норман-

дії, навпаки, стрімкий, дуже крутий, порізаний, зубчастий, величавий, і стелеться аж до Дюнкерка, немов величезний білий мур, у кожному вирізі якого ховалося село чи порт: Етрета, Фекап, Сен-Валері, Трепор, Д'єпп тощо.

Жінки зовсім не слухали його, мліючи у розкошах, зворушені видовиськом цього океану, вкритого кораблями, що бігли, наче звірі круг свого лігва; вони замовкли, трохи пригнічені цим широченним простором повітря та моря, занімілі перед цим заспокійливим і розкішним заходом сонця. Один Ролан теревенив без утаву; він був з тих, кого ніщо не бентежить. Жінки, нервовіші, самі не знаючи чому, інколи дратуються від самого згуку голосу, наче від якихось грубоців.

П'єр і Жан, заспокоївшись, веслували повільно; і *Перлина* простувала до порту, зовсім маленька поруч із величезними кораблями.

Коли вони причалили до набережжя, матрос Папагрі, що чекав на них, подав жінкам руку, допомагаючи висісти; і всі разом пішли до міста. Численна спокійна юрба, яка щодня відвідує гавань у годину припливу, верталася разом із ними.

Пані Ролан і Роземійї йшли спереду, а за ними троє чоловіків. Беручись на гору Паризькою вулицею, вони раз у раз зупинялися перед крамницями мод чи то ювелірними, щоб поглянути на капелюшка чи на якусь коштовність, і, перекинувшись думками, йшли далі.

Перед Біржовим майданом Ролан, своїм звичаєм, почав розглядати повну кораблів Комерційну пристань і прилеглі до неї інші пристані, де величезні судна бік у бік стояли в чотири чи п'ять рядів. Усі незчисленні щогли, протягом кількох кілометрів, з їхніми реями, ф'лапштоками, снастями, надавали цій затоці серед міста вигляду величезного мертвого лісу. Понад цим безлистим лісом кружляли чайки, вишукуючи на воді різну покидь, щоб мов камінь кинутися на неї; а юнга, що прикріплював блок на кінці бом-брамселя, здавалося, заліз туди дерти гнізда.

— Чи не пообідали б ви з нами без церемоній, попросту, щоб закінчити вкупі цей день? — звернулася пані Ролан до пані Роземійї.

— Та з охотою погоджуюсь, також без церемоній. Було б сумно лишитись цього вечора самотою.

П'єр, що його почала вже дошкуляти байдужість молодиці, почувши це, промимрив:

— Ну тепер від удовички не відкараскаєшся.

Вже кілька день він звав її «удовичкою». Це слово, властиво, нічого не означало, проте дратувало брата, — тон, яким П'єр вимовляв його, здавався Жанові злим та вразливим.

І троє чоловіків не промовили більше жодного слова аж до самого дому. Ролани мешкали на вулиці Прекрасної Нормандії у невеличкому триповерховому будинку. Служниця Жозефіна, дев'ятнадцятирічна дівчина, дешева сільська наймичка, яка мала досить тупий і здивований вигляд, властивий селянкам, відчинила двері, увійшла за господарями до вітальні, що містилась на першому поверсі, і сказала:

— Тут тричі заходив якийсь пан.

Старий Ролан, що розмовляв з нею тільки з риком та лайкою, залементував:

— Хто там, у біса, приходив?

Її ніколи не бентежив гучний господарів голос, і вона відповіла:

— Якийсь пан від нотаря.

— Якого нотаря?

— Та від пана Каню.

— Що ж сказав цей пан?

— Що пан Каню сам зайде увечері.

Пан Леканю був нотар і почасти приятель старого Ролана, справи якого він вів. Якщо він повідомляв про свій візит увечері, значить, трапилося щось невідкладне й важливе. Четверо Роланів переглянулися, збентежені цим повідомленням, як це буває з людьми середніх достатків при появі нотаря, що будить силу гадок про контракти, спадщину, процеси, про речі бажані чи лихі. По кількох мовчазних хвилинах старий пробубонів:

— Що ж це може означати?

Пані Роземійї засміялася:

— Побачите, це — спадщина. Я певна цього. Я приношу щастя.

Але вони не сподівалися смерті нікого з близьких, хто міг би їм щось відказати.

Пані Ролан, що чудово пам'ятала всю рідню, зараз же почала перебирати в думці всіх чоловікових і своїх кривних, згадуючи родовід та розгалуження.

Ще не скинувши навіть свого капелюшка, вона почала розпитувати:

— Скажи-но, старий (вона звала його вдома «старий», а іноді, перед сторонніми, «пане Ролан»), скажи-но, старий, чи не пригадаєш, із ким оженився Жозеф Лебрю удруге?

— Пам'ятаю, з малою Дюменіль, дочкою папірника.

— Чи були в нього діти?

— Ну, запевне, четверо чи п'ятеро принаймні.

— Ні! Значить, це не від нього.

Вона вже запалилася цією шуканиною, віддалася цьому сподіванню багатства, що валиться на них з неба. Але П'єр, що дуже любив свою матір та знав її мрійливу вдачу, боячися розчарування, досади й суму, коли новина замість доброї видасться лихою, перепинив її:

— Не захоплюйся, мамо, немає більше американських дядечків. Я думаю, справа швидше йде про якусь наречену для Жана.

Усі були здивовані цією гадкою, а Жана трохи вразило, що його брат сказав це при пані Роземійі.

— Чому ж для мене, а не для тебе швидше? Твоя гадка неслухна. Ти старший; отже, спершу про тебе й дбати. Крім того, я й не збираюся женитись.

П'єр глузував:

— Значить, ти закоханий?

Той досадливо відказав:

— Хіба конче треба бути закоханим, щоб казати, що не збираєшся ще женитись?

— А, чудово, це «поки що» все з'ясовує; ти чогось вичікуєш.

— Нехай так — вичікую, якщо тобі хочеться.

Але старий Ролан, що мовчки слухав і розмислював, знайшов раптом найправдоподібнішу відгадку.

— Тьфу, на лихо! Чого ми, дурні, морочимо собі голову? Пан Леканю, наш приятель, знає, що П'єр шукає лікарського кабінету, а Жан — адвокатського, і він знайшов де примістити одного з вас.

Це було так просто і ймовірно, що всі погодилися.

— Обід на столі, — доповіла служниця.

Усі розбрелись по своїх кімнатах, щоб вимити руки перш, ніж сісти за стіл.

За десять хвилин усі обідали в маленькій їдальні першого поверху.

Спершу всі мовчали; але через кілька хвилин Ролан знов почав дивуватися з цього візиту нотаря.

— Зрештою, чому він не написав, чого він прийде особисто; чому тричі присилав свого клерка?

— Пер уважав це за цілком природне.

— Мабуть, потрібна безпосередня відповідь; десь, певно, він має розповісти щось конфіденціальне, про що писати не годиться.

Але всі четверо були заклопотані й трохи роздратовані, що запросили сторонню особу, яка заважала вільно обговорювати справу й дійти певного вирішення.

Тільки вони вернулися до вітальні, як прийшов нотар. Ролан підвівся назустріч.

— Добридень, любий метре!

Він титулував добродія Леканю «метром», що звичайно стоїть перед ім'ям кожного нотаря.

Пані Роземії підвелася.

— Я маю йти, бо дуже втомилася.

Її не дуже пильно й затримували, і вона пішла; жоден з трьох чоловіків, що звичайно проводили її, не пішов за нею.

Пані Ролан заходилася коло нового гостя:

— Філіжанку кави, пане?

— Ні, дякую, я тільки-но з-за столу.

— Тоді шклянку чаю?

— Я не відмовляюся, але трохи пізніше, спершу поговоримо про справи.

Глибоку тишу, що залягла після цих слів, порушував тільки ритмічний хід маятника та на верхнім поверсі брязкіт посуду, що мила служниця, надто дурна навіть для підслухування під дверима,

Нотар почав:

— Чи знали ви в Парижі такого пана Марешаля, Леона Марешаля?

Пан і пані Ролан скрикнули одночасно:

— Ще б пак!

— Він був вашим другом?

Ролан заявив:

— Найкращим, пане, але завзятим парижанином; він не може кинути бульварів. Він завідувач відділу в міністерстві фінансів. З часу мого від'їзду з столиці ми з ним не бачилися. Потім ми перестали й листуватися. Ви знаєте, коли живеш далеко один від одного...

Нотар поважно промовив:

— Пан Марешаль помер!

Чоловік і жінка разом виявили скорбне здивування, удане чи щире, але завжди похопливе, з яким приймають такі новини.

Пан Леканю провадив далі:

— Мій паризький колега сповіщає мене про головну волю його заповіту, за якою він призначає вашого сина Жана, добродія Жана Ролана, своїм єдиним спадкоємцем.

Подив був такий великий, що всі стратили мову.

Пані Ролан перша, опанувавши своє хвилювання, пролепетала:

— Боже мій, бідний Леон... наш бідний друг... Боже мій... боже мій... помер!

На очах виступили сльози, мовчазні жіночі сльози, краплі скорботи, що йдуть ніби з самої душі й котяться по щоках, такі жалісні і такі чисті.

Але Ролан менше думав про сумну втрату, ніж про сповщену надію. Він не зважувався, проте, розпитати зараз же про пункти цього заповіту та про розмір спадщини; він запитав, щоб підійти до цікавого питання:

— А від чого помер нещасний Марешаль?

Пану Леканю про це нічого не було відомо.

— Одно тільки я знаю, — сказав він, — не маючи безпосередніх спадкоємців, він полишає все своє добро, двадцять тисяч франків ренти у тривідсоткових облігаціях, вашому молодшому синові, який народився й ріс на його очах і якого він уважає гідним цієї спадщини. В разі, коли добродій Жан зречеться її прийняти, спадщина цілком піде на користь безпритульних дітей.

Старий Ролан не міг уже стримати своєї радості й скрикнув:

— Хай йому! От, по щирості, прекрасна думка! Я також, коли б не було в мене дітей, запевне, сам ніколи не забув би нашого любого друга!

Нотар посміхнувся:

— Я дуже радий, що особисто сповістив вас про це. Завше приємно приносити людям гарну новину.

Він зовсім забув, що ця гарна новина — це смерть друга, кращого друга старого Ролана; та й той сам зразу ж забув про цю близькість, що тільки оце твердо її вигомосив.

Лише пані Ролан з синами заховували на обличчях сумний вираз. Вона весь час стиха плакала, витираючи очі

хусткою, яку зараз же приклала до уст, щоб приглушити голосні зітхання.

Доктор промурмотів:

— Це була чесна, дуже сердешна людина. Він чистенько брав нас із братом до себе обідати.

Жан, із блиском у широко розтулених очах, звичним рухом брався правою рукою за свою чудову русяву бороду й перебирав її аж до останньої волосинки, ніби хотів її витягти та витоншити.

Губи його кілька разів ворухнулися, щоб і собі виголосити якусь відповідну фразу, і після довгих вагань він знайшов лише таку:

— Він дуже любив мене, справді, завжди цілував мене, коли я відвідував його.

Але батьківські думки льотом літали; вони носилися круг цієї сповіщеної спадщини, ніби отриманої вже, круг цих грошей, що ніби причаїлися за дверима й ось-ось посиплються сюди зараз, завтра ж, за одним словом згоди.

Він запитав:

— Чи немає яких перепон?.. Позивань?.. Протестів?

Пан Леканю був цілком спокійний.

— Ні, мій паризький колега сповіщає, що справа зовсім певна. Бракує лише згоди пана Жана.

— Гаразд, тоді... а маєтність добре з'ясована?

— Дуже добре.

— Усі формальності проведені?

— Усі.

Раптом колишній ювелір ніби засоромився, відчув якусь інстинктивну й минущу невиразну ніяковість від свого похапливого розпитування й зазначив:

— Ви добре розумієте, що коли я негайно розпитую вас про всі ці речі, то лише для того, щоб позбавити свого сина тих прикroachів, яких він не міг би передбачити. Часто-густо буває заборгованість, заплутані справи тощо; устрянеш, бува, у безпорадні клопоти. Зрештою, це ж не я дістаю спадщину, але я турбуюся передусім про хлопця.

У сім'ї завжди називали Жана «хлопцем», хоча був він куди більший за П'єра.

Пані Ролан, ніби прокинувшись од мрій, згадавши щось далеке, сливе забуте, що вона чула колись, але зрештою не певна цього, раптом пролепетіла:

— Ви сказали, здається, що наш бідний Марешаль лишив свій маєток моєму хлопцеві Жанові?

— Так, пані.

Вона просто промовила тоді:

— Я дуже рада, бо це доводить, що він любив нас.

Ролан підвівся:

— Бажаєте ви, любий метре, щоб мій син зараз підписав свою згоду?

— Ні... ні... пане Ролане. Завтра, завтра, в моїй конторі, о другій годині, якщо для вас зручно.

— Так-так, звичайно!

Тоді підвелася й пані Ролан, посміхаючись крізь сльози, підійшла до нотаря, поклала руку на спинку його крісла і, оповивши його розчуленим зором вдячної матері, запитала:

— А шклянку чаю, пане Леканю?

— Тепер з охотою, пані, з насолодою.

Покликана служниця принесла спершу сухі тістечка в глибоких бляшанках, ті несмачні й крихкі англійські тістечка, що спечені ніби для папужачих дзьобів і запа-яні в бляшані скриньки, щоб витримати кругосвітню мандрівку. Потім вона пішла за сіренькими серветками, складеними маленькими чотирикутниками, тими чайними серветками, що ніколи не перуться в неможливих родин-нах. Утретє вона вернулася з цукерницею та шклянками; нарешті пішла гріти воду. Всі чекали на неї.

Ніхто не міг розмовляти; багато думалося, а говорити не було про що. Лише пані Ролан кинула кілька банальних фраз.

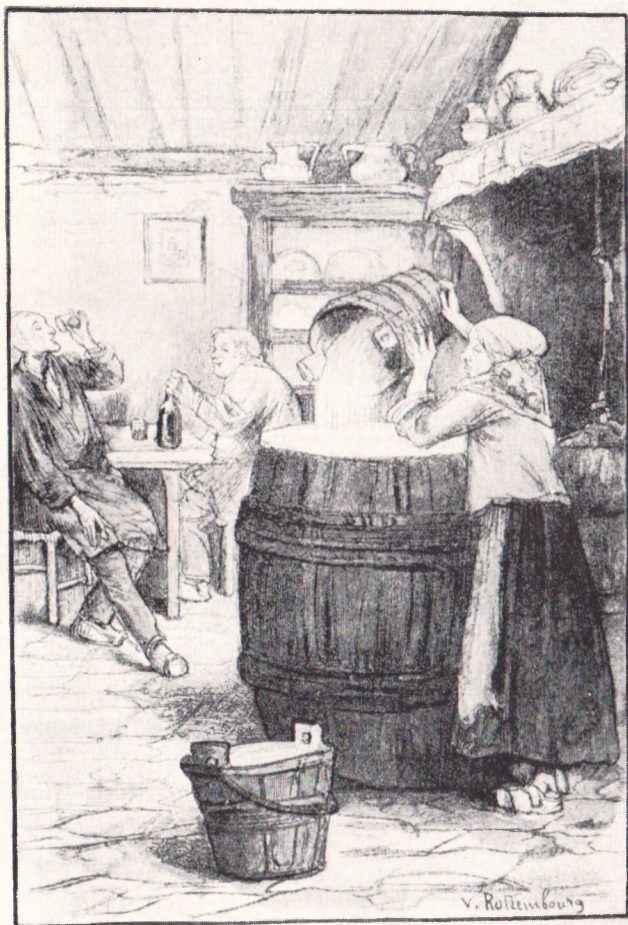
Вона розповіла про риболовлю, розхвалювала *Перлину* й пані Роземійї.

— Дуже-дуже чарівна, — погодився нотар.

Ролан, спершись крижами на мармур коминка, ніби зимою, коли горить вогонь, заклавши руки в кишені і випнувши губи, як для свистання, не знаходив собі місця, так роздирало його непереможне бажання дати вихід усій своїй радості.

Два брати, на однакових кріслах, однаково схрестивши ноги, праворуч і ліворуч одноногого круглого столика, пильно дивилися перед себе, в двох однакових позах, що відбивали різні настрої.

Нарешті чай подано. Нотар узяв шклянку, поклав цукру й випив, покришивши раніш туди коржика, надто твер-дого, щоб його гризти; потім він підвівся, потиснув чоло-вікам руки й пішов.

Продаж. Худ. В. Ротамбур

Вечір. Худ. В. Ротамбур

— Отже,— нагадав Ролан,— завтра, у вас, о другій?

— Так, завтра, о другій.

Жан не промовив ані слова.

По виході нотаря ще тривало мовчання, потім старий Ролан, ляснувши по плечах свого сина обома руками, крикнув:

— Ну, бісів удахо, чом не поцілуєш мене?

Тоді Жан посміхнувся й поцілував батька, кажучи:

— Я не знав, що це конче потрібне.

А старий уже нетямився від радощів. Він походжав, тарабанячи своїми незграбними пучками по меблях, мов по роялю, крутився на закаблуках та твердив:

— Яке щастя, яке щастя! Оце так щастя!

П'єр запитав:

— Отже ви, значить, раніш були добре знайомі з цим Марешалем?

Старий відповів:

— Туди до біса! Та він бував у нас щовечора; але ж ти повинен пам'ятати, що він у вільні дні заходив за тобою до колежа, та й випроваджував тебе часто туди по обіді. Чекай-но: саме того ранку, коли народився Жан, це ж він бігав по лікаря! Він снідав у нас, коли раптом матері зробилося зле. Ми одразу зрозуміли, в чім річ, і він кинувся бігом. Спихвату він узяв мого капелюха замість свого. Я пригадую це, бо ми потім дуже з цього сміялися. Можливо навіть, що він перед смертю згадав цю дрібницю й, не маючи жодних спадкоємців, сказав собі: «Так, я допоміг цьому хлопцеві народитися, залишу ж йому своє майно».

Пані Ролан, заглибившись у крісло, здавалося, поринула в спогади. Вона мурмотіла, ніби думала вголос:

— Ох! Це був щирий друг, такий відданий, такий вірний, рідкісна людина, як на ці часи.

Жан підвівся.

— Піду трохи прогуляюся,— сказав він.

Батько здивувався, хотів затримати його, бо вони мали ще поговорити, скласти якогось проекта, вирішити щось остаточно. Але юнак уперся, посилаючись на якесь побачення. Буде, зрештою, ще досить часу, щоб добре умовитися про все, поки введуть у посідання спадщиною.

Він пішов, йому хотілося побути на самоті, щоб розміслити про все.

За кілька хвилин і П'єр сказав, що йде, і вирушив за братом.

Зоставшись із дружиною наодинці, старий Ролан схопив її в обійми й разів із десять поцілував у кожную щоку і, відповідаючи на закид, яким вона часто докоряла його, промовив:

— Ось бачиш, люба, надаремне було мені ще сидіти в Парижі, виснажуючи себе задля дітей, замість приїхати сюди й поправляти здоров'я; достатки самі падають на нас з неба.

Вона споважніла.

— Це падає з неба для Жана, — промовила вона, — ну, а П'єр?

— П'єр! Але ж він лікар, він заробить... гроші... та й брат його щось зробить для нього.

— Ні. Він не прийме допомоги. І потім ця спадщина належить тільки Жанові! П'єр, таким чином, дуже обділений.

Старий зовсім був спантеличений:

— Тоді ми в нашому заповіті полишимо йому трохи більше.

— Ні. Це теж не цілком справедливо.

Він закричав:

— А! Ну його під три чорти! Що ж я маю робити, скажи мені, будь ласка? Ти завжди знайдеш якусь неприємність. Тобі треба затруїти мою радість. Гаразд, піду собі спати. На добраніч. А проте нам повелося, добре повелося!

І він пішов, захоплений і радий, не прохопившись жодним словом жалю про великодушного покійного друга.

Пані Ролан знов вернулася до своїх мрій при світлі чадної лампи.

II

Вийшовши з хати, П'єр попрямував на Паризьку вулицю, головну вулицю в Гаврі, освітлену, людну й гомінливу. Свіженький вітер з моря ласкаво повівав йому в лице; він посувався поволі, з тростинкою під пахвою, заклавши руки за спину.

Почував себе зле, був пригнічений, незадоволений, ніби діставши якусь-то прикру новину. Жодна виразна думка не допікала його, й він не міг і сам сказати зараз, звідки цей тягар на душі й що то за млість у тілі. Щось муляло його, але невідомо, де саме; була в ньому якась болюча місцинка, одна з тих майже непомітних виразок, що себе

й визначити не дають, але тиснуть, втомлюють, пригноблюють, дратують, якесь невідоме й легке страждання, ніби зародок смутку.

Як дійшов до Театрального майдану, його потягло на світло кав'ярні Тортоні, і він повільно наближався до її освітленого чола; та перед самим входом згадав, що зустрине там приятелів, знайомих, людей, з якими доведеться розмовляти; його поїняла нагла відраза до цього вульгарного товаришування за чаркою й келихом. Тоді, завернувши назад, пішов знову головною вулицею, що привела його до порту.

Запитував себе: «Куди б піти?» Шукав якогось місця, що йому б сподобалось, що пасувало б до його душевного стану. Та не знаходив, бо самотність його дратувала й разом із тим не хотілося нікого зустріти.

Діставшись набережної, знов завагався, потім повернув на мсл; обрав самотність.

Помітивши на хвилерізі лаву, сів, утомившись уже ходити й набувши нехоті до прогулянки, навіть не закінчивши її.

Питав себе: «Що це сьогодні зо мною?» І почав досліджувати, що за прикрість могла трапитися з ним, як допитуються в хворого, щоб знайти причину лихоманки.

Мав збудливу і в той же час розсудливу вдачу, запалювався, потім розмірковував, схвалюючи або гудячи свої поривання; але зрештою перший настрої лишався в ньому міцнішим, і людина чуття завжди горувала над людиною розуму.

Отже, дошукувався, звідки прийшла ця нервовість, ця потреба рухатися без жодних прагнень, це бажання зустріти кого, щоб обмінятися думками, а разом огида до людей, яких він міг побачити й до того, що могли б вони йому сказати.

І запитав себе: «Чи не Жанова це спадщина?»

Так, це можливо, зрештою. Коли нотар словістив цю новину, він почув, як серце його забилося трохи дужче. Звичайно, не завжди можна опанувати себе, й доводиться зазнавати хвилювань сталих і інстинктивних, змагатися з якими даремна річ.

Він глибоко замислився над фізіологією впливу, який певна подія справляє на інстинктивну істоту, створюючи в ній біг думок і почувань болісних чи радісних, суперечних тим, яких бажає, закликає, які вважає за добрі й здорові

розумна істота, що переросла себе культурою свого інтелекту.

Намагався зрозуміти душевний стан брата, що дістав у спадок величезний маєток, і завдяки йому зажити має чимало радощів давно вимріяних, та заказаних через скупість батькову, якого, проте, любив і жалів.

Підвівся й пішов на край молу. Почував себе краще, радий, що зрозумів, викрив самого себе, зірвав запону з когось іншого, схованого в нас.

«Виходить, я заздрив Жанові,— думав він.— Це справді гидко! Я зараз певен цього, бо перша думка, яка майнула в мене, була про його одруження з панею Роземійї. А проте я не люблю цієї маленької, розсудливої індички, ніби навмисне створеної, щоб викликати несмак до здорового розуму й розсудливості. Це ж заздрість даремна, безглузда заздрість задля заздрості! Треба зарадити цьому!»

Він підійшов до сигнальної щогли, що показувала рівень води у порті, й запалив сірника, щоб прочитати список кораблів, які були в морі і мали увійти за наступного припливу до порту. Чекали пароплавів з Бразилії, Ла-Плати, Чілі й Японії, двох данських бригаів, норвезьку шхуну й турецького пароплава, що дуже здивувало П'єра, так, ніби він прочитав «швейцарський пароплав»; і в якомусь химерному мареві постав перед ним величезний корабель, а на кораблі повно людей у чалмах і широких шароварах.

«Що за дурниці,— подумав він,— адже турки народ приморський».

Ступивши ще з кілька кроків, він зупинився, щоб подивитися на рейд. Праворуч, вище Сент-Адресу, два електричні маяки на Гевському мисі, подібні до двох страшелезних циклопів-близнят, дивились у море владним поглядом. Два рівнобіжних промені, що скидалися на величезні хвости комет, вийшовши з двох суміжних джерел, линули простим безмежним схилом, збігали з високого берега десь аж за край обрію. Далі, на двох молах, два інші вогні, діти цих велетнів, позначали вхід до Гаврської гавані; і ген-ген, по той бік Сени, видно було ще інші вогні, чимало інших вогнів, нерухомих чи мерехтливих, блискучих і тьмяних, вони заплющувались і розплющувались, як очі, портові очі: жовті, червоні, зелені, що доглядали темне море, вкрите кораблями, живі очі гостинного суходолу, і самим незмінним і сталим механічним блиманням своїх повік говорили: «Це я. Я — Трувіль, я — Онфлер, я — річка Понт-

Одмер». А понад усіма ними, так високо, що на такій віддалі скидався на планету, Етувільський повітряний маяк позначав шлях на Руан серед піщаних мілин гирла великої ріки.

Далі серед глибокого, безкрайого моря, темнішого за небо, тут і там, ввижалися ніби зорі. Вони миготіли в нічній імлі, маленькі, близькі чи далекі, а також білі, зелені й червоні. Майже всі були нерухомі, а проте деякі ніби пересувалися; це були вогні суден на якорі, що чекали наступного припливу, або суден, що прийшли й шукають, де кинути якір.

Саме в цей час із-за міста зійшов місяць; і він теж скидався на велетенський маяк божий, запалений серед неба, щоб указувати путь безконечній флотилії справжніх зір.

П'єр пробубонів майже вголос:

— Так, а нас за печінки бере через кілька су!

Аж раптом, зовсім близько коло нього, у широкій та чорній западині між двох молів, майнула якась довга химерна тінь. Спершись на гранітовий парапет, він помітив риболовну барку, що верталася до порту; ні людського гомону, ані вишлеску хвилі, ані хлюпу веслом не долинали до нього; вона посувалася повільно й нечутно, вітер напхав її високе, брунатне вітрило.

П'єр подумав: «Коли б можна було на ній жити; яким би, певно, був спокійним!» Потім, ступивши ще кілька кроків, угледів людину, що сиділа на краю молу.

Мрійник, закоханий, мудрець, щасливий чи засмучений? Хто ж це? Цікавий, він наблизився, щоб придивитись до постаті цього самотника, і впізнав брата.

— Як, це ти, Жане?

— Як... П'єр... Що це ти поробляєш тут?

— Я дихаю свіжим повітрям. А ти?

Жан реготнув:

— Я також дихаю свіжим повітрям.

П'єр сів поруч брата.

— Але ж справді тут гарно, га?

— О так.

З його голосу він зрозумів, що Жан нічого не бачив, і вів далі:

— Мене, коли я приходжу сюди, опановує шалене бажання поїхати, рушити на одному з цих суден на північ чи на південь. Уяви собі, що усі ці маленькі вогниці отам прибувають з усіх кінців світу, з країн величезних квіток

і прегарних дівчат, білолицих чи смуглявих, з країн колібрі, слонів, левів на волі, негрських королів, з тих країн, які здаються нам чарівними байками, нам, що не віримо більше ані в Білу кицьку, ані в Сплячу красуню. Дуже добре було б спромогтися на таку мандрівку; але це вимагає грошей, і чимало...

Він нагло замовк, згадавши, що його брат має зараз ці гроші, й, вільний від усіх турбот, вільний від щоденної праці, без пут, щасливий, радісний, може їхати, куди тільки побажає, до білявих шведок чи до чорнявих гаванок.

Потім одна з тих невірних думок, які часто навідували його, таких раптових, таких прудких, що не можна їх ні передбачити, ні стримати, ні змінити, бо вони ніби виходили з іншої душі, норовливої й непогамовної, пронизала його: «Та ба! Він надто дурний, він оженився з маленькою Роземійї, та й по всьому».

Він підвівся.

— Залишаю тебе мріяти про майбутнє; мені хочеться пройтись.— Потиснув руку братові й сказав дуже сердечним тоном: — Ну, мій братику Жане, ти тепер багатий! Дуже радий, що спіткав оце тебе самого і можу тобі сказати, який я радий, як я вітаю і як люблю тебе.

Жан, вдачі ніжної і чулої, зворушено промурмотів:

— Дякую... дякую... мій добрий П'єре, дякую.

І П'єр пішов назад повільним кроком, з тростиною під пахвою, заклавши руки за спину.

Вернувшись до міста, він знов запитав себе, що має робити, незадоволений з цієї перерваної прогулянки та з того, що зустріч із братом перешкодила йому посидіти біля моря.

Раптом йому сяйнуло: «Піду-но вип'ю шклянку лікеру в старого Маровського». І попрямував до Енгувільського кварталу.

Він познайомився з старим Маровським у Парижі, в шпиталі. Казали, що цей старий поляк був політичний утікач і брав участь у заколоті в себе на батьківщині; прибувши до Франції, він узявся до свого давнього фаху — фармацевтики. Нічого не відомо було про його минуле життя; чимало легенд ходило про нього серед студентів та практикантів, а згодом серед сусідів. Ця слава небезпечного змовника, нігіліста, царевбивці, здатного на все патріота, що лише чудом уникнув смерті, полонила відважну й палку уяву П'єра Ролана: він здружився зі старим поляком,

не доставши, зрештою, від нього жодних відомостей про його колишнє життя. І завдяки оце молодому докторові старий влаштувався у Гаврі, розраховуючи на прекрасну клієнтуру, яку забезпечить йому новий лікар.

А поки що він бідненько животів у своїй скромній аптеці, продаючи ліки дрібним буржуа й робітникам свого кварталу.

П'єр частенько відвідував його по обіді й теревенив з ним яку годину, бо любив спокійну постать та уривчасту розмову Маровського, що через довгі паузи видавалася йому глибокодумною.

Єдиний газовий ріжок горів над заставленими пляшечками прилавком. Ріжки на вітрині аптеки зовсім не горіли, через ощадність. За прилавком, сидячи на однім кріслі й поклавши простягнені ноги одну на другу, лисий стариган із великим пташиним носом, який, подовжуючи його оголене чоло, надавав йому вигляду сумного папуги, — спав глибоким сном, звисивши підборіддя на груди.

На дзенькіт дзвоника він прокинувся, підвівся і, впізнавши лікаря, пішов йому назустріч, простягаючи руки.

Його чорний сурдут, рябий від кислотних та сиропових плям, заширокий для його худого та маленького тіла, схожий був на старосвітську сутану; а говорив він з сильним польським акцентом, що надавав його кволому голосові чогось дитячого; здавалось, це белькоче якесь маля, що ледве починає розмовляти.

П'єр сів, і Маровський запитав:

— Ну, що нового, любий докторе?

— Нічого. Завжди й усюди те саме.

— Не дуже веселий вигляд у вас сьогодні.

— Це частенько трапляється зо мною.

— Ну, ну, треба скинути це з себе. Вип'єте шкляночку лікеру?

— З охотою.

— Тоді я маю вам запропонувати на пробу новий препарат. Ось уже два місяці я намагаюсь добути щось із порічок, з яких робили досі лише сироп... і ось я винайшов... я винайшов... чудовий лікер, дуже-дуже добрий.

Радісно збуджений, він підійшов до шафи, відчинив, вибрав пляшечку й приніс.

І в ході, і в усіх рухах аптекаря відчувалась якась незавершеність; він ніколи не випростовував рук, не розставляв широко ніг, не робив жодного закінченого, рішучого

жесту. Думки його ніби скидалися на його рухи; він їх намічав, провіщав, накреслював, натякав на них, але не визначав до кінця.

Найвищою метою його життя було, здається, лише виготовлення сиропів і лікерів. «Гарним сиропом чи добрим лікером можна збити собі маєток»,— казав він частенько.

Він винайшов добру сотню цукрових препаратів, та жоден з них не мав успіху. П'єр запевняв, що Маровський нагадує йому Марата.

Вони взяли дві маленькі шкляночки в тильній кімнатці й принесли на препаратійній дошці; далі двоє чоловіків почали роздивлятись плин, підносячи шклянки до газового світла.

— Який чудовий колір — наче рубін! — мовив П'єр.

— Правда?

Старече папужаче лице поляка перейнялося захватом. Лікар покуштував, посмакував, поміркував, зробив ще ковток, знов подумав і промовив:

— Дуже добре, дуже добре і цілком нове на смак; це справжній винахід, мій друже!

— А! Справді? Я дуже радий.

Тут Маровський зажадав поради, як назвати новий лікер; він хотів назвати його «порічкова наливка», чи то «виборна порічка», або «порічанка», чи «порічківка».

П'єр не ухвалив жодної з цих назв.

У старого майнула думка:

— Те, що ви сказали тільки-но,— це ж дуже влучна, дуже влучна назва: «Чудовий рубін».

Лікар заперечував і проти цієї назви, дарма що сам її знайшов, і порадив назвати просто: «порічаночка», і Маровський визнав це за прекрасне.

Потім вони замовкли й сиділи кілька хвилин, не промовивши ні слова, освітлені єдиним газовим рижком.

Нарешті П'єр, майже проти своєї волі, сказав:

— Слушайте-но, у нас сьогодні трапилася дивна річ. Один із друзів мого батька, вмираючи, одписав усе своє майно моему братові.

Аптекарь зразу ніби не зрозумів, а розваживши трохи, висловив надію, що доктор дістає половину. Коли ж П'єр з'ясував справу, він був здивований і вражений; і, щоб виявити своє незадоволення з приводу кривди свого приятеля, промовив декілька разів:

— Це справить негарне враження.

П'єр, якого знов опанувала нервовість, захотів знати, що хоче сказати Маровський цими словами. Чому це справить негарне враження? Яке негарне враження може бути через те, що його брат дістає спадщину від друга сім'ї?

Але обачливий старий не висловився ясніше.

— У таких випадках лишають обом братам порівну, я кажу вам, що це справить негарне враження.

І лікар, роздратований, пішов, вернувся до батьківської хати і ліг.

Через якийсь час він почув, як Жан тихенько ходив у суміжній кімнаті; далі він заснув, випивши дві шклянки води.

III

Другого дня доктор прокинувся, твердо вирішивши збити собі достаток.

Багато разів він приходив до такої постанови, але не спромагався її здійснити. На початку усіх його заходів у якійсь новій царині надія на швидко надбані достатки спершу підтримувала його поривання та віру в себе, але перша ж перешкода, перша невдача звертали його на новий шлях.

Потонувши в своєму ліжку серед теплих ковдр, П'єр роздумував. Скільки лікарів зробилося мільйонерами за короткий час! Досить для цього крихти спритності, бо в пору свого навчання він міг переконатись, чого варті найвидатніші професори і вважав їх за ослів. Запевне, він не гірший за них, коли не кращий. Якби поцестило лише будь-яким чином привабити елегантну й заможну гаврську кліентуру, він легко заробляв би сто тисяч франків на рік. І лікар почав старанно підраховувати певні майбутні прибутки. Ранком виходитиме й одвідуватиме своїх хворих. Беручи пересічно на день найменше десять пацієнтів, по двадцять франків кожний, він матиме принаймні сімдесят дві тисячі франків річно, навіть сімдесят п'ять, бо насправді буває більше ніж десять хворих. По обіді він прийматиме в своєму кабінеті знов пересічно десять відвідувачів, по десять франків, що дасть тридцять шість тисяч франків. Отже, разом набігає десь сто двадцять тисяч франків. Колишніх пацієнтів і друзів він відвідуватиме за десять франків і прийматиме за п'ять франків; це трохи зменшить обрахунок, але ж надолужиться консилиумами з іншими лікарями й усякими випадковими професійними прибутками.

Нема нічого легшого, як досягти цього умілою рекламою, приміром, відгуками у *Фігаро*, де зазначатиметься, що паризькі наукові кола стежать за ним, цікавляться тими дивовижними методами лікування, що їх застосовує молодий та скромний гаврський учений. І він стане заможніший за свого брата, заможніший, та славетніший, і щасливіший; бо завдячуватиме своїми достатками лише собі самому; і щедро обдарує своїх батьків, які справедливо пишатимуться його славою. Він не одружиться зовсім, не маючи охоти обтяжувати своє життя товариством жінки, єдиної та нудної, але матиме коханок серед найвродливіших пацієнток.

Він відчував таку певність успіху, що прожогом скочив з ліжка, ніби цю мить мав схопити його, і почав одягатися, збираючись піти шукати по місту підхожого помешкання.

Тоді, блукаючи вулицями, він зміркував, які незначні бувають збудники наших вчинків. Уже три тижні тому він міг би, він повинен би був ухвалити цю постанову, що нагло народилася в ньому, без жодних вагань, під впливом братової спадщини.

Він зупинявся тільки перед тими дверима, де вивішено об'яву про винаймання чи то розкішного помешкання, чи то багатого помешкання, зневажливо минаючи усі оповістки без прикметників. Він гордовито заходив, виміряв висоту стелі, занотовував у записник план помешкання, коридори, входи, та ще й заявляв, що він лікар і має чимало пацієнтів. Вимагав, щоб сходи були широкі й охайно утримувані; крім того, оселятися вище, ніж у бельетажі, він не міг.

Занотувавши сім чи вісім адрес і надряпавши пару сот довідок, вернувся додому, на чверть години запізнившись на сніданок.

З передпокою вже чути було брязкіт тарілок. Почали їсти без нього. Чому? Ніколи в них не додержували такої точності. Це образило й розсердило П'єра, бо він був трохи підозріливий. Як тільки він увійшов, Ролан звернувся до нього:

— Ану-бо, П'єре, поквапся, хай тобі! Ти ж знаєш — о другій ми йдемо до нотаря. Сьогодні не гоже гав ловити.

Доктор сів мовчки, поцілувавши матір і потиснувши руки батькові та братові, і взяв із порожньої тарелі серед столу залишену йому котлету. Вона була холодна й суха.

Мабуть, зосталася найгірша. Він подумав, що можна було поставити її до його приходу у духовку й не заморочувати собі голови настільки, щоб цілком забувати за другого, старшого сина. Розмова, перервана його приходом, точилася далі.

— Ось, що б я зробила найперше, — казала Жанові пані Ролан. — Найняла б розкішне помешкання, щоб аж в очі впадало, бувала б у світському товаристві, їздила б верхи й вибрала б одну чи дві справи, щоб виступити з ними й гарно зарекомендувати себе в суді. Намагалася б стати чимсь подібним до адвоката-аматора, що знайомство з ним усім дуже бажане. Дяка богові, зараз ти матеріально забезпечений, і коли станеш до якоїсь роботи, то лиш на те, щоб не пропало марно твоє навчання, й тому, що людина ніколи не повинна ледарювати.

Старий Ролан, обчищаючи грушку, заявив:

— До біса це все! Я на твоєму місці купив би гарне судно, катер, на вірець того, що в наших лоцманів, і мандрував би на ньому до самого Сенегалу.

П'єр у свою чергу також дав пораду. Не багатство, зрештою, надає людині цінності моральної та інтелектуальної. Для пересічних людей воно лише призводить до морального занепаду, тоді як у руках сильних людей це — могутня підойма. А втім, такі люди рідко трапляються. Якщо справді Жан видатна людина, тепер, коли він забезпечений матеріально, він зможе це виявити. Але йому доведеться у стократ більше працювати, чого він не мав би робити за інших обставин. Зараз ідеться вже не про те, щоб захищати чи обвинувачувати вдову або сироту й набивати кишеню платою за всі виграні або програні процеси, але про те, щоб зробитися вславленим юрисконсультом, світочем права.

І він додав ще наприкінці:

— Коли б мені гроші, я патрав би трупи!

Старий Ролан знизав плечима:

— Тра-ля-ля! Найрозумніше в житті — це позбутися турбот. Ми не робоча худоба, а люди. Хто народився в злиднях, той має працювати; ну й нічого не вдієш — мусить працювати; але якщо людина має ренту, то треба бути йолопом, щоб працювати понад силу.

П'єр одказав згорда:

— У нас різні погляди! Я поважаю в житті лише знання та розум, усе, що поза цим, мені огидне.

Пані Ролан завжди намагалася запобігати безперестанним сутичкам між батьком і сином; отже, вона звернула розмову на інше й стала розповідати про вбивство, що трапилося в Больбек-Нуанто минулого тижня. Всі зразу захопилися обговоренням подробиць цього злочину, перейняті жагучою цікавістю, звабливою таємницею, — адже хоч які брутальні, безчесні й огидні злочини, вони завжди дуже впливають на уяву людей, мають якісь хи- мерні гнітючі чари.

Тим часом старий Ролан раз по раз витягав свого го- динника.

— Ну, — промовив, — час рушати!

П'єр поглузував:

— Ще нема й першої години. Не варт було справді зму- шувати мене їсти холодну котлету.

— Ти підеш до нотаря? — запитала мати.

Він сухо відповів:

— Ні, навіщо? Моя присутність зовсім не потрібна.

Жан сидів мовчки, ніби його нічого не обходило. Коли розмовляли про вбивство в Больбеці, він, як юрист, висло- вив кілька думок і розгорнув кілька поглядів на злочин- ства та злочинців. Тепер він знову замовк, але блиск його очей, живі рум'яні на щоках, навіть вилискування боро- ди — все кричало про його щастя.

По відході своєї родини П'єр, zostавшись знов на самоті, взявся за вранішні розшуки помешкання. Після двох чи трьох годин ходіння вгору і вниз по сходах він знайшов, нарешті, на бульварі Франціска І щось чудове: велике по- мешкання на антресолях, з двома входами з різних вулиць; дві вітальні, зашклена галерея, де хворі, чекаючи своєї черги, гулятимуть серед квітів, і чарівна кругла їдальня з краєвидом на море.

Хотів був найняти його, але стримала ціна в три тисячі франків, бо вимагали плати вперед за перший квартал, а він не мав нічого, жодного су.

Невеличкий масток, назбираний батьком, давав ледве вісім тисяч франків ренти, і П'єр докоряв собі, що часте- нько обтяжував батьків своїм довгим ваганням у виборі кар'єри, своїми вічно марними спробами і змінами факуль- тетів. Отже, він підійшов, пообіцявши дати відповідь через два яких дні, і йому спало на думку позичити в свого бра- та, як тільки Жан дістане спадщину, грошей на перший

квартал чи навіть на півроку, що складе тисячу п'ятсот франків.

«Це справа кількох місяців,— гадав він.— Я ймовірно поверну йому навіть до кінця року. Це, зрештою, цілком просто, і він радий буде це для мене зробити».

Не було ще й четвертої години. П'єр не мав чого робити, зовсім нічого, і пішов посидіти до міського садка; довгий час сидів він на лаві без думок, втупивши очі в землю, пригнічений якоюсь втомою з нудьги.

Усі попередні дні, від часу його повороту до рідної хати, він жив так само, проте не терпів так люто від порожнечі життя та своєї бездіяльності. Як же минав йому час від ранку до вечора?

Він блукав по молу в годину припливу, вештався вулицями, тинявся по кав'ярнях, заходив до Маровського, нікав усюди. І от відразу це життя, що він його терпів досі, стало йому ненависне, нестерпне. Коли б він мав трохи грошей, то найняв би повіз і рушив би у довгу прогулянку за місто, вздовж затінених буками та в'язами канав на фермах; але він мусив рахуватися навіть з видатками на кухоль пива чи на поштову марку, і ці фантазії були для нього цілком заказані. Раптом набігло йому на думку, як це важко в тридцять років, червоніючи, випрохувати в матері час од часу луїдора, і він мурмотів, дряпаючи землю кінцем тростини:

— А, бодай тобі! Коли б мені гроші!

І думка про братову спадщину знов пронизала його, як осине жало; але він нетерпляче прогнав її, боячись знову зазнати задрощів.

Навколо нього діти бавилися в куряві на доріжках. Біляві, з довгим волоссям, вони поважно, з пильною увагою споруджували маленькі піщані гори, щоб зараз же потоптати їх ногами.

Для П'єра видався один з тих похмурих днів, коли людина заглядає у всі закутки душі й перетрушує усі її згортки.

«Наші діла нагадують працю отих карапузів»,— подумав він. Потім запитав себе, чи не найрозумніше в житті — породити двоє чи троє отаких маленьких безтурботних створінь і з утіхою та цікавістю стежити, як вони ростуть. І бажання одружитися заворушилося в ньому. Позбувшись самотності, почуваш себе не таким загубленим. У годину збентеження та заколоту чувш принаймні, як

хтось рухається коло тебе, а можливість говорити жінці «ти», коли страждаєш, складає теж не малу річ.

Він почав думати про жінок.

Знав він їх дуже небагато, маючи в Латинському кварталі лише скороминуці зв'язки, що вривалися, коли проїдалися гроші за місяць, і відновлялися чи заміщалися новими наступного місяця. А проте повинні ж існувати створіння добрі, ніжні й лагідні. Хіба ж не була його мати душею й серцем родинного вогнища? Як би хотілося йому знайти жінку, справжню жінку!

Він раптом підвівся, вирішивши відвідати пані Роземійї.

Потім пагло знову сів. Не подобається йому ця пані! Чому? В неї занадто тієї вульгарної та міщанської розсудливості; а до того ще, здається, вона воліє Жана. Він не признавався по щирості сам перед собою, що ця перевага в значній мірі впливала на низьку оцінку вдовиного розуму, бо хоч він і любив свого брата, але не міг не вважати його за людину пересічну, а себе — за вищу.

А втім, не можна ж було лишатися тут до ночі, і він, як напередодні увечері, боязко занитував себе: «Що маю робити?»

Відчув раптом в душі потребу якоїсь ніжності, щоб його приголубили, втішили. Втішили, але ж у чім? Не міг би того висловити, але перебував у тому стані зволості та втоми, коли жіноча присутність, жіноча ніжність, дотик руки, шелестіння сукні, лагідний погляд карих чи синіх очей здаються конче й негайно потрібні нашому серцеві.

І йому спала на гадку маленька служниця з пивнички, що в неї він провів якось вечір і відвідував потім її час од часу.

Тож підвівся знову, щоб піти випити з цією дівчиною кухоль пива. Що скаже він їй? Що скаже вона йому? Безперечно — нічого. Дарма! Кілька хвилин він подержить її руку. Він ніби припав їй до серця. Чому б справді не зустрічатися частіше?

Коли він прийшов, вона куняла на стільці в майже порожній пивниці. Троє пияків смалили свої люльки, поклавши лікті на дубові столи, касирка читала роман, а сам господар, скинувши піджака, міцно спав, простягшись на лаві.

Помітивши його, дівчина хутко підвелася й пішла назустріч:

— Добридень, як ся маєте?

— Нічого, а ти?
— Я? Чудово. Чого так рідко заходите?
— Так, мені бракує часу. Ти ж знаєш, я лікар.
— Справді? Ви мені ніколи не казали цього. Коли б я знала, то порадилась би з вами, бо слабувала минулого тижня. Що подати вам?

— Кухоль пива, а тобі?
— Мені також кухня пива, якщо ти частуєш мене.

І вона почала говорити йому ти, ніби цією пропозицією вишити він дав на це німу згоду. І от, сівши одне проти одного, вони почали розмовляти. Час од часу вона брала його за руку з легковажним панібратством, властивим дівчатам, які торгують своїми нестощами, і, поглядаючи на нього принадливим зором, промовила:

— Чому не приходиш частіше? Ти мені дуже подобаєшся, любенький.

Але він набув уже несмаку до неї, вона видавалася йому тупою, вульгарною, від неї повівало простацтвом. «Жінки, — говорив він собі, — повинні являться нам у мріях або в ореолі пишноти, яка поетизує їхню вульгарність».

Вона запитала:

— Ти проходив якось уранці з русявим довгобородим красунем, це твій брат?

— Так, це мій брат.

— Дуже вродливий хлопець.

— Ти вважаєш?

— Ще б пак! І до того він має вигляд розкошолоуба.

Яка химерна потреба пхнула його розповісти раптом цій служниці з пивнички про Жанову спадщину? Чого ця думка, яку він на самоті гнав від себе, відштовхував, боячися збентеження, що вона вносить в його душу, чому вона в цю хвилину сплила йому на уста й чому він дав їй вискочити, ніби мав потребу знов спорожнити перед кимось своє переповнене скорботою серце?

Заклавши ногу за ногу, він промовив:

— Ну, моєму братові пощастило; він дістав у спадок — двадцять тисяч ф'ранків ренти.

Вона вилушила на нього жаднучі блакитні очі:

— О! А хто це полишив йому — бабуся чи, може, тітка?

— Ні, давній друг моїх батьків.

— Тільки друг? Річ неможлива! І нічого не залишив тобі?

— Ні. Я знав його дуже мало.

Вона подумала кілька хвилин, потім, з лукавою усмішкою на устах, промовила:

— Ну-ну! Щасливий же він, що має таких друзів! Нема нічого дивного, що він так мало скидається на тебе!

Не усвідомлюючи сам за що, йому закортіло дати їй лягаса, і, зціпивши зуби, він запитав:

— Що хочеш ти цим сказати?

Вона вдала придуркувату та наївну й відказала:

— Я? Нічого. Хотіла сказати лише, що він щасливіший за тебе.

Він кинув на стіл двадцять су і пішов геть.

Тепер він твердив цю фразу: «Нема нічого дивного, що він так мало скидається на тебе».

Що думала вона, що розуміла під цими словами? Справді, в них було щось глузливе, зле, ганебне. Так, ця дівчина вважала Жана за Марешалевого сина.

Його так схвилювала підозра, закинута його матері, що він зупинився, шукаючи очима, де б йому сісти.

Друга кав'ярня була насупроти його, він увійшов, сів на стілець і промовив хлопцеві, що підійшов до нього: «Кухоль пива!»

Він чув, як билосся його серце; дрижаки бігали поза шкірою. І нагло спали на думку слова Маровського напередодні: «Це справить погане враження». Чи мав він ту саму гадку, ту саму підозру, що й ця от пльондра?

Звісивши голову над кухлем, він дивився, як тоне біла піна, і питав себе: «Чи ж можна вірити, щоб сталося таке?»

Докази, що породила в думках ця ненависна підозра, видавалися зараз один по однім ясні, очевидні й дразливі. Якщо старий парубок без спадкоємців полишає своє майно обом дітям свого друга, — нема нічого простішого й натуральнішого; але коли все цілком дістає одна дитина, то люди, зрозуміло, дивуватимуться, шептатимуть і почнуть лукаво посміхатися. Як це він сам не догадався, чому не відчув цього батько, як його мати не збагнула цього? Ні, вони надто вщасливлені цими несподіваними грішми, щоб у них зродилася ця гадка. Та, зрештою, як могли ці чесні люди убачити таку ганьбу?

Але люди, — сусіда, крамар, постачальник, — усі, хто знає їх, хіба ж не переказуватимуть вони цю мерзотну плітку, не будуть глузувати, тішитися, кпоти з його батька та зневажати його матір?

І зауваження дівчини з пивниці про те, що Жан білявий, а він чорнявий, що вони не схожі ні лицем, ні ходом, ні поставою, ні вдачею, тепер зразу впаде всім у вічі. Коли доведеться комусь говорити про одного з Роланових синів, питатимуть: «Про якого мовиться, про справжнього чи нагуляного?»

Він устав, вирішивши попередити свого брата, застерегти проти жахливої небезпеки, що загрожує честі їхньої матері. Але ж чим допоможе Жан? Найпростіше, безперечно, було б зректися спадщини, нехай вона дістанеться бідноті, і з'ясувати друзям та знайомим, які знають про це, що заповіт мав неприйнятні пакти та умови, що Жан властиво став би не спадкоємцем, а лише виконавцем дувниці.

Коло самого батьківського дому він зміркував, що треба побачитися з братом віч-на-віч, щоб не розмовляти про такі речі при батьках.

З порога вже почув він гучний гомін голосів та регіт у залі; а ввійшовши, побачив пані Роземійї та капітана Бозіра, яких привів його батько й залишив обідати, щоб відсвяткувати радісну новину.

Для апетиту подано було вермуту та абсенту, і зразу ж усі набрали доброго гумору. Капітан Бозір, маленький чоловічок, що став зовсім округлий через вічне кружляння по морю, всі думки якого теж видавалися округлі, мов побережна галька, реготався на все горло і був переконаний, що життя чудове і що в ньому треба ловити все.

Він чаркувався з старим Роланом, а Жан знову наливав повні шклянки обом жінкам.

Пані Роземійї відмовлялася; тоді капітан Бозір, що знайомий був з небіжчиком, її чоловіком, скрикнув:

— Годі-бо вам, пані, «bis heresita placent», — що по-простому означає: «Другий келих вермуту ніколи не зашкодить». Я, бачите, відтоді, як покинув палубу, щодня перед обідом заживаю дві чи три чарки цієї штучної бічної хитавиці! До цього, після кави, додаю ще келих кілевої хитавиці, що на вечір складає ціле бурхливе море. Проте я ніколи не доходжу до шторму, ні-ні, боюся аварій.

Ролан, мореплавну манію якого тішив старий моряк далекого плавання, сміявся від щирого серця з почервонілим уже лицем та тьмяними од абсенту очима. Він мав величезне черево крамаря, саме лише черево, яке поглинуло,

здавалося, решту тіла, товсте, оспале черево, як у людей, що вічно сидять і зовсім не мають ні стегон, ні грудей, ні рук, ні шиї, бо сидіння на стільці зібрало до одного місця усеньке їхнє тіло.

Бозір, навпаки, хоча й низенький та товстий, був наче вилитий і пружкий, мов опука.

Пані Ролан ще не вихилила й першого келиха і, рожева од щастя, блискучими очима милувалася на свого сина Жана.

Зараз він не стримував своєї радості. Справу закінчено, справу підписано, — він мав двадцять тисяч ф'ранків ренти. Від того, як він сміявся, як дзвенів гучніше його голос, від того, як він поглядав на людей, від його вільних невимушених рухів, від його споважності, повівало тією самовпевненістю, яку дають гроші.

Коли запросили до столу і старий Ролан хотів був подати руку пані Роземійї, його жінка заперечила:

— Ні-ні, старий, сьогодні все Жанові!

На столі усе променіло незвичайним блиском: перед накрыттям для Жана, що сидів сьогодні на батьківському місці, височів величезний, перев'язаний шовковою стрічкою букет, справжній урочистий букет, наче оздоблена прапорами баня, серед чотирьох тарілок; на одній з них підносилося піраміда чудових персиків, на другій — велетенський торт, начинений збитими вершками і оздоблений дзвониками з топленого цукру, цілий собор із бісквіту, на третій — клаптики ананасу в прозорому сиропі і на четвертій — нечувана розкіш — чорний виноград, привезений з теплих країв.

— Хай йому біс! — промовив П'єр, сідаючи. — Ми святкуємо коронування Жана Багатиря.

Після супу пили мадеру; всі вже теревенили воднораз. Бозір оповідав про обід, на якому він був у Сан-Домінго в одного генерала-негра. Старий Ролан слухав, намагаючись раз у раз уставити і своє слово про інший обід, що давав один із його друзів у Медоні, після чого усі гості півмісяця слабували. Пані Роземійї, Жан і його мати склали план екскурсії і сніданку в Сен-Жуєні, вже наперед смакуючи безконечну втіху, і П'єр шкодував, що не пообідав сам десь у корчомці на березі моря, щоб уникнути цього галасу, реготу і цієї радості, що його нервували.

Він міркував про те, як приступити зараз до справи, як висловити братові свої побоювання і змусити його зрестися цього маєтку, вже прийнятого, що вже належав йому і так його радував. Це, певно, буде боляче для нього, але так треба зробити, — честь їхньої матері була під загрозою.

Поява величезного морського судака заохотила Ролана до розповіді про рибу. Бозір розказував дивовижні речі про Габон, Святу Марію на Мадагаскарі й особливо про побережжя Китаю та Японії, де риби мають однаково химерний вигляд, як і тубільні мешканці. Він став змальовувати цих риб, їхні великі золотаві очі, блакитні та червоні черевця, їхні чудні плавці, подібні до вахлярів, їхні хвости, вирізані півмісяцем, він так утішно розводився про все, що, слухаючи його, всі реготалися до сліз.

Тільки П'єр, здавалося, не йняв йому віри і бубонів:

— Правду кажуть люди, що нормандці — це ті самі гасконці, тільки північні.

Після риби подали листований пиріг, потім — смажене курча, салату, зелену квасолу і паштет із пітів'євських жайворонків. Служниця пані Роземійї допомагала услугувати біля столу; веселість зростала з кожним випитим келихом вина. Як тільки ляснув корок першої пляшки шампанського, старий Ролан, дуже розпалений, клацнув язиком, відтворюючи той звук, і заявив:

— Мені це більше до вподоби, ніж постріл із пістоля.

П'єр, який щораз більше дратувався, промовив глузливо:

— А проте це, мабуть, небезпечніше для тебе.

Ролан, що налаштувався був випити, поставив свого повного келиха на стіл і запитав:

— Чому ж це?

Вже давненько він почав парікати на своє здоров'я, на знемогу, запамороку, на якесь стале й нез'ясоване слабування. Доктор промовив:

— Тому, що пістольна куля може пролетіти повз тебе, тоді як келих вина несамохіть влучить у шлунок.

— Ну, та й що?

— А те, що спалить тобі шлунок, розвередить нервову систему, обтяжить кровообіг і приведе до апоплексії, яка загрожує усім людям твоєї вдачі.

Сп'яніння колишнього ювеліра, що все зростало, розвіялося, наче дим од вітру, і він схвильованим і пильним зором глянув на сина, намагаючись зрозуміти, чи не жартує той.

Але Бозір загаласував:

— А! Ці кляті лікарі завжди однакові: не їжте, не пийте, не кохайте і не танцюйте! Від цього буде вавонька вашому слабенькому здоров'ю. Так ось вам — я все це робив, пане, в усіх країнах світу, всюди, де міг і скільки міг, а проте анітрохи це не пошкодило мені.

П'єр відповів ущипливо:

— По-перше, ви, капітане, куди здоровіші за мого батька; а потім усі марнотратці життя говорять, як і ви, поки не настане день, коли... він не зможе вже сказати назавтра обачному лікареві: «Ви мали рацію, докторе». Коли я бачу, як мій тато поводить ся так, що найбільше шкодить і найбільше небезпечно для нього, цілком природно, що я його застерігаю. З мене був би поганий син, коли б я поведився інакше.

Пані Ролан із серцем запитала:

— Слухай-но, П'єре, що ти кажеш? Один раз не може йому зашкодити. Подумай, який це урочистий день для нього, для нас. Ти труїш його радість і всім нам завдаєш жалю. Не гаразд чиниш ти!

Він промимрив, низавши плечима:

— Хай робить, як хоче, я попередив його.

Але старий Ролан більше не пив. Він поглядав на свій келих, ущерть налитий чистим і прозорим вином, легка, п'янка душа якого відлітала маленькими бульками, що йшли з дна; піднімаючись, вони, моторні й прудкі, зникали на поверхні; недовірливо поглядав на нього, мов лис, що знайшов здохлу курку, та чує нюхом пастку.

Він запитав, вагаючись:

— То ти гадаєш, це мені дуже зашкодить?

П'єрові стало соромно, він докоряв себе, що через свій поганий гумор завдає жалю іншим.

— Ні, пий, один раз можна, але не треба зловживати і звикати до цього.

Тоді старий Ролан узяв свій келих, проте не наважуючись ще піднести його до уст. Він поглядав на нього скорботно, пожадливо і боязко; потім понюхав, покуштував і почав смакуючи пити маленькими ковтками, з серцем, сповненим нудьги, кволості та ласування, а потім — і жалю, коли висмоктав усе до краплі.

Зненацька П'єр змирнувся очима з панею Роземійї; її ясні, блакитні очі дивились на нього проникливо і твердо. І він відчув, зрозумів, розгадав відверту думку, що ожив-

ляла цей погляд, роздратовану думку цієї маленької жінки з простою і прямою душею, бо цей погляд промовляв: «Ти заздриш, так. Це ганьба!»

Він похнюпив голову і взявся до їжі.

Йому не хотілось їсти, і все було йому не до смаку. Його поривало бажання втекти, бажання позбутися товариства цих людей, не чути більше їхніх балачок, жартів та сміху.

Тим часом старий Ролан, якому вино знов запаморочило голову, забув уже поради свого сина та ласкаво поглядав скоса на майже повну пляшку шампанського, що стояла коло його накриття. Він не смів торкнутися до неї, боячись нової нагани, і добирав способу будь-яким викрутом чи хитрощами заволодіти нею, уникнувши П'єрового зауваження.

Він надумав найпростішу витівку: взяв недбало пляшку, держачи її за дно, простягнув через стіл руку, щоб перше налити докторів порожній келих, потім узявся наливати усім келихи й, дійшовши до свого, голосно заговорив і налив трохи й собі; можна було подумати, що це ненароком. Зрештою, ніхто не звернув на це уваги.

П'єр, не помічаючи сам цього, пив чимало. Знервований і роздратований, раз у раз несвідомим рухом підносив він до уст високий кришталевий келих, де в живодайному, прозорому плинні виднілися грайливі бульки. Пив дуже повільно, щоб почувати легке солодкувате поколювання газових випарів на язичку.

Приємне тепло поволі розлилося в його тілі. Від шлунка, що наче палав, воно перекидалося на груди, опановувало всі члени, розходилося по всьому тілу, ніби тепла і благодатна хвиля, що несе з собою радість. Він почував себе краще, нетерплячість та незадоволення минали, і намір розмовляти з братом цього вечора майже схитнувся, не тому, що він передумав, а щоб не порушити цієї блаженної млості.

Бозір підвівся, щоб проголосити тост.

Вклонившись навколо, він почав:

— Ласкаві пані й шановні панове, ми зібралися тут, аби врочисто вшанувати щасливу пригоду, що впала на одного з наших друзів. Кажали колись, ніби доля сліпа, я гадаю, що вона просто була короткозора та пустотлива, а нині купила чудового морського бінокля, який дав їй

змогу побачити в Гаврському порті сина нашого молодецького товариша Ролана, капітана *Перлини*.

Голосне «браво» вихопилося з уст, підсилене лясканням у долоні, і старий Ролан підвівся, щоб відповісти.

Відкашлявшись, бо йому щось заклало в горлі і язик трохи обважнів, він залопотав:

— Дякую, капітане, дякую за себе і за мого сина. Ніколи не забуду вашої щирості в цю годину. П'ю за здійснення ваших побажань.

Очі й ніс заливали сльози, і він знову сів, бо далі забракло слів.

Сміючись Жан і собі взяв слово.

— Це мій обов'язок, — промовив він, — скласти подяку нашим незмінним, любим друзям (він поглянув на пані Роземійї), які дають мені сьогодні такий зворушливий доказ їхньої приязні. Але не лише одними словами я можу засвідчити їм свою вдячність. Я ладний довести це завтра, в кожную хвилину свого життя, завжди, бо наша приязнь не мине ніколи.

Його мати, вкрай розчулена, мурмотіла:

— Дуже добре, дитино моя.

Але Бозір заволав:

— Ну, пані Роземійї, скажіть щось від імені прекрасного роду.

Вона підняла келих і ніжним голосом, з легким відтінком суму, промовила:

— Я п'ю за світлу пам'ять пана Марешаля.

Кілька хвилин панувала тиша, пристойна здержливість, мов після молитви, потім Бозір, що завжди мав напоготові комплімента, зауважив:

— Тільки жінки здатні на таку чуйність. — Потім звернувся до старого Ролана: — А хто, властиво, був цей Марешаль? Ви, певно, були дуже близькі з ним?

Старий, розчулений хмелем, почав плакати і промовив хлипаючи:

— Брат... знаєте... один з тих, що більше нема таких... ми були нерозлучні... щодня він обідав у нас... водив нас за це у свята до театру... я можу сказати лише, що... що... що... Друг, справжній... справжній... правда ж, Луїзо?

Його дружина відповіла просто:

— Так, це був вірний друг.

П'єр поглядав на батька й матір, але коли заговорили про щось інше, знов почав пити.

Про кінець цього вечора в нього не лишилося жодних спогадів. Пили каву, дудлили лікери і багато реготалися та жартували. Потім він ліг спати десь опівночі з тривогою на душі й обважнілою головою і, мов убитий, спав до дев'ятої години ранку.

IV

Цей сон після шампанського та шартрезу, мабуть, втихомирив його і заспокоїв, бо він прокинувся в дуже доброзичливому настрої. Оцінював, зважував і підсумовував, одягаючися, свої передоднішні хвилювання, намагаючись відзначити, як найясніше й найдосконаліше, їхні дійсні потайні причини, причини особисті і причини зовнішні.

Можливо, дівчині з пивнички справді спала погана думка, справжня думка повії, коли вона почула, що один із Роланових синів дістає спадщину від чужої людини; але ж хіба ці хвойди не схильні завше без будь-яких підстав підозрювати всіх порядних жінок? Хіба ми не чуємо, як вони зневажають, знеславляють, наклепують на жінок, що здаються всім бездоганними, щоразу, як іде мова про них? Щоразу, як згадаєш при них про будь-яку неприступну жінку, вони гніваються, наче їх вразили, і галасують: «Ат, скажу тобі, знаємо ми твоїх заміжніх жінок, добре знаємо! Вони мають більше коханців, ніж ми, тільки криються, бо вони лицемірки. Так, запевняю тебе!»

У кожному іншому разі він напевно не зрозумів би; ба, навіть і не припустив би можливості таких наклепів на свою бідну матір, таку добру, таку просту, таку шляхетну. Але душа його була збентежена, в ній шумували заздрощі. Його хворобливо роздратована уява, проти його волі, підхоплювала, так би мовити, все те, що могло пошкодити його братові, а може, й накидала навіть цій продавачці пива мерзотні наміри, яких в неї зовсім не було. Можливо, лише його уява, неспідвладна йому, раз у раз виходила з-під його волі, ця вільна, зухвала, відважна й лукава уява заносилася у безмежний всесвіт думок і вряди-годи приносила звідки щось ганебне, сороміцьке й ховала в ньому, на дні душі, в її найтаємніших складках, наче крадені речі; можливо, лише його уява створила, вигадала це жахливе підозріння. Запевне, його серце, його власне серце ховало від нього якісь таємниці; чи не знайшло це вражене серце в цьому мерзотному підозрінні способу позбавити

брата спадщини, що викликала його заздрість? Він зараз сам себе був непевний і придивлявся до всіх своїх таємничих думок, як побожні люди до свого сумління.

Відома річ, пані Роземійї, хоч розум її був обмежений, мала такт, нюх і тонку жіночу проникливість. А проте не спала їй ця думка, бо вона із справжньою простотою пила за святу пам'ять небіжчика Марешаля. Вона ніколи не зробила б цього, коли б найменше підозріння зародилося в неї. Зараз він не мав більше жодних сумнівів, його мимовільне пересердя на брата за спадщину, що йому дісталася, а також, безперечно, його побожна любов до матері збудили докори сумління, докори благочестиві й гідні поваги, але прибільшені.

Дійшовши цього висновку, він почув удоволення, як це буває, коли зробиш щось добре, і вирішив ласкаво поводитися з усіма, починаючи з батька, хоча той своїми примхами, недоумкуватими твердженнями, вульгарними поглядами і безперечною обмеженістю драгував його безперестанку.

Він не запізнився ані на хвилину до сніданку і розважав уся родину своїми дотепами та добрим гумором.

Захоплена мати сказала йому:

— Мій П'єрику, ти не уявляєш собі, який ти втішний та дотепний, коли схочеш.

І він теревенив, грав словами, смішив усіх, дотепно передражнюючи їхніх друзів. За об'єкта був йому Бозір і почасти пані Роземійї, яку він зачіпав дуже обережно і не дуже зле. І він думав, поглядаючи на свого брата: «Та захищай же її, бевзню; хоча ти й багатий, але я завжди, коли тільки схочу, могу перемогти тебе».

За кавою він запитав батька:

— Ти виходиш сьогодні на *Перліні*?

— Ні, хлопче.

— То я можу взяти її і захопити з собою Жан-Бара?

— Звичайно, на скільки захочеш.

Він купив гарну сигару у першій-ліпшій тютюновій крамниці і веселим кроком спустився до порту.

Поглянувши на прозоре, чисте, ясно-блакитне небо, відсвіжене та вимите морським вітром.

Матрос Папагрі, прозваний Жан-Баром, спав на дні човна, що повинен був мати його наготові щодня до півдня, якщо не виїздили рибалити ранком.

— Рушаймо вдвох, хазяїне! — гукнув П'єр.

Він зійшов залізними сходами з набережної до баркаса.

— Звідки вітер? — запитав він.

— Весь час східний, пане П'єре. У чистому морі матимемо свіженький вітерець.

— Гаразд, старий, — рушаймо!

Вони встановили фок, підняли кітву, і звільнений човен почав посуватися поволі здовж молу спокійною водою порту. Легкий подих повітря, повіваючи з вулиць міста, торкався верху вітрил майже нечутно, і *Перлина* ніби жила власним життям, життям судна, яке посуває захована в ньому таємнича сила. П'єр узявся за стерно і, з сигарою в зубах, простягнувши ноги на лаву, приплющивши очі під сліпучим промінням сонця, дивився, як повз нього пропливали величезні просмолені колоди хвилеріза.

Коли вони вийшли у чисте море, порівнявшись із північним краєм молу, свіжий вітер пестливим холодком війнув докторові в лице й на руки, глибоко наповнив його груди, напружив брунатне вітрило, похилив *Перлину* і погнав її жвавіше.

Раптом Жан-Бар розпустив клівера, і його випнутий вітром трикутник став подібний до крила, потім двома кроками скочив на корму, щоб звільнити гіклісель, закріплений коло своєї щогли.

Тоді, за бортом баркаса, що нагло ліг набік і йшов зараз повним ходом, знявся нижній та жвавий дзюркіт пінявих струменів води.

Ніс різав море, наче леміш якогось химерного плуга, і піднята хвиля, рухлива, біла од піни, закруглялася та падала, ніби відкраяна плугом скиба землі.

При кожній стрічній хвилі — вони були короткі й невпинні — удар струшував *Перлину* од клівера до стерна, що тремтіло в П'єровій руці, і коли вітер хвилюнками дужчав, хвилі підступали до бортів, ніби збиралися наринутися на баркас. Ліверпульський пароплав-вугляр стояв на якорі, чекаючи припливу; вони обійшли його з корми, потім, одно по однім, відвідали усі судна на рейді, а тоді відійшли ще далі, щоб помилуватись на побережний краєвид.

Цілі три години П'єр, спокійний, безтурботний та вдоволений, блукав по хвилястій воді, керуючи, мов прудким та слухняним крилатим звіром, цією спорудою з дерева та парусини, що поверталася туди й сюди з його бажання, під тиском його пальців.

Він марив, як буває марять верхи на коні чи на палубі пароплава, думаючи про своє прийдешнє, про своє чудове прийдешнє, про те, як добре й розумно він улаштує своє життя. Завтра ж він попросить свого брата позичити йому на три місяці півтори тисячі ф'ранків, щоб зараз же оселитися в пишному помешканні на бульварі Франціска І.

Раптом матрос промовив:

— Насувається туман, пане П'єре, треба вертатись.

Підвівши очі, він угледів на півночі сіру тїнь, низьку й легку, що затопила небо, і відкрила море, і мчала до них, як падає з високості хмара.

Він змінив курс і попрямував до молу, його підганяв ходовий вітер і слідом за ним котився прудкий туман. Коли туман наздогнав *Перлину*, обгорнувши її своєю безбарвною запоною, холодні дрижаки пойняли П'єра, і запах диму та цвілі, химерний запах морських туманів, змусив його зціпити рота, щоб не куштувати цієї вогкої, холодної імли. Коли баркас став на своє звичайне місце в гавані, все місто уже відкрилося цією дрібною парою, що, не падаючи, мочила, наче дощ і, як річка, розливалася по вулицях та будинках.

П'єр, поморозивши ноги й руки, хутенько вернувся до хати й кинувся у ліжко, щоб подрімати перед обідом.

Коли він увійшов до їдальні, мати його говорила Жанові:

— Галерея буде чудова. Ми там поставимо квіти. От побачиш. Я беру на себе догляд за ними. Коли в тебе сходитимуться гості, то при вечірньому світлі тут буде чарівно.

— Про що йде мова?— запитав П'єр.

— Про чудове помешкання, що я найняла твоєму братові. Справжня знахідка,— антресолі з ходом на дві вулиці; дві зали, зашклена галерея і маленька округла їдальня; досить чепурне для нежонатого хлопця помешкання.

П'єр зблід. Гнів стиснув йому серце.

— А де це?— запитав.

— На бульварі Франціска І.

Не було жодного сумніву, і він сів, такий роздратований, що його поривало крикнути: «Це, нарешті, вже занадто! Все тільки йому!»

Запалена захватом мати говорила далі:

— Уяви собі, що все це за дві тисячі вісімсот ф'ранків. Вони просили три тисячі, але я виторгувала двісті ф'ранків знижки з умовою, що укладу угоду на три, шість чи на

дев'ять років. Це саме те, що потрібно твоєму братові. Для адвокатської кар'єри досить мати елегантне помешкання. Це принадажує клієнтів, спокушає їх, імponує їм і дає зрозуміти, що людині в такому помешканні треба добре платити за пораду.

Вона замовкла на кілька хвилин, та й знов почала:

— Треба знайти щось подібне і для тебе, П'єре, звичайно, скромніше, бо ти нічого не маєш, але, проте, щось пристойне. Запевняю, це тобі дуже допоможе.

П'єр промовив згорда:

— О, я здобуду все працею та знанням.

Мати обстоювала своє:

— Так, але все-таки гарне помешкання, що не кажи, а тобі дуже допоможе.

Серед обіду він запитав зненацька:

— Як ви познайомилися з цим Марешалем?

Старий Ролан підвів голову і почав згадувати:

— Чекай-но, зразу не згадаю. Давненько було це. Ага, пригадав! Твоя мати познайомилася з ним у крамниці, чи так, Луїзо? Він прийшов щось замовити, далі почав вчащати. Він був спершу нашим клієнтом, а потім — другом.

П'єр, наштрикуючи квасолію на виделку, мов на рожен, допитувався:

— А коли саме сталося це знайомство?

Ролан знов почав пригадувати, але, не згадавши нічого, удався до пам'яті своєї дружини:

— Якого року, скажи-но, Луїзо? Ти повинна пам'ятати, бо в тебе чудова пам'ять. Чекай, це було року... року п'ятдесят п'ятого чи п'ятдесят шостого? Та пригадай сама, ти повинна знати краще за мене.

Вона справді подумала кілька хвилин, потім рішучим та спокійним голосом промовила:

— Це було п'ятдесят восьмого року, мій товстуне. П'єрові тоді було три роки. Я певна, що не помиляюся, бо цього ж року дитина слабувала на скарлатину, і Марешаль, ще мало нам знайомий, чимало допоміг нам.

Ролан скрикнув:

— Правда, правда, він повівся надзвичайно! Коли твоя мати знесилена з утоми, а я був зайнятий в крамниці, він бігав до аптеки по ліки для тебе. Справді, він мав добре серце. А коли ти видужав, не можеш уявити собі, який радий він був, як цілував тебе. Відтоді ми й стали приятелями.

І ось нагла, лиха думка удерлася в П'єрову душу, наче куля, що пронизує та роздирає: «Коли він знав мене раніше, ніж брата, був такий добрий до мене, так любив мене й цілував, коли завдяки мені він заприятелював з моїми батьками, то чому ж він усе майно полишив моему братові, а мені нічого?»

Він більше ні про що не запитував і сидів похнюплений, швидше заглиблений у щось, ніж замріяний, ховаючи в собі якусь нову тривогу, ще не визначену, таємничий зародок якогось нового лиха.

Незабаром він вийшов з хати й почав блукати вулицями. Їх обгорнув туман, що робив темряву важкою, щільною й огидливою. Ніби зачумлений випар упав на землю. Видко було, як він оповивав газові ріжки, що раз у раз ніби гасли від нього. Вуличний брук став слизький, наче взявся ожеледдю, і, здавалося, увесь поганий дух з домових надр, сморід із льохів, канав, риштаків, убогої кухні піднявся, щоб змішатися з жахливим запахом цього блудного туману.

П'єр, згорбивши плечі і сховавши у кишені руки, щоб не тинятися на холоді, попростував до Маровського.

Старий аптекар спав, як звичайно, і над ним світив газовий ріжок.

Угледівши П'єра, якого він любив любов'ю вірного пса, він струсив з себе дрімоту, витяг дві шклянки та приніс порічківки.

— Ну, — запитав доктор, — як справа з вашим лікером?

Поляк сповістив, що чотири найбільші в місті кав'ярні погодилися взяти його на продаж і що Береговий Маяк та Гаврський Семафор робитимуть йому рекламу на обмін деяких аптекарських виробів, які він постачатиме працівникам редакцій.

Помовчавши якийсь час, Маровський запитав, чи Жан остаточно вже посів свій маєток; потім дещо запитав з цього ж приводу. Його заздрісна відданість П'єрові була вражена цією перевагою. І П'єрові здавалося, що він чує його думки, вгадує, читає в його збентежених очах, у непевному тоні його голосу ті слова, що крутяться йому на язичі, хоч їх він не вимовляє, та й не вивістить ніколи через свою обережність, полохливість та хитрощі.

Він не мав зараз жодного сумніву, що старий думає так: «Ви не повинні були дозволити йому прийняти цю спадщину, бо це плямує вашу матір». Також, видно, гадав він, що Жан — Марешалів син. Напевно, він це думав! Чом же

не думати йому, коли справа здається така правдоподібна, ймовірна, ясна? А сам П'єр, син, уже кілька день, хіба не намагався всіма силами, усією проникливістю свого серця, обдурити розум, хіба не боровся він із жахливим підозрінням?

І знову, зненацька, потреба побути на самоті, щоб розважити, обміркувати самому, щоб роздивитися сміливо, без гризоти, без вагання цю ймовірну та страхітливу правду, опанувала його так владно, що він підвівся, не доторкнувшись навіть своєї шклянки з порічківкою, стиснув руку остовпілому аптекареві і знов поринув у вуличну імлу.

Питав себе: «Чому це Марешаль залишив усе своє майно Жанові?»

Тепер уже не заздрість спонукала його добиватися цього, це не було вже те трохи гидке, але природне чуття, яке він зумів заховати в собі і з яким боровся вже три дні, але острах припустити таку жахливу річ, острах думати самому, що Жан, його брат, був сином цього чоловіка!

Ні, він не вірить, він не може навіть думати про таку принизливу гадку! А проте треба остаточно і раз назавжди відкинути від себе це, таке безпідставне, неправдоподібне підозріння. Йому бракувало ясності, певності, на серці не було цілковитого спокою, бо він любив свою матір понад усе в світі.

І, блукаючи вночі зовсім один, він переводив у спогадах, у думках докладне слідство, намагаючись викрити щирі правду. Потім цьому буде край, він не згадуватиме цього ніколи, ніколи більше. Він піде спати.

Він обмірковував: «Добре, розглянемо перше факти; потім я згадаю все, що знаю про нього, про його поводження з моїм братом і зі мною, я дошукуватимуся найможливіших підстав, що виправдають цю перевагу... При ньому народився Жан? Так, але мене він знав раніше. Якщо він кохав мою матір любов'ю німою і таємною, він мусив дати перевагу мені, бо через мене, через мою скарлатину, став він близьким другом моїх батьків. Отже, логічно, він мусив обрати мене, мусив мати до мене більше ніжності, якщо він не відчув до мого брата, спостерігаючи, як той росте, інстинктивного потягу й прихильності».

Далі, в розпачливій напруженні усіх своїх думок, усієї своєї розумової сили, почав він шукати в своїй пам'яті, як відновити, як знов уявити, пізнати й зрозуміти цю людину,

що, байдужа для нього, стільки років була перед його очима у Парижі.

Але він відчув, що ходіння, легкий рух його кроків, бензетить трохи його думки, нищить їхню гостроту, принижує прозорливість, затуманює пам'ять.

Щоб кинути пильним оком на минуле та невідомі події, так щоб ніщо не сховалося, йому треба посидіти нерухомо, в якомусь просторому та порожньому місці. І він вирішив піти на мол, як і тієї ночі.

Наближаючись до порту, він почув із чистого моря жалісне, зловісне скиглення, подібне до реву бугая, але довше та дужче. Це був гук сирени, гук кораблів, що блукали в імлі.

Дрижаки пройняли його тіло, стиснули серце, бо в його душі і нервах відгукнувся цей розпачливий лемент, ніби заголосив він сам. Інший такий самий голос своєю чергою залунав трохи далі; потім, зовсім близьенько, портова сирена, відповідаючи їм, зойкнула несамовито.

П'єр дістався швидким кроком до молу, не думаючи більше ні про що, радий поринути в похмуру, гомінку темряву.

Сівши на краю молу, він заплющив очі, щоб зовсім не бачити ні електричних ліхтарів, оповитих туманом, що показують уночі шлях до порту, ні червоного вогню маяка на південному молі, що зараз був ледве помітний. Потім, напівобернувшись, поклав лікті на граніт і заховав лице в долоні.

Не вимовляв губами цього слова, але його думка твердила, ніби викликаючи, воскрешаючи тінь небіжчика: «Марешале... Марешале». І в присмеркові стулених повік він раптом побачив перед собою такого, якого знав. Це був чоловік шістдесяти років, з клинуватою сивою бородою, з густими бровами, теж зовсім сивими, на зріст не високий, але й не низький, лице мав привітне, очі сірі й лагідні, рухи стримані. Він справляв враження людини чесної, простої та доброї. Називав П'єра і Жана «мої любі дітки», здавалось, однаково ставився до кожного і брав до себе обідати обох.

І з упертістю собаки, що йде вивітрілим слідом, П'єр пригадував слова, рухи, інтонації, погляди цього покійного вже чоловіка. І ось він ніби справді бачить його в помешканні на вулиці Тронше, де той пригощав його з братом у себе.

Дві покоївки usługували, обидві старенькі, що навикли, мабуть, здавна, називати їх «пане П'єре» і «пане Жане».

Марешаль простягав юнакам обидві руки, одному праву, другому ліву, як траплялося при вході.

— Добридень, дітки, — казав він, — чи маєте які новини од батьків? А мені вони ніколи не пишуть.

Вони теревенили, спокійно, по-приятельському, про звичайні речі. Цей чоловік не вирізнявся особливим розумом, але був вірний друг, один з таких вірних друзів, що про них навіть і не дбають, настільки впевнені в них.

Тепер спогади почали спливати в П'єровій пам'яті. Вряди-годи бачачи його заклопотаним і вгадуючи його студентські нестатки, Марешаль пропонував і давав, з власного почину, гроші, мабуть, чи не кілька сотень франків, про що обоє забували, а він ніколи їх не повертав. Отже, ця людина завше любила його, завжди цікавилась ним, клопоталася його потребами. Тоді... тоді нащо залишати усі свої достатки Жанові? Ні, він ніколи не показував більшої прихильності до молодшого, ніж до старшого, не виявляв більшої уваги до когось одного, очевиднішої ніжності до того чи іншого. Тоді... тоді... в нього, виходить, була якась важлива й таємнича підстава все віддати Жанові — все, а П'єрові нічого.

Що більше він думав, що більше відновляв у пам'яті минуле за останні роки, то неправдоподібнішою, неймовірнішою видавалася докторові ця перевага одному з них.

І гостре страждання, невимовний сум сповнив його груди, і серце його затремтіло, як жива лахманина. Ніби воно стратило свою пружність, і кров припливала до нього потоком, без перепон, струшуючи його буйними хвилями.

Тоді півголосом, як розмовляють у сні, він промимрив: «Треба дізнатися. Боже мій, треба дізнатися!»

Тепер він почав шукати ще далі, заглядаючи в давніші часи, коли ще батьки жили в Парижі. Але обличчя розпливалися, і це плутало спогади. Особливо намагався він пригадати, яке волосся було в Марешаля, русяве, брунатне чи чорняве? Не міг того згадати, його остання постать, постать стареча, витиснула інші. А проте згадувалося, що він був стрункіший, мав ніжний голос і часто приносив квіти, дуже часто, бо його батько проказував безперестанку: «Знов букети! Та це ж божевілля, любий друже, ви промарнуєте всі свої статки на трояндах».

Марешаль відповідав: «Годі-бо вам, це дає мені приємність».

І раптом інтонація його матері, його матері, що всміхалася і промовляла: «Дякую, мій друже», забриніла в його вухах, ніби він почув її. Мабуть, частенько промовляла вона цих троє слів, що відбилися так у пам'яті її сина!

Отже, Марешаль, чоловік заможний, пан, клієнт, дарував квіти цій маленькій крамарці, жінці скромного ювеліра. Чи він її кохав? Чому ж він здружився з цими крамарями, якщо не кохав жінки? Він був людина освічена, досить витонченого розуму. Скільки разів балакали вони з П'єром про поетів та поезію! Письменників цінував він не як митець, але як чутливий буржуа. Доктор не раз усміхався з його розчулення, що видавалося йому трохи дурнуватим. Тепер він зрозумів, що ця сентиментальна людина ніколи не могла стати другом його батька, такого статечного, такого буденного, такого тупого, для якого слово «поезія» означало дурість.

Отже, цей Марешаль, молодий, вільний, заможний, з чутливою душею, якимось потрапив випадково до крамниці, мабуть зауваживши гарненьку продавачку. Щось купив, зайшов іще раз, почав розмовляти, щоразу більше по-простому, виправдуючи частими покупками право заходити до цієї хати, всміхатися молодичці й стискати руку чоловікові.

Але далі... далі... О! На бога... далі?..

Він любив і пестив старшу дитину, дитину ювеліра, поки народилася друга, потім він не зрадив себе нічим до самої смерті, далі, коли могилу закопано, його тіло розпалося, ім'я його знищене серед живих імен, увесь він зник навіки, він, не маючи більш чого пильнуватися, страхатися і критися, він залишає свій масток другій дитині!.. Чому? Це була людина розумна... він мусив розуміти і передбачати, що може дати, що майже неминуче дасть привід припустити, що це його дитина. Адже він зважився знеславити жінку? Як би зважився він на це, коли б Жан не був його сином?

Раптом згадка незаперечна, жахлива пронизала П'єрову душу. Марешаль був русявий, русявий, як і Жан. Він нагло згадав маленький портрет, що він бачив колись у Парижі, на коминкові в їхній вітальні; зараз він зник кудись. Де ж він? Загублений чи захований? О, коли б він мав

його в руді хоч на одну хвилину! Мабуть, мати ховає його десь у потайній скриньці, де ховають пам'ятки кохання.

З однієї думки цієї такий розпач охопив його, що він застогнав, скрикнув, наче з гострого болю. І раптом, ніби почувши, ніби зрозумівши його й відповідаючи йому, сирена на молі заревла десь зовсім близько коло нього. Цей нелюдський гук, оглушливіший від грому, дикий, жахливий рик, що змагався з гомоном вітру та хвиль, пролунав у темряві невидного, оповитого туманом моря.

Тоді, крізь імлу, близькі й далекі, знову протнули ніч ті самі вигуки. Страшне це було волення величезних сліпих пароплавів.

Потім знов усе затихло.

П'єр розплющив очі і, прочумавшись, здивовано озирався, де він.

«Я збожеволів,— думав він,— підозрюю рідну матір!» І хвиля любові й ніжності, каяття, благання й розпачу затопила його серце. Його мати! Знаючи її, як він знав, чи ж можна мати підозру на неї? Хіба душа, хіба життя цієї простої, цнотливої і чесною жінки не були ясніші за воду? Хто бачив її і знає, чи ж зможе не поставити її понад усяку підозру? А він, її син, вважає її за грішну! О, коли б він міг зараз узяти її в обійми, як він цілував би, голубив її, на колінах благав би пробачити його!

Вона зраджувала його батька, вона?.. Його батька! Справді, це була людина, людина статечна, порядна й чесна у справах, але розум його ніколи не виходив за межі прилавка. Як сталося, що ця жінка, колись надзвичайно вродлива,— він знав це, та й досі краса її не змарніла,— з ніжною душею, сердечна, чутлива, могла заручитися і одружитися з людиною, що так різнилася від неї?

Що тут думати? Вона пішла заміж, як виходять усі дівчата за багатих хлопців, обраних їхніми батьками. Зараз же по шлюбі вони оселилися в магазині на Монмартрській вулиці; і молода жінка, ставши за прилавок, натхнена духом нового життя, делікатним і святим чуттям спільних інтересів, що заступає кохання і навіть пристрасть у купецьких родинях Парижа, взялася до праці з усім запалом свого діяльного й енергійного розуму. І так плило життя їхнє, незмінно, спокійно, пристойно, без кохання!

Без кохання?.. Чи ж може статися, щоб жінка не покохала нікого? Жінка молода, гарна, живе в Парижі, плескає акторкам, що вмирають на сцені од пристрасті, чи ж могла

вона прожити від молодих до старечих літ, щоб хоч раз серце її не порвалось до когось? Іншій жінці він не повірив би, чому ж мав він вірити своїй матері?

Безперечно, вона могла покохати, як і кожна інша! Чому вона має різнитися від інших, хоч би і його мати?

Вона була молода і схильна до всіх тих поетичних поривань, що бентежать юні душі. Зачинена, ув'язнена в крамниці поруч із нудним чоловіком, що дбав лише про торгівлю, вона мріяла про місячне світло, про мандрівки, про поцілунки у вечірніх сутінках. І ось якогось дня прийшла людина, як з'являються герої у книжках, і заговорила так, як говорять ті.

Покохала його. Чому ж ні? Це була його мати! Гаразд! Треба бути сліпим чи дурним, щоб відкидати очевидне тому тільки, що йдеться про його матір!

Чи віддалася вона йому?.. Та звичайно, бо цей чоловік не мав іншої подруги; та звичайно, бо лишився вірним цій жінці, що потім виїхала і постаріла; та звичайно, бо залишив увесь маєток своєму синові, їхньому синові!..

І П'єр підвівся такий розлютований, що ладен був когось убити! Його рука простяглася, пальці розчепірилися напоготові бити, троцити, шматувати, душити! Кого? Увесь світ, батька, брата, покійника, матір!

Він поспішив додому. Але що ж мав він робити?

Коли проминав башту коло сигнальної щогли, пронизливий крик сирени ударив йому в самі вуха. Це так люто вразило його, що він ледве не впав і відскочив аж до гранітного парапету. Сів там, знесилений, розбитий цим хвилюванням.

Пароплав, що перший відгукнувся, здавалося, був десь зовсім близько, біля входу в гавань, бо вже почався приплив.

П'єр обернувся і побачив у тумані його червоне, тьмяне око. Потім при розсіяному електричному світлі порту виросла між двома молами величезна чорна тінь. Позад нього залунав голос вахтового, хрипкий голос старого капітана у відставці:

— Назва судна?

І з туману відповів теж захриплий голос лоцмана, що стояв на місткові:

— *Санта-Лючія*.

— Країна?

— Італія.

— Порт?

— Неаполь.

І перед стуманілим зором П'єра став вогневий султан Везувія, а біля підніжжя вулкана — помаранчеві гайки Сорренто і Каstellямарє, де пурхають світляки! Скільки разів марив він про ці любі його серцеві краї, ніби вони йому були добре знайомі. О, коли б він міг поїхати зараз, однаково куди, і ніколи не вертатись, не писати, ніколи не дати звістки про себе! Та марні мрії; він має вернутись, вернутись до батьківської хати і лягти у своє ліжко.

Але ні, він не вернеться, він чекатиме тут до світанку. Галас сирен був йому до вподоби. Він підвівся і почав ходити, мов моряк на місткові під час вахти.

Другий корабель наближався слідом за першим, величезний і таємничий. Це був англійський і вертався з Індії.

Перед ним пройшла сила суден, вони виринали один по одному з безпросвітної темряви.

Потім, коли вже несила була зносити вогкість туману, П'єр попрямував до міста.

Він так змерз, що зайшов до аматорської кав'ярні випити шклянку грогу; і коли наперчений і гарячий трунок опік йому піднебіння й горло, він відчув, що надія воскресєє в ньому.

Чи не помилився він? Він добре знав свою нерозсудливу, мінливу вдачу. Безперечно, він помилився! Він збирав докази, наче складав обвинувальне слово проти безвинного, якого завжди легко оскаржити, якщо захочуть засудити. Виспавшись, він розважатиме по-іншому. Тоді він вернеться додому, ліг у ліжко і примусив себе заснути.

V

Але неспокійний сон, бодай на годину чи дві, скував докторове тіло. Прокинувшись у темряві й духоті своєї замкненої кімнати, він відчув, перш ніж свідомість вернулаь до нього, сумне пригнічення, ту душевну біль, що залишає в нас горе, з яким ми заснули. Здавалося, ніби горе, що напередодні лише злегка зачепило нас, під час нашого сну пройняло все наше тіло і потолочило та знесило, мов пропасниця. Раптом згадавши все, він сів на ліжку.

Тоді поволі, одно по одному, наново почав він свої міркування, що краями його серце під лемент сирени на молі. Що далі він міркував, то більш упевнювався. Власне,

логіка, мов рука, що тягне за собою й душить, вела його до жорстокої істини.

Йому захотілося пити, було гаряче, серце колотилося. Він устав, щоб відчинити вікно і дихнути свіжим повітрям, і тут почув крізь стінку легке хропіння.

Жан спокійно спав і тихенько хропів. Він спав, він! Він нічого не передчував, не догадувався! Знайомий їхньої матері полишає йому свій маєток. Він приймає гроші, вважаючи це за цілком справедливе й природне.

Він спав, забагатілий і вдоволений, не знаючи, що брат його задихається з болю та розпачу. І його взяла злість на цього безтурботного та вдоволеного сопуна.

Вчора він міг би постукати в його двері, міг би зайти і, сівши коло нього, сказати йому, розбудженому так несподівано: «Жане, не випадає тобі приймати цю спадщину, бо це може заплямувати нашу матір, знеславити її».

Але сьогодні він не міг уже розмовляти так, не міг сказати цього Жанові, якого не вважав більше за сина свого батька. Тепер треба було заховати, затаїти в собі це, викрите ним, безчестя, заховати од усіх цю пляму, щоб ніхто не міг помітити її, навіть його брат, найпаче він.

Він зараз зовсім не дбав про громадську думку. Нехай би весь світ винуватив його матір, аби він лише вважав її за неповинну, він, він сам! Чи ж зможе він жити поруч із нею, повсякчасно зустрічатися, згадуючи раз у раз, що вона породила брата його від пестошів чужої людини?

А проте яка ясна і спокійна була вона, яка впевнена! Чи ж можливо, щоб така жінка, як вона, з ясною душею і чистим серцем, могла упасти, охоплена жагою, і потім нічим не виявити гризоти й докорів нечистого сумління?

Ах, сумління, сумління! Колись, у перші хвилини, воно, певно, мордувало її, потім це минулося, як минається все! Запевне, вона оплакувала свій гріх, та, поволі, майже забула про нього. Хіба жінки, геть усі жінки, не мають цієї дивної здатності так забувати, що через кілька років ледве впізнають того, кому віддавали для поцілунків свої уста і все своє тіло? Поцілунок вражає, мов блискавка, кохання проходить, як буря, потім життя знов стає безхмарне, як небо, і знов усе іде тим же ходом. Чи хто згадує про хмару?

П'єр не міг далі лишатись у своїй кімнаті! Цей дім, батьків дім, гнітив його. Йому здавалося, ніби стеля налягає на голову, а стіни душать його. Йому хотілося пити; тож

він засвітив свічку, щоб піти до кухні випити там з-під крана шклянку свіжої води.

Зійшов з другого поверху, а потім, вертаючись з повною карафкою, сів в одній сорочці на східцях, на протязі, і почав пити без шклянки довгими ковтками, наче задихався від бігу. Ще посидів нерухомо, мертва тиша цієї оселі вразила його; поступово він почав відрізняти найменші перехи. Перш за все цокання годинника в їдальні, що ніби голоснішало щохвилини. Потім знов почув хропіння, хропіння старече, уривчасте, важке та грубе — безперечно, це хропів батько; і ніби лише зараз спалахнувши, защеміла думка про батька й сина, що, хропучи оце рядком під одною стріхою, були зовсім чужі люди! Не було між ними найменшого зв'язку, а вони цього не знали! Ніжно розмовляли один з одним, цілувалися, однакові речі їх тішили та зворушували, наче однакова кров бігла в їхніх жилах. Але ж цей батько і цей син були більш чужі один одному, ніж двоє людей, що народилися на різних кінцях світу. Думали, що люблять один одного, бо їх з'єднала брехня. Так, саме брехня зродила цю батьківську й синову любов, брехня, яку не можна викрити і яка навіки зостанеться для всіх таємницею, крім нього — справжнього сина.

А що, як він помиляється? Як знати? Ох! Бодай хоч найменша схожість була між його батьком та Жаном, одна з рисок тієї таємничої схожості, яка тягнеться від предків аж до правнуків, виказуючи, що увесь рід іде по прямій лінії від тих самих об'ємів. Йому, лікареві, так мало треба, щоб помітити це: будова щелепів, вигин носа, розріз очей, форма зубів чи волосся, ще навіть дрібніше щось — якийсь рух, звичка, манера поводитися, успадкований смак, будь-яка ознака, досить помітна для досвідченого ока.

Він шукав і не знаходив нічого, нічогісінько. Певно, він погано придивлявся, не звертав уваги, бо не було жодної потреби вишукувати цих невловимих ознак.

Він підвівся, наміряючись вернутися до своєї кімнати, і почав здиратися сходами, поволі, весь у думках. Промінаючи двері брата, рішуче зупинився, простягнувши руку, щоб відчинити їх. Запалився непереможним прагненням поглянути на Жана цю ж мить, добре роздивитись, застукати його уві сні, коли обличчя спокійне і зникає вся життєва нещирість. Осягне таким чином таємницю його обличчя; і коли є будь-яка схожість, вона не сховається від нього.

А раптом Жан прокинеться, що казати тоді? Як пояснити ці відвідини?

Він стояв, стиснувши пальцями клямку і намагаючись знайти якийсь привід.

Раптом згадав, що тиждень тому дав братові пляшечку опію від зубного болю. Він також міг заслабнути цієї ночі і прийти по свої ліки. Отже, увійшов, але крадучись, наче злодій.

Жан, напіврозтуливши рота, спав глибоким звірчим сном. Його борода й русяве волосся вирізнялися золотою плямою на білій білизні. Він не прокинувся, але перестав хропти.

Схилившись над братом, П'єр розглядав його жадібним оком. Ні, цей юнак зовсім не подібний до Ролана, і вдруге спав йому на думку зниклий маленький портрет Марешалля. Він мусить знайти його! Глянувши на нього, він позбудеться, мабуть, цієї непевності.

Брат поворухнувся, відчувши присутність когось чи роздратований полум'ям свічки. Тоді доктор навшпиньках відступився за двері, нечутно причинивши їх, і вернувся до своєї кімнати, але не лягав уже.

День надходив повільно. Годинник в їдальні вибивав годину за годиною бомканням низьким та поважним, наче ця невеличка годинникарська штука ховала в собі соборний дзвін. Звуки ці піднімалися порожніми сходами, проходили крізь стіни й двері і завмирали в глибині кімнати, в ушах нечулих у сні людей. П'єр почав ходити, туди й сюди, від ліжка до вікна. Що має робити він? Був занадто збуджений, щоб перебути цей день з родиною. Хотілося ще побути на самоті, принаймні до післязавтра, щоб поміркувати, заспокоїтись, набратись сили для буденного життя, до якого йому треба братися знову.

Так, він поїде до Трувіля поглянути на юрбу, що комашиться на пляжі. Це розважить його, змінить напрямок його думок, дасть йому час звикнути до жахливої, викритої ним таємниці.

Тільки-но розвиднілось, він уже вмився й одягся. Туман розвіяло, й на дворі було гарно, дуже гарно. А що пароплав на Трувіль відходив лише о дев'ятій годині, доктор вирішив поцілувати перед мандрівкою свою матір.

Зачекав до години, коли вона звичайно просиналася, і зі-йшов униз. Біля дверей до її кімнати серце його так затьохкало, що він став, задихавшись. Його рука, квола й

тремтяча, лежала на дверній ручці, але він не мав сили повернути її, щоб увійти. Він постукав. Голос матері запитав:

— Хто там?

— Це я, П'єр.

— Що тобі?

— Попрощатися з тобою, бо я їду з приятелями на цілий день до Трувіля.

— Але ж я ще в ліжку.

— Гаразд, тоді я не турбуватиму тебе. Поцілую тебе ввечері, як повернуся.

Сподівався, що пощастить виїхати, не побачивши її, не торкнувшись її щоки нещирим поцілунком, що заздалегідь збурювало його серце.

Але вона промовила:

— Одну хвилинку, я відчиню тобі. Почекай лиш, поки я знов ляжу.

Він почув босу ходу по паркету, потім шум відсунутої засувки.

— Увійходь! — крикнула вона.

Він увійшов. Вона сиділа на ліжку, а поруч із нею Ролан, з головою, загорнутою у фуляр, повернувшись до стінки, ще спав. Розбудити його можна було, лише міцно струснувши за руку, ледве не одірвавши її. У дні рибної ловлі це робила служниця, яку, в умовлену годину, будив дзвінком матрос Папагрі, що мусив приходити видирати з обіймів непереможного сну свого господаря.

Підходячи до матері, П'єр розглядав її, і раптом йому видалося, що він ще ніколи не бачив її.

Вона підставила йому обидві щоки, він поцілував та й сів на низеньке крісло.

— Це вчора ввечері спало на думку тобі поїхати? — запитала вона.

— Так, вчора ввечері.

— До обіду вернешся?

— Ще не знаю. В кожнім разі ви не чекайте мене.

Він розглядав її з зачудуванням і цікавістю. Ця жінка — його мати! Уся ця постать, знана з дитинства, як тільки його очі почали щось розрізняти, ця усмішка, цей голос, такий знайомий, такий звичайний, видалися йому раптом новими, не такими, якими були для нього досі. Зрозумів тепер, що люблячи ніколи не розглядав її. Проте це була вона; йому знайомі були найдрібніші риси її обличчя; але

він ясно побачив їх тільки вперше. Турботна увага, з якою він вивчав цю любу голову, виявляла в ній нові риси, ніколи досі не помічвані.

Він підвівся, щоб іти, коли раптом під впливом непереможного бажання узнати правду, що мордувала його серце від учора, запитав:

— Скажи, будь ласка, мені здається, що колись у Парижі, в нашій вітальні, був невеличкий портрет Марешаля?

Вона вагалася якусь хвилю; принаймні йому видалося, що вагалася; потім промовила:

— Так, був.

— Що ж сталося з цим портретом?

Вона відповіла не так швидко, як, мабуть, могла:

— Цей портрет, ... чекай-но... не знаю добре... Мабуть, чи не в моїм бюрку.

— А ти могла б відшукати його?

— Гарзд, я пошукаю. Нащо тобі?

— О, це не для мене. Я подумав, що треба подарувати його Жанові, це справило б велику радість моєму братові.

— Так, маєш рацію, це добра думка. Я пошукаю його, як тільки встану.

І він пішов.

Це був ясний, безвітряний день.

Люди на вулицях здавалися веселими — купці поспішали до своїх справ, урядовці до їхніх контор, молоді дівчата до магазинів. Деякі наспівували, радіючи з гарної години.

На трувільський пароплав уже сідали пасажири. П'єр примостився на самій кормі, на дерев'яній лаві.

Він питав себе: «Чи була вона стурбована моїм запитанням про портрет, чи просто здивована? Загубила вона його чи заховала? Знає вона, де він, чи не знає сама? Якщо заховала, то навіщо?»

І його думка, йдучи все тим самим шляхом, від висновку до висновку, дійшла до такого:

Цей портрет, портрет друга, коханця, стояв у вітальні на видноті, поки одного дня жінка чи мати не зауважила перша, поперед усіх, що цей портрет схожий з її сином. Безперечно, вже давно жінка вгадувала цю схожість; потім коли вона виявила остаточно, то, розуміючи, що не сьогодні-завтра кожен може зауважити це, взяла одного вечора мініатюру і, не сміючи знищити її, заховала.

І зараз П'єр дуже добре пригадував собі, що ця мініатюра зникла вже давно, задовго до їхнього від'їзду з Парижа!

Зникла вона, гадав він, саме тоді, коли в Жана засіялася борідка, і він став схожий на того русявого юнака, що всміхався на портреті.

Пароплав відплив, і поштовх змішав та розвіяв П'єрові думки. Підвівшись, він поглянув на море.

Маленький пароплав, обминувши мол, завернув ліворуч і, сопучи, пихкаючи й здригаючись, попрямував до далекого берега, що манячів у вранішній імлі. Де-не-де на морському просторі видніли червоні вітрила незграбних рибальських човнів; нерухомі, вони скидалися на скелі, що повстали з води. А Сена, спускаючись од Руана, здавалася широкою морською протокою, що розділяє дві суміжні смуги суходолу.

Менш ніж за годину прибули вони до Трувільського порту, а що був уже саме час купання, П'єр пішов на пляж.

Здалека пляж мав вигляд великого саду, повного дивовижних квіток. На великій, жовтій, піщаній дюні, від молу аж до «Чорних скель» упадали в око різнобарвні парасольки, капелюшки всілякої форми, різних відтінків сукні; згромаджені купками коло кабін, витягнуті в кілька рядів уздовж берега та розсіяні там і сям, вони справді скидалися на величезні букети серед безмежного луку. Невиразний, то близький, то далекий гомін голосів у прозорому повітрі, перегукування, крики дітей, дзвінкий жіночий сміх — усе це зливалось у невгамовне тихе бриніння, що змішувалося з ледве помітним вітерцем і з ним разом сповнювало легені.

П'єр походжав серед цих людей, більш загублений, чужіший їм, самотніший, більш потопаючи у своїх тяжких думках, ніж коли б його кинули з корабельної палуби у море, за сотні миль від берега. Він торкався їх, не слухаючи, чув деякі фрази і, не дивлячись, бачив, як чоловіки розмовляли з жінками, а жінки всміхалися до чоловіків.

Раптом, ніби прокинувшись, він виразно побачив їх і в ньому збудилася ненависть, бо вони видавалися щасливі й вдоволені.

Він ходив, натрапляючи на людей, обминаючи їх, захоплений новими думками. Усі ці барвисті сукні, що наче квіти вкрили пісок, ці прегарні тканини, ці яскраві парасольки, штучна вигнутість стану, усі ці хитромудрі модні вигадки, від гарного взуття до чудернацьких капелюшків, знадливість рухів, голосу та усмішки, одно слово, усе кокетування, що панувало тут на пляжі, видалося йому

раптом пишним розквітом жіночої розпусти. Усі ці жінки хотіли подобатися, зводити та спокушати когось. Вони чепурилися задля чоловіків, задля всіх чоловіків, крім власних, — підкоряти тих не було вже потреби. Вони чепурилися для коханця сьогоднішнього чи завтрашнього, для незнайомого, що його зустріли, помітили і, мабуть, чекають.

І ці чоловіки, що сиділи коло них, заглядаючи їм у вічі, розмовляли з ними, наближаючи уста до уст, приваблюють і прагнуть їх, полюють на них, мов на метку, прудку дичину, здається, таку близьку та податливу. Отже, цей широкий пляж був лише ринком кохання, де одні продавалися, інші віддавалися, ці торгували своїми пестоцями, а ті лише обіцяли. Усі ці жінки думали тільки про одне: як би продати своє тіло та заохотити до нього, вже відданого, проданого й обіцяного іншим чоловікам. Йому здалося, що на всьому світі, усюди те ж саме.

Його мати повелася, як і інші, от і все! Як і інші? Ні! Повинні ж бути винятки, і чимало, чимало! Ті жінки, що він бачив їх навколо себе, заможні, шалені, охочі до кохання, належать загальному до зальотниць елегантних та світських, ба навіть до зальотниць тарифікованих, бо на цих пляжах, толочених легіоном нероб, не зустріти було порядних жінок, які відлюдно жили по своїх домівках.

Море прибуло, відганяючи поволі першу лінію купальників до міста. Кушки людей раз у раз підводилися й хутенько, тягнучи за собою свої лонгшези, тікали від жовтих хвиль, облямованих піннявим мереживом. Кабіни на колесах, запряжені кіньми, відсувалися також; а на дощаному помості, прокладеному вздовж пляжу з кінця в кінець, безперестанку котилася густо й повільно елегантна юрба, утворюючи дві супротивні течії, що раз у раз зливалися в одну. П'єр, знервований, роздратований цією штівханиною, утік із пляжу, подався аж до міста й зайшов поснідати до простого шинку на околиці, де вже починались поля. Випивши каву, він ліг коло входу на двох стільцях і, як він зовсім не спав цієї ночі, заснув у холодку під липою.

Прокинувшись за кілька годин, він побачив, що час уже вертатись на пароплав, і рушив у дорогу, знесилений непереможною, раптовою втомою, що охопила його під час сну. Тепер йому кортіло вернутись, дізнатись, чи знайшла мати Марешалевого портрета. Згадає за нього вона перша чи доведеться знову нагадувати їй? Якщо вона чекатиме

повторного запитання, значить, у неї безперечно є таємнича причина зовсім не показувати цього портрета.

Але, вернувшись до своєї кімнати, він довго вагався, чи спустатись йому вниз, до обіду. Він надто страждав. Збурене серце його не встигло ще втихомиритися. Проте він наважився й увійшов до їдальні, саме коли сідали до столу.

Радістю світили всі обличчя.

— Ну то як? — промовив Ролан. — Як справа з покупками? Я нічого не хочу бачити, аж поки буде влаштовано усе.

Дружина відказала:

— Звичайно, все йде гаразд. Доводиться лише як слід обмірковувати, щоб не наробити помилок. Меблі завдають нам великого клопоту.

Цілий день вона з Жаном обходила шпалерні та меблеві крамниці. Її вабили тканини коштовні, пишні, що сліпили очі. Син її, навпаки, шукав чогось простого й елегантного. Отже, за кожним новим зразком, що їм пропонували, вони повторювали одне одному свої докази. Вона наполягала, що клієнта, позивача, конче треба вразити, щоб при вході до чекальні пишнота бентежила його.

Жан, навпаки, бажаючи принадити лише елегантну й заможну клієнтуру, намірявся заповнити серця шляхетних людей своїм строгим і бездоганим смаком.

І ця суперечка, що тривала цілісінький день, знов знялася за супом.

Ролан не мав ніякої думки. Він твердив своє:

— Я ні про що не хочу чути. Я прийду подивитись, як усе буде готове.

Пані Ролан зажадала вислухати думку свого старшого сина:

— Ну, а як гадаєш ти, П'єре?

Нерви його так були розладнані, що йому закортіло відповісти їй якоюсь лайкою. Проте він промовив сухим тоном, в якому почувалась його дражливість:

— О, я цілком поділяю Жанову думку. Мені до серця лише простота, бо простота смаку, однаково, як прямодушність вдачі.

Мати заперечила:

— Але ж май на увазі, що ми живемо в комерційному місті, де люди гарного смаку трапляються не щодня.

П'єр відказав:

— То й що? Хіба це причина наслідувати дурнів?

Якщо мої земляки дурні чи безпечні, чи ж маю і я йти за їхнім прикладом? Жінка не скаче в гречку лише тому, що її сусідки мають коханців.

Жан засміявся:

— Твої докази та порівняння такі, ніби ти добирав їх серед правил якогось мораліста.

П'єр не відповів нічого. Мати з сином знов почали розмову про меблі та шпалери.

Він дивився на них так, як дивився на матір цього ранку, перед поїздкою до Трувіля; він розглядав їх, мов допитливий чужинець, і йому справді здалося, що він потрапив раптом у якусь чужу родину.

Батько особливо вражав його зір і думку. Цей товстий, обрешканий чоловік, вдоволений і припелепуватий, — його батько, його батько! Ні-ні, Жан не був подібний до нього зовсім.

Його родина! Протягом двох днів невідома й злочинна рука, рука вмерлого, порвала й потрощила, одне по одному, усі пута, що в'язали колись до купи ці чотири створіння. Всьому кінець, усе знищено. Немає більш матері, він не зможе далі любити її, бо не зможе ставитись до неї з такою безоглядною шанобою, ніжною та побожною, як вимагає цього синове серце; немає й брата, бо цей брат — чуже дитя; лишався тільки батько, цей товстий чоловік, якого він не міг любити, хоч би як хотів того.

Зненацька він запитав:

— Скажи-но, мамо, чи відшукала ти того портрета?

Вона розімкнула здивовані очі:

— Якого портрета?

— Марешалевого.

— Ні... тобто так... Я не знайшла його, але здається мені, знаю, де він.

— Про що ви? — запитав Ролан.

П'єр сказав йому:

— Про портрет-мініатюру Марешаля, що колись був у нашій паризькій вітальні. Мені здалося, Жанові було б приємно мати його.

Ролан скрикнув:

— Звичайно, звичайно, я пам'ятаю дуже добре; я навіть бачив його ще минулого тижня. Мати твоя виїняла його з бюрка, упорядковуючи свої папери. Це було в четвер чи в п'ятницю. Ти, певно, пам'ятаєш, Луїзо? Я тільки почав голитися, коли ти витягла його з одної шухляди і поклала

на стілець коло себе, разом із купою листів, половину яких ти потому спалила. Ну, чи не дивно, що ти тримала в руках цього портрета за два чи три дні до того, як Жан дістав спадщину? Я сказав би, що це передчуття, коли б вірив у такі речі.

Пані Ролан промовила спокійно:

— Так-так, я знаю, де він; зараз принесу.

Отже, вона збрехала! Вона збрехала сьогодні вранці, відповідаючи своєму сину на запитання, куди поділася ця мініатюра: «Не знаю добре... мабуть, чи не в моєму бюрку».

Вона його бачила, торкалась, держала в руках, роздивлялася кілька день перед цим, потім знов заховала до потайної шухляди, разом із листами, листами від нього.

П'єр дивився на свою матір, що збрехала. Дивився на неї з лютим гнівом сина, якого опукали, вкрали в нього найсвятіше почуття; його призла заздрість людини, що здавна була сліпа і відкрила нарешті ганебну зраду. Коли б це він був чоловіком цієї жінки, він, її дитя, то схопив би її за руки, за плечі чи за волосся, кинув би об долівку, бив би, мордував, трощив! Але він не міг нічого сказати, нічого зробити, не міг виявити, що знає щось. Він був син її, він не мав за що мститися — зрадили не його.

Таж ні, вона зрадила його піжність, потоптала його побожну пошану до неї. Вона була для нього за бездоганну, як кожна мати для своїх дітей. Якщо лютість, що опанувала його, доходила майже до ненависті, це тому, що її вину перед собою він вважав за злочиннішу, ніж перед самим батьком.

Кохання між чоловіком і жінкою є добровільна угода, і той, хто порушить її, винен лише у зраді; але коли жінка стала матір'ю, її відповідальність збільшується, бо природа доручила їй виховання роду. Якщо вона схибить, значить, вона легкодуха, негідна та безчесна.

— А проте, — сказав раптом Ролан, сьорбаючи з шклянки смородинівку та витягуючи під столом ноги, як завжди по обіді, — це не зле, — жити, нічого не роблячи, якщо маєш будь-які достатки. Сподіваюсь, що Жан частенько прохатиме нас тепер на бенкети. Слово честі, не шкода, якщо й доведеться іноді послабувати на шлунок. — Потім звернувся до жінки: — Іди-но принеси портрета, киценько, ти вже пообідала. Мені також приємно буде глянути на нього.

Вона підвелася, взяла свічку й пішла. Потім через якийсь час, що видався П'єрові дуже довгим, а справді не

минуло й трьох хвилин, пані Ролан вернулася, посміхаючись і тримаючи за кільце золочену рамку старовинної форми.

— Ось,— сказала вона,— я майже відразу знайшла його.

Доктор перший простяг руку. Він узяв портрета і здался, тримаючи на витягнутій руці, почав розглядати його. Потім, почувавши добре, що мати дивиться на нього, він поволи перевів очі на брата, щоб порівняти. У лютім піднесенні ледве не вихопилося в нього: «Таж він подібний на Жана!» Не насмілившись вимовити цих страшних слів, він, проте, виявив свою думку тим, що порівнював лице живе до лица на малюнку.

У них справді були спільні риси: однакова борода й однакове чоло, але нічого досить певного, що дозволяло б заявити: «Це батько, а це син». Швидше це була фамільна схожість, спорідненість облич, що в них тече однакова кров. Але більше, ніж ця схожість, переконало П'єра те, що мати підвелася, повернулася спиною й удавала, ніби дуже повільно прибирає до шафи цукор та смородинівку. Вона зрозуміла, що він знає або принаймні має підозру!

— Дай же мені його,— промовив Ролан.

П'єр передав мініатюру, і батько присунув свічку, щоб бачити краще; потім розчулено пробубонів:

— Бідний хлопець! Подумати тільки, що він був саме такий, як ми познайомилися з ним. Боже, як хутко це минуло! Він був тоді красунь, умів так чарівно поводитися, чи ж так, Луїзо?— А що жінка не відповідала нічого, вів далі:— А якої спокійної вдачі! Жодного разу мені не довелося бачити його у злім гуморі. І ось настав кінець, від нього зосталося тільки те... що він передав заповітом Жанові. Врешті, можна присягтися: він повівся, яко добрий та відданий друг аж до самого кінця. Навіть вмираючи, не забув про нас.

Жан і собі простяг руку за портретом. Подивився на нього кілька хвилин і промовив з жалем:

— Я зовсім не пізнаю його. Він згадується мені лише з сивим волоссям.

І передав мініатюру матері. Вона кинула на неї швидкий погляд і хутко, ніби вполехливо, відвернулася; далі промовила своїм звичайним рівним голосом:

— Вона належить тепер тобі, мій Жаночку, ти ж спадкоємець його. Ми поставимо її в твоєму новому помешканні.

Усі вже переходили до вітальні, і вона поставила мініатюру на коминкові, поруч із годинником, на її колишнє місце.

Ролан набив свою люльку, П'єрі і Жан закурили цигарки. Звичайно палилося так: один походжав по хаті, другий сидів у кріслі, схрестивши ноги. Батько завжди сидав на стілець верхи і здаля чвиркав до коминка.

Пані Ролан, на низенькому кріселку, коло столика з лампою, вишивала, плела чи мітила білизну.

Цього вечора вона розпочала якесь вишивання для Жанової кімнати. Це була копітка й важка робота, що вимагала напочатку пильної уваги. А проте, рахуючи хрестики, коли-не-коли, кидала крадькома метким оком на портрет, приставлений до годинника. І доктор, що п'ятьма чи шістьма кроками проминав усю вітальню, заклавши руки за спину і з цигаркою в зубах, обертаючись, зустрічав щоразу материн погляд.

Здавалося, вони підглядали одне за одним, ніби між ними мала зчинитися таємна боротьба; і скорботна болість, болість нестерпуча, стисла П'єрові серце. Він казав собі у муці, а проте задоволений: «Адже й вона повинна зараз страждати, коли знає, що я догадався!» І щоразу, повертаючи коло коминка, він зупинявся на кілька хвилин, щоб поглянути на біляву Марешалеву голову, щоб добре підкреслити, яка думка допікає його. І цей маленький портрет, менший за долоню, здавався ніби істотою живою, злісною, страшною, що вдерлася зненацька до цієї хати, до цієї родини.

Аж ось залунав дзвоник у парадному під'їзді. Пані Ролан, звичайно така спокійна, здригнулася і тим викрила перед доктором своє нервово напруження. Потім промовила:

— Це, певно, пані Роземійї.— І ще раз полохливо поглянула на коминок.

П'єр зрозумів, чи йому здалося, що він зрозумів її сполох, її тривогу. Жіночий зір проникливий, розум меткий, думка підозріла. Коли та, що має зараз увійти, зауважить цю не відому їй мініатюру, вона може зразу помітити схожість між портретом і Жаном. Тоді вона зрозуміє і збагне усе! Його охопив жах, наглий, лютий жах, що викриється ця ганьба, і, повернувшись, коли відчинилися двері, він узяв маленького портрета й підсунув його під годинник, так що ні батько, ані брат цього не бачили.

Спіткавши знову материн погляд, він побачив у ньому збентеженість і розгубленість.

— Добридень,— промовила пані Роземійї,— я прийшла випити з вами шклянку чаю.

Поки всі метушилися коло неї, запитуючи про її здоров'я, П'єр вислизнув через двері, що zostалися відчинені.

Всі були здивовані, помітивши, що він вийшов. Жан, боячись, що вона образиться, пробубонів із прикрістю:

— От ведмідь!

Пані Ролан заперечила:

— Не треба нарікати на нього, йому нездужається, він стомився після своєї прогулянки до Трувіля.

— А все ж,— промовив Ролан,— це не причина, щоб тікати, мов дикун.

Пані Роземійї, бажаючи поладити справу, запевняла:

— Таж ні, ні, він відійшов по-англійському, так завжди ведеться у вищому світі, як хто хоче піти раніше.

— О,— відповів Жан,— у вищому світі це може й годиться, але не слід поводитися по-англійському з своєю родиною, а мій брат з якогось часу тільки так і поводитьсь.

VI

Протягом тижня чи двох нічого особливого не трапилося в Роланів. Старий рибалив, Жан із допомогою матері влаштувався, П'єр, дуже похмурий, з'являвся лише до столу.

Якось увечері батько запитав його:

— Якого дідька ти корчиш таку похоронну міну? Не вперше сьогодні я це помічаю!

Доктор відказав:

— Це тому, що мене пригнічує тягар життя.

Добряга, не зрозумівши нічого, вражений вів далі:

— Справді, це вже занадто. Відтоді, як нам пощастило з цією спадщиною, всі ходять якісь засмучені. Ніби з нами трапилась якась пригода, ніби ми оплакуємо когось!

— Я й справді оплакую,— промовив П'єр.

— Ти? Кого ж це?

— О! Особу, якої ти не знав і яку я дуже любив.

Ролан подумав, що йдеться про якусь любовну пригоду, про якусь легковажну особу, за котрою упадав його син, і зачитав:

— Це жінка, безперечно?

— Так, жінка.

— Вона вмерла?

— Ні, гірше, схибила.

— А!

Хоча й здивований цим несподіваним признанням, зробленим при його жінці, та ще й дивним тоном свого сина, старий не допитувався далі, бо вважав, що в ці речі не має встрявати третя особа.

Пані Ролан, здавалося, не чула нічого; була мовби хвора, бо дуже зблідла. Кілька разів уже чоловік її, здивовано помічаючи, як вона не сідає, а немовби падає у крісло, і чуючи, як вона дихає, ніби не може відітхнути, казав їй:

— Знаєш, Луїзо, в тебе поганий вигляд, ти, безперечно, надто втомлюєшся, влаштовуючи Жана! Спочинь хоч трохи, на бога! Йому немає чого поспішати, цьому гультаєві, він заможний.

Вона хитала, не відповідаючи, головою.

Цього вечора вона була ще блідіша, ніж звикле, і Ролан знов звернув на це увагу.

— Ну,— промовив він,— так зовсім не годиться, бідна моя старенька, треба подбати про тебе.— Потім звернувся до свого сина:— Хіба ж не бачиш ти,— вона ж зовсім хвора, твоя мати? Ти хоч би вислухав її.

П'єр відповів:

— Ні, я не помітив, щоб з нею щось трапилось.

Тут старий розгнівався:

— Та це ж сліпий помітить, бодай тобі! На якого лиха, справді, вчився ти на лікаря, коли не помічаєш навіть, що мати твоя нездужає? Та подивись ти на неї, подивись! Ні, справді, можна померти, поки цей лікар щось збагне.

Пані Ролан почала задихатися і так зблідла, що чоловік її закричав:

— Таж їй зовсім зле!

— Ні... ні... нічого... це пройде... нічого.

П'єр наблизився і пильно глянув на матір.

— Що з тобою?— спитав він.

Вона стиха повторювала уривчастим голосом:

— Та нічого... нічого... запевняю тебе... нічого...

Ролан побіг шукати оцту і, вернувшись, простяг пляшку синові:

— Ось маєш... та допоможи ж їй! Чи ж вислухав ти її серце принаймні?

Тільки-но П'єр схилився, щоб намацати її пульс, вона

так нагло вихопила руку, що зачепила за крісло, яке стояло поруч неї.

— Ну, — промовив він холодним тоном, — дай же вислухати себе, якщо ти нездужаєш.

Тоді вона підняла й простягла йому руку. Рука була гаряча, пульс бився бурхливо та уривчасто. П'єр промимрив:

— Так, справа досить поважна. Треба чимсь заспокоїти. Я зараз напишу тобі рецепта.

Він почав писати, схилившись над папером, як раптом легкий звук приглушених ридань — схлипування, короткі, стримані зітхання — змусив його обернутися.

Вона плакала, затуливши лице обома руками.

Ролан розгублено запитував:

— Луїзо, Луїзо, що з тобою? Та що з тобою, нарешті?

Вона не відповідала; люта, глибока мука, здавалося, роздирала її.

Чоловік її спробував узяти й відвести її руки од обличчя, але вона опиралася, проказуючи уперто:

— Ні, ні, ні!

Він повернувся до сина.

— Та що з нею? Я ніколи не бачив її в такому стані.

— Нічого особливого, — промовив П'єр, — невеличкий нервовий напад.

Йому ніби легшало на серці, коли він бачив, як страждає матір, наче її муки втихомирювали його злобу, зменшували її ганебну провину. Він дивився на неї, мов суддя, що виконав свій обов'язок.

Аж раптом вона підвелася, кинулася до дверей в такому наглому пориві, що батько й син розгубились і не встигли затримати її; вона втекла й зачинилася в своїй кімнаті.

Ролан із доктором лишилися віч-на-віч.

— Чи ж розумієш ти що? — запитав він.

— Так, — відповів той, — це звичайний нервовий розлад, що часто трапляється в материні літа. Можливо, буде ще чимало в неї таких нападів.

І справді, вони почали траплятися майже щодня; і, здавалося, П'єр міг одним словом викликати їх, ніби знав таємну причину її дивної й незваної хвороби. Він підстерігав на її лиці вираз спокою і з катовим підступом, єдиним словом будив затихле на час страждання.

І він страждав не менше, як вона! Люто терпів від того, що не може більше любити її, поважати та ще й від того, що катував її. Роз'ятривши в серці жінки й матері кри-

ваву рану, — рану, завдаю їм, — і, вдовольнившись її муками й розпачем, він ішов з дому і блукав самотньо по місту; його так гризли докори сумління, так роздирала жалість, так допікала свідомість матиного горя від синової зневаги, що він ладний був кинутися у море, втопитися, аби лише кінчити з усім.

О, як хотілося йому зараз пробачити її! Та не міг пробачити, бо не годен був забути. Якби хоч не мучити її, та й цього він не міг, бо страждав і сам. Вертаючись, виходив до столу, сповнений доброзичливих намірів, потім, ледве побачивши її, глянувши в її очі, колись такі ясні й чисті, а зараз метушливі, полохливі й розгублені, проти волі вражав її, не маючи сили стримати зрадливих слів, що просилися на уста.

Таємне безчестя, їм обом лише відоме, під'юджувало його проти неї. Це була отрута, вона текла зараз у його жилах і заохочувала його кусатись, мов скаженого собаку.

Ніщо не заважало йому мордувати її безперестанку, бо Жан тепер майже весь час проводив у своєму новому помешканні і вертався щовечора до своїх лише обідати та ночувати.

Частенько спостерігав той уїдливість та лютість свого брата і приписував їх задрощам. Твердо вирішив якоесь угамувати та провчити його, бо життя в хаті зробилося цілком неможливе через повсякчасні сцени. А що він жив зараз окремо, йому менше доводилося терпіти від цієї брутальності; він терпляче переносив її, бо дуже цінував свій власний спокій. До того ж багатство сп'янило Жана, і він думав лише про речі, що безпосередньо торкалися його. Приходив, поглинутий дрібними турботами, обмірковуючи крій вбрання, форму фетрового капелюха, відповідний розмір візитівок. І не вгаваючи теревенив про різні подробиці свого помешкання, про полиці в шафі на білизну в його кімнаті, про вішалка на одяг у вестибюлі, про електричні дзвоники, встановлені, щоб перешкодити злодіям залізти до помешкання.

З приводу переїзду його до нового помешкання вирішено зробити прогулянку до Сен-Жуена, а потім, пообідавши там, вернутися до нього на чай. Ролан хотів був їхати морем, але далека путь та непевність, чи пощастить добутися цим шляхом при супротивному вітрі, примусили зректися його пропозиції, і надумались найняти для цієї екскурсії бричку.

Вирушили десь коло десятої, маючи намір бути на місці до сніданку. Курний шлях стелився серед нормандських ланів; оточені деревами ферми надавали хвилястій долині схожості з безмежним парком.

У колясці, що її неквапливо тягли двоє опасистих коней, мовчки сиділа сім'я Роланів, пані Роземійї та капітан Бозір, оглушені стукотнею коліс, заплющивши очі в хмарах курави.

Були саме жнива. Поруч із темно-зеленою конюшиною та ясно-зеленим гичем буряка жовті жита променіли на полі ясным золотим блиском. Вони впивалися сонячним промінням, що падало на них. Де-не-де почалася вже косовиця, і на тих місцях видко було, як колихаються людські постаті, розмахуючи своїми великими крилатими косами.

Проїхавши дві години, коляска завершила ліворуч, проминувши вітряк, похмурий, напівзогнилий і засуджений на загиб, останній забуток стародавніх млинів, далі заїхала до прегарного подвір'я і стала перед кокетливим будинком, — це був славетний у цьому краю заїзний двір.

Господиня, яку прозивали красуня Альфонсіна, посміхаючись, вийшла на поріг і простягнула руку двом паням, щоб допомогти їм зійти з високого підніжжя екіпажа.

У наметі на моріжку в яблуневому затінку вже снідали заїжджі парижани, що прибули з Етрета; а всередині будинку чулися голоси, сміхи та брязкіт посуду.

Довелося сісти за стіл у якійсь окремій кімнаті, бо всі зали були переповнені. Раптом Ролан побачив коло стінки сітки — ловити креветки.

— А, а! — загукав він. — Тут ловлять сачками?

— Так, — відповів Бозір, — власне, на всьому березі тут найкраще місце.

— Хай йому біс! Треба буде половити після сніданку! Виявилось, що о третій годині відплив досягає найнижчого рівня; вирішили з полудня усім гуртом вирушити на скелі — шукати креветок.

Іли небагато, щоб кров не припливала до голови, коли ноги будуть у воді. До того ж зберігали апетит до розкішного обіду, замовленого на шосту годину, коли мали вернутися.

Нетерплячка брала Ролана. Він хотів купити спеціальні сітки, схожі на ті, що ними ловлять метеликів по луках. Їх називають сачками. Це маленькі сітчані торбинки, прикріплені до дерев'яного кільця на кінці довгої палиці.

Альфонсіна, все посміхаючись, позичила їм свої власні. Потім допомогла обом жінкам перебраться в імпровізований одяг, щоб вони не замочили суконь. Вона дала їм спідниці, грубі вовняні панчохи та парусинові черевики. Чоловіки поскидали свої шкарпетки й взяли куплені в місцевого чоботаря старі черевики та сабо.

Нарешті рушили в дорогу, кожен із сачком на плечі й кошівкою за спиною. Пані Роземії в цьому убранні виглядала дуже мило, наче справжня завзята селянка.

Позичена в Альфонсіні спідниця, кокетливо підіткнута й скріплена кількома стібками, щоб не заважала бігати та плигати по скелях, лишала незакритими кісточки й низ литок, пружистих литок маленької жінки, гнучкої та дужої. Стан був вільний, щоб не зв'язувати рухів; а на голову пані Роземії наділа величезного садівницького бриля з жовтої соломи, з широченними крисами; гілка гравілату, причеплена до відгорнутого краю, надавала їй войовничого та задерикуватого вигляду.

Жан, отримавши спадщину, щодня ставив собі питання: оженитися з нею чи ні? Щоразу при зустрічі з нею він почував бажання взяти її за свою дружину, а потім, на самоті, починав думати, що можна й почекати. Вона не мала тих достатків, що він мав зараз, бо прибутку в неї було лише дванадцять тисяч франків від майна нерухомого, від ферм та земельних ділянок у Гаврі, коло доків; цінність їх із часом могла зрости до значної суми. Отже, достатки були майже однакові, а молода вдова таки йому дуже припала до серця.

Поглядаючи на неї сьогодні, як вона йшла попереду нього, він думав: «Годі, треба нарешті зважитися. Запевно, кращої мені не знайти».

Вони йшли схилом лошовини, що простяглася від села до прибережних скель; крутий берег, кінець тієї долини, височів над морем на вісімдесят метрів. Удалині в рамці зелених берегів, обнижуючись праворуч та ліворуч, показався, сріблясто-блакитний на сонці, великий трикутник води, а ледве помітне далеке вітрило здавалося метеликом. Повне світла небо так злилося з водою, що не можна було добре розрізнити, де починалося одне й кінчалось друге, і затягнуті у корсажі постаті обох жінок, що йшли попереду трьох чоловіків, яскраво вимальовувалися на ясному обрії.

Жан розпаленими очима дивився, як миготіла перед ним тонка кісточка, струнка ніжка, як погойдувалися стегна, поглядав на її кокетливий капелюшок. І миготіння оце підсилювало його хтивість, підштовхувало його остаточне вирішення, що на нього люди хиткі й полохливі зважуються раптом. Тепле повітря, змішане з пахощами берегів, дикого терну, конюшини та трави, морський запах оголених відпливом скель, ще дужче розпалювали та солодко п'янили його, і з кожним кроком, з кожною хвилиною, з кожним поглядом, кинутим на тонкий силует молодички, він наважувався раз у раз більше; вирішив, не вагаючись уже, освідчитись, що кохає її і прагне одружитися з нею. Ловля криветок сприяла йому, допомагаючи лишитися віч-на-віч; та й цей чудовий, мальовничий куточок саме для розмов про кохання: так добре, зануривши ноги в прозору воду і спостерігаючи, як снують у водоростях довговусі криветки, віддати руку й серце.

Дійшовши до краю долини, над кручею помітили вони маленьку стежку, що спускалася вздовж скелі, а під собою, між морем та сподом гори, майже на середині дороги — хаотичне громаддя величезних скель, завалених, перевернутих, серед хвилястої, затрав'янілої рівнини, обвалом створеної, вона ген-ген тяглася на південь, скільки око сягало. На цій довгій смузі кущів та ніби через вулкановий вибух перегорнутої дернини розвалені скелі скидалися на руїни якогось великого, зниклого міста, що колись панувало над океаном, а над ним височіли білі та безкраї мури прибережних стрімчаків.

— Як гарно тут, — промовила, зупинившись, пані Роземійї.

Жан догнав її і з розчуленим серцем подав руку, щоб вести її вузькими, висіченими у скелі східцями.

Вони йшли попереду, а Бозір, міцно впираючись своїми коротенькими ніжками, повів під руку пані Ролан, що їй потемніло в очах над кручею.

Ролан з П'єром йшли ззаду, і доктор мусив тягти свого батька, в котрого так запаморочилось у голові, що він сів і почав з'їжджати зі східця на східець.

Молода пара, випередивши всіх, посувалася хутко, і раптом поруч із дерев'яною лавою, призначеною для відпочинку на півдорозі, побачили вони струмочок прозорої води, що пробивався з маленького джерела в скелі.

Спершу він спадав у вибоїну з миску завбільшки, що сам собі її видовбав, далі ринув з висоти якихось двох футів, перетинаючи стежку, де килимом розрослася болотна жируха, та й зникав серед ожини й дернини на березі, пораному й засипаному скельними окрушинами.

— Ох, як хочеться пити! — скрикнула пані Роземійі.

Та чим напиться? Вона спробувала жменею зачерпнути води, але вода витікала поміж пальцями. Жан домислився покласти на дорозі каменя, вона сперлася на нього колінами і почала пити просто з джерела, що прийшлося те пер упорівень її вуст.

Коли вона підвела голову, блискучі краплини тисячами всіяли її лице, волосся, вії, корсаж. Жан, схилившись до неї, промовив стиха:

— Яка ви прекрасна!

Вона відказала тоном, яким вимовляють дітям:

— Чи не будете ви ласкаві замовкнути?

Це були перші фрази, якими вони обмінялися, що в них почувалося залицяння.

— Ходімо, — промовив Жан, вельми збентежений, — утечемо, поки нас не наздогнали.

І справді, вже зовсім близько помітив він спину капітана Бозіра, що спускався рачкуючи, підтримуючи обома руками пані Ролан, а ще вище й далі — старого Ролана, той сповзав, упираючись ногами й ліктями, не швидше за черепаху. Пер ішов позаду, стежачи за кожним його рухом.

Спуск не був уже такий крутий і перейшов у положи-стий схил, стежка вилася серед величезних брил, які звалилися колись з гори. Пані Роземійі з Жаном побігли й швидко опинилися на прибережних кругляках. Вони перейшли по них, простуючи до скель, розкиданих на довгій та пласкій косі, вкритій морськими травами, де поблискували незліченні калюжі води. Море відступило ген-ген за цю рівнину, слизьку від блискучих темно-зелених водоростей.

Жан підкачав штани по коліна, а рукава по лікоть, щоб не замочитися, й, промовивши: «Вперед!» — сміливо ступив у першу калюжу.

Обачніша, хоча й готова щохвилини потрапити у воду, молодиця боязко обминала вузьку калюжу, ковзаючись на слизьких рослинах.

— Чи бачите ви що? — запитала вона.

— Так, бачу ваше личко, що відбивається у воді.

— Якщо ви бачите лише його, не дуже багато наловите.

Він прошепотів ніжним голосом:

— О! Серед усіх креветок я волів би ввіймати саме таку.

Вона посміхнулася:

— Тож спробуйте, побачите, чи не вислизне вона з вашої сітки.

— Проте... Якби ви захотіли.

— Я хочу дивитися, як будете ловити креветок... і нічого більше...

— Яка ви недобра. Ходімо ж далі, тут нема нічого.

І він подав їй руку, допомагаючи йти слизьким камінням. Вона опиралася на нього трохи боязко, і він раптом відчув, як охопило його кохання, збудилася хтивість, як він прагне її — мов якась хвороба, що крилася в ньому, чекала саме цього дня, щоб виявитися.

Хутко дісталися вони до глибшої розколини, де у хвилястій воді, що протікала крізь незриму щілину в далеке море, коливалися і ніби плавали рожеві та зелені трави, схожі на пасма довгого, тонкого, химерної барви волосся.

Пані Роземійї скрикнула:

— Ось, ось я бачу креветку, товстенну, дуже товстенну, ось там!

Він також завважив її і рішуче ступив у яму, дарма що намок аж до пояса.

Але тваринка, ворущачи довгими вусиками, сторожко відступала перед сіткою. Жан підштовхував її до водоростей, щоб там зловити. Креветка, відчувши себе у небезпеці, блискавкою прослизнула над підсакою, промайнула у воді й зникла.

Молодичка схвильовано слідкувала за цим полюванням, і їй вихопилось:

— От незграба!

Його вколело це, і несвідомим рухом потяг він своєю сіткою по зарослому травами дні. Діставши ж її з води, нагло побачив усередині три великі, прозорі креветки, вилонені наосліп у їхній незримій схованці.

Тріумфуючи він простягнув їх пані Роземійї, але та не зважувалася торкнутися до них, лякаючися гострих та зубчастих шпеників, якими були озброєні їхні вузькі голівки.

Все ж вона переборола страх і, хапаючи двома пальцями за тоненькі кінчики вусів, повкидала, одну по одній, до свого кошика, поклавши туди й трохи водоростей, щоб зберегти їх живими. Потім, знайшовши мілкішу калюжу, нерішуче вступила в воду і сама взялася до ловлі. Їй трохи захопило подих від холоду, що пройняв її ноги. Вона була проворна й кмітлива, мала спритні руки й певний мисливський хист. Раз у раз виловлювала вона зненацька заскочених тваринок, піддурених повільністю, з якою вона скрадалася до них.

Жан більше не ловив нічого, але йшов слідком за нею, злегка торкався її, схилявся над нею, удаючи, ніби випадє в розпач од своєї незграбності і хоче повчитися в неї.

— Ну, покажіть же мені, — твердив він, — покажіть.

А коли їхні обличчя відбивалися рядком у прозорій воді, яку чорні водорості на дні перетворювали в ясне дзеркало, Жан усміхався до голівки поруч, що дивилася на нього знизу, і вряди-годи кінчиками пальців слав їй поцілунки, які ніби падали на відбиток його попутниці.

— Ах, який же ви нудний, — промовила молодиця, — любий мій друже, ніколи не варто братися одночасно за дві справи.

Він відповів:

— У мене, власне, лише одна. Я кохаю вас.

Вона випросталася і поважно промовила:

— Скажіть, що це робиться з вами останні десять хвилин, чи ви не з'їхали з глузду?

— Ні, не з'їхав. Я кохаю вас і наважуюся нарешті це вам сказати.

Вони стояли обоє в солоній калюжі, що досягала їм до колін, спершись мокрими руками на свої сітки, і пильно дивилися одне одному в вічі.

Вона знов сказала жартівливим та досадливим тоном:

— Як погано обрали ми час для такої розмови! Чи ж не можна було зачекати іншого дня, щоб не псувати мені ловлі?

Він промимрив:

— Пробачте, я не міг більше мовчати. Я давно покохав вас. Сьогодні ж ви так сп'янили мене, що я й розуму позбувся.

Тоді вона зразу вирішила кинути розвагу й промовила:

— Сядьмо на оцій скелі й побалакаймо спокійно.

Вони здерлися на досить високий прискалок і посідали рядком, на осонні, попускавши вниз ноги.

— Любий мій друже, — почала вона, — ви вже не дитина, та й я не молоденька дівчинка. Ми дуже добре знаємо обоє, до чого ведеться, й мусимо зважити усі наслідки наших вчинків. Якщо ви постановили освідчитися мені сьогодні, я, природно, повинна вважати, що ви маєте намір одружитися зо мною?

Він зовсім не сподівався такого ясного ставлення до справи й ошелешено відповів:

— Певна річ.

— А говорили ви про це з вашими батьками?

— Ні, я хотів довідатися про вашу згоду.

Вона простягла йому свою ще мокру руку і, коли він у захваті поклав на неї свою, промовила:

— Я охоче даю згоду. Маю вас за добру й чесну людину. Але пам'ятайте, я не хочу йти проти волі ваших батьків.

— О, невже ви гадаєте, що мати моя ні про що не здогадується, і чи любила б вона вас так, як любить, коли б не бажала нашого одруження?

— Це правда, я просто трохи розгубилася.

Вони замовкли. Його, навпаки, дивувало, що вона так мало схвильована, така розсудлива. Він сподівався жартівливого залицяння, відмов, що приховували б згоду, цілої кокетливої любовної комедії з ловлею креветок і хлюпанням у воді! А тепер усе скінчилося, він почував себе зв'язаним, одруженим, і все це після якихось десяти слів. Вони не мали більш про що говорити, бо прийшли до згоди й сиділи тепер обоє трохи заклопотані тим, що сталося між них так раптово, трохи навіть зніяковілі, не зважаючи ні розмовляти, ані рибалити далі, не знаючи що робити.

Врятував їх старий Ролан:

— Сюди, сюди, діти! Йдіть погляньте на Бозіра. Він спустошує море, цей розбишака.

Капітан справді ловив напрочуд багато креветок. Намоклий до самого пояса, він походжав від калюжі до калюжі, вгадуючи єдиним зором найкращі місця; і повільними й певними рухами знаходив своєю підсакою всі заховані у водоростях нірки.

І прегарні прозорі креветки, ясно-сірого кольору, тріпалися на його долоні, коли він вибирав їх похапливо, щоб кинути до свого кошика.

Пані Роземійї, вражена, захоплена, не відходила від нього, старанно наслідуючи його, майже забувши про слово, дане Жанові, що йшов за нею замріяний; вона, здавалося, всією істотою віддалася цій дитячій радості — вилюбованню креветок з-під пливучих рослин.

Аж раптом Ролан скрикнув:

— Гляньте, он і пані Ролан іде до нас.

Спочатку вона залишилася з П'єром на пляжі, бо обоє не мали жодної охоти розважатися, бігаючи серед скель та дрипаючи по калюжах; а проте їй не вабилло їх лишитися віч-на-віч. Вона боялася його, а син боявся її й самого себе, боявся своєї люті, що її не міг опанувати.

Тож вони сіли рядком на кругляках.

І обоє, гріючись на осонні трохі прохолоджуваним морським повітрям і споглядаючи широкий спокійний простір та водяну блакить, що мінилася сріблом, думали воднораз: «Як гарно почували б вони себе тут колись!»

Вона не насмівувалася заговорити до П'єра, сподівуючись якоїсь гострої відповіді; він не зважувався звернутись до своєї матері, лякаючись, що, проти своєї волі, поведеться з нею жорстоко.

Кінцем своєї тростини перегортав П'єр округлі камінці, ворухив їх і стукав по них. Вона, блукаючи очима, взяла три чи чотири кругляки й повільним та машинальним рухом перекидала їх із руки в руку. Потім її непевний погляд помітив серед водоростей Жана — той ловив креветок у товаристві пані Роземійї. Вона почала стежити за ними, стерегти їхні рухи, несвідомо збагнувши материним своїм інстинктом, що вони розмовляють не так, як звичайно. Бачила, як вони, дивлячись у воду, схилилися одне до одного, як повернулися лицем до лица, ніби шукаючи відповіді на запит серця, як потім дерлися на скелі, щоб порозумітися.

Їхні силуети вимальовувались досить виразно; вони були наче зовсім самотні серед виднокругу й набирали якогось значущого та символічного вигляду серед широкого простору моря та скель.

П'єр також дивився на них, і сухий сміх вихопився з його уст.

Не обертаючись до нього, пані Ролан запитала:

— Чого це ти?

Він промовив глузливо:

— Я вчуся. Дивлюся, як готуються стати роґоносцем.

Її поїняв гнів, обурення, її вразило це слово, бо вона, як їй здалося, зрозуміла його прихований зміст.

— Кого маєш ти на думці?

— Ну, звичайно, Жана! Дуже втішно стежити за його грою.

Вона пролепетіла тихо, тремтячим від хвилювання голосом:

— О П'єре, який ти жорстокий! Ця жінка — то ж сама чеснота. Твій брат не знайде кращої.

Він почав реготатися сміхом вимушеним, рвучким:

— Ха-ха-ха! Сама чеснота! Усі жінки — сама чеснота... а всі їхні чоловіки — рогалі. Ха-ха-ха!

Вона підвелася, не відповідаючи, хутенько спустилася по вкритому гальками схилу і, ризикуючи посковзнутися, провалитися в заховані в траві ями, зламати ногу чи руку, подалася майже бігцем, ступаючи в калюжі, нічого не бачачи навколо, навпростець, до свого другого сина.

Побачивши її, Жан гукнув:

— Ну, матусю, і ти наважилася?

Вона мовчки схопила його за руки, ніби кажучи: «Врятуй, оборони мене!»

Він побачив її збентеження й промовив здивований:

— Як зблідла ти! Що з тобою?

Вона лепетіла:

— Я ледве не впала, мені страшно серед цих скель.

Тоді Жан повів матір, підтримуючи, пояснюючи, як ловлять креветок, щоб якимось розважити її. А що вона зовсім не слухала його, а він мав потребу поділитися з кимось своєю таємницею, то, одвівши її трохи, промовив стиха:

— Вгадай, що сталося?

— Та... та... я не знаю.

— Вгадай!

— Я... я не знаю.

— Ну, гаразд. Я освідчився пані Роземії.

Вона нічого не промовила, в голові в неї наче джмелі гули, а на душі був такий розпач, що ледве розуміла його слова. Вона перепитала:

— Освідчився?

— Так, чи ж я добре зробив? Вона чарівна, правда?

— Так... чарівна... ти добре зробив.

— Значить, ти даєш свою згоду?

— Так... я згодна.

— Як дивно ти говориш! Здається, ніби... ніби... ти незадоволена.

— Та ні ж... я... задоволена.

— Справді?

— Справді.

І наче, щоб довести це, вона схопила сина в обійми і вкрила лице його рясними материними поцілунками.

Потім, витерши повні сліз очі, вона помітила, що вдалині, на пляжі, хтось лежить ницьма, наче труп, непорушно: це був другий її син, П'єр, що перебував на самоті із своїми безрадісними думками.

Тоді вона повела свого маленького Жана ще далі, майже до самої води, і вони довго гомоніли про його одруження, якому вона співчувала всім серцем.

Близький приплив відігнав їх до ловців креветок; усі разом рушили на берег. Дорогою збудили П'єра, що удавав, ніби спить. Обід тягнувся довго, і вина випито було чимало.

VII

Ідучи позад, усі чоловіки, окрім Жана, задрімали. Бозір та Ролан що п'ять хвилин валилися на плечі сусідів, а ті енергійно відштовхували їх. Тоді вони випростувались, переставали хронти, розплющували очі й мурмотіли: «Чудова погода!» — і зараз же хилилися знов на другий бік.

Коли приїхали до Гавра, то вони вже так поснули, що їх насилу розворушили, а Бозір відмовився навіть зайти до Жана, де чекав на них чай. Довелося відвезти його додому.

Молодий адвокат уперше мав заночувати у своєму новому помешканні; бурхлива, трохи дитяча радість раптом охопила його на думку, що саме сьогодні покаже він своїй нареченій помешкання, в якому вона незабаром має оселитися.

Служниці вже не було, бо пані Ролан заявила, що сама нагріє воду та накриє стіл: боячись пожежі, вона не любила залишати слуг самих уночі.

Ніхто ще, окрім неї самої, Жана та робітників, не заходив до нового помешкання. Тим більший мав бути ефект від усєї прегарної обстави.

У передпокої Жан попросив зачекати. Він хотів сам завітати свічки та лампи й залишив у п'ятні пані Роземій, батька й брата, потім, відчиняючи навстіж обидві половинки дверей, гукнув:

— Заходьте!

Зашклена галерея, освітлена люстрою та шкляними кольоровими ліхтарями, захованими серед пальм, кактусів і квітів, скидалася ніби на театральну декорацію. Одну хвилину всі були вражені. Ролан, зачарований цією пишнотою, бубонів:

— А бодай тобі! — Йому кортіло заплескати в долоні, як на апофеозі в театрі.

Далі вступили до першої зали, маленької, у тон меблям, оббитої тканиною кольору старого золота. Велика вітальня, дуже скромна, витримана в блідих червоно-жовтих барвах, виглядала імпозантно.

Жан сів у крісло перед бюрком, заставленим книжками, і поважним, трохи напруженим голосом промовив:

— Так, шановна пані, слова закону ясні і дають мені, разом із виявленою мною згодою, безперечну певність, що не мине й трьох місяців, як справа, що про неї ми говорили, щасливо буде вирішена.

Він дивився на пані Роземійї, і вона засяяла усміхом, поглядаючи на пані Ролан, а та взяла її руку і міцно потиснула.

Жан, променіючи, підскочив, наче школяр, і крикнув: — А як добре лунає голос! Це прегарна зала для судових промов.

Він почав декламувати:

— Коли б лише любов до людини, лише виявлення природного співчуття, що його викликає у нас кожне страждання, могла спонукати вас ухвалити виправдання, якого ми домагаємося від вас, ми апелювали б до вашої жалості, панове присяжні, до вашого батьківського та людського серця; але ж і закон за нас, і, лише спираючися на цей закон, ми говоримо тільки про його додержання...

П'єр оглядав помешкання, що могло належати йому, і дратувався школярськими вибриками свого брата, надто дурними та недотепними, як на нього.

Пані Ролан відчинила двері праворуч.

— Тут спальня, — промовила вона.

Упорядковуючи цю кімнату, вона вклала все своє материнське серце. Шпалери були з руанського кретону, штибом старовинного нормандського полотна. Візерунок у стилі Луї XV, — пастушка в медальйоні, вінчаному з'єднаними дзьобиками двох голубків, — надавав стінам, засло-

нам, ліжкові, кріслам вигляду елегантного та ідилічно простого.

— О, чудово! — промовила пані Роземійї, що трохи спожважніла, увійшовши до цієї кімнати.

— Подобається вам? — запитав Жан.

— Надзвичайно.

— Коли б ви знали, як це приємно мені!

Вони поглянули одне на одного, і довірливою ніжністю променіли їхні очі.

Проте вона почувала себе трохи ніяково, трохи соромилася цієї кімнати, що мала стати незабаром її шлюбною спальнею. Завважила, увійшовши, що ліжко було дуже широке, справжнє шлюбне ліжко, вибране панею Ролан, яка безперечно передбачала і бажала близького одруження свого сина; і проте це материне піклування припало їй до серця, бо ніби свідчило, що саме її сподівалися мати в своїй родині.

Потім, коли всі знову вернулися до зали, Жан відчинив раптово двері ліворуч, і вони побачили округлу їдальню, з трьома вікнами, обставлену, мов японський ліхтар. Мати з сином вичерпали тут усю фантазію, на яку були здатні. Бамбукові меблі, химерні фігурки, китайські вази, шовкові тканини в золотих блискітках, прозорі штори, що на них виглядали наче водяні краплі шкляні перлини, прибиті до стін віяла, що підтримували вишивані серветки, шпаги, паравани, мапкари, журавлі, зроблені із справжнього пір'я, всілякі тендітні дрібнички з порцеляни, дерева, паперу, слонової кістки, перламутру і спижку — все це мало той претензійний манірний вигляд, якого недоладна рука та недосвідчене око надає речам, що вимагають найбільшого такту, смаку та мистецького виховання. А проте ця кімната найбільше припала до смаку усім. Один лише П'єр зробив кілька критичних завваг із трохи дошкульною іронією, яка ушпигнула його брата.

На столі височіли піраміди з садовини та здіймалися цілі марципанові монументи.

Ніхто не був голодний, тому нічого не їли, а покуштували лише трохи садовини та поласували пундиками. Потім, посидівши годину, пані Роземійї попросила дозволу піти додому.

Вирішили, що старий Ролан піде провести її, а пані Ролан, оскільки не було служниці, огляне своїм господар-

ським оком помешкання, щоб для її сина було наготові усе.

— Вернутися по тебе? — запитав Ролан.

Вона завагалася, потім відказала:

— Ні, мій товстуне, лягай спати. П'єр мене проведе.

Як тільки вони вийшли, вона загасила свічки, поховала печиво, цукор та лікери до шафи, а ключ від неї віддала Жанові; потім зайшла до спальні, застелила постіль, подивилася, чи свіжа в карафці вода й чи добре зачинено вікно.

Брати сиділи в маленькій залі, Жан вражений ще критикою його смаку, П'єр щораз більше обурений, бачачи свого брата в цьому помешканні.

Обоє мовчки палили. Раптом П'єр підвівся.

— Слово честі, — промовив він, — удовичка мала сьогодні підтоптаний вигляд, виправи не йдуть їй на користь.

Жан відчув, як раптом пойняв його лютий напад гніву, властивий навіть лагідній людині, коли вразити її в серце.

Йому бракувало віддиху, настільки він був схвильований, і він лопотав:

— Надалі рішуче забороняю тобі називати «вдовичкою» пані Роземійї.

П'єр повернувся до нього й промовив згорда:

— Бачу, ти хочеш наказувати мені. Чи не здурів ти часом?

Жан зірвався на рівні ноги:

— Я не здурів, але мені обридло твоє поводження зо мною!

П'єр глузував:

— З тобою? Хіба тебе так близько обходить пані Роземійї?

— Знай, що пані Роземійї буде незабаром моєю дружиною.

Той ще більше зайшовся сміхом:

— Ха-ха, чудово! Тепер я розумію, чому не маю називати її «вдовичкою». Але дивний спосіб у тебе сповіщати про своє одруження.

— Я забороняю тобі глузувати з цього... Ти чуєш?.. Я тобі забороняю!

Жан підскочив до брата, блідий, з тремтінням у голосі, вкрай роздратований цією невпинною іронією над жінкою, яку кохав і яку обрав собі за дружину.

Але П'єр і собі враз розлютився. Все, що останнім часом збиралося в ньому: безсилий гнів, притлумлена злість,

приборкане обурення та мовчазний розпач заламорочили йому голову, приголомшили його.

— Як ти смієш?.. Як ти смієш?.. Я велю тобі мовчати, чуєш? Я тобі велю!

Жан, здивований цією люттю, мовчав кілька хвилин, шукаючи в своєму збентеженому гнівом розумі якогось слова, виразу думки, що могла б у саме серце вколоти його брата.

Намагаючися опанувати себе, щоб краще уразити, розтягуючи слова, щоб зробити їх гострішими, він почав:

— Давно вже я помітив, що ти заздриш мені, саме з того дня почав ти вживати й слово «вдовичка», бо зрозумів, як це болять мені.

П'єр зайшовся своїм звичайним пронизливим та зневажливим сміхом:

— Ха-ха! На бога! Заздрю тобі?.. Я?.. Я?.. Я?.. А в чім, у чім, на бога?.. Чи не твоїй вроді або твоєму розуму?..

Та Жан добре зрозумів, що торкнувся душевної рани брата.

— Так, ти заздриш мені, заздриш із самого дитинства; і ти розлютився, побачивши, що ця жінка дає перевагу мені і не звертає на тебе уваги.

П'єр, обурений цим припущенням, белькотав похлинаючись:

— Я, я... заздрю тобі? Через оту дурену, оту індічку, через оту гладку гуску?!

Жан, бачачи, що влучив саме враз, вів далі:

— А в той день, коли ти намагався веслувати дужче за мене, на *Перлині*? А коли ти точив перед нею баляси, щоб показати себе? То ж ти ледве не луснув від заздрощів! А коли я дістав цю спадщину, ти наче ошалів, зненавидів мене і виказуєш це на всякий лад, ти мордуєш нас усіх і хвилинки не можеш пробути, щоб не вилити жовчі, що тебе душить.

Розлючений П'єр стиснув кулаки, почувуючи непоборне бажання кинутися на свого брата і вхопити його за горло.

— А, замовкни краще, не кажи ніколи про цю спадщину!

Жан закричав:

— Та заздрість вилазить у тебе з-під шкіри. В кожному твоїм слові до батька, до матері, до мене вона так і світиться. Ти вдаєш, ніби зневажаєш мене, бо ти заздриш! Ти чіпляєшся до всіх, бо заздриш! А зараз, коли я забага-

тв; ти не стримуєш уже себе, ти зробився уїдливи́й, ти зну́щаєшся з мами, ніби вона винна в тім!..

— П'єр рвучко відступив аж до коминка, розтуливши рота, вири́чавши очі, опанований одним з тих нападів шаленої люти, що можуть призвести до злочинства.

— Він повторив тихше, задихаючись:

— Замокни, та замокни-бо ти!

— Ні! Давно вже хотілося мені висловити тобі свою щирю думку; ти викликав мене на це, тим гірше для тебе. Я покохав жінку! Ти знаєш це і при мені глузуєш з неї, ти навмисне драгуєш мене; тим гірше для тебе. Але я вивру твої зуби, схи́до! Примушу поважати себе!

— Тебе поважати, тебе?

— Так, мене!

— Тебе поважати... тебе... що збезчестив нас усіх своїм грошолобством!

— Що ти кажеш? Ще раз скажи... ще раз!..

— Я кажу, що не годиться приймати спадщину від чужого чоловіка, коли вважаєш себе за сина іншої людини.

Жан остовпів, ще не розуміючи, збентежений цим; не зовсім ясним для нього, натяком.

— Що? Ти кажеш... ще раз скажи!

— Я кажу те, про що шепочуться всі, про що говорять усі, що ти син того чоловіка, який полишив тобі спадщину. Отже, порядна людина не приймає грошей, які безчестять його матір.

— П'єре... П'єре... ти можеш припустити?.. Ти... це ти... ти... виголошуєш цю ганьбу?..

— Так... так... це я. Невже не бачиш ти, що цілий місяць конаю я від муки, не сплю ночами, а вдень ховаюсь, мов тварина, що я не свідомий ні того, що кажу, ні що роблю, ні що буде зо мною, так страждаю я, так шалю я від ганьби та скорботи, бо спершу я догадувався, а зараз впевнився...

— П'єре... Замокни... Мати в тій кімнаті, поруч! Подумай, вона ж може почути... може, й чує нас...

Але він мусив спорожнити своє серце! І він висловив усе, свої підозріння, свої міркування, боротьбу з самим собою, свою впевненість та історію з портретом, що тоді був зникнув.

Говорив він фразами короткими, уривчастими, майже не зупиняючись, неначе в омані,

Він ніби забув про Жану, про свою матір у суміжній кімнаті. Говорив, начебто ні до кого, бо мусив говорити, бо надто перетерпів, надто довго затуляв та ховав свою рану. Вона зросла, як нарив, і цей нарив тепер прорвався, заливаючи всіх своїм гноем. Він почав ходити, як звичайно, вперши очі перед себе, розмахуючи у шаленій розпучі руками, сльози підступали йому до горла, він сам себе ненавидів і говорив так, наче сповідався в своїй нікчемності та нікчемності своїх близьких, наче кидаючи свою скорботу в незримий, глухий простір, де й зникали його слова.

Жан, розгублений, майже зразу переконаний безтямно пристрасним тоном брата, притулився спиною до дверей, за якими, догадувався він, мати слухала їхню розмову.

Вона не могла піти, бо мусила б перейти через залу. Але вона й не верталася; значить — не сміла.

Аж раптом П'єр, тупнувши ногою, крикнув: — Так, я свиня, що сказав про це!

І він, простоволосий, побіг на сходи.

Гуркіт парадних дверей, які за ним голосно зачинилися, збудив Жану з тої глибокої заляккості, що пойняла його. Минуло кілька хвилин, вони здалися довшими за години, а душа його все перебувала у якомусь отупінні. Він добре розумів, що йому зараз же треба обмірковувати і щось робити, але він відволікав, не бажаючи навіть, через страх, знемогу та боязність, ні мислити, ні обмірковувати, ані навіть пригадувати. Він належав до тих, хто любить відкладати все на завтра; і коли він змушений був щось вирішувати не гаючись, то інстинктивно намагався вигадати ще кілька хвилин.

Але глибока тиша, що залягла тепер після П'єрового лементування, ця нагла тиша огорнула стіни й меблі, при яким світлі шести свічок та двох ламп, і так налякала Жану, що він відчув раптом бажання самому тікати звідси.

Але напруженням волі він переміг душевну млявість і почав обмірковувати.

Ніколи в житті своєму не знав він жодних перешкод. Є люди, що в житті, наче по воді, йдуть за течією. Пильно вчився в школі, щоб не бути покараним, своєчасно закінчив курс права, бо життя його точилося спокійно. Все на світі здавалося йому природним, ніщо особливо не притягало його уваги. Любив лад у всьому, розсудливість, спокій, бо така була його вдача, бо розум його не ховав жодних таємниць; отже, розмова з братом поставила його в становище

людини, що опинилася на бистрій воді, а плавати не вмів.

Насамперед, подумав він, може, це й неправда. Чи не збрехав його брат через ненависть та заздрощі?

А проте невже він міг бути таким нікчемним, щоб сказати таке про рідну матір, не будучи сам розпачем до цього змушений? До того в Жанових вухах, очах, нервах, у всій його істоті відбилися, пройняті певністю, слова; болісні крики, голос і жести П'єрові були сповнені такого страждання, що не можна було не вірити їм; вони були незаперечні, як сама певність.

Жан був надто приголомшений, аби щось робити, дати собі якої ради. Скорбота його ставала нестерпною; він знав, що там, за дверима, була його мати, вона чула все й чекає.

Що з нею? Жоден рух, жодне тремтіння, жоден подих, жодне зітхання не виявляло чієїсь присутності за цією перегородкою. Може, вона втекла? Та як же? Якщо вона справді втекла... то мусила вискочити на вулицю вікном!

Лютий жах підвів його, і він кинувся до другої кімнати так швидко і рішучо, що ледве не виламав дверей.

Ніби нікого не було в ній. Горіла поставлена на комоді єдина свічка.

Жан метнувся до вікна — воно було зачинене й затулене віконницями. Повернувся з острахом, повів очима по усіх темних кутках і постеріг, що заслона на ліжку запнута. Підбіг і відслонив її. Його мати простерлася на ліжку, заховавши лице в подушку, міцно притуливши її до голови обома стиснутими руками, щоб не чути нічого.

Йому видалося зразу, що вона задушилася. Тоді, схопивши її за плечі, повернув її, але вона не випускала подушки, закриваючи нею лице та вп'явшись у неї зубами, щоб не кричати.

Але, доторкнувшись до цього простертого тіла, до цих скорчених рук, він відчув, як тремтіло воно в невимовному стражданні. Енергія й сила, з якою вона руками й зубами придержувала коло свого рота, коло очей і вух подушку, щоб він не міг поглянути на неї, ані заговорити, дали зрозуміти йому, — адже він сам переніс таку уразу, — до якої міри можуть дійти страждання. І його серце, його просте серце краєв жаль. Він не був суддею, навіть милосердним суддею, він був людиною, сповненою слабості, був сином, сповненим ніжності. Не пам'ятав нічого, про що говорив той, другий, нічого не обмірковував, нічого не з'ясовував,

охопив тільки обома руками нерухоме тіло своєї матері і, цілуючи її сукню та даремно намагаючись одірвати її од лиця подушку, кричав:

— Матусю, матусю, бідна моя матінко, поглянь на мене!

Вона, здавалося, зовсім змертвіла, і тільки непомітне майже дрижання пробігало по її тілу, як дрижання туго напнутої струни. Він правив усе:

— Мамо, мамо, слухай мене! Це неправда! Я добре знаю, що це неправда!

Її всю струсонувало, вона почала задихатися, потім зразу заридала в подушку. І її нервові напруження минуло, заціпеніння ослабло, пучки рознялися й випустили пошивку; і він побачив її лице.

Воно було зовсім бліде, а кризь стулені вії спливали рясні сльози. Обійнявши її за шию, він цілував очі довгими, розпачливими поцілунками, що змішувалися з її сльозами, і все правив:

— Мамо, люба матусю, я добре знаю, що це неправда. Годі плакати, я певен цього! Це ж неправда!..

Вона підвелася, сіла, поглянула на нього і, силою волі зібравши мужність, таку потрібну тоді, коли сам ідеши на свою згубу, промовила:

— Ні, це правда, дитино моя.

Обоє не промовили жодного слова. Кілька хвилин ще вона задихалася, витягуючи шию й закидаючи голову, щоб хапнути повітря, потім знов перемогла себе й провадила далі:

— Це правда, дитино моя. Навіщо брехати? Ти не повірив би, коли б я збрехала.

У цю хвилину вона схожа була на причинну. Охоплений жахом, він упав на коліна перед ліжком і мурмотів:

— Мовчи, мамо, мовчи.

Вона підвелася, ухваливши непохитну постанову, і твердо сказала:

— Не маю більше чого казати тобі, сину мій, прощай!

І рушила до дверей.

Він із криком ухопив її обіруч:

— Що робиш ти, мамо, куди йдеши?

— Не знаю... хіба ж я знаю... не знаю, що маю робити... бо тепер я зовсім самотня.

Видиралася від нього, щоб утекти. Вдержуючи її, він правив все одно й те ж:

— Мамо... мамо... мамо!

Силкуючись видертися з його обіймів, вона казала:

— Та ні, ні, я тепер вже не мати тобі, я ніщо для тебе, для всіх, ніщо, ніщо! В тебе немає більше ні батька, ні матері, бідна моя дитино... прощай!

Він зрозумів раптом, що коли тільки пустить її зараз, то вже ніколи її не побачить і, піднявши, поніс її на крісло, силою посадив, потім став на коліна й охопив її руками:

— Ні за що не підеш звідси, мамо; я люблю тебе й лишаю в себе. Лишаю назавжди, бо ти моя.

Вона пролепетала пригнобленим голосом:

— Ні, бідний мій хлопчику, це неможлива річ. Сьогодні ти плачеш, а завтра викинеш мене на вулицю. Ти не простиш мені цього ніколи...

Він так скрикнув, увесь сповнений щирої любові: «О! Я? Я? Як мало знаєш ти мене!» — що вона з криком схопила його обома руками за голову, бурхливо притягнула до себе і в нестямі почала шалено цілувати його в лице.

Потім застигла нерухомо, близьенько притулившись до сина, почувавши крізь бороду, як палало його лице, і сказала йому зовсім тихенько, на вухо:

— Ні, маленький мій Жане. Завтра ти не простиш мене. Це тобі так здається, але ти помиляєшся. Сьогодні ти протистав мене, і це прощення врятувало мені життя; але не годиться, щоб надалі я була з тобою.

Він правив, міцно обнявши її:

— Мамо, не кажи так!

— Так, маленький мій, мені треба йти геть. Не знаю, куди йти, ні за що взятись і що сказати, але так треба. Не смію більше дивитись на тебе, цілувати тебе, чи ж розумієш ти?

Тоді він тихенько сказав на вухо їй:

— Матусю моя, ти залишишся, бо я цього хочу, бо ти мені дуже потрібна. І ти зараз же мусиш присягнутися, що послухаєш мене.

— Ні, дитино моя.

— О мамо! Так треба, ти чуєш? Так треба!

— Ні, дитя моє, це неможлива річ. Це значить засудити нас на пекельні муки. Я знаю, що це таке, бо зазнавала цих мук цілий місяць. Ти розчулився, але коли це минеться, коли ти поглянеш на мене, як П'єр, коли ти згадаєш усе, що я тобі сказала!.. О!.. маленький мій Жане, подумай.. подумай, я ж твоя мати!

— Я не хочу, щоб ти кидала мене, мамо. Ти ж одна тільки в мене.

— Таж подумай, сину мій. Ми ж не зможемо дивитися одне на одного, не червоніючи, я вмиратиму від сорому й не зможу глянути тобі у вічі.

— Це неправда, мамо.

— Так, так, так, це правда! О, я розумію добре всю люту боротьбу з собою твого бідного брата, аж від першого дня. Тепер, тільки-но я зачую в хаті його кроки, серце моє тріпоче, як не вискочить з грудей, коли я почую голос його, я трачу притомність. Але тоді в мене ще був ти, а тепер я втратила й тебе! О! Маленький мій Жане, чи ж гадаєш ти, що я зможу жити серед вас обох?

— Так, мамо. Я любитиму тебе так, що ти й не згадаєш про це.

— О, о! Якби це було все можливе!

— Так, це можливе.

— Як же хочеш ти, щоб я, живучи серед вас обох, не згадувала ні про що? Хіба ж ви самі забудете про це?

— Так, я присягаюся тобі!

— Але ж цілісінький день ти матимеш це в своїх думках.

— Ні, присягаюся. І потім, слухай: якщо ти підеш від мене, я вступлю до війська добровольцем, і мене вб'ють.

Ця дитяча погроза зворушила її, і вона схопила Жана в обійми, цілуючи його з пристрасною ніжністю. Він говорив:

— Я люблю тебе дужче, ніж ти гадаєш, так, дужче, значно дужче. Ну, будь же розважлива. Спробуй лишитися хоч на тиждень. Пообіцяй мені лише тиждень! Ти не можеш відмовити мені в цьому!

Вона поклала обидві свої руки Жанові на плечі й, держачи його на відстані довжини рук своїх, промовила:

— Дитя моє... спробуймо заспокоїтися і не піддаватися слабості. Дай попередю висловитися мені. Якщо я хоч раз почую від тебе те, що цілий місяць я чую з уст твого брата, коли я хоч раз побачу у тебе в очах те, що я читала в його очах, коли ти хоч словом чи поглядом даси зрозуміти мені, що ненавидиш мене, як він... то через годину, — чуєш ти, — через годину... я піду від тебе навіки.

— Мамо, присягаюся...

— Дай мені сказати... За цей місяць я перетерпіла все, що тільки може перетерпіти жива істота. Відтоді як я зро-

зуміла, що твій брат, другий мій син, підозрює мене і що з хвилини на хвилину він викриє правду, кожна година мого життя була такою мукою, що неможливо її висловити.

У голосі її чулася така скорбота, що мука її передалася Жанові і сльози виступили на його очах.

Він хотів обняти її, та вона відштовхнула його:

— Облиш мене... слухай... я маю багато чого сказати тобі, щоб ти зрозумів... але ти не зрозумієш... що... коли я буду тут... треба... Ні, я не можу!..

— Кажі, мамо, кажі!

— Ну, гаразд, хай так! Принаймні я не опущаю тебе... Ти хочеш, щоб я була з тобою, так? Щоб ми могли дивитися одне одному в вічі, розмовляти, зустрічатися щодня в хаті,— бо я не зважуюся більш відчинити дверей, боячись, що побачу твого брата,— для того треба не пробачення твого,— ніщо не завдає такого жалю, як пробачення,— але щоб ти не винуватив мене за те, що я вчинила... Треба, щоб ти був настільки дужий, настільки байдужий до всіх, щоб, не червоніючи й не зневажаючи мене, визнав себе не за Роланового сина!.. Я досить перестраждала... я надто довго терпіла, більше я не можу, ні, я не можу більше! І це не тільки від учора, але віддавна вже... Та ти ніколи не зможеш зрозуміти цього, ніколи! Щоб ми могли далі жити разом і цілувати одне одного, Жане, мій синочку, ти мусиш знати, що коли я й була коханкою твого батька, то я ще більше була і його дружиною, його справжньою дружиною; я не маю сорому на дні мого серця, я не жалкую ні за чим, я й мертвого кохаю його, кохатиму довіку, і, крім нього, не кохала нікого; він був моє життя, моя радість, уся моя надія, вся втіха, все, все, все для мене, весь оцей довгий час! Слухай, мій хлопче, як перед богом, що чує мене, кажу: в мене не було б ніколи нічого гарного в житті, коли б не зустрілася я з ним, ніколи нічого, ні любові, ні пестощів, жодної з тих годин, за якими ми жалкуємо на старість, нічого! За все це я вдячна йому! Він був для мене один на всьому світі, потім ви двоє — твій брат і ти. Без вас усе було б порожнє, чорне і порожнє, мов ніч. Я ніколи б нічого не любила, нічого не знала, нічого не жадала, я навіть не плакала б так, як плакала, любий мій Жане. О так, я плакала відтоді, як ми приїхали сюди! Вся я належала йому, тілом і душею, навіки, з радістю, і всі ці, більш як десять років, я була його жінкою, а він моїм чоловіком перед богом, що створив нас

одне для одного. Потім я помітила, що він став менше кохати мене. Він усе був добрий до мене та дбайливий, але я не була вже для нього такою, як раніше. Це був кінець! О, як я плакала!.. Яке воно мізерне та облудне, це життя! Нема нічого сталого... І ось ми приїхали сюди; і ніколи більше ми не бачилися, ні разу він не приїздив... Він усе обіцяв, у всіх листах!.. Увесь час я чекала його!.. Та більше не побачила його!.. А тепер він мертвий! А проте він любив нас, бо ж згадав про тебе. Я кохатиму його до останньої своєї хвилини і ніколи не зречусь його; я люблю тебе, бо ти його дитина, і я не можу червоніти за це перед тобою! Розумієш? Не можу! Коли хочеш, щоб я лишилася, то мусиш визнати себе за його сина, ми будемо вряди-годи розмовляти про нього, і ти мусиш трошки полюбити його, а коли наші очі зустрінуться, ми будемо згадувати його. Якщо ти не хочеш цього, якщо не можеш,— прощай, мій маленький, ми не можемо тоді жити разом!.. Я зроблю, як ти постановиш!

Жан відповів ніжним голосом:

— Липайся, мамо!

Вона стиснула його в обіймах і заплакала; потім знов почала, притулившись лицем до його лица:

— Так, але П'єр? Що маємо робити з ним?

— Щось вигидаємо вже. Ти ж не можеш далі жити поруч із ним.

Сама згадка про старшого сина пройняла її жахом:

— Ні, я не зможу більше, ні-ні! — І, кинувшись Жанові на груди, вона лементувала в розпуці: — Врятуй мене від нього, мій маленький, зроби щось, не знаю що... вигидай... врятуй мене!

— Добре, мамо, щось зроблю.

— Цю ж мить... конче... Цю ж мить... не кидай мене! Я так боюся його... так боюся!

— Так, я вигидаю щось. Обіцяю тобі!

— О, тільки хутчій, хутчій! Ти не можеш уявити, що коїться зо мною, коли я бачу його! — Потім вона тихенько прошепотіла йому на вухо: — Сховай мене тут, у себе.

Він завагався, подумав і збагнув своїм розсудливим розумом небезпеку такої ситуації.

Але йому довелося довго вмовляти її, сперечатися з нею, переборюючи найяснішими доказами шалений її страх.

— Тільки на цей вечір,— казала вона,— тільки на цю ніч. Ти скажеш Роланові завтра, що я захворіла.

— Це неможлива річ, бо П'єр уже вдома. Ну, наберися мужності. Я залагоджу все, обіцяю тобі, навіть завтра. Я буду у вас о дев'ятій. Ну, одягай капелюшка. Я відведу тебе.

— Зроблю, як ти кажеш, — промовила вона боязко і вдячно, наче слухняна дитина.

Хотіла підвестися; але зворушення було надто сильне; не могла ще стояти на ногах.

Тоді він напоїв її солодкою водою, дав понюхати солі, змочив їй оцтом скроні. Вона корилася, квола і ніби спустошена, й разом з тим почувавши якусь полегкість, як після пологів.

Нарешті могла вже йти й сперлася на його руку. Пробило третю годину, коли вони проминали ратушу.

Біля дверей їхнього дому він обняв її й промовив:

— Прощай, мамо, будь мужньою.

Вона зійшла боязко мовчазними сходами, увійшла до своєї кімнати, швиденько роздяглася і, хвилюючись, не наче колись після побачення, лягла нечутно поруч із хрупчим Роланом.

У всій хаті не спав один П'єр, і він чув, як вона вернулася.

VIII

Вернувшись до себе, Жан повалився на канапу, бо горе та клопіт, що будили в його брата потребу бігати й тікати, наче зацькований звір, по-іншому діяли на його сонливу натуру й відбирали в нього руки й ноги. Він почував таке безсилля, що нездатний був поворухнутися; не міг доволотися до ліжка, млявий тілом і духом, розбитий та пригнічений. У ньому, всупереч П'єрові, ображено було не чистоту синівської любові, не цю таємничу самоповагу, що оповиває горді серця, а приголомшила його лиха доля, що разом з тим загрожувала найдорожчим його інтересам.

Коли душа його, нарешті, заспокоїлася, коли думки його прояснилися, наче скаламучена хвилями вода, він почав обмірковувати становище, в якому опинився. Коли б він інакше якось довідався про таємницю свого народження, то, запевне, був би обурений і відчув би глибокий жаль; але після сварки з братом, після цього злосливого й brutального доносу, що струсив його нерви, болісна й зворушлива матирина сповідь позбавила його сили для обурення.

Удар, що зазнала його вразливість, був досить міцний, щоб відкинути у непоборнім розчуленні всі забобони і всю святу доткливість звичайної моралі. Зрештою, він не був людиною витривалою. Не любив ні з ким змагатися, а з самим собою і поготів; отже, скорився, і через інстинктивний нахил, через любов до спокою, до життя солодкого й спокійного почав турбуватися небезпекою, що загрожувала ладу в його родині, передчуваючи неминучість цієї небезпеки, і, щоб відвернути її, зважився на надлюдське напруження своєї енергії та чинності. Йому хотілося зразу ж дати якусь раду, бо він, як і всі слабодухі люди, нездатний на тривале вольове напруження, іноді відчував доконечну потребу остаточно все вирішити. Його адвокатський розум, навиклий, власне, розплутувати та вивчати складні ситуації, інтимні справи родинних неладів, зараз же зрозумів усі можливі наслідки братового душевного стану. Мимоволі розглядав він ці наслідки з майже професійного погляду, ніби визначав майбутні взаємини своїх клієнтів, що пережили моральну катастрофу. Безперечно, стали стосунки з П'єром були надалі неможливі. Особливо легко він уникне цього, мешкаючи окремо. Але їхня мати не могла зостатись під одним дахом із старшим сином.

І він довго думав, простершись нерухомо на подушках, вигадуючи й відкидаючи різні комбінації і ніяк не знаходячи нічого, що задовольнило б його.

Коли раптом пройняла його думка: «Чи може порядна людина прийняти спадщину, що він дістав?»

Відповів собі відразу «ні» і вирішив віддати її убогим. Дуже важко це, але що ж подієш. Він продасть свої меблі і працюватиме, як усі інші початківці. Цей мужній та болючий вирок підбадьорив його, він підвівся, підійшов до вікна й припав чолом до скла. Отже, він був неможливий і знов буде неможливий. Від цього не помре, зрештою. Очі його спинилися на газовому різку, що горів проти нього, по тій бік вулиці. Побачивши жінку, що запізнившись ішла тротуаром, згадав раптом про пані Роземійї, і серце його затремтіло від болю, що завдає його нам жорстока думка. Зразу уявив собі усі згубні наслідки своєї постанови. Мусив зректись одруження з цією жінкою, зректись щастя, зректись усього. Чи ж може він зараз так зробити, коли заручився з нею? Вона обіцялася йому, вважаючи його за людину з достатками. Може, вона й згодиться ще, незважаючи на його зубожіння; але ж чи має він право

просити її, вимагати від неї такої жертви? Чи ж не краще залишити ці гроші в себе, як тимчасову власність, щоб пізніше повернути її вбогим?

І в душі його, прикриваючи егоїзм машкарою чесноти, змагалися різні потаємні інтереси. Спершу сумління уступалося перед розумовими доказами, далі перемагало, потім знову зникало.

Він знову сів, шукаючи остаточної підстави, якоїсь цілком поважної причини, щоб скінчити своє вагання і переконати свою природжену чесність. Уже разів із двадцять запитував він себе: «Адже я син цієї людини, я знаю й визнаю це, чи ж не природно буде прийняти мені від нього спадщину?» Але цей доказ не міг приглушити того «ні», що нашіптувало йому сумління.

Раптом він подумав: «Отже, я більше не син того, кого я вважав за свого батька, я не можу нічого більше приймати від нього ні за життя його, ні по смерті. Це було б і нечесно, і несправедливо. Це значило б обкрадати свого брата».

Ця нова думка заспокоїла його, притишила гризоти сумління, і він знов підійшов до вікна.

«Так,— казав він собі,— треба зректися батьківської спадщини, яка цілком залишиться П'єрові, бо я не син його батька. Це буде справедливо. Тоді чи не буде справедливо, якщо я прийму гроші від свого батька?»

Визнавши, що він не може прийняти Роланових грошей, поклавши собі рішуче зректися їх, він визнав за справедливе прийняти Марешалеву спадщину, бо коли б він зрікся обох, то засудив би себе на справжні злидні.

Покінчивши остаточно з цією делікатною справою, він узявся до справи П'єрового перебування в родині. Як позбутися його? Він утратив уже надію знайти якусь практичну пораду, коли гудок пароплава, що увіходив до порту, дав йому думку, немовби підказав відповідь на його питання.

Тоді, не роздягаючись, він простягнувся на ліжку й проспав до ранку.

Коло дев'ятої години він вийшов, щоб упевнитися, чи можливо перевести в життя свого проекта. Потім, зробивши кілька ділових візитів, він пішов до батьківської хати. Мати чекала його, зачинившись у своїй кімнаті.

— Коли б ти не прийшов, я ніколи не насмілилась би зійти вниз.

Вони почули Роланів голос, що гукав на сходах:

— Мабуть, сьогодні не дадуть попоїсти, хай вам біс!

Ніхто не відповів, і він знову загорлав:

— Жозефіно, на бога! Що ви там робите?

З льоху озвався голос служниці:

— Я тут, пане, чого вам?

— Де пані?

— Пані нагорі, разом із паном Жаном!

Тоді він, задерши голову до горішнього поверху, залентував:

— Луїзо!

Пані Ролан, прочинивши двері, запитала:

— Чого тобі, любий друже?

— Таж досі нема сніданку, хай йому біс!

— Зараз, любий друже, ми йдемо!

І вона зійшла, а за нею Жан.

Ролан скрикнув, побачивши юнака:

— А, ти вже тут! Вже нудишся в своєму помешканні?

— Ні, тату, мені треба було поговорити з мамою.

Жан підійшов, простягнувши руку, і коли почувив на своїх пальцях потиск старечої батьківської руки, дивне, несподіване хвилювання опанувало його, хвилювання, наче при останній розлуці й прощанні без вороття.

Пані Ролан запитала:

— П'єр не виходив?

Чоловік її знизав плечима:

— Ні, але сам винен, завше запізнюється! Почнемо без нього.

Вона звернулася до Жана:

— Йди-но поклич його, моя дитино; він дратується, якщо не зачекати його.

— Добре, мамо, я піду.

І юнак пішов.

Він здіймався по сходах з гарячковою відвагою боягуза, що готується до бою.

Він постукав у двері, і П'єр гукнув:

— Увійходьте!

Він увійшов. Той писав, схилившись над столом.

— Добридень, — промовив Жан.

П'єр підвівся.

— Добридень.

І вони подали один одному руки, ніби нічого не сталося.

— Ти хіба не підеш снідати?

— Та... бачиш... маю багато роботи.

Голос старшого тремтів, і його боязливий зір ніби запитував молодшого, що той має чинити.

— Чекають на тебе.

— А... а... а мати теж зійшла?..

— Так, це ж вона й послала мене покликати тебе.

— А! Тоді... я піду.

Перед дверима до зали він завагався, не зважаючи увійти першим; потім відчинив їх зразу і побачив батька й матір, які одне проти одного сиділи при столі.

Не дивлячись, не промовляючи ні слова, він спершу підійшов до неї і, схилившись, підставив їй для поцілунку своє чоло, як робив це з певного часу, замість того, щоб поцілувати її в щоки, як колись. Він здогадався, що уста її наблизилися до нього, та не почувив їхнього дотику і з тремтінням у серці випростався після цієї нещирої ніжності.

Запитав себе: «Про що говорили вони, коли я пішов?»

Жан ніжно називав її «мамою» та «люба мати», був дуже уважний до неї, подавав їй та наливав кави. Тоді П'єр зрозумів, що вони плакали разом, але не міг угадати їхніх думок! Чи осуджує Жан матір, чи вважає свого брата за негідника?

І всі докори, які закидав він собі за те, що виказав жакливий свій домисел, знову напосідали на нього, стискаючи в горлі, затуляючи рота, заважаючи їсти й говорити.

Його опанувало тепер нестерпуче бажання тікати, кинути цю хату, що не була вже йому рідною, цих людей, з якими майже ніщо вже не зв'язувало його. Йому хотілося їхати цю ж мить, байдуже куди, почувавши, що це кінець, що він не може довше лишатися з ними, що сама поява його мимохить пригнічуватиме їх, а самі вони завдаватимуть йому вічної й непереносної муки.

Жан говорив, теревенив про щось із Роланом. П'єр не слухав і не чув нічого. А проте він ніби відчув щось значуще в голосі свого брата й почав прислухатись до його слів.

Жан говорив:

— Це, здається, найкраще судно в усьому їхньому флоті; кажуть — шість із половиною тисяч тонн. У свій перший рейс воно вирушить наступного місяця.

Ролан здивувався:

— Так хутко! Я гадав, що воно ще не зможе вийти в море цього літа.

— Пробач; вони гарячково прискорили працю, щоб перший рейс відбувся ще до осені. Я заходив сьогодні вранці до бюро Товариства і розмовляв з одним із директорів.

— Ага! З ким саме?

— З паном Маршаном, особистим другом голови ради правління.

— А! Ти знайомий з ним?

— Так, а потім я просив його зробити мені одну невеличку послугу.

— Ну, тоді ти зможеш дати мені змогу відвідати й докладно оглянути *Лотарінгію*, як тільки вона прибуде до порту, чи ж правда?

— Звичайно, це проста річ!

Жан ніби вагався, добирав фрази, намагався непомітно перейти на інше. Він вів далі:

— Загалом кажучи, життя на цих великих трансатлантичних пароплавах дуже приємне. Більшу частину часу пробувавши на суходолі в двох чудових містах, Нью-Йорку та Гаврі, а решта — на морі в товаристві милих людей. Можна навіть завести знайомства, дуже корисні в майбутньому, так, дуже корисні знайомства серед пасажирів. І подумай лишень, капітан, заощаджуючи на пальному, може заробляти до двадцяти п'яти тисяч франків річно, якщо не більше...

— Чорти б його! — промовив Ролан і присвиснув, що свідчило про глибоку пошану до суми й до капітана.

Жан вів далі:

— Завідувач господарством може заробляти до десяти тисяч, а лікар дістає п'ять тисяч основного утримання й готове помешкання, стіл, освітлення, опалення, послуги тощо. Разом усе це складе принаймні десять тисяч, це дуже добре.

П'єр, підвівши очі, зустрівся з очима свого брата, і зрозумів його.

Тоді, повагавшись трохи, запитав:

— А чи важко дістати посаду лікаря на такому трансатлантичному пароплаві?

— І так, і ні. Все залежить від обставин та від протекції.

Залягла довга тиша, потім доктор знову:

— *Лотарінгія* вирушає наступного місяця?

— Так, сьомого числа.

Вони замовкли.

П'єр думав. Справді, все остаточно розв'язало б справу, коли б пощастило йому вступити лікарем на пакетбот. Далі видко буде; може, він і залишить його. А поки що зароблятиме сам на життя, не беручи нічого в родини. Позавчора він мусив продати свого годинника, бо зараз не міг уже просити гроші в матері! Отже, в нього не було ніяких коштів, ніяких засобів на прожиток, крім тих, що мав у батьківській хаті, де він не може мешкати. Він хоче спати в іншому ліжку, під іншою стріхою. Тоді, трохи вагаючись, він промовив:

— Коли б я міг, то радо рушив би на цьому пароплаві.

Жан запитав:

— А чому ти не можеш?

— У мене нема знайомих у Трансатлантичному товаристві.

Ролан остовпів:

— А як же всі твої прекрасні проекти? Що ж з ними?

П'єр пробубонів:

— Іноді доводиться жертвувати всім, зрікатися найкращих надій. Зрештою, це лише для початку, щоб збити кілька тисяч франків та влаштуватися потім уже постійно.

Батько зразу ж погодився:

— Так, це правда. За два роки ти зможеш заощадити шість або сім тисяч франків, а вклавши їх добре, можеш сягнути потім далеко. Ти як думаєш, Луїзо?

Вона відповіла тихим голосом, майже нечутно:

— Думаю, П'єр має рацію.

Ролан скрикнув:

— Та я ж можу поговорити з паном Пуленом, я з ним добре знайомий! Він суддя комерційного суду і веде справи Товариства. Я знайомий також із паном Леніяном, судовласником, він приятель одного з заступників голови.

Жан запитав брата:

— Хочеш, я сьогодні ж побалакаю з самим паном Маршаном?

— Так, прошу.

Поміркувавши кілька хвилин, П'єр знов почав:

— Мабуть, найкраще буде написати до Медичної академії моїм професорам, що дуже добре ставились до мене. Дуже часто на ці пароплави потрапляють абиякі лікарі. Гарні рекомендаційні листи професорів Мас-Руселя, Ремюзо, Фляша та Борікеля допоможуть цій справі куди більше, ніж усі непевні рекомендації. Досить буде подати ці

листи через твого друга пана Маршана на розгляд правління.

Жан зразу ж схвалив:

— Прекрасна ідея, прекрасна.

І він усміхався, заспокоєний, майже задоволений цим успіхом, бо нездатний був довго журитись.

— Сьогодні ж напиши їм, — промовив він.

— Зараз, що ж мить. Іду. Не буду пити сьогодні кави, бо надто знервований.

Він підвівся й пішов.

Тоді Жан звернувся до матері:

— Ну, мамо, що ти маєш сьогодні робити?

— Нічого... я сама не знаю.

— Підемо разом до пані Роземійї?

— Так... добре... добре...

— Ти знаєш... конче треба зайти до неї сьогодні.

— Так... так... добре.

— Чого так, конче? — запитав Ролан, що звик, зрештою, ніколи не розуміти, про що йде мова при ньому.

— Бо я обіцяв їй зайти.

— А, дуже добре! Це інша річ.

І він узявся натоптувати свою люльку, а мати з сином піднялися нагору за своїми капелюхами.

Вийшовши на вулицю, Жан запитав її:

— Хочеш спертися на мою руку, мамо?

Він ніколи не пропонував їй цього, бо звик ходити з нею пліч-о-пліч. Але вона погодилася і взяла його руку. Якийсь час вони йшли мовчки, потім він сказав:

— Бачиш, П'єр охоче погодився виїхати.

Вона прошепотіла:

— Сердега.

— Чого ж сердега! На *Лотарінгії* не буде йому зле.

— Так... я знаю, але я думаю про інше.

Довгий час вона йшла замислившись, понуривши голову, ступаючи нога в ногу з сином, потім промовила тим дивним голосом, яким часто закінчують довгі, потаємні думки:

— Яке паскудне це життя! Ти зазнав колись краплину радощів, отже, ти винен, що покуштував їх, і мусиш пізніше дорого платити за це.

Він тихо промовив:

— Не треба так говорити, мамо.

— Чи ж це можливо? Я думаю про це щохвилини.

— Ти забудеш.

Вона ще помовчала, потім знов, з глибокою скорботою, сказала:

— О, яка б я щаслива була, коли б одружилася з іншим чоловіком!

Тепер вона обурювалася проти Ролана, покладаючи на його бридкість, його недоумство, недоладність, недотепність та вульгарність, усю відповідальність за свою провину та свою долю. Усе сталося через це; через вульгарність цієї людини мусила вона зрадити його, довести до розпачу одного з синів своїх, а перед другим скласти болючу сповідь, що від неї кров'ю обливалося материне серце.

Вона мурмотіла:

— Як тяжко молодій дівчині одружитися з таким чоловіком, як мій.

Жан не озивався. Думав про того, за чийого сина вважав досі себе, і неясне розуміння батьківської нікчемності, що здавна зародилася в ньому, вічне глузування його брата, презирлива байдужість чужих людей і навіть зневага до нього служниці підготовили, певне, його душу до жахливого материного признання. Тим легше було йому визнати себе за сина іншої людини; і якщо, після великого нервового зворушення напередодні, в ньому не було ні обурення, ні гніву, чого так боялася пані Ролан, то це тому, що з давніх-давен він несвідомо страждав, маючи себе за сина цієї грубої та простацької людини.

Вони спинилися перед домом пані Роземійї.

Вона мешкала на пляху до Сент-Адресу на третьому поверсі власного будинку. Перед вікнами розгортався увесь гаврський рейд.

Пані Ролан увійшла перша, і пані Роземійї замість просягнути їй, як звичайно, руку обняла й поцілувала її, відгадавши, з чим вона прийшла.

Меблі в залі, оббиті карбованим оксамитом, завше стояли в покрівцях. На стінах, виклеєних квітчастими шпалерами, висіло чотири гравюри, куплені першим її чоловіком, капітаном. Вони змальовували сентиментальні сцени з життя матросів. На першій жінка рибалки махала з берега хусткою у слід далекому вже вітрильникові, де був її чоловік. На другій та сама жінка, стоячи навколюшках, на тому ж березі, ламала руки, дивлячись у далечінь, де під небом, порізаним блискавкою, серед величезних морських хвиль, потопав баркас її чоловіка.

Дві останні — змальовували подібні сцени з життя вищих верств суспільства.

Білява молодиця замислилася, спершись на облявок великого пакетбота, що відпливав. Вона дивиться на далекий уже берег очима, вогкими від сліз та повними суму.

Кого покинула вона?

Далі та сама жінка коло вікна, що виходить у чисте море, сидить непритомна у кріслі. На килимі лежить лист, що впав з колін.

Він помер, яке горе!

Відвідувачів звичайно зворушувала й приваблювала банальна туга цих немудрих поетичних сюжетів. Усе зрозуміло було всім без пояснень та довгих міркувань, і всі співчували бідним жінкам, хоча ніхто не знав напевно, чого саме сумує ця елегантна пані. Та проте непевність ця навіть сприяла мріям. Мабуть, вона втратила свого нареченого! Як тільки хто увіходив, очі його відразу спинялися на цих чотирьох малюнках і не одривалися, немов зачаровані. І якщо гостя відводили, то він знову обертався, щоб споглядати вираз облич цих двох жінок, що були схожі, наче сестри. Особливо привертала увагу чіткість малюнка, чепурно виробленого, старанного, вишуканого, як гравюра з модного журналу. Блискучі лаковані рами надавали враження чистоти й упорядкованості, що підкреслювала ще й решта меблів.

Стільці розміщено було раз і назавжди в незмінному порядку, одні попід стінами, інші — круг одноногого столу. Бездоганно білі фіранки спадали так рівно і просто, що мимохіть кортіло трохи розмотлошити їх; і ніколи жодна порошок не плямувала шкляного ковпака, під яким лежав позолочений годинник в стилі ампір, — земна куля, що її, схилившись на коліно, підпирав плечима Атлант; і здавалося, ця земна куля доспівала, наче кімнатна диня.

Жінки сіли, зсунувши трохи свої стільці з їхнього звичайного місця.

— Ви не виходили сьогодні? — запитала пані Ролан.

— Ні. Правду кажучи, почувую себе трохи втомленою.

І, ніби дякуючи Жанові та його матері, почала згадувати приємні розваги під час вишрави та риболовлі.

— Знаєте, — казала вона, — я їла цього ранку моїх креветок. Вони були розкішні. Якщо маєте охоту, треба буде якось знов поїхати туди...

Юнак перепинив її:

— Перш ніж їхати вдруге, чи не гадаєте ви, що маємо закінчити першу мандрівку?

— Як це? Адже, здається мені, вона скінчилася вже?

— О пані! Мені також пощастило дещо зловити в Сен-Жуені, і я хотів би забрати здобич до себе.

Вона спитала з наївним і лукавим виглядом:

— Ви? Що ж саме? Що ви зловили?

— Жінку! І ми прийшли ось, матуся і я, запитати вас, чи не змінили ви сьогодні своєї думки?

Вона засміялася:

— Ні, пане, я ніколи не міняю того, що постановила.

Він простяг тоді свою широку долоню, а вона жваво й рішуче поклала на неї свою ручку. Він запитав:

— І якнайшвидше, правда?

— Коли захочете.

— Через шість тижнів?

— Я не заперечую. А як гадає моя майбутня свекруха?

Пані Ролан промовила з трохи сумною усмішкою:

— О, я нічого не маю проти. Я дякую тільки, що ви погодилися побратися з Жаном, бо з вами він буде дуже щасливий.

— Оскільки зможу, мамо.

Уперше розчулившись, пані Роземійї підвелася, міцно обняла пані Ролан і довго по-дитячому горнулася до неї; і в цих нових пестошах непоборне хвилювання зворушило наболіле серце бідної жінки. Вона не змогла б висловити того, що почувала. Це було щось сумне й солодке водно-раз. Вона втратила сина, дорослого сина, і ось має замість його дочку, дорослу дочку.

Сівши знову на свої стільці, одна проти одної, вони взялися за руки та й сиділи так, поглядаючи й усміхаючись, майже забувши про Жана.

Далі вони заговорили про те, що слід було обдумати перед весіллям, і коли все було вирішено, встановлено, пані Роземійї спала раптом на думку одна подробиця, і вона запитала:

— Ви говорили, звичайно, з паном Роланом?

І мати, і син воднораз нагло зашарілися.

І мати відповіла:

— О ні, це непотрібно!

Потім, повагавшись, почувавши, що належить дати якесь пояснення, вона промовила:

— Ми все робимо, не кажучи йому нічого. Досить сповістити його про нашу постанову.

Пані Роземійї, анітрошки не здивована, усміхнулася, вважаючи це за цілком природне, бо на старого зважали дуже мало.

Опинившись з сином на вулиці, пані Ролан промовила:

— Зайдемо до тебе. Мені дуже хочеться відпочити.

Вона почувала себе без захисту, без притулку, жахаючись власної хати.

Зайшли до Жана.

Почувши, що за нею зачинилися двері, вона глибоко зітхнула, немов ці замки давали їй захист; потім, замість спочинуту, як вона казала, почала висувати шухляди, перевіряти стоси білизни, кількість хусточок і шкарпеток. Змінювала встановлений раніше порядок, щоб надати, на її господарський погляд, більшої гармонійності; і, розклавши речі на свій смак, порозкладавши серветки, кальсони й сорочки на окремих полицях, розподіливши усю білизну на три головні відділи: білизну носильну, білизну постільну й столову, вона відійшла, щоб здаля помилуватися своєю працею, й промовила:

— Жане, поглянь-но, як гарно!

Він підвівся й похвалив, щоб справити їй приємність.

Раптом, коли він знову сів, вона тихою ходою підійшла до його крісла ззаду і, обійнявши сина за шию правою рукою, поцілувала, поклавши на коминку загорнуту у білий папір невеличку річ, яку тримала в другій руці.

Він спитав:

— Що це?

Вона не відповідала, і він зрозумів, впізнавши форму рамки.

— Дай мені, — промовив.

Але вона удала, ніби не чує, і відвернулася до своїх шаф. Він підвівся, хутко взяв цю скорботну реліквію й, пройшовши через кімнату, замкнув її, двічі повернувши ключа, в шухляді свого бюро. Мати пучками витерла слізки в куточках очей і промовила тремтячим трохи голосом:

— Тепер піду погляну, чи добре твоя нова служниця доглядає кухні. Адже вона зараз вийшла, і я зможу все оглянути, щоб мати про це уявлення.

Рекомендаційні листи професорів Мас-Руселя, Ремюзю, Фляша і Борікеля, що якнайкраще атестували доктора П'єра Ролана, їхнього учня, подав пан Маршан до ради Трансатлантичного товариства; клопотання зі свого боку підтримали пани — Пулен, член комерційного суду, Леніян, великий судовласник, і Маріваль, помічник гаврського мера, особистий друг капітана Бозіра.

Виявилося, що лікаря на *Лотарінгію* не було ще запрошено, і П'єр мав цілковиту певність, що дістане призначення через декілька днів.

Пакета, яким П'єра сповіщали про це, подала йому одного ранку служниця Жозефіна, коли він закінчував свого туалета.

Спершу він відчув величезну полегкість, ніби засуджений на смерть, якого сповістили про помилування; він раптом відчув, як стихає потроху його мука від одної лише згадки про цей від'їзд і про те спокійне життя на завжди рухливих хвилях, вічно блукаючи і несучись далі й далі.

Він жив зараз у батьківській хаті, наче мовчазний і самотній чужинець. Від того вечора, коли в нього вихопилася перед братом викрита ним ганебна таємниця, П'єр почував, що порвано останній зв'язок із своїми. Сумління гризло його, що він не стримався перед Жаном. Вважав себе гидким, нечесним, злим, а проте, сказавши, почував якесь полегшення.

Ніколи не міг зустрітись поглядом з братом чи матір'ю. Їхні очі, уникаючи одне одного, набули надзвичайної рухливості й хитрощів, немов вороги, які страхаються зустрітись. Вічно питав він себе: «Що могла вона сказати Жанові? Призналася чи ні? Що думає мій брат? Що думає він про неї, що думає про мене?» Вгадати він не міг і тому дратувався. Майже не розмовляв з ними відтоді, хіба що в прив'язі Ролана, щоб уникнути його розпитів.

Діставши листа, що сповіщав про його призначення, він показав його того самого дня родині. Батько, ладний радіти з усього, заплескав у долоні. Жан промовив стримано, приховуючи в душі радість:

— Від щирого серця вітаю тебе, бо знаю, як багато було конкурентів. Безперечно, ти мушиш завдячувати листам твоїх професорів.

Мати його похнюпила голову й прошепотіла:

— Я дуже рада, що тобі пощастило-таки досягти свого.

Поснідавши, він пішов до бюро Товариства, щоб довідатися про всяку всячину; запитав прізвище лікаря на *Пікардії*, яка мала відійти завтра, щоб поінформуватися в нього про всі подробиці свого нового життя і про ті особливості, що йому доведеться з ними зустрітись.

А що доктор Пірет був на пароплаві, довелося піти туди, і в маленькій каюті пакетбота привітав його юнак з білявою борідкою, схожий на його брата. Вони завели довгу розмову.

У лунких надрах величезного судна почувався неясний, невпинний рух; гуркіт крана, яким наладовували трюм, змішувався з тупотінням, відгомонам голосів, гудінням машин, свистками боцманів та торохтінням ланцюгів, що тяглися чи намотувалися на коловорот під хрипке фучання пари, від якої трохи здригався весь корпус великого пароплава.

Коли ж П'єр попрощався зі своїм колегою й опинився на вулиці, журба знову охопила його і оповила, мов туманом, що сунеться морем, прилетівши з краю світу, і несе в своїй неспійманній, невідчутливій гущині щось містичне й нечисте, мовби отруйний подих далеких і хворих країн.

У години найбільшого суму, ніколи, як оце зараз, не поринав він до такої міри у смердючий мул страждання. Він дійшов до краю; ніщо вже не цікавило його. З корінням видерши з серця свою всю ніжність, він ніколи ще не зазнавав розпачу приблудної собаки, що оце охопив його зараз.

То не був уже гострий моральний біль, а непевність безпритульної тварини, фізичний страх мандрівної істоти, що втратила захист під рідною стріхою і якій запрошують тепер люті дощі, вітри, негода, всі загрозливі сили природи. Ступивши ногою на цей пакетбот, увійшовши до цієї комірчини, що гойдалася на хвилях, людське тіло, навикле завжди спати на нерухомому і спокійному ліжку, обурилося проти непевності прийдешніх днів. Досі тіло це було під захистом міцного муру, твердо поставленого в землі, і мало ту певність, що її дає відпочинок на звичному місці, під стріхою, яка не боїться вітру. Зараз усе те, про що сміливо говорять під захистом теплої хати з зачиненими дверима, перетворюється в небезпеку й безупинне страждання.

Досить землі під ногами — буде море, і воно котить свої хвилі, гуркоче й поглинає. Досить вільного простору навколо,

щоб прогулятися, побігати, поблукати по дорогах, а лише кілька метрів палуби, де ходитимеш, мов засуджений серед інших в'язнів. Ні дерев, ні садів, ні вулиць, нічого, крім води та хмар. І безперестанку коливатиметься під ногами корабель. У бурхливу пору доведеться спиратися на перегородки, чіплятися за двері, хапатися за край вузького ліжка, щоб не впасти на долівку. В тихі дні будеш чути хрипкий стукіт гвинта і почуватимеш рух цього пароплава, що несе тебе невпинним, сталим, дражливим ходом.

І його засуджено було на це життя каторжника-волоцюги через те тільки, що його мати віддалася чиїмсь пестоцям.

Він ішов уперед, знесилений розпачливим сумом людини, яка залишає рідний край.

Не мав уже в серці своєму того зарозумілого презирства, тої зневажливої ненависті до незнайомих людей, а лише сумне бажання поговорити з ними, сказати їм, що він кидатиме Францію, щоб його вислухали і розважили. У глибині душі його крилася ганебна потреба жebraка, що хоче простягнути руку, боязка й непереборна потреба почути, що хтось страждає від його від'їзду.

Снав на думку Маровський. Один лише старий поляк любив його настільки, щоб щиро й міцно схвилюватися; і доктор вирішив піти до нього цю ж мить.

Коли він зайшов до крамниці, аптекар, що товк у мрамуровій ступці якісь-то порошки, стрепенувся й кинув свою роботу.

— Вас ніколи не видно! — промовив він.

Юнак сказав, що був дуже заклопотаний, не пояснюючи чим; потім сів і запитав:

— Ну, а як ваші справи?

Справи були кепські. Конкуренція жахлива, хворих мало, та й ті — злидарі в цьому робітничому кварталі. Купують лише дешеві ліки, і лікарі не приписують зовсім тих рідкісних та складних ліків, на яких можна заробити п'ятсот відсотків. Нарешті старий сказав:

— Якщо триватиме так ще три місяці, доведеться зачинити крамницю. Коли б не надія на вас, любий докторе, я давно вже чистив би черевики.

П'єр відчув, як стиснуло йому серце, і він постановив не гаючись вразити старого своєю новиною:

— О, я... я... на мене не можна вже сподіватись. Я залишаю Гавр на початку наступного місяця,

Маровський скинув окуляри, таке сильне було його зворушення.

— Ви... ви... що це ви кажете?

— Кажу, що їду, бідолашний мій друже.

Старий сидів пригнічений: розбито останню його надію, і він обурився раптом проти цієї людини, за якою він приїхав, яку він любив, в яку так вірив і яка кидала його тепер напризволяще.

Він лепетав:

— І ви зраджуєте мене, ви!?

П'єр був такий розчулений, що хотів його обняти.

— Таж я не зраджую вас. Мені не пощастило влаштуватися тут, я їду лікарем на трансатлантичному пакетботі.

— О пане П'єре! Ви ж так обіцяли підтримати мене!

— Що ж робити! Мені самому треба жити, я не маю ані шеляга за душею.

Маровський твердив:

— Це зло, це зло, що ви робите. Мені застається лише вмерти з голоду. В моїх літах — це кінець. Ви кидаєте бідного старого, що приїхав сюди за вами. Це — недобре.

П'єр хотів пояснити, заперечити, переконати, довести, що не міг зробити інакше; поляк не слухав його, обурений цим відступництвом, і промовив нарешті, натякаючи безперечно на політичні події:

— Отакі французи: ви ніколи не дотримувате свого слова.

Тут П'єр підвівся, образившись і собі, і промовив трохи згорда:

— Ви несправедливі, пане Маровський. Щоб зважитись на те, що я роблю, треба мати непереборні підстави; і ви мусите зрозуміти це. Бувайте! Сподіваюсь, що з часом ви станете розсудливішим.

І він пішов.

«Отже,— думав він,— ніхто щиро не пожалкує за мною».

В думках своїх перебрав він усіх, кого знав чи хто знав його, і спинився, серед усіх, що промайнули в його пам'яті, на дівчині з пивниці, яка збудила підозру проти його матері.

Він вагався, почувуючи до неї інстинктивну ворожість, потім, відразу зважившись, подумав: «Зрештою, вона мала рацію». І повернув на ту вулицю.

Випадково пивниця на цей раз була повна людей і диму. Відвідувачі, буржуа й робітники, бо свято було, вигукува-

ли, сміялися, галасували, прислужував навіть сам господар, бігаючи од столу до столу, забираючи порожні кухлі і приносячи повні пінявих трунків.

Знайшовши місце недалеко від прилавка, П'єр чекав, сподіваючись, що служниця підійде й впізнає його.

Але вона походжала повз нього, не поглянувши навіть, дрібно перебираючи під спідницею ніжками і мило вихиляючись.

Нарешті він постукав об стіл срібною монетою. Вона підбігла.

— Чого бажаєте, пане?

Вона не дивилася на нього, підбиваючи в думках рахунок поданих замовлень.

— Оце добре! — промовив він. — Отак вітаєш ти своїх друзів?

Вона поглянула на нього і похапливо промовила:

— А, це ви! Добре виглядаєте. Але я сьогодні не маю часу. Подати вам кухоль пива?

— Так, кухоль пива.

Коли вона подала, він почав:

— Я прийшов попрощатися з тобою. Я їду.

Вона запитала байдуже:

— Ось як! Куди ж саме?

— До Америки.

— Кажуть, це прегарна країна.

І ні слова далі. Справді, це безглуздя розмовляти з нею сьогодні. Адже в кафе було сила людей!

І П'єр пішов до моря. Дійшовши до молу, він побачив *Перлину*, в ній були батько і капітан Бозір. Матрос Папагрі веслував, а обидва чоловіки, сидячи на кормі, смоктали свої люльки з виразом цілковитого щастя. Коли вони проминали його, докторові спало на думку: «Щасливі вбогі духом».

Він сів на хвилерізі на одній з лав, намагаючись забути-ся у звірячій дрімоті.

Коли він увечері вернувся додому, його мати, не насмілюючись звести очей на нього, сказала:

— Час тобі пильно лагодитись до від'їзду, і я тріхи заклопотана цим. Я замовила оце для тебе білизни й заходила до кравця, але чи не потрібно тобі ще чогось?

Він розтулив був рота, щоб відповісти: «Ні, не треба нічого», але, зміркувавши, що годиться принаймні хоч забезпечити себе пристойним одягом, дуже стримано промовив:

— Я ще не знаю, треба довідатись у Товаристві.

Він спитав, і йому дали список конче потрібних речей. Мати, приймаючи з його рук цей список, уперше за довгий час звела на нього очі, і в глибині їх побачив він вираз такий лагідний, ніжний, сумний та покірний, мов у побилого собаки, що просить подарувати йому провину.

Першого жовтня *Лотарінгія* прибула з Сен-Назера до Гаврського порту, маючи сьомого числа цього ж місяця відійти до Нью-Йорка; і П'єр Ролан мусів оселитися в маленькій пливкій каюті, де з цього часу мало проходило його в'язничне життя.

Другого дня, виходячи, зустрів він на сходах свою матір, що чекала на нього; вона майже нечутно запитала:

— Може, допомогти тобі влаштуватися на пароплаві?

— Ні, дякую, все вже зроблено.

Вона прошепотіла:

— Мені так хочеться поглянути на твою комірчину.

— Не варто. Вона дуже поганенька й мала.

Він пішов, вона ж, притулившись до стіни, стояла пригнічена, бліда.

А Ролан, одвідавши *Лотарінгію* цього самого дня, тільки й говорив за обідом про цей чудовий корабель і дуже дивувався, що жінка його не мала жодної охоти поглянути на судно, яким відпливає їхній син.

П'єр майже зовсім не жив з родиною усі наступні дні. Він став нервовий, draжливий, різкий, і його терпкі слова вражали всіх. Але раптово, напередодні свого від'їзду, ніби дуже змінився, пом'якшав. Обіймаючи батьків, перед тим як уперше йти ночувати на корабель, він запитав:

— Може, маєте охоту попрощатися зо мною завтра на пароплаві?

Ролан скрикнув:

— Та звичайно, хай тобі! Правда, Луїзо?

— Безумовно, так, — тихенько промовила вона.

П'єр промовив:

— Ми рушасмо рівно об одинадцятій. Треба бути там найпізніше о пів на десяту.

— Стривай! — скрикнув старий. — Є ідея! Попрощавшись із тобою, ми швиденько сядемо на *Перлину*, щоб перейняти тебе за молом і ще раз поглянути на тебе. Правда, Луїзо?

— Так, звичайно.

Ролан вів далі:

— Отже, ти не загубиш нас серед натовпу, що звичайно в дні відпливу трансатлантичних пароплавів комашиється на молі. В такому натовпі ніяк не впізнаєш своїх. Хочеш, зробимо так?

— Звичайно, хочу. Отже, так і зробить.

За годину він простягся вже на своєму морському ліжку, вузькому й довгому, мов труна. Довго лежав, не стуляючи очей, обмірковуючи усе, що сталося в його житті, а особливо в його душі, за останні два місяці. Через страждання, що він зазнав сам і завдав іншим, його уїдлива і мстива скорбота притупіла, як притупляється лезо. Не мав уже мужності сердитись на когось за щось і махнув рукою на своє обурення, на своє життя. Йому так набридло змагатися, битися, ненавидіти, так обридло усе в світі, що він нездатний був уже на це і намагався приспати забуттям своє серце, немов уві сні. Невиразно почував навколо новий для себе гамір пароплава, гамір легкий, ледве помітний серед цієї нічної портової тиші; а його рана, що так люто мучила його, лише болоче сіпала, наче виразка, яка вже гоїться.

Він спав глибоким сном, поки метушня матросів не збудила його. Розвиднялось, і до набережної підходив потяг із пасажирами з Парижа.

Почав тоді тинятись по пароплаву серед цих заклопотаних людей, які розшукували свої каюти, перегукуючись, розпитуючи і відповідаючи навмання, в тій метушні, що буває на початку подорожі. Привітавшись із капітаном і потиснувши руку своєму колезі, кораблевому комісарові, зайшов до кают-компанії, де дрімали вже по кутках кілька англійців. Величезна кімната, з біломармуровими, облямованими золотим бордюром стінами, без кінця продовжувала в люстрах свої довгі столи, з двома безмежними рядами вертких, оббитих вишневим оксамитом крісел обабіч. Це була ніби простора пливуча космополітична зала, де мали їсти за одним столом найзаможніші люди всіх країн. Надмірна пишнота її нагадувала великі готелі, театри, публічні місця — показна й банальна пишнота, що тішить око мільйонерів. Доктор рушив був у ту частину пароплава, де містився другий клас, коли згадав, що напередодні прийнято велику юрбу емігрантів, спустився в міжпалубне приміщення. Тільки увійшов він туди, як охопив його відразний дух людських злиднів та неохайності, сморід голого тіла, відразніший від смороду звірячих шкур і вовни. І тут,

в якійсь подобі низького й темного льоху, що скидався на шахтяний штрек, П'єр побачив сотні чоловіків, жінок і дітей, простертих на підлозі чи згромаджених купою на палубі. Не розрізняв окремих облич, лише невиразно бачив цю брудну, обдерту юрбу, цю купу злидарів, подоланих життям, знесилених, розчавлених, що їхали тепер разом із змарнілими жінками й виснаженими дітьми до невідомої країни, де сподівалися принаймні хоч не вмерти з голоду. Уявивши собі їхню даремну працю в минулому, їхні марні зусилля, їхню запеклу і марну щоденну боротьбу, уявивши енергію, потрачену цими бідолахами, що рушали, самі не знаючи куди, волочити своє мізерне животіння, — докторові кортіло крикнути їм: «Та киньтесь ви краще в воду разом з вашими жінками й дітьми!» І жаль так стиснув йому серце, що він пішов, не маючи сили дивитись на все це.

Батько, мати, брат і пані Роземійї чекали вже в його каюті.

— О, як рано, — промовив він.

— Так, — тремтячим голосом відповіла пані Ролан, — нам хотілося трохи довше побути з тобою.

Він поглянув на неї. Вона була в чорному, немов у жалобі, і він постеріг раптом, що її волосся, де ще місяць тому лише світилася сивина, було тепер зовсім біле.

Дуже важко було йому розмістити чотирьох осіб у своїй маленькій комірчині; самому довелося сісти на ліжку. Через відчинені двері видко було, як снувала юрба, як на вулиці у свято, бо всі друзі подорожніх, а також ціла армія просто цікавих, заповнили величезний пароплав. Вони швендяли по коридорах, по залах, усюди, деякі заглядали навіть до каюті, поки не спиняв шепіт:

— Це приміщення лікаря.

П'єр причинив двері, але як тільки опинився в закритій каюті зі своїми, відокремлений від інших осіб, зразу ж захотів відчинити їх, бо рух на пароплаві приховував загальне замішання й тоскне мовчання.

Нарешті пані Роземійї почала розмову.

— Мабуть, мало повітря проходить через оці маленькі віконця, — промовила вона.

— Це ілюмінатор, — відповів П'єр.

Він звернув увагу на товщу скла, що могла видержувати найлютіші удари хвиль, потім докладно пояснив систему запору. Тут звернувся до нього Ролан:

— Ти маєш тут і аптечку?

Доктор відчинив шафу і показав цілий набір пляшечок з латинськими назвами на чотирикутних білих наліпках.

Він узяв одну з них, розповів про властивості речовини, що в ній містилася, далі другу, третю, прочитав їм цілий курс лікування хвороб, який, здавалося, всі слухали з напруженою увагою.

Ролан, хитаючи головою, твердив:

— Як же це цікаво!

Раптом хтось тихенько постукав у двері.

— Заходьте, — сказав П'єр.

Увійшов капітан Бозір.

Він промовив, простягнувши руку:

— Я навмисне запізнився, щоб не заважати вам поговорити в родинному колі.

Йому також довелося сісти на ліжку. І знов запало мовчання.

Раптом капітан наставив вуха. Через перегородку почув він слова команди і заявив:

— Час уже нам рушати, якщо хочемо потрапити на *Перлину*, щоб побачити вас ще раз при виході і попрощатись із вами у чистім морі.

Старого Ролана це дуже обходило, бо він хотів уразити пасажирів *Логарінгії*, тому він квапливо підвівся:

— Ну, бувай, мій хлопче!

Поцілував П'єра в його баки й відчинив двері.

Пані Ролан не ворухнулась і сиділа, спустивши очі, зовсім бліда.

Чоловік узяв її за руку:

— Ходімо, поспішаймо, не можна втрачати жодної хвилини.

Вона підвелася, ступила один крок до сина і підставила йому одну по одній свої білі, наче віск, щоки, і він мовчки поцілував їх. Потім потиснув руку пані Роземії та братові і запитав його:

— Коли ж твоє весілля?

— Ще твердо не знаю. Ми пристосуємо його до якогось твого приїзду.

Усі нарешті вийшли з каюти й піднялися на палубу, повну пасажирів, носіїв і матросів.

Пара шипіла у величезнім череві пароплава, що, здавалось, здригався з нетерплячки.

— Бувай, — промовив Ролан поквашливо.

— Бувай, — сказав П'єр, стоячи на краю маленької дерев'яної кладки, що сполучала *Лотарінгію* з набережною.

Ще раз стиснув він кожному руку, й родина його рушила.

— Швидше, швидше на візника! — кричав старий.

Візник чекав на них і одвіз до зовнішньої гавані, де Панагрі тримав *Перлину* напоготові.

У повітрі не чулося найменшого подиху; був один із тих сухих і тихих осінніх днів, коли рівна вода здається холодною й лютою, мов криця.

Жан схопив одне весло, матрос — друге, і взялися веслувати. На хвилерізах, на молах, навіть на гранітовім парапеті, незчисленна юрба, рухлива й галаслива, чекала *Лотарінгію*.

Перлина пройшла між цими двома людськими бурунами і хутко опинилася поза молом.

Капітан Бозір, сидючи між двох жінок, держав стерно і говорив:

— Ось побачите, ми будемо саме на шляху її, запевняю вас.

І двоє веслярів налягали щосили, щоб відплисти якнайдалі. Коли Ролан скрикнув:

— Ось вона! Я бачу її щогли і обидві труби. Вона виходить з басейну!

— Завзятіше, хлопці, — правив своє Бозір.

Пані Ролан витягла з кишені хусточку й приклала до очей.

Ролан стояв, учепившись за щоглу, і виголошував:

— Тепер вона заходить до зовнішньої гавані... Зупинилася... Знов пішла... Мусила взяти буксир... Пішла... браво!.. Ось іде між двох молів!.. Чуєте, як галасує юрба... браво!.. Це *Нептун* тягне її!.. Тепер я бачу його ніс... ось вона, ось вона... На бога, що за корабель! На бога! Дивіться ж!..

Пані Роземійї і Бозір оглянулись; обидва чоловіки кинули веслувати; лише пані Ролан не ворухнулася.

Величезний пакетбот, тягнений дужим буксиром, що перед ним здавався мов маленьке цуценя, повільно й велично виходив з порту. І гаврське населення, скупчившись на молах, на пляжі, коло вікон, охоплене патріотичним поривом, почало гукати: «Хай живе *Лотарінгія!*» — радісно вітаючи й плескаючи цьому чарівному виходу, цим

пологам великого морського міста, що дарує морю найкращу свою дочку.

А вона, як тільки проминула вузький прохід між двох гранітових мурів, відчула нарешті волю, кинула свого буксира і попливла сама, здавалось, ніби по воді побігло величезне чудовисько.

— Ось вона!.. Ось вона!.. — все гукав Ролан. — Вона йде просто на нас.

А Бозір, променіючи, правив своє:

— А що я вам казав, га? Чи ж не знаю я її курсу?

Жан стиха звернувся до матері:

— Глянь, мамо, вона наближається.

І пані Ролан розплющила очі, нічого не бачила крізь сльози.

Лотарінгія підходила, розвиваючи найбільшу швидкість, у цю чудову, ясну й тиху годину.

Бозір, навівши бінокля, скрикнув:

— Увага! Пан П'єр стоїть на кормі, сам-один, його добре видно. Увага!

Високий, як гора, і прудкий, як потяг, корабель проходив зараз, мало не торкаючись *Перлини*.

І пані Ролан, розгублена, безтямна, простерла до нього руки і побачила свого сина, свого сина П'єра в кашкеті з галунами; він слав їй обома руками прощальні поцілунки.

Але він відходив, відбігав, зникав, зробився вже зовсім маленький, наче ледве помітна плямка на величезній споруді. Вона намагалася ще знайти його, але нічого вже не бачила.

Жан узяв її за руку.

— Ти бачила його? — промовив він.

— Так, бачила. Який він добрий!

І вони повернули до міста.

— Ото бісова! Як хутко йде, — захоплено вигукував Ролан.

Пакетбот справді меншав кожної хвилини, ніби зникаючи в океані. Пані Ролан, обернувшись до нього, стежила, як він танув на обрії, простуючи у невідомий край, на другий кінець світу. На цьому пароплаві, якого ніщо не могло зупинити, якого вона зараз уже не бачила, був її син, її бідний син. Йї здавалось, ніби половина серця її лине за ним, і життя її скінчене, і ніколи вже не побачить вона своєї дитини.

— Чого плачеш ти? — запитав її чоловік. — Адже він вернеться, не мине й місяця!

Вона промовила, захлинаючись:

— Не знаю. Я плачу, бо мені болить.

Вернувшись на берег, Бозір залишив їх, поспішаючи на сніданок до свого приятеля. Жан рушив уперед із панею Роземійї, а Ролан звернувся до дружини:

— Хвацький, проте, хлопець, наш Жан!

— Так, — промовила мати.

І, не тямлячи, що каже, бо була надто схвильована, щоб думати, додала:

— Я така щаслива, що він одружується з панею Роземійї.

Старий остовпів:

— Що? Як? Він одружується з панею Роземійї?

— Авжеж, так. Ми саме сьогодні мали з тобою про це говорити.

— Ось як! І давно вже вони надумались?

— О ні! Кілька днів лише. Жан хотів перше бути певним її згоди, перш ніж порадитися з тобою.

Ролан потер свої руки:

— Дуже добре, дуже добре. Це чудово. Безперечно даю свою згоду.

Коли вони проминули набережну і звертали на бульвар Франціска І, пані Ролан ще раз обернулася, щоб востаннє кинути оком на чисте море; але вона побачила лише невеличку сиву хмарку, таку далеку, таку легку, наче клаптик імлі.

ПРИМІТКИ

До шостого тому ввійшли твори Гі де Мопассана, надруковані в 1886—1889 роках: роман «Монт-Оріоль», нариси «На воді», збірка новел «Обранець пані Гюсон» та роман «П'єр і Жан».

«Монт-Оріоль» друкувався в газеті «Жіль Блас» від 23 грудня 1886 року до 6 лютого 1887 року. Того ж року роман вийшов у видавця Авара окремою книжкою.

Нариси «На воді» спершу надруковано в часописі «La littérature et l'art» (числа за 1 лютого, 1 березня та 1 квітня 1888 року), а далі того ж таки року вони з'явилися окремим виданням у Марпона і Фламаріона з малюнками Ріу.

Новели збірки «Обранець пані Гюсон» до появи окремою книжкою друкувалися в газетах «Нувель Ревю», «Жіль Блас» і «Голуа» (в роки 1883—1887), деякі з них під псевдонімом Мофріньєз. Наприкінці 1888 року збірка вийшла в видавництві «Лібрері модерн».

Роман «П'єр і Жан» вийшов у видавця Олендорфа 1888 року.

МОНТ-ОРІОЛЬ

(Стор. 17) *Мішле* (1798—1874) — французький історик.

(18) *Барадюк* (нар. 1814) — відомий французький лікар і вчений.

(41) *Тенірс* — прізвище двох фламандських художників: *Старший* (1582—1649) та його син — *Молодший* (1610—1690).

Калле (1592—1635) — французький гравер, великий фантаст, що його наслідував у своїх творах Гофман.

«*Джоконда*» — славетна картина Леонардо да Вінчі (1452—1519).

(62) *Бульє* — приміщення для зборів у Парижі на бульварі Сен-Мішель; править також і за бальну залу, на що й натякає Мопассан.

Гюстав Доре (1833—1883) — французький художник, автор відомих ілюстрацій до біблії, «Божественної комедії» та інших творів.

(119) *Массне* (1842—1912) — французький композитор.

Рейср (1823—1909) — французький композитор, автор опери «Саламбо» на тему роману Флобера.

Гуно (1818—1893) — французький композитор.

Злидні — натяк на зубожіння аристократів, що традиційно мешкали в Сен-Жерменському передмісті.

Теодор Русо (1812—1867) — відомий французький пейзажист.

НА ВОДІ

(215) *Вобан* (1633—1707) — славетний французький військовий інженер.

Таргана — невеличке морське судно.

(218) ...*В стилі Флоріана* — натяк на французького письменника Флоріана (1755—1794), автора сентиментальних пасторалей.

Залізна Маска — невідома особа, що її між 1679 та 1703 роками тримали у в'язниці, примушуючи мати завжди на собі залізну маску.

Базен (1811—1888) — французький маршал, що його за ганебну капітуляцію Мецької фортеці, за часів франко-пруської війни, було засуджено на довічне ув'язнення. Його втечу з тюрми описує Мопассан далі.

(224) *Доде* — натяк на роман Альфонса Доде «Королі на вигнанні», виданий 1879 року.

...*частки «де»*... — ознака дворянського походження у Франції.

(235) *Адмірал Дюпєре* (1775—1846) — французький адмірал, що завойовував Алжир.

Курбе (1827—1885) — французький віце-адмірал, учасник тонкінської експедиції.

(236) *Мольтке* (1800—1891) — німецький полководець, учасник франко-пруської війни.

(243) *Румкорф* (1803—1877) — конструктор фізичних приладів, народився в ГанOVERі, помер у Парижі.

Арокур (нар. 1857) — французький поет, автор еротичних віршів.

(244) *Катюль Мендєс* (1841—1909) — французький поет і драматург, один із приятелів Мопассана.

(258) *Честерфілд* (1694—1773) — англійський державний діяч і письменник.

(263) *Рейсдаль* (1628—1682) — голландський пейзажист.

Клод Лорєн (1600—1682) — французький художник, прозваний «Рафаелем пейзажу».

Каролєс Дюран (1837—1917) — французький портретист.

(264) *Грімальді* — старовинний рід генуезької аристократії.

Баллі де Сюфрен (1726—1788) — французький адмірал, що воював в Індії проти англійців.

(265) *Конетабль Бурбонський* (1490—1527) — французький полководець. *Герцог д'Еперон* (1554—1642) — французький адмірал.

(272) *Хлодвіг* (466—511) — засновник франкської монархії.

Дагобер (пом. 638) — франкський король.

Хільдерік (714—755) — останній франкський король меровінгської династії.

Захарій — римський папа від 741 до 752 року, передав французький трон Піпінові Короткому.

(273) *Крільон* (1543—1615) — один із полководців Генріха IV.

(274) *Рошфор* (1830—1913) — відомий французький памфлетист.

Мак-Магон (1808—1893) — французький маршал і президент Третьої республіки в 1873—1879 роках.

Гамбетта (1838—1882) — відомий політичний діяч і патріот.

ОБРАНЕЦЬ ПАНІ ГЮСОН

(293) *Лукулл* (II—I ст. ст. до н. е.) — давньоримський полководець, відомий своїм гурманством.

(295) *Давільє* (1823—1883) — французький колекціонер та історик.

(296) *Шарль Брен* (1825—1864) — руанський журналіст, приятель Флобера.

(306) *Клотар II* (584—628) — франкський король.

Ліга — об'єднання прибічників французької католицької церкви в XIV сторіччі.

Анрі Монье (1799—1877) — французький письменник і карикатурист.

Буфе (1800—1888) — комедійний актор, дуже відомий у той час у Франції; мешканці Жізора ставили вище за нього нікому не знамого художника по склу тільки через те, що він місцевий уродженець.

ОБПІКСЯ

(307) *Шоль*, Орельєн (1833—1902) — французький поет і журналіст, відомий своєю блискучою, хоча незрідка й досить вільною до тепністю.

(309) *Сарду* (1831—1908) — відомий французький драматург.

«Моторозна загадка» — роман Поля Бурже, опублікований 1885 року.

Гревен, Альфред (1827—1892) — французький художник і літератор.

Коклен — ім'я двох славетних французьких акторів: Коклена-старшого (1841—1909) та його брата Коклена-молодшого (1848—1909).

Касаньяк, Поль де (1842—1904) — французький журналіст-бонапартист.

СКАЖЕНИНА

(314) *Жін* (нар. 1850) — французька письменниця, автор легко-важких романів.

РЕВАНШ

(367) *Наке* (1834—1916) — французький учений і політичний діяч, палкий пропагандист закону про розлучення.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
На воді. <i>Худ. Лано. 1904</i>	224—225
На воді. <i>Худ. Лано. 1904</i>	224—225
Обранець пані Гюсон. <i>Худ. В. Ротамбур</i>	224—225
Обпікся. <i>Худ. В. Ротамбур</i>	224—225
Продаж. <i>Худ. В. Ротамбур</i>	416—417
Вечір. <i>Худ. В. Ротамбур</i>	416—417

З М І С Т

Перекладали:

МОНТ-ОРИОЛЬ	MONT-ORIOLE	} Валеріян Підмогильний	5
НА ВОДІ	SUR L'EAU		213
ОБРАНЕЦЬ ПАНІ ГЮСОН	LE ROSIER DE M ^{me} HUSSON		
Обранець пані Гюсон	Le Rosier de M ^{me} Husson	<i>Іван Рильський</i>	291
Обікся	Un Échec	<i>Ярема Кравець</i>	307
Скажепина	Enragée?	<i>Іван Рильський</i>	314
Натурниця	Le Modèle	<i>Тамара Воронович</i>	321
Баронеса	La Baronne	<i>Іван Рильський</i>	327
Продаж	Une Vente	<i>Людмила Івченко</i>	332
Вбивця	L'Assassin	<i>Ярема Кравець</i>	337
Мартенова дочка	La Martine	<i>Людмила Івченко</i>	341
Вечір	Une Soirée	} <i>Іван Рильський</i>	347
Сповідь	La Confession		353
Розлучення	Divorce	<i>Ярема Кравець</i>	359
Реванш	La Revanche	<i>Іван Рильський</i>	367
Одіссея одної повії	L'Odysée d'une Fille	<i>Михайло Дейнар</i>	375
Вікно	La Fenêtre	<i>Ярема Кравець</i>	381
П'ЄР І ЖАН	PIERRE ET JEAN	<i>Михайло Дейнар та Олена Косач-Кривинюк</i>	387
П р и м і т к и			514
Перелік ілюстрацій			518

ГИ ДЕ МОПАСАН
Сочинения
Том шестой
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *А. О. Перепадя*
Художник *І. П. Хотінок*

Художній редактор *В. В. Машков*

Технічний редактор *Ю. З. Тронік*

Коректори *Л. Г. Ляценко,*

О. С. Назаренко

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8. Здано на виробництво 10/VIII 1970 р. Підписано до друку 12/IV 1971 р. Папір № 1. Формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 16,25. Умовн. друк. арк. 27,3 + 3 вкл. Обліково-видавн. арк. 29,089. Ціна 1 крб. 15 коп. Замовл. 239. Тираж 45 000.

1865